

Általános Nyelvészeti
Tanulmányok
XXVI.

Alapító főszerkesztő: Telegdi Zsigmond 1963–1995 (I–XVIII.)

Alapító társszerkesztő: Szépe György 1964–1995

Főszerkesztő: Kiefer Ferenc 1998–2008 (XIX–XXII.)

Szerkesztőbizottság

Ackerman, Farrel (University of California at San Diego, CA, USA)

É. Kiss Katalin (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest)

Hunyadi László (Debreceni Egyetem, Debrecen)

Kecskés István (State University of New York, Albany, NY, USA)

Kiefer Ferenc (tiszteletbeli tag) (MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest)

Lipták Anikó (Universiteit Leiden, Leiden, Hollandia)

Molnár Valéria (Universitet Lund, Lund, Svédország)

Moravcsik, Edith A. (University of Wisconsin-Milwaukee, Milwaukee, WI, USA)

Pléh Csaba (Eszterházy Károly Főiskola, Eger)

Sherwood, Peter A. (University of North Carolina, Chapel Hill, NC, USA)

Szabó Zoltán (Yale University, New Haven, CT, USA)

Vago, Robert M. (City University of New York, New York, NY, USA)

Technikai szerkesztő: Siptár Péter

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXVI.

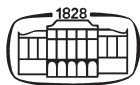
Túl a nyelvfilozófián

Főszerkesztő:

Kenesei István

Szerkesztette:

Kelemen János

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

ISBN 978 963 05 9549 0

Kiadja az Akadémiai Kiadó,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja
1117 Budapest, Prielle Kornélia u. 21–35.
www.akademiaikiado.hu
Első magyar nyelvű kiadás: 2014

©Akadémiai Kiadó, 2014

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó Zrt. igazgatója
Felelős szerkesztő: Vajda Lőrinc
Termékmenedzser: Egri Róbert
A számítógépes szerkesztés G. Kiss Zoltán munkája
A nyomdai munkálatokat a Starkiss Digitális Nyomda és Grafikai Stúdió végezte
Felelős vezető: Kiss Sándor
Budaörs, 2014
Kiadványszám: TK140044
Megjelent 26,81 (A/5) ív terjedelemben

HU ISSN 0569-1338

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

Kelemen János

Bevezetés: A nyelvfilozófia tegnap és ma 7

Túl Kanton és Fregén

Huoranszki Ferenc

Fogalmi igazságok 31

Szabó Gendler Zoltán

A ló fogalma és a természetes nyelvi szemantika 51

Klima Gyula

Ontológiai elkötelezettség és a hazug-paradoxon szemantikailag zárt nyelvekben 79

Bodnár István

Hazug korrespondencia-mondatok egy buridáni rendszerben 93

Klima Gyula

A hazug korrespondencia-mondatok buridáni kezelése: Válasz Bodnár Istvánnak 101

Túl Wittgensteinen

Neumer Katalin

Nemzeti és nemzetközi fájdalmak: Töprengések Wittgenstein privátnyelv-kritikájának magyar és orosz fordítása kapcsán 105

Tözsér János

A kései Wittgenstein a filozófiáról, a filozófiai problémákról és a nyelvről 133

Ullmann Tamás

Tözsér János a kései Wittgenstein filozófiájáról 151

Tözsér János

Wittgenstein-értelmezésem védelmében 157

Túl Chomskyn

Pléh Csaba

Az innátizmus színeváltozásai – a filozófiától a genetikáig 163

A szón innen és túl

Szabolcsi Anna

Építőköve-e a kompozicionális szemantikának a szó? 191

<i>Zvolenszky Zsófia</i>	
Egy filozófiai mítosz John Searle névelméletéről	211
<i>Bárány Tibor</i>	
Intenzionalitás és felcserélhetetlenség: Az „egyszerű mondatok” bonyolult problémája . . .	239
<i>Márton Miklós</i>	
Mit mond a <i>kell</i> ? A normalogika néhány szemantikai és nyelvfilozófiai problémájáról . . .	279
Főszerkesztői utószó	299

Bevezetés: A nyelvfilozófia tegnap és ma

Kelemen János

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Filozófiai Intézet
jim218@t-online.hu

Kivonat: A szerző elméleti és történeti bevezetőt nyújt a jelen kötetben olvasható tanulmányokhoz. Áttekinti a modern nyelvfilozófia főbb tendenciáit, a tárgyára és feladatára vonatkozó különböző felfogásokat, illetve a többi filozófiai diszciplinához és a nyelvészethez való viszonyának változásait. Megállapítja, hogy a korábbiaknál szerényebb célkitűzésekkel a nyelvfilozófia ma is fontos ága a filozófiának.

Kulcsszavak: nyelvfilozófia; szemantika; nyelvészet; logika; metafizika

1. *Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok* jelen kötete nyelvfilozófiai és nyelvlogikai kérdésekkel foglalkozik. A címe – Túl a nyelvfilozófián – nem azt jelenti, hogy túlléptünk, vagy túl kellene lépniünk a nyelvfilozófián, hanem azt, hogy mindeképpen túl vagyunk egy filozófiatörténeti korszakon, melyben a nyelvfilozófia egy adott szerepet játszott. Túl vagyunk a kérdésfeltevések és válaszok bizonyos típusain, amelyek a kanti, fregei, wittgensteini hagyományban gyökereznek, s amelyeket az eddigi látóhatáron „túl” jelentkező kérdésfeltevések és választípusok váltanak fel. Ezt fejezi ki kötetünk szerkezete is.

Az itt közölt tanulmányok kivétel nélkül olyan új problémákra irányítják a figyelmet, sokszor meglepően új megközelítésben, amelyek szokásosan a „nyelvfilozófia” által lefedett területeken jelentkeznek. (Ilyenek Frege szemantikájának és predikációelméletének felülvizsgálata, a „hazug” típusú paradoxonok kiküszöbölése a tárgynyelv és metanyelv distinkciója nélkül, fogalmi igazságok és analicitás, az intenzionális jelenségek jelentkezése „egyszerű mondatokban”, a normák nyelve és logikája, tulajdonnevek és direkt referencia, innátizmus, nyelvfilozófia és metafizika, Wittgenstein-képünk változásai.) A kérdések és válaszok eredetiségét és a lehetséges megközelítési módok gazdagságát figyelembe véve néhány esetben helyesnek tűnt az egyes tanulmányokhoz kapcsolódó vitacikket is közölni. Főlösképpen, de rituálisan kötelező előrebocsátani, hogy a kötet sem szisztematikus, sem történeti értelemben nem foghatja át a nyelvfilozófia egészét, és sokkal több területet hagy figyelmen kívül, mint amennyit át tud tekinteni.

De fontos-e ma a nyelvfilozófia? Ahhoz, hogy tágabb kontextusba illesszük a jelen kötetben olvasható elemzéseket, ki kell térnünk arra, hogy a nyelvfilozófia milyen perspektívákat nyitott meg valaha, és ha egyes vélemények szerint azóta

eltűnt, akkor „hova tűnt” (Kenesei 2003). Ne tévesszük szem elől: a filozófiának azzal az ágával kapcsolatban vetődik fel ez a kérdés, amely a huszadik század egyik legfontosabb irányzatának számított, sőt egyenesen a vezető diszciplína, a *prima philosophia* helyére pályázott.

Mára az a vélekedés vált általánossá, hogy az analitikus filozófia, a strukturalizmus vagy az általános szemiotika követői korábban túl nagy jelentőséget tulajdonítottak a nyelvre irányuló filozófiai reflexióknak, és célkitűzéseik indokolatlanul nagyratörők voltak. Itt az idő tehát elgondolkodnunk azon, hogy mik azok a reálisabb célkitűzések, amelyek jegyében a nyelvfilozófia megőrizheti relevanciáját az általános filozófia, a nyelvészet és más kutatási területek számára. Az alábbi tanulmányok – részint közvetlenül, részint az általuk felvetett konkrét problémák prizmáján keresztül – ez utóbbi kérdésre is kínálnak különféle válaszokat.

Hadd szúrjam közbe, hogy amikor a gondolkodás valamely hagyományos, hosszú időn át ható, nemzedékek által művelt területét ítéljük meg, aktuális nézőpontunkat könnyen befolyásolhatja egyfajta temporális provincializmus. Mindannyian provinciálisak vagyunk a magunk időpontjában a történelem távlataihoz mérve. Így illő dolog arra emlékeztetni, hogy a nyelv a filozófia egyik legrégebbi problémája. A világ és a gondolkodás természetére irányuló reflexiók Platón és Arisztotelész óta sohasem mellőzhetők a szavak vizsgálatát, nem kerülhették meg a szavak és a dolgok, vagy a szavak és az ideák viszonyára vonatkozó kérdést. Végül a 18. század végén, a tiszta ész kritikája körüli viták eredményeként megjelent az igény az emberi nyelv **mint olyan** rendszeres filozófiai vizsgálata iránt is, s ez csakhamar elvezetett egy önálló nyelvfilozófiai diszciplína megalapításához. Ekkor született meg maga a **nyelvfilozófia** (*Sprachphilosophie*) elnevezés, amelyet minden jel szerint Herder használt először többé-kevésbé a mai értelemben. Nyilván nem véletlen, hogy az a fajta nyelvészet, amely már a mi fogalmaink szerint is **tudományosnak** tekinthető, ugyanennek a korszaknak a szülötte. Ráadásul mind a nyelvfilozófia, mind a nyelvtudomány nagyrészt – bár persze nem kizárólag – egyazon szellemi áramlat, a klasszikus német filozófia hatása alatt, vagy egyenesen annak keretében kezdte meg fejlődését. Mi sem tanúsítja ezt jobban, mint Wilhelm von Humboldt életműve, amely a kanti-hegeli idealista hagyomány szellemében zseniálisan ötvözi az új tudományos nyelvészet kutatási elveit a nyelv általános természetére irányuló nyelvfilozófiai szintű kérdésfeltevésekkel.

A következő fordulópontot a filozófia úgynevezett **nyelvi fordulata** jelentette,¹ amelyet (korántsem előzmények nélkül) a 20. század elején a Bécsi Körhöz

¹ L. erről Richard Rorty először 1967-ben megjelent, hosszú bevezető tanulmányt tartalmazó, emlékezetes szöveggyűjteményét, amelynek második kiadásához a szerző két retrospektív tanulmányt csatolt: Rorty (1992).

tartozó neopozitivista vagy „logikai pozitivista” filozófusok indítottak el. Követők, illetve az Angliában és Amerikában hamarosan dominálónvá váló analitikus filozófia hívei között egy időben szinte hivatalos doktrínának számított, hogy a nyelvi fordulat a filozofálás korábbi módjait megdőntő forradalom volt. Vagyis teljesen új felfogást vallottak a filozófia mibenlétéről, feladatáról és módszereiről, amely szerint a hagyományos filozófia örökébe a nyelvfilozófiának kell lépnie.

Nem lehet azonban egységes vagy egyértelmű választ adni arra a kérdésre, hogy a nyelvi fordulatot filozófiai forradalomként értelmező teoretikusok mit is értettek nyelvfilozófián.

A leghatásosabb jelszó azt mondja, hogy a filozófiai problémákat nyelvi problémákra kell visszavezetni, illetve a problémákat a nyelvi analízis segítségével kell megoldani. Ez láthatóan azt a tételt foglalja magában, hogy minden filozófiai probléma nyelvi probléma, és **minden valódi kérdéssel foglalkozó filozófia nyelvfilozófia**. Már Frege is azzal indokolta logikai vizsgálódásait, hogy a filozófiának „meg kell törnie” „a szó uralmát az emberi szellem felett”, vagyis fényt kell derítenie „azokra a tévedésekre, amelyek a nyelvhasználat következtében a fogalmak összefüggéseinek tekintetében gyakran elkerülhetetlenül jelentkeznek” (Frege 2000, 18). Ám a filozófia nyelvi problémákra való redukálásának programját klasszikus formában Wittgenstein *Tractatusa* képviseli.

A **Tractatus** egyik híres helyén az a mondat szerepel, hogy „az egész filozófia »a nyelv kritikája«” (Wittgenstein 1963, §4.0031, 126),² amiben a korai anti-kantiánus filozófusokig visszamenő **nyelvkritikai** hagyomány megkoronázását láthatjuk. Ennek fényében nem egyszerűen azt kell hinnünk, hogy minden filozófiai probléma nyelvi probléma, hanem azt, hogy a filozófiai problémák **oka** a nyelv. Minden filozófiai probléma a nyelvből, a nyelv félreértéséből vagy a nyelv üresjárataiból ered, illetve – ahogyan Wittgenstein mondja késői művében –, „a filozófiai problémák akkor keletkeznek, amikor a nyelv **szabadságra megy**” (Wittgenstein 1998, §38, 40).

Ez természetesen nemcsak a nyelvre vonatkozó filozófiai állítás, hanem a filozófia természetére vonatkozó **metafilozófiai** álláspont.

Így a nyelvfilozófia egy bizonyos formája – főleg annak wittgensteini megfogalmazása – lényegében nem más, mint **metafilozófia**. Ez indokolja, hogy köteünkben Tőzsér János tanulmánya (A kései Wittgenstein a filozófiáról, a filozófiai problémákról és a nyelvről) és Ullmann Tamás ehhez kapcsolódó vitacikke (Tőzsér János a kései Wittgenstein filozófiájáról) révén viszonylag tág teret kap a nyelv

² Attól most eltekintek, hogy Wittgenstein zárójelben hozzát teszi: „azonban nem a mauthneri értelemben” (Wittgenstein 1963, 126).

problémájától látszólag távol eső metafizikai problematika, illetve a filozófia wittgensteini felfogása körüli vita.

A szóban forgó metafizika azt tanítja, hogy a filozófiai problémák valójában nem is léteznek, s csupán álproblémáknak tekintendők. Megoldásuknak két módja van.

Az egyik a Frege által kijelölt út: egy **ideális, tisztán logikai nyelvvel** helyettesíteni a mindennapi nyelvet, amelyben a problémák szabatosan megfogalmazhatók és tisztázhatók. Helyénvaló Fregét úgy tartanunk számon, mint aki a tiszta logikai nyelvvel kapcsolatos elgondolásaival, illetve a jelentés- és referenciaelmélet alapjainak megteremtésével kulcsszerepet játszott a modern nyelvfilozófia és szemantika történetében. Kulcsszerepét azok is elismerik, akik manapság már nem követik őt. Ebben a kötetben Szabó Gendler Zoltán képvisel ilyen, a fregei szemantikával szakító álláspontot, amely egyben a filozófia egy régebbi hagyományára, a középkori nominalisták tanítására támaszkodik. Cikke (A ló fogalma), akárcsak Klima Gyula cikke (Ontológiai elkötelezettség és a hazug-paradoxon szemantikailag zárt nyelvekben), arra is példa, hogy sokszor a legaktuálisabb vitákban sem nélkülözhetők a filozófiatörténeti vizsgálódások. Klima Gyula Buridántól inspirálva intéz kihívást a Frege utáni nyelvelmélet egyik legfőbb elemével, a tárgynyelv és a metanyelv Tarskitól származó distinkciójával szemben, amellel érvelve, hogy a hazug-paradoxon elkerülhető egy szemantikailag zárt nyelvben, ami egy sor ontológiai probléma kiküszöbölését is lehetővé teszi. Hogy mennyire lényeges és továbbgondolandó kérdéstről van szó, azt Bodnár István vitacikke mutatja.

A Frege által javasolt út mellett a filozófiai problémák megoldásának másik módja az, hogy a mindennapi nyelvet olyan tüzetes elemzésnek vetjük alá, amely megvilágítja, és ezáltal kiküszöböli a belőle fakadó problémákat. Az első úton **az ideális nyelv filozófusai** járnak (*ideal language philosophy*), a másodikat **a mindennapi nyelv filozófusai** választják (*ordinary language philosophy*). Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy mindkét választásban a filozófiai problémák feloldásának ugyanaz a koncepciója fejeződik ki, vagyis – mint Rorty kijelenti – „programjaik ugyanazon cél alternatív eszközei” (Rorty 1992, 14). Ami pedig az alapvető célt illeti, érdemes még egyszer Wittgensteint idézni, aki szerint a filozófiai problémák

természetesen nem empirikus problémák, hanem azáltal oldódnak meg, hogy nyelvünk munkájába bepillantunk, mégpedig úgy, hogy ezt a munkát megismerjük: **szemben** azzal a késztetéssel, hogy félreértsük. E problémákat nem úgy oldjuk meg, hogy új tapasztalatokat vonultatunk fel, hanem azt rendezzük, amit régóta ismerünk. A filozófia harc az ellen, hogy nyelvünk a maga eszközeivel értelmünket megbabonázza. (Wittgenstein 1998, §138, 79)³

³Érdemes összevetnünk Wittgenstein itt olvasható utolsó mondatát Frege kijelentésével: “Emiatt meg kell küzdenünk a nyelvvel, és ezért kényszerülök arra, hogy továbbra is foglalkozzam vele, habár tulajdonképpen nem ez a feladatom” (2000, 203).

Bár a huszadik század első és középső harmadában mindkét alternatíva – a **nyelvi reform** és a **nyelvi analízis** alternatívája – népszerű volt, s heves viták dúltak képviselőik között, kevesen voltak, akik abszolút következetességgel képviselték volna a nyelvfilozófia mindkét programjában megfogalmazott célokat. Talán Wittgenstein és néhány cambridge-i tanítványa ment el legtovább ezen az úton, bár e tekintetben még Wittgenstein esetében is kétségeink lehetnek, hiszen a filozófus a maga aforisztikus stílusában és elméletellenes meggyőződésére számos pozitív, elméletileg is releváns elgondolást fogalmazott meg a filozófia (és nemcsak a nyelvi analízis!) különféle területein, ahogyan erre Ullmann Tamás is rámutat Tözsér Jánossal vitatkozó cikkében. Mindenesetre – ellentétben az évtizedekkel ezelőtti Wittgenstein-kultusszal – manapság az a vélemény került előtérbe, hogy a filozófus a filozófiai problémák kezelése terén merőben destruktív gyakorlatot folytatott, és a nyelvfilozófia általa művelt formája terméketlen. Ezt a szélesen elterjedt, de azért nem kizárólagos véleményt tükrözi Tözsér János említett tanulmánya.

A nyelvfilozófia két alternatívája közötti viszony egyben úgy is felfogható, mint egyáltalán a tudományosság és a filozófiai vizsgálódás iránti vonzódás küzdelme, amely nehéz választás elé állít minket. Kripke egy helyen az egyik alternatívát úgy jellemezte, mint egy „chomskyánus” vonzódást (feelinget), mely arra ösztönöz, hogy formális, empirikus és intuitív technikák kombinálásával mélyszerkezeti szabályszerűségeket fedezzünk fel, a másikat pedig úgy, mint egy „késő-wittgensteiniánus” vonzódást, amely arra készlet, hogy az így felfedezett mélystruktúrákat és logikai formákat tekintsük *Luftgebäudének* (Kripke 1976, 412). Katz ehhez azt a kommentárt fűzte, hogy mindkét vonzalmunknak engednünk kell (Katz 1990, vii).

A mindennapi nyelv filozófiája, amely inkább a második, „késő-wittgensteiniánus” vonzalomnak engedett, és a múlt század közepe táján Oxfordban és Cambridge-ben virágzott, reduktív és negatív célkitűzései ellenére jelentős teljesítményt nyújtott, amikor a „minden filozófiai probléma nyelvi probléma” jelszó jegyében arra vállalkozott, hogy a mindennapi nyelv filozófiailag releváns szegmentumaiknak, illetve filozófiailag érdekes kifejezéseink logikai viselkedésének leírását nyújtsa. E leírások igazi felfedezéseket foglaltak magukban a nyelv működéséről, és sokszor megvilágító erejűnek bizonyultak a metafizikai, elmefilozófiai vagy morálfilozófiai fogalmak tisztázását szolgáló elemzésekben is. Elég itt Strawson deskriptív metafizikájára (1959), Ryle elmefilozófiai vizsgálódásaira (1974), Grice társalgási logikájára (2011), von Wright normalogikájára (1963) vagy az Austin és Searle által megalkotott beszédaktus-elméletre (Austin 1990; Searle 1971) emlékeztetnünk. Ez volt az a korszak, melyben Rorty megjegyzése szerint a „nyelvfilozófia” és az „analitikus filozófia” címkéket egymással felcserélhető módon használták.

Az előbb említett szerzők, akiket más, hasonlóan jelentékeny gondolkodók sorából emeltem ki, filozófiatörténeti perspektívából szemlélve is maradandót alkotnak azzal, hogy új területekre terjesztették ki a nyelvi szempontú vizsgálódásokat. Ilyen terület a morál-, a jog- és a politikai filozófia területe. Az utóbbi diszciplínákban a nyelvi és a társadalmi cselekvés összefüggéseinek feltárása tette lehetővé a lényeges előrelépéseket, ahogyan ezt a kommunikatív cselekvés Habermas által kidolgozott elmélete mutatja, mely többek közt az austini és searle-i beszédaktus-elmélet általánosítását is magában foglalja (Habermas 1985³, 369–455). A jelen kötetben Márton Miklós foglalkozik azoknak a központi kérdéseknek egyikével, amelyek az itt említett három diszciplínát összekapcsolják, vagyis a normák logikájával kapcsolatos nyelvfizológiai problematikával (Mit mond a *kell*? A normalogika néhány szemantikai és nyelvfizológiai problémájáról).

A nyelvfizológia és az analitikus filozófia egybeesése (illetve egybeesésük látszata), amire Rorty főntebb idézett megjegyzése vonatkozik, múló történeti epizódnak bizonyult. Az analitikus filozófia, mint már Russell és Moore munkássága bizonyítja, kezdetétől fogva kiterjedt a filozófia főbb hagyományos területeire, s így van ez a mai napig. Sőt, mint láttuk, sokkal inkább így van, mint valaha. Mégsem tagadható, hogy az analitikus filozófia és a nyelvfizológia között különleges kapcsolat áll fenn, hiszen az analitikus filozófiai gondolkodást mindenképpen jellemzi a nyelvi analízis módszerének igénybe vétele, függetlenül attól, hogy egyébként az egyes filozófusok mit gondolnak a filozófiai problémák természetéről.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a „nyelvfizológia” nem szűkíthető le azokra a vizsgálódásokra, amelyeket az immár száz éve lezajlott nyelvi fordulat indukált, s amelyek jellemzően az analitikus filozófiai programnak alkották vagy alkotják részét. Legalább két további értelemben, a fentiekől egészen különböző felfogásban beszélhetünk még nyelvfizológiáról.

Először is: a nyelvtudomány, ezen belül az általános nyelvészet vagy az elméleti nyelvészet léte nem változtat azon a tényen, hogy a nyelv ma éppen úgy **tárgya** – és tárgya kell, hogy legyen – a filozófiai vizsgálódásnak, mint ahogyan Platon Kratülosza óta mindig is az volt. Más szóval, még az elméleti nyelvészet sem helyettesítheti a nyelvfizológiát, legfőljebb az okoz nehézséget, hogy hol húzzuk meg a két diszciplína vagy reflexiós szint között a határt. Kétségtelenül itt is számolnunk kell a különböző tudományok története során gyakran bekövetkező háttérrelődésekkel, hiszen megkerülhetetlen tudománytörténeti tény, hogy – mint Robert Henry Robins írja az antik grammatika kezdetéről – „annak, amit ma korai nyelvészeti vizsgálódásnak látunk, a legnagyobb része a *philosophía* címszó alatt történt” (Robins 1999, 22).

A nyelvet a filozófiai vizsgálódás **tárgyának** tekinteni annyit tesz, hogy elismerjük a nyelvvel kapcsolatos **szubsztantív** filozófiai kérdések jogosságát, például azokét, amelyek a nyelvi reprezentáció sajátosságaira, a nyelv és a gondolkodás viszonyára, az egyes nyelvekben kifejezett általános világszemléletre, a nyelv eredetére, az evolúcióban elfoglalt helyére, az emberi egzisztencia konstituálásában játszott szerepére vagy az innátizmusra és annak különböző értelmezéseire vonatkoznak. Ezek a kérdések részben **a nyelv metafizikáját** érintik. Megvan tehát a maga sajátos feladata és létjogosultsága a nyelvek általános természetére vagy a nyelv metafizikai problémáira reflektáló **szubsztantív nyelvfilozófiának**.⁴ A metafizikai reflexióval természetesen sokszor összekapcsolódik az empirikus kutatás, s a dolgok természetére irányuló elmélkedéstől elválaszthatatlan a magas szintű általánosításra törekvő szaktudományos hipotézisek alkotása. Jól mutatja ezt a „mi a nyelv” és a „honnan ered nyelvi képességünk” kérdése, amelyet az utóbbi fél évszázadban leginkább a Chomsky innátizmusa körüli viták tematizáltak. E vita korszakos fejleményeit a jelen kötetben Pléh Csaba (Az innátizmus színeváltozása – a filozófiától a genetikáig) tekinti át.

Másodszor arról sem feledkezhetünk meg, hogy a nyelvészet mint empirikus tudomány a többi tudományhoz, a fizikához, a biológiához vagy a pszichológiához hasonlóan szintén felvet olyan kérdéseket, amelyek az általános ismeretelmélet vagy tudományfilozófia kompetenciájába tartoznak. Egy sor, a nyelvészet területén nélkülözhetetlen fogalom, mint a jelentés, a referencia, a megértés, az interpretáció, a struktúra, a nyelvi forma stb. fogalma, nem határozható meg magának a nyelvészettnek az eszközeivel, de egyebek mellett a nyelvészeti hipotézisek felállításának és igazolásának metodológiai problematikája is meghaladja az adott tudományterület kereteit. Mint ahogy Jerrold J. Katz és Jerry A. Fodor mondja, ha egyszer van egy empirikus eszközökkel felépített nyelvelméletünk, akkor „a nyelvfilozófia végre átveheti valódi szerepét, vagyis az elmélet fogalmának és módszertanának elemzését” (1967, 685).⁵ A nyelvtudomány fejlődésének fordulópontjain, illetve maguknak a nagy újító nyelvészeknek a munkáiban sűrűn

⁴ Ezen a területen nem szokás különbséget tenni az ún. „analitikus” és „szubsztantív” megközelítés között, de azt hiszem, a különféle nyelvfilozófiák jellemzésére kölcsönvehetjük ezt a distinkciót a történelemfilozófiából, ahol **analitikus történelemfilozófián** a történeti megismerés sajátosságainak, a történetírás nyelvének és logikájának tanulmányozását értik, **szubsztantív történelemfilozófián** pedig a valós történelem menetére, annak irányára és törvényszerűségeire vonatkozó hagyományos elméleteket.

⁵ A cikk eredetileg *What's wrong with the philosophy of language* címen 1962-ben jelent meg, és részben egybeesik Katz és Fodor nagysikerű nyelvfilozófiai szöveggyűjteményének (Katz–Fodor 1964) bevezetőjével (1–18).

találkozunk az ilyen és hasonló kérdésekre, vagyis magára a nyelvtudomány jellegére vonatkozó metareflexiókkal: elég itt Humboldt, Saussure és természetesen Chomsky nevét említeni. A strukturalizmushoz és a generatív grammatikához annak idején egész filozófiai program kapcsolódott, amelynek lehetőségei talán ma sem merültek ki teljesen.⁶ Mindennek alapján megállapítható, hogy a nyelvfilozófia egy további, teljesen legitim felfogását jelenti az, amit a **nyelvészet filozófiájának** nevezhetünk. Az így felfogott nyelvfilozófia, amelynek a múlt század hatvanas éveiben Fodor és Katz volt a szószója, a fizika vagy a matematika filozófiájához hasonlóan a tudományfilozófia része, vagyis „minden tekintetben a fizika filozófiájával, a matematika filozófiájával, a pszichológia filozófiájával és a többi ilyennel analóg diszciplína” (Katz–Fodor 1964, 18).⁷

Ezek szerint tehát legalább három alapvető értelemben beszélhetünk nyelvfilozófiáról. A „nyelvi fordulatból” eredő nyelvfilozófiát, amely a filozófiai fogalmak elemzésének módszere, s amely szorosan az analitikus filozófiához kötődik, az angol nyelvű szakirodalomban gyakran **linguistic philosophy**-nak nevezik. A főntebb „szubsztantív nyelvfilozófiának” nevezett felfogásra illik talán legjobban a **philosophy of language** megjelölés (bár szó sincs arról, hogy létezne egy ennek megfelelő következetes nyelvhasználat). Végül a „nyelvészet filozófiájának”, ahogyan azt például Fodor és Katz képviseli, felel meg a **philosophy of linguistics**.

Hozzá kell tennünk, hogy a fentiekén kívül a nyelvre irányuló filozófiai reflexióknak vannak más formái és forrásai is. Így elsősorban a hermeneutika, illetve a **hermeneutikai filozófia**, amelynek Schleiermacherrel kezdődő története szintén leírható „nyelvi fordulatként” (l. Lafont 1999). Vitathatatlan, hogy a hermeneutikai érdeklődésnek a középpontjában áll a nyelv. A hermeneutikai filozófia mégsem mondható – egyik főntebb értelemben sem – nyelvfilozófiának, már csak azért sem, mert azt az ellenpontot, amellyel **szemben** önmagát meghatározza, épp a nyelvtudomány és a nyelvfilozófia képviseli. Az utóbbiakat – az általuk implikált vagy inkább nekik tulajdonított instrumentalista nyelvfogalom alapján – Gadamer kapcsolta össze így egymással, aki szerint bizonyos hermeneutikai szempontok „egészen távol állnak” ettől a két diszciplínától (Gadamer 1984, 305). Mindez persze, beleértve Gadamer kijelentését, csipetnyi sóval értendő, hiszen a **kontinentális filozófia**⁸ olyan domináns áramlataiban, mint amilyen a fenomenológia vagy éppen a hermeneutika, nem hiányoznak bizonyos nagyon jelentős ellenpéldák.

⁶ A Chomsky-féle forradalom kezdeti szakaszából érdemes Katz (1973) emlékezetes cikkére emlékeztetni.

⁷ Az idézett mondat nem szerepel a *Mi a baj a nyelvfilozófiával?* című cikkben (Katz–Fodor 1967).

⁸ Manapság is tartja magát az immár majdnem százéves szembeállítás a főként német és francia kontinentális és az angolszász analitikus filozófia között.

A strukturalista nyelvészet, ezen belül Saussure és Jakobson hatása, mély nyomokat hagyott Maurice Merleau-Ponty fenomenológiáján (l. Merleau-Ponty 1968; 2005), Paul Ricœur pedig eredeti és releváns módon kapcsolta össze általában az analitikus filozófiát, a beszédaktus-elméletet és saját hermeneutikáját, amit talán a Ricœur (1990)-ben olvasható tanulmányok mutatnak legpregnansabban.

Mindenesetre, bármilyen fontos szerepet játszik a kortársi gondolkodásban a hermeneutika, a továbbiakban a nyelvfilozófia főntebb vázolt értelmezéseit tartjuk szem előtt, s a kivételes ellenpéldáktól is eltekintünk. A mondottak fényében a nyelvtudományt és a nyelvfilozófiát valóban egy csokorba köthetjük, ahogyan Gadamer is tette, hiszen vitathatatlan, hogy az elmúlt száz évben a nyelvészet, a logika és a filozófia kölcsönhatása annak a nyelvfilozófiának a jegyében ment végbe, amelyről itt szó van.

Ennek a kölcsönhatásnak a történetében, amely korántsem volt sem egyenletes, sem egyirányú, sokáig a logika játszott a vezető szerepet. A matematika megalapozására irányuló kísérletek elvezettek a logika filozófiájának megalkotásához és ettől elválaszthatatlanul a nyelv logikai szemléletéhez. A nyelvtudományt ez a történet sokáig nem érintette.

Mindenki tudja, hogy Saussure-nek és az őt követő iskoláknak köszönhetően a nyelvészetben is forradalminak mondható megújulás ment végbe, mégis fel kell figyelni a fejlődési vonalak közötti érdekes és feltűnő fáziseltolódásra. A helyzet persze nem írható le úgy, hogy az egyik tudományterület „elmaradt” volna a másik mögött. Inkább egy olyan leírás lenne korrekt, amely szerint a fáziseltolódás részint az adott tudományterületek tudományszociológiai, intézményi és kulturális helyzetét, részint pedig a nyelvi jelenségek filozófiai értelmezése és empirikus vizsgálata közötti különbséget tükrözi.

A szóban forgó fáziseltolódás jó fél évszázadon át fennállt. De mi is volt a lényege? A kérdés tulajdonképpen egyetlen mondattal megválaszolható: a lényege az volt, hogy egyfelől a filozófusok és logikusok, másfelől a nyelvészek nem ugyanazt a jelentőséget tulajdonították a mondatnak. Élesebben fogalmazva: a nyelvészet sokáig a fonológia és a morfológia szintjén vizsgálódott, a szóra összpontosított mint alapvető egységre, s csak nagy késéssel jutott el odáig, hogy problémáinak vizsgálatában a mondatból induljon ki. Ugyanakkor más megközelítésben ettől függetlenül vitatható, hogy a szó egysége-e a nyelvnek, s **építőköve-e** legalábbis a kompozicionális szemantikának. Erről szól kötetünkben Szabolcsi Anna cikke.

Főntebbi megállapításaink természetesen fölöttébb leegyszerűsítők. Mielőtt néhány megjegyzés erejéig finomítanánk rajtuk, idézzünk néhány történeti tényt. Frege és Saussure kortársak voltak. Mérvadó felismeréseik szinte egy időben születtek. A német logikus és matematikus témánk szempontjából szó szerint

alapvető (ugyanis a modern nyelvfilozófia egész további fejlődését **megalapozó**) cikkei⁹ csupán egy bő évtizeddel előzték meg a svájci nyelvtudós ugyancsak alapvető, és ugyancsak komoly filozófiai következményekkel járó genfi előadásait. Russell *On denoting*¹⁰ című cikke pedig alig egy évvel előzte meg (1905-ben) a genfi előadások megkezdését (amelyeket Saussure 1906 és 1911 között tartott meg).

Ha azt nézzük, hogy Frege és Saussure milyen modellt tartott szem előtt, akkor arra a figyelemre méltó tényre bukkanunk, hogy míg az előbbi a **matematika és a logika paradigmájából** merített ihletet, addig az utóbbi számára a **szociológia és a közgazdaságtan** fogalmai („társadalmi tény”, „érték”) bírtak reveláló erővel. S e fogalmak nemcsak metaforáknak, nem pusztán egy felületi analógia megtestesítőinek bizonyultak, hanem olyan konceptuális eszközöknek, amelyek konstitutív szerepet játszottak a saussure-i nyelvészet fogalmainak létrejöttében, és valódi forrásává váltak a nyelv **rendszereszerű** felfogásának. A kétféle minta nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy a fregei és a saussure-i tradíció más-más irányban fejlődjön.

Saussure-t illetően itt a helye, hogy megfogalmazzunk egy sejtést. A nyelvészeti fogalomképzésnek a **rendszer** jegyében történő forradalmi megújítása sokáig megfelelő alapot kínált ahhoz a **tudományos kutatási programhoz**,¹¹ amelyet maga Saussure és nyomában a strukturalizmus nem egy iskolája a különböző nyelvi szintek belső összefüggéseinek feltárása során követett. Ezzel pedig bizonyára összefügg, hogy a mondat – nem találván helyet a *langue* rendszereszerű összefüggései között – továbbra is, egészen Chomsky fellépéséig, az elmélet margójára szorult.

Hadd utaljak még egy szembetűnő különbségre, amely sokáig jellemző maradt a nyelvfilozófia és a nyelvtudomány, illetve a nyelvtudomány és a filozófia viszonyára: Saussure-rel és a strukturalistákkal ellentétben, akik a jelentés problémáját éppolyan másodlagos problémaként kezelték, mint a mondatét,¹² Frege épp a jelentéselmélet területén vitte végbe döntő áttörését. Azt látjuk tehát, hogy míg az egyik oldalon a **mondat** és a **jelentés** problémája egyaránt háttérbe szorul, addig a másik oldalon mindkét probléma az elmélet középpontjába kerül.

⁹ Az *Über Sinn und Bedeutung* (Jelentés és jelölés) című cikk, amelyet az összes közül elsőként illet meg a „klasszikus” jelző, 1892-ben jelent meg (l. Frege 1980; 2000).

¹⁰ Legújabb magyar fordítása: Russell (2005).

¹¹ A fogalmat a Lakatos-féle értelemben használom: „A kutatási program metodológiai szabályokból áll, melyek részben arról rendelkeznek, hogy milyen utakat kerüljünk el (negatív heurisztika), részben arról, hogy milyen utakon járjunk (pozitív heurisztika)” (Lakatos 1997, 42–43).

¹² Bár egyáltalán nem zárható ki egy saussure-iánus szemantika lehetősége, l. de Mauro (1994).

Ez aligha lehet véletlen. Frege-nek bizonyos logikai típusokba tartozó mondatok vizsgálatához és az azokkal kapcsolatos rejtélyek megoldásához volt szüksége arra, hogy megalkosson egy jelentés- és referenciaelméletet. Pontosán arra az elméletre volt szüksége, amely a *Sinn* és a *Bedeutung*, vagyis a **jelentés** és a **referencia** megkülönböztetésén alapul, s amelyben az **igazság** fogalma központi szerepet játszik. Ennek az a tanulsága, hogy valamilyen szemantikai apparátussal is rendelkezniünk kell ahhoz, hogy a mondatot mint nyelvi egységet vizsgálni tudjuk. Ám ugyanennyire helytálló a fordított irányú gondolatmenet: mivel a jelentés, a referencia és az igazság eleve mondat szintű kategóriák, a jelentés természetének a megvilágításához – a hagyományos elképzelésekkel ellentétben – a mondatból, nem pedig a szóból kell kiindulnunk.

A fregei fogalmak közhelyszerűen jól ismertek, hiszen különféle szakterületek ismeretanyagába rég beépültek. Az értelmezésük és alkalmazásuk körül forgó viták Russell és Wittgenstein klasszikus munkáitól kezdve Strawson, Putnam, Kripke és mások tanulmányain át az utóbbi évtizedek szerzőinek írásaiig végigkísérték az analitikus nyelvfilozófia és a logika történetét. Általában kevésbé tartják viszont számon, hogy a fiatal Husserl, aki egyébként kapcsolatban volt és levelezett Frege-vel, az övéhez hasonló úton indult el: például maga is különbséget tett a jelentés és referencia között.¹³ Ugyanakkor kimutatható, hogy saját, Fregeéhez hasonló jelentéselméletét az utóbbinak a hatásától függetlenül dolgozta ki, ami önmagában is mutatja a szóban forgó fogalmi apparátus jelentőségét a huszadik századi gondolkodás számára.

Nem elég azt mondani, mint az előbb tettem, hogy a jelentés körüli viták „végigkísérték” az analitikus nyelvfilozófia történetét. Ennél jóval erősebb állítást is tehetünk. Volt természetesen néhány más, szintén első rendű probléma, amelyet a filozófusok és a logikusok állandóan napirenden tartottak, mint például az analicitás, az intenzió, extenzió és szükségszerűség, a lehetséges világok, a kvantorok, a beszédaktusok, a konverzációs szabályok és implikaturák, a direkt referencia, az interpretáció és holizmus problémája, és így tovább. De mindezek közül – és ez az a bizonyos erősebb állítás, amelyet talán jogos itt megtennünk – a jelentés, pontosabban szólva a jelentés és a referencia problémája bizonyult a huszadik századi nyelvfilozófia alapproblémájának. Például Michael Dummett még 1991-ben is azt írta, hogy ahhoz szeretne hozzájárulni, „amit a kortárs analitikus filozófia

¹³ A *Sinn* és a *Bedeutung* szavakat a fregei értelemben használva Husserl többek közt ezt írja 1901-ben a *Logische Untersuchungen* második kötetében: „nem tűnhet mellékesnek, hogy a két szó [már-mint a *Sinn* és a *Bedeutung*] jelentését megkülönböztessük egymástól, és (ahogy azt például Gottlob Frege javasolta) az egyiket a jelentés általunk leírt elméletére, a másikat pedig a kifejezett tárgyakra alkalmazzuk” (Husserl 2002, 25).

legsürgősebb feladatának” látott, vagyis „a jelentés egy kielégítő elméletének megteremtéséhez” (Dummett 2000, 33).

Mindez még akkor is igaz, ha Hilary Putnamnak oka volt 1975-ben kijelenteni, hogy a jelentés tudomány előtti fogalma, amelyen a szemantika alapszik, igen „rossz állapotban” van, s hogy „a »jelentés« az egyetlen olyan filozófiai téma”, amellyel kapcsolatban nem beszélhetünk valamilyen konszenzuális álláspontról, csak különféle elméletekről (Putnam 2010, 14).¹⁴

Mindenesetre az itt említett többi témát is sokszor a jelentés problémájával összefüggésben tárgyalták, vagy egyenesen jelentéseméleti problémaként vetették fel. A legtöbbet azonban az a tény mondja a számunkra, hogy azok a jelentősebb fordulatok, amelyek a jelentés és a referencia felfogásában az elmúlt évszázadban végbementek, mindig túlmutattak a szemantika határain. Alapvetően befolyásolták a nyelvfilozófia céljáról és feladatáról alkotott általános elképzelést, s megváltoztatták a nyelvfilozófiának a többi filozófiai diszciplínához és a nyelvészethez való viszonyát.

2. Ilyen fordulat kezdődött a hetvenes évek elején, amikor világossá vált, hogy radikálisan újra kell gondolni a **jelentésről** és a **referenciáról**, az **intenzióról** és az **extenzióról**, a **tulajdonnevekről** és a **leírásokról**, a **szükségyszerűségről**, az **analicitásról** és az **a prioritásról** szóló addig uralkodó elméleteket, s felül kell vizsgálni a modális fogalmak standard értelmezését.

Hilary Putnam a jelentésről és referenciáról 1973-ban írt (Putnam 1973), majd az ennek kibővítéseként született, a „jelentés” jelentéséről szóló (főntebb már idézett) 1975-ös cikkében egyenesen azt írta, hogy „a jelentés hagyományos fogalma olyan fogalom, amely egy hibás elméleten nyugszik” (Putnam 2010, 18). Az elmélet pedig, mint hozzátette, azért hibás, mert két soha meg nem kérdőjelezett előfeltevést – vagyis azt a tételt, hogy a jelentés meghatározza a referenciát (az intenzió meghatározza az extenziót), és azt a nézetet, hogy egy jelentést ismerni annyi, mint egy bizonyos pszichológiai állapotban lenni – semmilyen fogalom sem elégíti ki együtt.

Valamivel korábban már mások is – így Keith Donnellan (1966) és John Searle (1958; 1971) – eredményesen kezdeményezték a leírások referáló használatáról, illetve a tulajdonnevekről szóló standard elmélet revideálását. Hadd térjek ki egy megjegyzés erejéig Searle szerepére, akit a tulajdonnevekről írt, először 1958-ban

¹⁴ Ez a híres cikk, amely a nyelvfilozófiai szöveggyűjtemények egyik állandó darabja, eredetileg *The meaning of “meaning”* címen jelent meg 1975-ben.

megjelent cikkének köszönhetően minden bizonnyal megillet az elsőbbség e téren. Ezért is indokolt, hogy kötetünkben az ő névelméletével külön tanulmány foglalkozzon. Javaslatát (amelyet a későbbiek során is fenntartott) **nyalábelméletnek** szokás nevezni, s általában úgy interpretálják, mint valamiféle harmadikutas megoldási javaslatot a **leíró elmélet** és a **direkt referencia** elmélete között. Ezt az interpretációt Zvolenszky Zsófia itt közölt cikkében (Egy filozófiai mítosz John Searle névelméletéről) filozófiai mítosznak tartja, amellel érvelve, hogy a Searle-féle megoldás sokkal közelebb rokonságot mutat az általában Kripkétől eredeztetett direktreferencia-elmélettel.

Egy másik, még régebbi és rendkívül fontos fejleményre utalva, már Quine csapást mért – elvetve az analitikus–szintetikus distinkciót (Quine 1951; 1999)¹⁵ – arra az empirista dogmára, mely az analitikus filozófusok eltökélt metafizikaellenességének alapjául szolgált. Az analicitásról és a szükségszerűségről vallott felfogásuk ugyanis szorosán összefüggött a filozófia feladatáról vallott nézetükkel, amely szerint a filozófia a nyelvre irányuló konceptuális elemzésekkel, *a priori* igazságokkal foglalkozik, s nem szól a világról (lévén az utóbbi az empirikus tudományok vizsgálódási terepe).

Mindennek ellenére egyértelműen Saul Kripke nevéhez köthető az a hetvenes évekbeli fordulat, melyről az imént szó esett. 1970-es princetoni előadásaiban (Kripke 1972; 1980) Kripke a tulajdonneveket és a kifejezések néhány más csoportját (így a **természetesfajta-neveket**) **merev jelölőként** határozta meg, s kifejtette a **referencia történeti-kauzális elméletét**. Ezzel összefüggésben döntő érveket hozott fel arra nézve, hogy a **szükségszerű**, az *a priori* és az **analitikus** fogalmai – szemben az empirista hiedelemmel – nem moshatók össze, nem szinonimák, hiszen különböző tartományokhoz tartoznak: a metafizikához, az ismeretelmélethez és a jelentéselmélethez. A „szükségszerűséget” használják ismeretelméleti és fizikai értelemben is, de – mondja Kripke – „engem nem az ismeretelméleti, hanem a metafizikai szükségszerűség fogalma érdekel”, amihez jelentőségteljesen hozzát teszi: „nem pejoratív értelemben használom a »metafizika« szót” (Kripke 2007, 20).

Közbevetőleg jegyezzük meg: Kripke felfedezései a modális, tágabb értelemben pedig az intenzionális kontextusok vizsgálatának köszönhetőek. Azóta bebizonyosodott, hogy számos további jelenség – így a kötetünkben Bárány Tibor által vizsgált „egyszerű mondatok” jelensége vagy a Huoranszki Ferenc által tárgyalt „fogalmi igazságok” problematikája – ezekben a kontextusokban jelentkezik.

¹⁵ Quine-nak ez az úttörő jelentőségű előadása 1951-es első megjelenése előtt, 1950-ben hangzott el.

Visszatérve a **szükségyszerű**, az **a priori** és az **analitikus** fogalmának metafizikai és ismeretelméleti értelme közötti megkülönböztetéshez, állapítsuk meg: ez a distinkció tette lehetővé a metafizikai és nyelvi kérdések szétválasztását, ami pedig utat nyitott az analitikus filozófiában a metafizika rehabilitálásához. S valóban, az utóbbi évtizedekben az analitikus filozófusok többsége feladta a metafizika-ellenességet, sőt manapság az analitikus filozófia az egyetlen olyan filozófiai irányzat, amely modern metafizikai rendszert kínál, s amelynek keretében rendszeresen vizsgálják a metafizika hagyományos nagy kérdéseit.

Ritkán fordul elő, hogy ilyen jelentős filozófiai fordulat egyetlen gondolkodó munkásságának legyen a következménye. Kripke szerepét nem csökkentjük azzal, ha megemlítjük, hogy vele egy időben mások is hasonló eredményre jutottak. Például a **lényegi tulajdonságokról**, az **anyagnevekről** és a **természetesfajta-nevekről** szóló elméletének magyarázatakor maga Kripke jelentette ki, hogy „Putnam szintén eljutott ezekhez a felismerésekhez”, s hogy álláspontjuk „egymástól függetlenül alakult ki” (Kripke 2007, 94). Ráadásul ez az elismerés kölcsönösnek bizonyult. Putnam a maga részéről kijelentette, hogy „Kripke tézise, miszerint a természetes fajta nevek merev jelölők, és a mi tézisünk, miszerint indexikusak, valójában ugyanazon érem két oldala” (Putnam 2010, 33).

Hadd nevezzem az itt vázolt fordulatot **metafizikai fordulatnak**. Nyilvánvaló, hogy – mint már említettem is – az analitikus filozófia metafizikai fordulatának komoly hatása volt a nyelvfilozófiára, ezzel összefüggésben pedig arra, hogy hogyan alakult tovább a filozófia és a nyelvészet közötti együttműködés.

Mielőtt erre kitérnénk, emlékeztetnünk kell arra, hogy közben egy másik fordulat is lejátszódott. Ez a nyelvfilozófián **belül** ment végbe, s végső motívumait tekintve a nyelv természetére vonatkozó elképzeléseink forradalmi átalakulását hozta magával. Legalábbis így vélték a fordulat főszereplőit, mindenekelőtt maga John Austin. Arról a fordulatról van tehát szó, amely a beszédaktus-elmélet kialakulásához vezetett. A **leíró illúzió** leleplezését, a **performatív megnyilatkozások** felfedezését, egyáltalán a **nyelv cselekvésközpontú felfogásának** megalkotását Austin, az elmélet kezdeményezője már a kezdet kezdetén, a Harvardon tartott 1955-ös előadásában (Austin 1974) „filozófiai forradalomnak” nevezte. Így írt: „Ha valaki ebben a filozófia történetének legnagyobb s legüdvösebb forradalmát szeretné látni, tulajdonképpen nem is túlozna” (Austin 1990, 30). Eltekintve attól, hogy nyilván túlzás, bár talán érthető túlzás volt a beszédaktus-elmélet megalapítója részéről a filozófia történetének legnagyobb forradalmáról beszélni, bizonyos, hogy a cselekvésközpontúság bevezetése túllépést jelentett a nyelv hagyományos szemléletén, s ennek filozófiai jelentőségét aligha lehetne túlbecsülni.

Austin munkálkodása a mindennapi nyelv filozófiájának virágkorára esik, s annak egyik csúcspontja és egyik legjellemzőbb megnyilvánulása. Tipikus példája annak a gondolkodásmódnak, amely mind tárgyi, mind módszertani szempontból lebontja, vagy legalábbis relativizálja a határt nyelvészet és filozófia között. A performatív megnyilatkozások szerkezeti elemzésével és osztályozásával, illetve a performatív megnyilatkozásokban szerepet játszó igék lajstromba vételével Austin szinte egy nyelvész munkáját végezte el. Hasonlókat mondhatunk azokról a filozófusokról, akik a beszédaktus-elmélet kidolgozásának első szakaszában az ő nyomdokait követték. A nyelvészet az ő számukra, mint más analitikus filozófusok számára is, példatárat, vizsgálódási anyagot és metodológiai mintát kínált, miközben az ő általuk felvetett kérdések bekerültek a nyelvészeti kutatási programokba. Elmondható, hogy volt olyan pillanat, amikor természetesnek tűnt, hogy a filozófiai vizsgálódásokat alig lehetett megkülönböztetni az általános és elméleti nyelvészet területén született elemzésektől. Így látta Searle, aki egy először 1975-ben közölt cikkében ezt írta:

Szinte egészen mostanáig lehetségesnek látszott, hogy – bár elmosódottan – határt húzzunk a nyelvészet és a filozófia között [...]. Az utóbbi időben azonban minden megváltozott. Az expanzió jelenlegi szakaszában a nyelvészek egyszerűen beköltöztek olyan széles területekre, ahol előzőleg csak filozófusok dolgoztak, és olyan filozófusok munkái, mint Austin, Grice és mások, bekerültek a kortárs nyelvészek munkaeszközei közé. (Searle 1979, 162)

Visszatérve a metafizikai fordulathoz, annak nyilvánvalóan az volt a fő következménye, hogy kiszorult a divatból a filozófia feladatának és tárgyának az a leszűkítő értelmezése, amely miatt ellenfeleik mindig is támadták az analitikus filozófusokat. A fordulatnak az általános filozófia számára felszabadító hatása volt. Michael Dummett, az utóbbi évtizedek egyik vezető analitikus filozófusa, Frege gondolatainak alighanem legjelentősebb tolmácsolója már évtizedekkel ezelőtt destruktívnak nevezte az analitikus filozófia előbbi korszakát, mivel véleménye szerint az iskola filozófusai „megdöbbenő mértékben eltávolodtak” attól, hogy „a világ megértése szempontjából nagy jelentőségű és mély kérdésekre” válaszoljanak. Viszont – mint megállapította – újabban sokan belátták már, hogy a filozófiának konstruktív feladata is van. Mindezt 1991-ben megjelent, *The logical basis of metaphysics* című könyvének bevezetőjében írta (Dummett 2007, 17), de 1987 tavaszán hasonló megállapításokat tett az analitikus filozófia történetnek szentelt bolognai előadásában is (Dummett 1994).

Dummett történeti értékelésével érdekesen egybehangzó párhuzamra lehetünk figyelmesek, ha felidézzük az analitikus nyelvfilozófia fejlődésének egykorú hazai visszhangját: egy hatvanas és egy nyolcvanas évekbeli ismertetést. Nyíri János

Kristóf 1968-ban a hatvanas évek legjelentősebb ide vágó könyveit szemlélve egy terjedelmes és átfogó, Nyelvfilozófiai kalandozások című recenziófüzérben adott számot arról, hogy akkoriban meddig jutott, és milyen tendenciákat mutatott a nyelvről szóló filozófiai gondolkodás (Nyíri 1968). Másfél évtizeddel később Kenesei István és e sorok írója egy Nyíriéhez hasonló, Újabb nyelvfilozófiai kalandozások című recenziófüzért publikált, kifejezetten azzal a szándékkal, hogy felmérjék, milyen fejlemények következtek be a közben eltelt időben, s e fejleményekből milyen következtetések vonhatók le (Kelemen–Kenesei 1982). A két áttekintés egymás mellé helyezve jól mutatja, mennyire megváltozott a helyzet ez alatt a filozófiatörténeti szempontból nem is olyan hosszú időszak alatt. Míg például Nyíri vizsgálódásának idején még nem zárult le teljesen a vita a neopozitívizmus örökösei és a mindennapi nyelv filozófusai között, s így nem szűnt meg a **mesterséges nyelv kontra mindennapi nyelv** kontroverzia sem, addig az Újabb nyelvfilozófiai kalandozások szerzői számára már máshol húzódtak a frontvonalak. Ők azt észlelték, hogy oldódóban van a nyelvfilozófia különböző iskoláit jellemző metafizika-ellenesség. Joggal írták tehát, hogy „a metafizika ismét bebocsátást kér, s olyan – látszólag technikai – vizsgálódások nyitnak neki ajtót, mint a referencia, a tulajdonnevek és a leírások viszonyára stb. vonatkozó elemzések” (Kelemen–Kenesei 1982, 709). Ezt a megállapításukat természetesen már annak a fényében teheték meg, hogy írásukban módjuk volt Kripke Meaning and necessity-jét (1972) és a körülötte kialakult vita első évtizedét is bemutatni.

A metafizikai fordulat számos szimptomája közül hadd említsem meg, kivételes jelentősége miatt, a wittgensteini filozófia utóéletében és befogadásában végbe ment feltűnő változást. Vitán felül áll, hogy a korai ötvenes évek utáni évtizedekben (nem úgy, mint ma) a filozófia wittgensteini koncepciója domináns szerepet játszott a nemzetközi filozófiában; ami pedig magát az analitikus filozófiát illeti, Wittgenstein számított az analitikus filozófus mintapéldányának. A Filozófiai vizsgálódásokban bevezetett témák – a jelentés mint használat, a privátnyelv-argumentum, a nyelvjátékok és a szabálykövetés problematikája stb. – határozták meg, főként az angolszász világban, a viták tárgyát. Sőt néhány Wittgenstein által felállított tétel, amely mellett a filozófus pozitíve is elköteleződni látszott, mint például a privátnyelv logikai lehetőségének a kizárása, szinte általános elfogadottságnak örvendett. (Hadd utaljak itt még egyszer a Tözsér János és Ullmann Tamás közötti vitára.)

Az utóbbi témára egy mondat erejéig kitérve, világos, hogy a privátnyelv-koncepció wittgensteini bírálata nemcsak egy meghatározott álláspontot tükröz a nyelvről, hanem annak a problémamegoldási receptnek is klasszikus példáját

nyújtja, amely a helytelennek tekintett ellentétes nézetet a nyelv félreértéséből vezeti le. S itt felmerül a kérdés, amelyet a Wittgenstein-exegéták annak idején kevés figyelemre méltattak: vajon **a nyelv mint olyan** vezeti-e félre a filozófusokat, vagy **a különböző nyelvek** más-más csapdákat állítanak? S vajon az érvelésbe bele van-e foglalva az a megfontolás, hogy maga a szóban forgó probléma a németen és az angolon kívül más nyelveken, akár oroszul vagy magyarul, mennyire érthető, vagy mennyire mondvacsinált? A kérdést a jelen kötetben Neumer Katalin teszi fel (Nemzeti és nemzetközi fájdalom. Töprengések Wittgenstein privátnyelv-kritikájának magyar és orosz fordítása kapcsán). Mindez, ahogyan Neumer Katalin, Wittgenstein fordítója is kifejti, összefügg a wittgensteini filozófia fordításának kérdéseivel, és elvezet a nyelv metafizikájának a problémájához.

Wittgensteinről, az analitikus filozófus mintapéldányáról főntebb vázolt kép ma eléggé problematikus. Létezik Wittgenstein-kutatás, vannak wittgensteiniánus gondolkodók, de a nyelv és a jelentés wittgensteini szemlélete („a jelentés használatelmélete”) meglehetősen háttérbe szorult, nem beszélve a filozófia wittgensteini felfogásáról. Sokak számára – mint Tözsér János kritikai érveléséből látható – Wittgenstein filozófiája, főleg a filozófiai problémák természetéről alkotott metafizikai koncepciója, teljesen elfogadhatatlan.

Az előzőek során a metafizikai fordulatot az általános filozófia oldaláról érintettük. A nyelvfilozófia oldaláról tekintve a fordulat következménye abban foglалható össze, hogy a nyelvfilozófia elvesztette azt a különleges helyét, amelyet az analitikus filozófusok korábbi nemzedékei szántak neki. Úgy is fogalmazhatunk, hogy míg a nyelvi fordulat korszakában a nyelvfilozófia igyekezett elhódítani a metafizikától a *prima philosophia* szerepét, addig újabban helyreállt az eredeti helyzet. A nyelvészet szempontjából pedig azt lehet mondani, hogy a nyelvészek visszahúzódtak tudományuk határai közé, és saját eszközeikkel vizsgálják azokat a kérdéseket, amelyek egy részét a filozófiától örökölték.

Vajon le lehet-e írni ezt a fejleményt oly módon, hogy „eltűnt a nyelvfilozófia”?

A bevezetőben említett cikkében Kenesei István a „hová tűnt a nyelvfilozófia” kérdésre a következőképpen válaszol:

A nyelvészet viszont egyre pontosabb elemzéseket kínál fel a jelentés természetéről, a jelentésviszonyokról, a kijelentések következményeiről, mindenfajta mondat (és nem csak a propozíciók) logikai-szemantikai szerkezetéről és így tovább. Saját határain belül is folytatja a filozófiai előzményekre visszamutató vitákat [...]. Azt teszi tehát, ami egy szaktudomány dolga. A nyelvfilozófia pedig, miután eredeti feladatát elvégezte, megnyugodhat abban, hogy méltó utód veszi át tőle az örökséget.

(Kenesei 2003, 116).

Ez a leírás a nyelvészet jellemzéseként nyilvánvalóan megállja a helyét, de a nyelvfilozófust vitára készíti.¹⁶ Nehéz lenne véglegesen kijelenteni, hogy a nyelvfilozófia elvégezte eredeti feladatát, s mint aki jól végezte dolgát, veszi a kalapját. Ha így volt, akkor maga után hagyott számos problémát: például a **jelentés**, az **értelem**, a **referencia**, az **igazság**, az **interpretáció** és a **fordítás** viszonyával, a **naturalista**, a **mentalista** és a **realista** elkötelezettségű **filozófiai álláspontok jelentéseméleti összefüggéseivel**, vagy a **formális szemantika logikai és metafizikai alapjainak** tarthatóságával kapcsolatos **klasszikus problémákat**. Ezek mind a mai napig szüntelen viták forrásai, és központi témáját alkotják az elmúlt években távozott nagy gondolkodók ránk maradt, folytatásra váró életművének.

Ilyen Quine és Davidson életműve. A radikális fordítás Quine-tól¹⁷ és a radikális interpretáció Davidsontól (1979/1984, 125–141) származó elméletének máig rengeteg kiaknázható és kiaknázandó aspektusa van, s mindkét elméletnek vannak továbbvivői a nyelvfilozófiában és a szemantikában. De további példaként hadd említsük a nyelvészek által egykor sokat olvasott filozófust és nyelvészt, Jerrold J. Katzot is, aki annak idején Chomsky egyik első követője volt, s vele együtt hozzájárult a nyelvészet mentalista és racionalista filozófiájának kidolgozásához. Katz 2004-ben megjelent utolsó könyvét az értelem és a referencia filozófiai kérdésének szentelte azzal a szándékkal, hogy megújítsa a nyelvfilozófiát. Saját korábbi álláspontjait is elvetve amellet érvelt, hogy sem a nyelvfilozófia fregei alapjai, sem a mentalizmus és a racionalizmus chomskyánus összekapcsolása nem tarthatók tovább: ehelyett egy realista típusú racionalizmusra van szükség, amely egy formális, de nem logikai megalapozottságú szemantikához kínál filozófiai háttérrel. Ismétlem, ez csak példa arra, hogy az elmúlt évtizedek nyelvfilozófiája a maga átalakulásaiban is hogyan folytatódik tovább manapság, mégpedig az egyik valahai főszereplő késői művében. Ugyanakkor a Wittgenstein-recepció mai apályát

¹⁶ Az igazság kedvéért hadd jegyezzem meg, hogy az idézett cikk egészében véve nem állítja a nyelvfilozófia halálát. A szerző elsősorban azt a helyzetet rögzíti, amelyben megszűnt a nyelvfilozófia és az általános nyelvészet viszonyára korábban jellemző kölcsönös átjárhatóság. Egyébként olyan esemény ez, amely a filozófia és a tudományok viszonyát tekintve a gondolkodás története során sokszor megismétlődött. A nyelvészet szemszögéből Kenesei jogosan állapítja meg, hogy egyes kutatási témák, amelyek ma a nyelvészek munkájának középpontjában állnak, a nyelvfilozófiai vizsgálódások keretében születtek meg, de immár nem vizsgálhatók tovább filozófiai eszközökkel. A főntebbi vita arra vonatkozik, hogy bizonyos témák és programok átkerülése a szaktudományba nem jelenti, hogy más, a szaktudomány számára szintén releváns témák és kérdésfeltevések terén megszűnt a filozófia, adott esetben a nyelvfilozófia illetékessége.

¹⁷ Legfontosabb ebből a szempontból Quine klasszikus műve: Quine (1960). L. főleg a II. fejezetet: Translation and meaning, 26–80.

tekintve azt is érdemes megjegyezni, hogy Katz szóban forgó munkájában éppenséggel Wittgenstein útmutatásait követte (Katz 2004, 4).

Másfelől látni kell, hogy van a nyelvészet és a filozófia közötti összefüggésnek egy, az utóbbi időkben előtérbe kerülő és az előzőkkel ellentétes irányú erővonala. A nyelvészet ugyanis behatolt olyan kognitív funkciók vizsgálatának a területére, amelyek eddig inkább a filozófia és a pszichológia hatáskörébe tartoztak, mint például az emlékezet és az észlelés, vagy a cselekvés tervezése és koordinálása. Mindezekről bebizonyosodott, hogy „nem esnek a nyelvészet határain kívül és úgy tekinthetők, hogy hozzátartoznak magának a nyelvi struktúrának a magyarázatához” (Baggio et al. 2012, 325).

Mint más esetekben is, amikor a nyelvészet új területeket hódított meg a maga számára (ez volt például a társadalomtudományos strukturalizmus esete), önmagában az interferencia filozófiai jelentőségre tesz szert.

A példák azt mutatják, hogy a nyelvfilozófia nem tűnt el. Sőt, egy olasz szöveggyűjtemény egyik kommentárját a jelen kötetre alkalmazva azt mondhatjuk, némileg persze retorikusan, hogy „már a kihagyott témák és szerzők sokasága is elegendő annak a bizonyítására, hogy az analitikus nyelvfilozófia életképes” (Penco 2002, 110).

Más kérdés persze, hogy a nyelvfilozófia mai formái és a nyelvészet között milyen kölcsönhatás alakult ki. Bizonyos, hogy manapság nincs olyasmiről szó, mint amit az ötvenes évek utáni Oxfordban és Cambridge-ben láttunk, vagyis nem folyik összetéveszthetetlenül egybe a filozófusok és a nyelvészek munkája. Persze erre nincs is szükség.

De nemcsak az állapítandó meg, hogy a nyelvfilozófia nem tűnt el, hanem az is, hogy függetlenül a diszciplínák egymáshoz való viszonyától – ami végső soron intézményes-akadémiai kérdés –, a nyelv **elvi** fontossággal bír a filozófia számára.

A fenti gondolatmenet azzal zárható le, hogy a filozófia célja természetesen mindig is az volt, hogy eszközöket nyújtson ahhoz, hogy képet alkossunk a valóságról, vagyis hogy segítse a valóságról való gondolkodásunkat és a valóságról alkotott fogalmaink tisztázását. Ebből azonban az következik, hogy a filozófiának gondolataink alapvető struktúráinak elemzéséből kell kiindulnia. Ám ha van olyasmi, amit a „gondolkodás filozófiájának” nevezhetünk, akkor ez utóbbit – elfogadva Michael Dummett tanítását – „csak a nyelvfilozófián keresztül lehet megközelíteni” (Dummett 1994, 18), hiszen a magyarázat rendjében a nyelvnek elsőbbsége van a gondolattal szemben.

3. Záró megjegyzésként engedtessek meg arra emlékeztetni, hogy azok a szerzők, akik a főnti történet szereplői, szinte kivétel nélkül jól ismertek a filozófia és a nyelvészet területén járatos hazai olvasó számára, köszönhetően a könyvkiadók igyekezetének, kiváló fordítók sorának és az egyetemi kurzusoknak. Már annak is megvan a maga története, ahogyan tudományos életünkben polgárjogot nyert a nyelvfilozófia, először a nemzetközi eredmények befogadása, majd önálló kutatások formájában. Ez a történet, hogy csak néhány emlékezetes példát említsek, Márkus György *Tractatus*-fordításával és kommentárjával, a Ruzsa Imre korszakos logikai kutatásaiból kinövő „Ruzsa-iskolával”, nem utolsó sorban pedig a „fital nyelvészek” körében folyó elméleti szemináriumokkal kezdődött, amelyek a hetvenes évek elején Szépe György nélkülözhetetlen támogatásával és Altrichter Ferenc inspiráló vezetésével folytak az MTA Nyelvtudományi Intézetében. 1970–71-ben kezdődtek meg az ELTE-n a nyelvfilozófiai szemináriumok, amelyek ott és más egyetemeken azóta is folytatódnak. S hadd említsek még egy, intézményesen is fontos epizódot: az ELTE Filozófiai Intézetében 2012-ig mintegy másfél évtizeden át működött az MTA-ELTE Nyelvfilozófiai Kutatócsoport, amelynek évente rendezett hazai és nemzetközi konferenciái az ezen a területen dolgozó kutatók jelentős seregszemléi voltak, ahogyan ezt számos kiadvány tanúsítja. E kötet legtöbb szerzője is a Kutatócsoport tagjaként vagy azzal szorosán együttműködő külső munkatársként folytatta életének egy szakaszában tudományos tevékenységét. Nevükhöz számos klasszikus nyelvfilozófiai és logikai munka fordítása és kiváló tanulmányok sora fűződik. Kötetünk a maga szerény módján a valahai Nyelvfilozófiai Kutatócsoportnak is emléket állít.

Ehelyütt az előbbi néhány jelzésen kívül nem térhetünk ki a nyelvfilozófia hazai történetére. Reméljük azonban, lesz előbb-utóbb vállalkozó, aki megírja ezt a történetet, és számon tartja benne mostani kötetünket is.

Irodalom

- Austin, John L. 1974. How to do things with words. The William James lectures delivered at Harvard University in 1955. Oxford: Oxford University Press.
- Austin, John L. 1990. Tetten ért szavak. Fordította Pléh Csaba. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Baggio, Giosuè – Michiel van Lambalgen – Peter Hagoort 2012. Language, linguistics and cognition. In: Ruth M. Kempson – Tim Fernando – Nicholas Asher (szerk.): *Philosophy of linguistics*. Amsterdam: Elsevier. <http://philpapers.org/rec/BAGLLA>
- Davidson, Donald 1979/1984. Radical interpretation. In: Donald Davidson: *Truth and interpretation*. Oxford: Clarendon Press. 125–141.

- Donnellan, Keith 1966. Reference and definite descriptions. *Philosophical Review* 75: 281–304. Újra megjelent in: Danny D. Steinberg – Leon A. Jakobovits (szerk.): *Semantics: An interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology*. London & New York: Cambridge University Press, 1971. 100–115.
- Dummett, Michael 1988. The origins of analytical philosophy. *Lingua e stile* 23: 3–49.
- Dummett, Michael 1991. *The logical basis of metaphysics*. London: Duckworth.
- Dummett, Michael 1994. *Origins of analytical philosophy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dummett, Michael 2000. A metafizika logikai alapjai. Fordította a Máté András vezette munkaközösség: Szalai Miklós, Csaba Ferenc, Komorjai László, Mekis Péter, Simonyi András, Eszes Boldizsár. Budapest: Osiris Kiadó.
- Frege, Gottlob 1980. Jelentés és jelölet. In: Gottlob Frege: *Logika, szemantika, matematika*. Fordította Máté András. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Frege, Gottlob 2000. Jelentés és jelölet. In: Gottlob Frege: *Logikai vizsgálódások*. Fordította Máté András – Bimbó Katalin. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Fordította Bonyhai Gábor. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Grice, Herbert Paul 2011. *Tanulmányok a szavak életéről*. Fordította Bárány Tibor, Gyarmathy Zsófia, Komlósi Andrea, Márton Miklós, Mráz Attila, Réz Anna és Veres Máté. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Habermas, Jürgen 1985³. *Theorie des kommunikativen Handelns*. I–II. Frankfurt am Main: Suhrkamp. (Első kiadás: 1981).
- Husserl, Edmund 2002. *Logikai vizsgálódások*. I. Kifejezés és jelentés. Fordította Tarnay László. *Passim* 4: 3–14.
- Katz, Jerrold J. 1973. A generatív nyelvészet nyelvfilozófiája. Fordította Pap Mária. In: Szépe György (szerk.): *A nyelvtudomány ma*. Budapest: Gondolat Kiadó. 285–311. (A cikk *Mentalism in linguistics* címen először 1964-ben jelent meg.)
- Katz, Jerrold J. 1990. *The metaphysics of meaning*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Katz, Jerrold J. 2004. *Sense, reference, and philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Katz, Jerrold J. – Fodor, Jerry A. 1964. *The structure of language*. Readings in the philosophy of language. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Katz, Jerrold J. – Fodor, Jerry A. 1967. Mi a baj a nyelvfilozófiával? *Magyar Filozófiai Szemle* 9: 665–697.
- Kelemen János – Kenesei István 1982. Újabb nyelvfilozófiai kalandozások. *Magyar Filozófiai Szemle* 1982/5: 710–748.
- Kenesei István 2003. A filozófia a nyelvészetben, avagy hová tűnt a nyelvfilozófia? In: Farkas Katalin – Orthmayr Imre (szerk.): *Bölcsélet és analízis*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 100–117.
- Kripke, Saul 1972. *Meaning and necessity*. In: Donald Davidson – Harman Gilbert (szerk.): *Semantics of natural language*. Boston & Dordrecht: Reidel. 253–355.
- Kripke, Saul 1976. Is there a problem about substitutional quantification? In: Gareth Evans – John McDowell (szerk.): *Truth and meaning*. Oxford: Oxford University Press. 324–419.
- Kripke, Saul 1980. *Naming and necessity*. Oxford: Blackwell.
- Kripke, Saul 2007. *Megnevezés és szükségszerűség*. Fordította Bárány Tibor. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Lafont, Cristina 1999. The linguistic turn in hermeneutic philosophy. Fordította José Medina. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lakatos Imre 1997. A kritika és a tudományos kutatási programok metodológiája. Fordította Benedek András és Forrai Gábor. In: Miklós Tamás (szerk.): Lakatos Imre tudományfilozófiai írásai. Budapest: Atlantisz Kiadó. 19–63.
- Mauro, Tullio de 1994. Saussure e la semantica. In: Tullio de Mauro: Capire le parole. Roma & Bari: Laterza. 119–127.
- Merleau-Ponty, Maurice 1968. Le problème de la parole. In: Maurice Merleau-Ponty: Résumés de cours. Paris: Gallimard. 33–43.
- Merleau-Ponty, Maurice 2005. A nyelv fenomenológiájáról. In: Maurice Merleau-Ponty: A filozófia dicsérete. Fordította Sajó Sándor. Budapest: Európa Könyvkiadó. 81–110.
- Nyíri János Kristóf 1968. Nyelvfilozófiai kalandozások. Magyar Filozófiai Szemle 1968/4: 762–778.
- Penco, Carlo 2002. Filosofia del linguaggio. In: Franca D'Agostini – Nicla Vassallo (szerk.): Storia della filosofia analitica. Torino: Einaudi. 77–111.
- Putnam, Hilary 1973. Meaning and reference. The Journal of Philosophy 70/19: 699–711. Újra megjelent in: A.W. Moore (szerk.): Meaning and reference. Oxford & New York: Oxford University Press, 1993. 150–162.
- Putnam, Hilary 1975. The meaning of “meaning”. In: Keith Gunderson (szerk.): Minnesota Studies in the Philosophy of Science, vol. 7. Minneapolis: University of Minnesota Press. 131–193.
- Putnam, Hilary 2010. A „jelentés” jelentése. Fordította Kovács János és Polgárdi Ákos. Különbség 10: 13–74.
- Quine, Willard Van Orman 1951. Two dogmas of empiricism. Philosophical Review 60: 20–43.
- Quine, Willard Van Orman 1960. Word and object. Cambridge, MA: MIT Press.
- Quine, Willard Van Orman 1999. Az empirizmus két dogmája. Fordította Faragó Szabó István. In: Forrai Gábor (szerk.) Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény. Budapest: Áron Kiadó. 131–153.
- Ricœur, Paul 1990. Soi-même comme un autre. Paris: Seuil.
- Robins, Robert Henry 1999. A nyelvészet rövid története. Fordította Siptár Péter. Budapest: Osiris Kiadó.
- Rorty, Richard 1992. The linguistic turn. Essays in philosophical method. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Russell, Bertrand 2005. A denotálásról. Fordította Simonyi András. Világosság 2005/12: 5–16.
- Ryle, Gilbert 1974. A szellem fogalma. Fordította Altrichter Ferenc. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Searle, John R. 1958. Proper names. Mind 67: 166–173. Újra megjelent in: Searle (1971, 161–174).
- Searle, John R. 1971. Speech acts: An essay in the philosophy of language. London & New York: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1979. Speech acts and recent linguistics. In: John R. Searle: Expression and meaning: Studies in the theory of speech acts. Cambridge: Cambridge University Press.
- Strawson, Peter Frederick 1959. Individuals. London: Methuen.
- Wittgenstein, Ludwig 1963. Logikai-filozófiai értekezés. Fordította Márkus György. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wittgenstein, Ludwig 1998. Filozófiai vizsgálódások. Fordította Neumer Katalin. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Wright, Georg Henrik von 1963. Norm and action. A logical enquiry. London & New York: Routledge & Kegan Paul.

Introduction: The philosophy of language, past and present

Abstract: The author gives a theoretical and historical introduction to the studies contained in the present volume. He surveys the main tendencies of modern philosophy of language, the various conceptions relating to its subject-matter and purposes, and the transformations of its relation to other branches of philosophy and to linguistics. He argues that the philosophy of language remains an important philosophical discipline although, at the present time, it should be contented with goals that are more modest than those it had aimed at before.

Keywords: philosophy of language; semantics; linguistics; logic; metaphysics

Fogalmi igazságok

Huoranszki Ferenc

Közép-európai Egyetem (CEU), Filozófia tanszék

huoransz@ceu.hu

Kivonat: A fogalmi igazságokkal kapcsolatos kortárs elméletek egyik sokat vitatott témája az analiticitás és modalitás viszonya. Míg egyes elméletek szerint a konceptuális szükségszerűség különbözik a metafizikaitól, más elméletek továbbra is a fogalmi szükségszerűséget tekintik a metafizikai szükségszerűség forrásának. Valamennyi elmélet egyetért azonban abban, hogy a fogalmi igazság csakis *a priori* megismerhető igazság lehet. Jelen tanulmány a fogalmi igazságokkal kapcsolatos metaszemantikai elmélet elfogadása mellett érvel. Eszerint a fogalmi igazságok alapja a tulajdonságok közötti következmény-reláció, amely nem minden esetben ismerhető *a priori* módon. A metaszemantikai elmélet szerint egy állítás akkor fejez ki fogalmi igazságot, ha azzal a céllal használjuk a nyelvben, hogy a tulajdonságok közötti következmény-reláción alapuló szükségszerűséget ragadja meg.

Kulcsszavak: fogalmi igazság; analitikus igazság; szükségszerűség; valós definíció; következmény-reláció

Kant óta filozófiai szempontból az ítéleteket vagy kijelentéseket, azokat a mondatokat tehát, amelyek igazak vagy hamisak lehetnek, három szempont szerint szokás csoportosítani.¹ Az egyik szempont **episztemikus**. Vannak kijelentések, amelyeknek az igazsága tapasztalat segítségével dönthető el, ezek az *a posteriori* igaz vagy hamis állítások. Vannak, amelyeknek az igazsága a tapasztalattól függetlenül állapítható meg, ezek az *a priori* igaz vagy hamis állítások. A csoportosítás másik szempontja **modális**. Egyes állítások ugyan hamisak, de lehetnének igazak is, míg más állítások igazsága összeegyeztethetetlen tagadásuk lehetőségével. Ez utóbbiak a szükségszerűen igaz állítások. A harmadik szempont az, amelyet Kant nyomán **analitikusan** igaz ítéletnek vagy kijelentésnek, illetve **szintetikusan** igaz vagy hamis ítéletnek szokás nevezni.

A kijelentések fenti osztályozásával kapcsolatban legalább két kérdés hosszú idő óta megosztja a filozófusokat. Az egyik az analitikus igazságok természetére vonatkozik. Azt szinte minden filozófus elismeri, hogy ha léteznek analitikus igazságok, és ezért az analitikus és szintetikus ítéletek közötti különbségtétel tartalmas, akkor a két ítélettípus közötti különbség valamilyen tag értelemben szemantikai.

¹ A következőkben nem teszek különbséget ítéletek és kijelentések között, ezért Kant eredetileg az ítéletekre alkalmazott felosztását a kijelentések osztályozására alkalmazom. Bár ez az értelmezés vitatható, az ítéletek és kijelentések közötti különbség nem releváns a jelen tanulmányban tárgyalt kérdések kontextusában.

De hogy pontosan mi ez az értelem, az közel sem világos. Másodszor, bár a legtöbb filozófus egyetért abban, hogy az osztályozás fenti szempontjai nem függetlenek egymástól, a közöttük fennálló kapcsolat természete vitatott.

A következőkben nem az analitikus igazságokat általában, hanem az analitikus igazságok egy meghatározott típusát, a **fogalmi igazságokat** vizsgálom. Tézisem röviden összefoglalva a következő. A fogalmi igazságokat a nyelvben betöltött szerepük vagy funkciójuk alapján kell megkülönböztetnünk a nem-fogalmi igazságoktól. Ez a funkció pedig alapvetően modális. A fogalmilag igaz kijelentések funkciója az, hogy szükségszerű viszonyokat fejezzenek ki. Miután e funkció betöltése független attól, hogy ezen igazságokat milyen módon ismerjük meg, az episztemikus szempontok irrelevánsak a fogalmi *versus* nem fogalmi igazságok megkülönböztetésekor.

Az az álláspont, amely mellett érvelni fogok, bizonyos értelemben Carnap pragmatizmusát és az arisztotelészi „essencialista” hagyomány álláspontját ötvözi. Az arisztotelészi hagyomány szerint egy kijelentés azért szükségszerű, mert „valós definíció” révén valamely dolog természetét vagy lényegét ragadja meg. De az arisztotelészi hagyomány nem foglalkozik azzal, miként vezetünk be egy terminust egy nyelvbe. Carnapot ezzel szemben éppen ez a probléma foglalkoztatta.

Klasszikus művében, a Jelentés és szükségszerűség-ben, Carnap azt vizsgálja, hogyan függ össze egy jelentéssel bíró terminus nyelvbe történő **bevezetése** a modalitással. Az empirista hagyományt követve azonban úgy véli, hogy a definíció szerint igaz kijelentések igazsága és modalitása pusztán konvención alapulhat, és ez a felfogás nyilvánvaló módon szemben áll az arisztotelészi hagyománnyal, amely szerint a modalításokat megalapozó definíciók „valós definíciók” a szónak abban az értelmében, hogy igazságukat a definiálandó dolgok természete határozza meg, nem pedig konvenció.

A korai modern filozófusok szerint a hagyományos arisztotelianus definíciók olyan merev kategóriákon alapulnak, amelyek a megismerés akadályává válnak. Ebben minden bizonnyal igazuk van: a hagyományos *genusok* és *speciések* rendszere alkalmatlan a modern tudományos elméletek nagy részének kifejezésére. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az az elképzelés, amely szerint egy kijelentés azért szükségszerűen igaz, mert a benne szereplő fogalmak használatát a dolgok természete határozza meg, védhetetlen lenne. És Carnap elképzelésének sem mond feltétlenül ellent. Bizonyos kijelentések igazsága és szükségszerűsége részben azon múlik, hogy milyen céllal vezetünk be bizonyos fogalmakat. A fogalmak bevezetését tehát részben pragmatikus szempontok határozzák meg, de ebből nem következik, hogy a fogalmi igazságokat ne korlátozhatnák a fogalomalkotástól független tények, vagyis a dolgok lényege vagy természete.

1. Analitikus és *a priori* igaz kijelentések

Úgy tűnhet, hogy a fenti tézis gyökeresen eltér az analitikus igazságokkal kapcsolatos hagyományos felfogásoktól. Hagyományosan – a Kant utáni filozófiai iskolákban – az analitikus és *a priori* igazságok viszonyát illetően három nézetet szokás megkülönböztetni.

1. Kant saját elmélete szerint egy ítélet modalitása és igazsága eldönthetőségének módja között szoros kapcsolat áll fenn, amennyiben csak olyan ítélet vagy kijelentés lehet szükségszerű, amelynek igaz vagy hamis volta *a priori* módon tudható. Ezen ítéletek vagy kijelentések közül azonban némelyek analitikusak, mások szintetikusak. Ez az alapja Kant nevezetes, az *a priori* szintetikus ítéletek lehetőségére vonatkozó kérdésének.

2. Az empirista hagyomány képviselői abban különböznek a kantiánus felfogástól, hogy tagadják a szintetikus *a priori* kijelentések létezését. A standard empirista felfogás szerint csakis egy kijelentés analitikus volta alapozhatja meg *a priori* voltát (Ayer 1934/1952).

Azonban mind Kant, mind pedig az empirista hagyomány szerint az *a priori* megismerhetőség feltétele a kijelentés által kifejezett igazság szükségszerű voltának. A két hagyományt megosztó kérdés az, hogy vajon csak egy kijelentés analicitása lehet-e szükségszerűségének forrása. Az empiristák szerint az analitikus, és csakis az analitikus kijelentések fejezhetnek ki szükségszerűséget. A fogalmi vagy analitikus igazság, és csakis az ilyen igazság az, ami egyben szükségszerű is. A kantiánus felfogás szerint ellenben léteznek olyan szükségszerű igazságok, amelyeknek alapja nem az analicitás, de amelyek *a priori* módon adóttak számunkra.

3. Az előző század utolsó harmadában, mint az közismert, Saul Kripke Megnevezés és szükségszerűség című műve alaposan átrendezte a filozófiai frontvonalakat. Kripke amellet érvel, hogy egy állítás modális tartalmát az episztemikus hozzáférés önmagában semmilyen módon nem határozza meg, mivel lehetségesek *a priori* kontingens és *a posteriori* szükségszerű állítások. Kripke ezzel egy hosszú, legalább Descartes-ig visszanyúló filozófiai hagyományt szakít meg, amely elválaszthatatlannak tartotta egy kijelentés modalitását attól, hogy igazsága milyen módon ismerhető meg.²

Kripke azonban egy valamit nem kérdőjelez meg. Ő is elfogadja, hogy **ha** egy állítás analitikus módon igaz, akkor igazsága *a priori* módon ismert és valamilyen

² Bár Kripke nézeteinek hatását nehéz lenne túlbecsülni, sokan nem fogadják el, hogy érveiből szükségképpen következne az *a posteriori* szükségszerűség lehetősége. Egyes értelmezések szerint mindaz, amit Kripke állít, összeegyeztethető azzal, hogy az általa példaként felhozott kijelentések modalitása *a priori* forráson nyugszik. Vö. Jackson (1998); Chalmers (1996).

értelemben szükségszerű is. Amit tagad, az az, hogy ne lehetne egy állítás akkor is szükségszerű, ha se nem analitikus, se nem *a priori*. Kritikusai pedig amellett érvelnek, hogy minden szükségszerű állítás mögött fellelhető egy olyan analitikus igazság, amely *a priori* módon megismerhető, és amely a kijelentés modalitásának forrása. Kripke és a kantianus, illetve empirista hagyomány közötti vita tárgya tehát az, hogy az *a priori* megismerhetőség szükséges feltétele-e annak, hogy egy kijelentés igazsága szükségszerű legyen.

Ez a vita, úgy tűnik, nem érinti közvetlenül az analicitás vagy fogalmi igazság kérdését. Kripke nem tagadja, hogy léteznek analitikus vagy fogalmi igazságok, és hogy az ilyen igazságok valamilyen értelemben – „fogalmilag” – szükségszerűek. De nem sokat mond a fogalmi igazság természetéről, sem arról, mi különbözteti meg az ilyen igazságokat a „metafizikai” – azaz nem fogalmi – szükségszerűségektől. Magától értetődő módon azonban, a fogalmi szükségszerűség mibenléte, illetve a metafizikaitól történő megkülönböztetése részben attól függ, hogy miként értelmezzük az analitikus vagy fogalmi igazságokat.

Abban mindenki egyetért, hogy a fogalmi igazság forrása részben **szemantikai** kell, hogy legyen. De ezzel nem állítottunk sokat, hiszen minden kijelentés igazságának forrása részben szemantikai annyiban, amennyiben a kijelentésben szereplő terminusok jelentése hozzájárul egy mondat igazságához. Minden kijelentés legalább részben a benne szereplő terminusok jelentésénél fogva igaz. Azt sem mondhatjuk azonban, hogy a fogalmilag igaz kijelentések **pusztán** a bennük szereplő terminusok jelentésénél fogva igazak. Tegyük fel, hogy az *A macskák állatok* kijelentés analitikus igazság. Analitikus vagy sem, természetesen **azért** igaz, **mert** a macskák állatok. Ha nem lennének azok, a kijelentés sem lenne igaz.³

2. Analicitás és fogalmi igazság

Mi a viszony az analitikus igazságok és a fogalmi igazságok között? Az analicitással kapcsolatos viták során gyakran feltételezik, hogy minden analitikus igazság egyben fogalmi igazság is. Mint látni fogjuk, ez a gyakorlat természetesnek tűnhet, ha a fogalmi igazságokat az *a priori* igazságok egyik – vagy egyetlen – formájának tekintjük. Manapság ugyanis az analitikus igazságok tipikus eseteinek szokás tekinteni a logikai igazságokat, vagyis az olyan kijelentéseket, amelyeknek a tagadása logikai ellentmondást tartalmaz. Az a kérdés pedig, hogy egy kijelentés tagadása logika ellentmondás-e vagy sem, nem tapasztalati úton, hanem *a priori* módon dönthető el.

³ Erről részletesebben l. Farkas–Kelemen (2002) analitikus állításokról szóló fejezetét.

A logikai ellentmondások azonban tipikusan **nem** fogalmi igazságok tagadásai. Az az állítás, hogy *A flogiszton elengedhetetlen feltétele az égésnek, de a flogiszton nem elengedhetetlen feltétele az égésnek* – ellentmondás, lévén hogy az *A flogiszton vagy elengedhetetlen feltétele az égésnek, vagy nem elengedhetetlen feltétele az égésnek* logikai igazság. Nem világos azonban, hogy az ilyen összetett – azaz nem atomi – kifejezések miért fejeznének ki **fogalmi** igazságot. Épp ellenkezőleg: ezekben az esetekben az összetett kifejezés igazsága **független** attól, hogy az elemi kifejezésben milyen fogalmak szerepelnek. Az *és* és *vagy* kötőszavak funkciójuk szerint nem fogalmak, amennyiben a fogalmaktól elvárjuk, hogy legyen extenziójuk (azaz dolgok osztályára utaljanak), illetve intenziójuk (tehát kognitív vagy szemantikai tartalmuk).

Ugyanezek a megfontolások kiterjeszthetők az olyan szinguláris kifejezések igazságára is, mint például *Caesar olyan (valaki), hogy vagy átlépte a Rubicont, vagy nem*. Az ilyen típusú predikátumot tartalmazó kijelentések igazsága is a releváns kötőszavaknak a nyelvben betöltött, illetve logikai szerepéből adódik, ezért igaz vagy hamis voltuk minden tapasztalattól és megfigyeléstől függetlenül tudható. Ám ez nem jelenti azt, hogy az általuk kifejezett igazság specifikusan fogalmi jellegű lenne, ugyanabban az értelemben, ahogyan az *Az agglegények nem nők* vagy az *A macskák állatok* kifejezés az.

Az analitikus–szintetikus megkülönböztetés különböző teoretikus célokat szolgálhat, és a bennünket itt érdeklő szempont, mint látni fogjuk, elsősorban a fogalmakkal kapcsolatos igazságokra vonatkozik, ami szűkebb annál, mint amit Frege nyomán analitikusnak szokás tekinteni. Mondhatjuk-e akkor, hogy a fogalmi igazságok az analitikus igazságok alosztályai? Egyes analitikus igazságok logikaiak, mások fogalmiak, de közös jellemzőjük a később még jellemzendő „analicitás”. Amellett fogok érvelni, hogy az analicitás fogalmának történetét figyelembe véve a válasz igen, de ez a válasz egy szempontból nyilvánvalóan vitatható.

Egyfelől a filozófiai hagyomány az analitikus állításokat, bármik legyenek is azok, definíció szerint *a priori* megismerhető igazságoknak tekinti. Következésképp azt állítani, hogy az analitikus–szintetikus megkülönböztetés szempontjából az episztemikus osztályozás irreleváns, abszurdnak tűnhet. Másfelől, mint látni fogjuk, Kant eredeti célja az analitikus–szintetikus megkülönböztetés bevezetésével éppen nem a logikai igazságok megragadása, hanem a fogalmi igazságok megértése volt. Ezért nem tűnik helytelennek, ha a fogalmi igazságokat egyben analitikusoknak is tekintjük, még akkor sem, ha az *a priori* megismerhetőséget nem tekintjük az analicitás kritériumának.

3. Fogalmi igazság Kant előtt és után

Kant jól ismert meghatározása szerint az analitikus ítéletek azért igazak és egyben szükségszerűek is, mert a kijelentés alanya magában foglalja, tartalmazza az állítmányt.

Minden ítéletben, ahol egy szubjektum és egy predikátum viszonyát gondoljuk el [...], kétféle lehet ez a viszony. *B*, a predikátum vagy *A*-hoz, a szubjektumhoz tartozik, mint olyasvalami, ami (rejtve) benne foglaltatik *A*-ban, vagy pedig teljességgel kívül esik rajta, még ha kapcsolatban áll is vele. Az első esetben **analitikusnak** nevezem az ítéletet, a másodikban **szintetikusnak**. (Kant 1781/2004, A6/B10)

Mint látni fogjuk, Frege azon az alapon bírálja Kant meghatározását – és ez a bírálat alapvetően befolyásolja az analicitással kapcsolatos későbbi vitákat –, hogy az az arisztotelészi terminus-logikán alapul. Ez a tézis azonban vitatható. Kant felfogását az analicitásról – szemben például kategóriákról alkotott elképzelésével – sokkal kevésbé határozta meg az arisztotelészi logika, mint Leibniz igazságról alkotott elmélete. Ennek elégséges bizonyítéka, hogy saját meghatározását Kant a következő meglepő módon értelmezi:

Analitikus (állító) ítéletek tehát azok, ahol a predikátum és szubjektum kapcsolatát azonoságként gondoljuk el [...]. (*uott*)

De miért is következne két dolog azonossága abból, hogy az egyik „magában foglalja” a másikat? A későbbiekben amellet fogok érvelni, hogy nincs okunk feltételezni, hogy következik. Viszont összekapcsolásuk világossá válik, ha úgy értelmezzük Kant analitikus igazságokról adott jellemzését, mint Leibniz igazságelméletének szűkítését.

3.1. Leibniz és Kant

Leibniz elméletét röviden úgy jellemezhetjük, mint az igazság intenzionális felfogását.⁴ Mind az igazság extenzionális, mind pedig intenzionális értelmezése szerint az igazság alapja a valamilyen értelemben vett tartalmazás (*containment, inclusion*). Az extenzionális és az intenzionális felfogás közötti különbséget legkönnyebben egy példa segítségével érzékeltethetjük. Míg az igazság

⁴ Leibniz igazságelméletének részleteiről kiváló összefoglalást ad Adams (1994, 57–63).

modern, extenzionális felfogása szerint durván azt mondhatjuk, hogy a *Minden macska állat* kifejezés azért igaz, mert az *állat* predikátum terjedelme magában foglalja a *macska* predikátum terjedelmét, Leibniz felfogása szerint a kijelentés azért igaz, mert a *macska* fogalma (intenziója) magában foglalja az *állat* fogalmát (intenzióját).

Leibniz minden kijelentés igazságát fogalmi tartalmazás segítségével értelmezte, beleértve az olyan szinguláris kijelentéseket is, mint *Kovács kétlábú*; *Kovács racionális*; *Kovács 2013. január 1-én későn kelt*. Ezt az értelmezést az teszi lehetővé, hogy Leibniz úgy tekint a tulajdonvekre, mint amelyek maguk is fogalmak, tehát intenziójuk, tartalmuk van, és e tartalom magában foglal minden olyan predikátumot, amely a tulajdonnév birtokosáról igaz módon állítható (Leibniz 1986, 15). Az elmélet egyik következménye, hogy egy bizonyos értelemben minden igaz kijelentés szükségszerű, mivel lehetetlen, hogy arról az individuumból, amit vagy akit a fogalom reprezentál, a kijelentés ne legyen igaz.

Kant három szempontból módosította Leibniz elméletét, ebből kettő kétségkívül plauzibilis. Először is Kant nem beszél individuális fogalmakról. Másodszor – és ezzel összefüggésben – tagadja, hogy minden igazság fogalmi tartalmazáson alapulna. A fogalmi tartalmazás tipikus példái fajták, típusok tulajdonságai, például hogy minden test kiterjedt. Az ilyen típusú kijelentések lehetnek csak analitikusak és **ezért** szükségszerűek, mivel ezek azok az esetek, amikor a kijelentés alanya tartalmazza a kijelentés predikátumát. Nem minden kijelentés igaz ebben az értelemben, még akkor sem, ha szükségszerű. Hiszen Kant szerint léteznek olyan szintetikus *a priori* ítéletek, amelyek szükségszerűek. De függetlenül attól, hogy értelmes-e a szintetikus *a priori* állítások fogalma és igazságuk valóban szükségszerű-e, az analitikusan igaz állítások esetében a szükségszerűség alapja a fogalmi tartalmazás leibnizi értelemben.⁵

Kant azonban egy harmadik szempontból is módosítja Leibniz fogalmitartalmazás-elméletét, és ezen a ponton Kant módosítása már vitatható. Leibniz igazságelmélete nem állítja, hogy **számunkra** minden igazság, tehát minden fogalmi igazság *a priori* tudható, a szónak abban az értelmében, hogy egy kijelentés igazságát a tapasztalattól függetlenül ismerhetjük meg.⁶ *Julius Caesar* fogalma tartalmazza azt az igazságot, hogy *Caesar átlépte a Rubicont*, de ez nem jelenti azt, hogy

⁵ Bennett (1966) meggyőző módon érvel amellett, hogy a kanti szintetikus *a priori* ítéletek értelmezhetők nem triviális, de analitikus ítéletekként.

⁶ Ez utóbbi megszorításra azért van szükség, mert Leibniz más értelemben is használta az *a priori* fogalmát. A történetileg korábbi használat szerint az *a priori* igazság az, amikor az okokból következtethetünk a hatásokra, míg az *a posteriori* igazság esetében a hatásokból következtetünk az okra, l. Adams (1994, 109–110).

mi ezt az igazságot a tapasztalattól függetlenül ismerhetnénk. Kant tehát Leibniz fogalmitartalmazás-doktrínáját oly módon szűkíti le, hogy a fogalmi tartalmazást összeköti az *a priori* megismerhetőséggel.

A tanulmány hátralevő részében két tézis mellett fogok röviden érvelni. Az első, hogy a fogalmi tartalmazás a fogalmi igazságok természetének jó megközelítése. Nem minden igazság alapul fogalmi tartalmazáson, különösképpen nem, ha a fogalmi tartalmazás eredeti leibnizi elképzelését tartjuk szem előtt. De a fogalmi igazság alapja valami ahhoz hasonló, amit fogalmi következménynek nevezhetünk. Ennyiben tehát Kant analicitásról alkotott elképzelését követem. Nincs okunk viszont elfogadni, hogy minden fogalmi igazság *a priori* tudható.

A fogalmi igazság általam javasolt értelmezése annyiban egybevág Quine analicitást érintő kritikájával, amennyiben elismeri, hogy – legalábbis a fogalmi igazságok esetében – nem különíthető el egymástól az igazság tapasztalati és tapasztalattól független forrása (Quine 1953/1973). Ebből azonban nem következik, ahogyan azt Quine gondolta, hogy nincsenek fogalmi és egyben szükségszerű igazságok. Egy kijelentés annyiban fejez ki fogalmi igazságot, amennyiben a benne szereplő fogalmak bevezetésének célja szükségszerű igazságok megfogalmazása. Ezt a fogalmi igazság metaszemantikai elméletének fogom nevezni.

3.2. Kant és Frege

Frege kritikája után a legtöbb filozófus Kant „fogalmi tartalmazás” elméletét elfogadhatatlannak tartja. Frege legfőbb kifogása, hogy Kant elmélete az arisztotelészi szillogisztikán alapul, és – részben ennek következtében – alkalmazhatósága igen korlátozott. Például nem elemezhető segítségével a logikailag összetett kifejezések analicitása, sem a szinguláris kifejezések analicitása (amilyen például a *Ha megnőszültem, nem vagyok már agglegény vagy A kettő a legkisebb prímszám*).

Frege kritikája azonban nem perdöntő. Először is, annak, hogy Kant nem vizsgál összetett vagy szinguláris kijelentéseket, nincs különösebb jelentősége. Mint fentebb láttuk, ami az összetett – tehát nem atomi – kijelentéseket illeti, konvenció kérdése, hogy az ilyen logikai természetű igazságokat is analitikusnak tekintjük-e vagy sem. Frege logicista programja talán megköveteli, hogy annak tekintsük őket, de Kant számára a kérdés nyilvánvaló módon *Az F-ek egyben G-k is* jelleghű mondatok igazsága volt, tehát a *sui generis* értelemben vett fogalmi igazságok természete.⁷

⁷ Más kérdés, hogy ezek a kijelentések a fregei logikában természetesen összetettek, amennyiben egy univerzálisan kvantifikált kondicionális segítségével reprezentálhatók. Ez azonban nem változtat

Másodszor, semmi nem bizonyítja, hogy a szinguláris kijelentések analicitása nem a fogalmi tartalmazáson alapul. Épp ellenkezőleg. Quine híres modális „paradoxona” Kovácsról, a kerékpáros matematikusról jól példázza, miért. Kovács szükségszerűen kétlábú, amennyiben kerékpáros, és szükségszerűen racionális, amennyiben matematikus. De *qua* Kovács se nem szükségszerűen kétlábú, se nem szükségszerűen racionális (Quine 1960, 199). Tegyük most félre azt a kérdést, hogy Quine-nak igaza van-e Kovácssal kapcsolatban. A példa – Quine szándéka ellenére – értelmezhető annak bizonyítékaként is, hogy a szükségszerűség alapja a szinguláris kijelentések esetében is a fogalmi tartalmazás. Kovács, a biciklista, szükségképpen kétlábú, mert a biciklisták kétlábúak. Kovács, a matematikus, szükségképpen racionális, mert a matematikusok racionálisak (Jubien 2009, 101).

4. Az ellentmondás-kritérium

Bár az analicitás fogalma Kanttól származik, a legtöbb kortárs elemzés Frege analitikus igazságról adott rövid és igen nehezen értelmezhető jellemzését tekinti kiindulópontnak. Mi több, bár Frege explicit módon szembeállítja Kant meghatározásával az analitikus igazságról adott saját jellemzését, egyes Kant-interpretátorok szerint a két meghatározás nem áll távol egymástól (Van Cleve 1999, 18–21). A Frege által adott meghatározás pusztán az eredeti kanti gondolatot teszi egzaktabbá.

A Kant és Frege analitikus igazságokról adott jellemzése közötti viszony azonban ennél sokkal komplexebbnek tűnik. Alaposabb vizsgálata elsősorban nem történeti szempontból érdekes, hanem azért, mert hozzásegíthet a fogalmi igazságokkal kapcsolatos probléma mélyebb megértéséhez. Kant és Frege egyaránt azokat az igazságokat tekinti analitikusnak, amelyeknek tagadása ellentmondást foglal magában. Az a tény azonban, hogy egy analitikusan igaz mondat tagadása ellentmondás, nem árul el sokat a fogalmi igazságok természetéről.

Először is, vannak fogalmilag hamis állítások is, mint például az, hogy *A volt feleségem agglegény* vagy az, hogy *Mióta elváltam, agglegény vagyok*. Másodszor, feltételezhetjük ugyan, hogy az analitikusan hamis állítások mindig analitikusan igaz állítások tagadásai – vagy analitikusan igaz állítások valamely logikai következményének tagadásai –, de ez aligha ad magyarázatot arra, hogy mitől igaz egy állítás, vagy hogy milyen értelemben fogalmi.

A filozófiai szempontból érdekes kérdés az, vajon az a tény, hogy egy állítás ellentmondást foglal magában, elégséges lehet-e annak bizonyítására, hogy hamis.

azon, hogy az ilyen logikai szerkezetű kijelentések néhány esetben fogalmi igazságokat fejeznek ki, más esetekben nem, attól függően, hogy mi az *F*, illetve *G* predikátumok intenziója.

Másképp fogalmazva, vajon egy kijelentés ellentmondásossága alapvető módon magyarázza-e azt, hogy miért hamis? Tehát nem merül-e fel egy további kérdés azzal kapcsolatban, hogy **miért** hamis szükségképpen egy logikai ellentmondást tartalmazó kijelentés?

Mint arra David Lewis a lehetséges világok természetének vizsgálata kapcsán felhívja a figyelmet, maga a konzisztencia is modális fogalom (Lewis 1986, 151–157; Huoranszki 2001, 153–160). Kijelentések egy osztálya csak akkor konzisztens, ha **lehetséges** egy olyan világ, amelyben valamennyi kijelentés egyaránt igaz; ezzel szemben inkonzisztens abban az esetben, ha nincs olyan világ, amelyben a vizsgált kijelentések együttesen igazak. A logikai ellentmondás fogalma tehát modális fogalom, amennyiben nem független attól, mi lehetséges és mi nem.

Mi a helyzet a fogalmi igazsággal? Ha feltételezzük, hogy bizonyos analitikus igazságok fogalmi igazságok, akkor a fogalmi igazságok végső alapja, akárcsak a logikai igazságoké, modális. Az *A szomszéd macskája nem állat* kijelentés azért hamis, mert nincs olyan világ, amelyben létezne olyan macska, amelyik nem állat. Mindez nem csupán annyit jelent, hogy az analitikus állítások szükségszerűek, hiszen ezzel Kant, Frege, Ayer vagy Carnap (és általában minden olyan empirista, aki nem szkeptikus a jelentéssel, az analicitással vagy a modalitással kapcsolatban) is egyetértene. A feltételezés lényege az, hogy a logikailag és a fogalmilag igaz kijelentések **alapja** igazságuk szükségszerűsége, és **ezért** lehetetlen, hogy tagadásuk hamis legyen.

Az analicitás kérdése ezért a modalitás kérdéséhez vezet bennünket, ahhoz tehát, mi az alapja annak, hogy egy kijelentést szükségszerűen igaznak vagy szükségszerűen hamisnak tartunk. Mint láttuk, a hagyományos – tehát Kripkét megelőző – elképzelés szerint a szükségszerű ítéletek *a priori* módon megismerhetők. De ez nem jelenti azt, hogy **azért** szükségszerűek, **mert** *a priori* módon ismerhetők meg. Ha eltekintünk a szintetikus *a priori* kijelentések problémájától – amelyek szintén nem azért szükségszerűek, mert *a priori*ak, hanem azért, mert minden lehetséges tapasztalat állítólagos előfeltételei –, és az analicitás problémájánál maradunk, azt a kérdést kell tehát megválaszolnunk, mi a kapcsolat egy állítás fogalmi jellege és szükségszerűsége között.

5. Frege-analicitás

Mint láttuk, Frege egyetért Kant azon meghatározásával, amely szerint egy kijelentés akkor igaz analitikus módon, ha tagadása ellentmondás. De azt is láttuk, hogy ez nem lehet az analicitás végső kritériuma. Maga Frege sem tekintette

annak. Azt a kérdést azonban, hogy szerinte mi az analicitás végső kritériuma, nehéz pontosan megválaszolni, mert Az aritmetika alapjai releváns passzusait (Frege 1884/1999, 4. §) igen nehéz pontosan értelmezni.

A következőkben a Frege-analicitásnak a szakirodalomban sztenderdnek tekinthető interpretációját veszem alapul, amely szerint az analitikus állítások logikai igazságok, illetve olyan kijelentések, amelyek logikai igazságokból levezethetők.⁸ A nem atomi kijelentések esetében tehát – mint azt már láthattuk – az analicitást sok esetben a nyelvben használt (logikai) kötőszavak jelentése határozza meg. De mi a helyzet az olyan mondatokkal, amelyek analitikusan igazak, ám nem a logikai kötőszavak jelentése teszi őket igazzá, tehát, ha úgy tetszik, a *par excellence* fogalmi igazságokkal?

A sztenderd – legalább Quine-ig visszanyúló – értelmezés szerint ezek is logikai igazságokból vezethetők le, méghozzá azonosságállítások segítségével. Ha valaki *agglegény*, akkor *agglegény*. De miért? Azért mert logikai igazság, hogy az *agglegények* azonosak az *agglegényekkel*. Ha valaki *agglegény*, akkor *nőtlen férfi*. Miért? Mert az *agglegény* kifejezés jelentése (vagy intenziója) azonos a *nőtlen férfi* jelentésével (vagy intenziójával), ezért az *agglegény* kifejezés minden előfordulásában helyettesíthető a *nőtlen férfi* kifejezéssel, beleértve az azonosságot állító logikai igazságot is. A *Ha valaki agglegény, akkor nőtlen férfi* kijelentés igazsága tehát levezethető az azonosságállítás igazságából. Mivel ez utóbbi logikai igazság, minden analitikusan igaz kijelentés levezethető valamely logikai igazságból.

Mint közismert, Quine-nak az analicitás fogalmával kapcsolatos kritikája részben azon alapul, hogy egy ilyen levezetéshez fel kell tételeznünk a jelentés-azonosságot vagy szinonimitást.⁹ Márpedig Quine szerint nincsenek tökéletesen szinonim kifejezések.¹⁰ A pápa például *nőtlen férfi*, de nem *agglegény*. Függetlenül azonban attól, hogy Quine kritikája helytálló-e, a fogalmi igazságok logikai igazságokból történő származtatása a fogalmi igazság implauzibilis módon erős elméletéhez vezet.

Az az állítás, hogy *A veréb is madár*, fogalmi igazságot fejez ki, de nyilvánvaló, hogy a *veréb* és a *madár* szavak nem szinonimák; továbbá hogy a kijelentés igazsága nem vezethető le abból, hogy *A madarak madarak*, illetve hogy *A verebek verebek*. Márpedig a legtöbb fogalmi igazság ehhez hasonló kijelentés, olyan kijelentés tehát, amelyek esetében nem feltételezünk azonosságot. Ez a probléma a

⁸ A *Frege-analicitás* kifejezés Paul Boghossiantól származik, vö. Boghossian (1996).

⁹ Továbbá Quine jelentés-holizmusát, amely az itt vizsgált problémát nem érinti közvetlenül, ezért nem is foglalkozom vele.

¹⁰ Quine (1953/1973). Quine analitikus és *a priori* igazságokkal kapcsolatos kritikájának korai kritikája Grice–Strawson (1956).

Frege-analicitás lényegi feltevéséhez vezet bennünket: ahhoz, hogy az *A veréb is madár* kijelentést analitikus vagy fogalmi igazságnak tarthassuk, fel kell tételeznünk, hogy adható egy olyan meghatározás a verebekről, amely róluk és csakis róluk igaz. Ez a definíció tartalmazni fogja azt a feltételt, hogy valami csak akkor veréb, ha madár is. Ha mármost azt is feltesszük, hogy az ilyen definíciók azonosságállításokkal fejezhető ki, akkor a korábban ismertetett eljárás segítségével levezethető belőle az *A veréb is madár* kijelentés igazsága.

Két rövid történeti megjegyzés. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy lényegét tekintve ez az elmélet az analitikus és fogalmi igazságokról igen hasonló Leibniz fogalmi tartalmazáson alapuló igazságelméletéhez, amennyiben Leibniz szerint minden igazság végső soron azonosságot fejez ki, még hozzá éppen azért, mert következik az alany meghatározásából, ami pedig bizonyos fogalmak „összege” (azaz konjunkciója, amennyiben a konjunkció értelmezhető fogalmakra is, nem csak kijelentésekre).¹¹ Másodszer ez az az elképzelés, amit később az empirista analicitáselméletek többsége követ.¹²

A fogalmi igazságok ezen értelmezése azonban tarthatatlan, legalább két okból. Először is azért, mert feltételezi, hogy minden egyes fogalmi igazságot kifejező kijelentés tárgya explicit módon definiálható. Másodszer, mert feltételezi, hogy a definíció egy azonosságállítás megfogalmazásában áll. Ami az utóbbit illeti, az véleményem szerint nyilvánvalóan hamis. Az azonosság szimmetrikus reláció, a „definíció szerint igaz” viszont nem. A *nőtlen férfi* talán része lehet az *aggregény* definíciójának, de az *aggregény* nem definiálja azt, mi jelent a *nőtlen férfi*. Továbbá, még ha feltételezzük is, hogy a *definíció szerint igaz az, hogy...* kifejezés valamilyépp az azonosság szinonimája, nem világos, miért ne létezne fogalmi igazság anélkül, hogy a fogalomnak lenne „teljes” meghatározása.

Érdekes módon maga Kant éppen azon az alapon állította szembe az analitikus állításokat a definíciókkal, hogy utóbbiak olyan „teljességet” követelnek meg, amely az analicitásból önmagában nem következik. Azonban Kant azt is állítja, hogy éppen ezért az empirikus fogalmak esetében a definíció bővíthető, az analitikus állítások köre viszont nem. Hogy miért, az nyilvánvaló: Kant szerint az analitikus igazságok *a priori* igazságok, tehát a tapasztalati felfedezések ezek esetében nem lehetnek relevánsak. Azonban – mint arra már Kant kortársai is

¹¹ Robert Adams ezt nevezi az igazság antiszemantikai vagy tisztán szintaktikai elméletének, vö. Adams (1994, 66).

¹² Ayer klasszikus művében például ezen a módon értelmezi az analitikus, illetve fogalmi igazságokat, vö. Ayer (1934/1952).

felfigyeltek – ez teljesen meghatározatlanul hagyja azt a kérdést, hogy mely kijelentések lehetnek analitikusak.¹³

6. Kripke-szükségyszerűség

Mármost Kripke többek között éppen amellezt érvel, hogy ezt a kérdést nem is szükséges megválaszolni, mivel az állítólagos analitikus kijelentések feladata egyáltalán nem az, hogy segítségükkel igazságokat fogalmazzunk meg. Az ilyen típusú kijelentések célja az, hogy segítségükkel rögzítsük valamely fogalom referenciáját. Ezt a szerepet pedig akkor is betölthetik, ha nem fejeznek ki szükség-szerű igazságokat, amit leginkább az bizonyít, hogy a referencia rögzítése akkor is „sikeres” lehet, ha az állítás, amelynek segítségével rögzítjük, hamis. Az, hogy mit gondolunk az arany színéről, segíthet az *arany* referenciájának azonosításában, még akkor is, ha kiderül, hogy az arany valójában nem sárga (Kripke 1972/2007).

Általában Kripke érvei arra mutatnak rá, hogy azok a kijelentések, amelyek segítségével egy empirikus fogalom referenciáját azonosítjuk, nem a fogalom definíciói, és nem is olyan kijelentések, amelyek az állítólagos definíciókból logikailag következnek. Egyáltalában kérdéses, hogy az „empirikus fogalmaknak” – általában: a nem logikai vagy nem matematikai fogalmaknak – vannak-e meghatározásai abban az értelemben, hogy képesek vagyunk azonosítani a fogalom használatának szükséges és elégséges feltételeit.

Természetesen a különböző szótárakban találunk „meghatározásokat”, de ezek szerepe pragmatikus. Ha sikeresek, elősegítik a fogalom referenciájának azonosítását. De ebből nem vonhatunk le metafizikai konklúziókat. Az Oxford English Dictionary a vizet úgy határozza meg, mint ami átlátszó, színtelen folyadék, amely az óceánokban, folyókban stb. található. A víz ezen meghatározásának tehát nem része, hogy H₂O molekulákból áll. Egy kémiai szakszótár azonban éppen a víz kémiai összetételével határozza meg, mi a víz mint kémiai vegyület, és csak ezek után említi egyéb tulajdonságait.

Mint ismeretes, Kripke szerint döntő különbség van a kétféle „meghatározás” modális státusa közt. *Stricto sensu* egyik sem meghatározása annak, mi a víz, de míg az előbbi, ha igaz egyáltalán, pusztán kontingens módon igaz,¹⁴ az utóbbi

¹³ Az analicitás és a definíciók viszonyáról Kantnál vö. Beck (1956).

¹⁴ Egyes helyeken viszont nem a *priori* kontingens ítéletekről, hanem episztemikus lehetőségekről beszél. Episztemikus értelemben nem lehetetlen, hogy az arany ne legyen vegyi elem, „metafizikai” értelemben az. Ezzel a problémával a továbbiakban nem foglalkozom. Szükségyszerűségen mindig a metafizikai értelemben vett modalitást értem.

szükségszerű igazságot fejez ki. Miért lenne ez így? Mi az alapja a kétféle állítás modális státusa megkülönböztetésének, ha egyik sem „definíció szerint” igaz? Kripke válasza röviden az, hogy az olyan állítások, mint *A víz H₂O*, azonosságot fejeznek ki, bizonyos típusú azonosságállítások pedig szükségszerűen igazak. Tegyük fel, hogy az *A víz H₂O* valóban azonosságállítás, és hogy olyan típusú azonosságállítás, amely szükségszerűséget fejez ki. De miért ne lehetne ugyanakkor fogalmi igazság is?

Két válasz adódik: egy rövid és félrevezető, és egy hosszabb, de a kérdés lényegét jobban megvilágító. A rövid válasz az, hogy a fogalmi igazság *a priori*, az viszont, hogy a víz H₂O, empirikus felfedezés tárgya. Miután azonban Kripke maga érvel amellett, hogy az episztemikus, szemantikai és modális státus kérdését el kell választanunk egymástól, nem érvelhet egy állítás nem-fogalmi jellege mellett azzal, hogy annak igazsága részben empirikus eszközökkel dönthető el. Ráadásul hamis az a feltételezés, hogy egy elem vagy vegyület összetevői mindig empirikus felfedezés tárgyai. Számos olyan eset van, amikor egy elemet vagy vegyületet jelentő kifejezést éppen az összetevők alapján vezetnek be. Az például, hogy a *plutónium* nevű elem rendszáma 94, *a priori* igazság, amennyiben azelőtt tudta mindenki, hogy szintetizálták volna. (Nem is beszélve arról, hogy a természetben csak jóval később találtak plutóniumot.)

Az érdekesebb érv máshol keresendő. Kripke vizsgálódási a tulajdonnevek problémájából indulnak ki. Kripke tulajdonnevekről alkotott elmélete pedig pontosan a leibnizi ellentéte. Míg Leibniz szerint minden individuumnak létezik egy olyan „teljes fogalma”, amely minden róla szóló igazságot tartalmaz, addig Kripke számára az individuumoknak nincs fogalmuk, amennyiben neveik közvetlenül, nem pedig valamely róluk szóló igazság révén referálnak. Továbbá az individuumok nevei „merev jelölők”, amelyek minden világban ugyanazokat az individuumokat jelölik ki. Ezért aztán az olyan kijelentések, mint hogy *A Hesperus (ugyanaz az égitest, mint) a Phosphorus*, nem lehetnek fogalmiak, hiszen nem fogalmakat kötnek össze. Ellenben szükségszerűnek kell lenniük, mivel azonosságot fejeznek ki.

Kripke explicit módon állítja, hogy a helyzet a *víz* és a *H₂O* esetében is hasonló. Először is ezek a terminusok is merev jelölők, és ezért szemantikai értelemben úgy viselkednek, mint a nevek. Másodszor az *A víz H₂O* is azonosságállítás. Következésképp, akárcsak a *Hesperus* és *Phosphorus* esetében, az állítás nem fogalmi igazságot fejez ki, hanem *a posteriori* szükségszerűséget.

A tulajdonnevek és a fajtanevek közötti analógia azonban rendkívül kétséges. Ha eltekintünk attól a problémától, hogy miként értelmezhető a merev jelölés egyáltalán a fajtanevek, illetve a mikrofizikai összetevők esetében, az a feltételezés,

hogy a természeti fajták mikrofizikai összetevőire vonatkozó kijelentések azonosságállítások, nagyon nehezen védhető álláspont. A víz nem jég, de a jég, akárcsak a víz, H_2O molekulákból áll. Következésképp, még ha elfogadjuk is Kripke individuumok azonosságára vonatkozó elméletét, az nem támasztja alá azt a feltételezést, hogy az *A víz H_2O* (azaz *A víz H_2O molekulákból áll*) kijelentés ne lehetne fogalmi igazság.¹⁵

7. Következtetés és következmény

Azt láttuk tehát, hogy mind Frege, mind pedig Kripke a fogalmi igazságokat valamiképp az azonosságot kifejező állítások problémájával hozza kapcsolatba. A Frege-analicitás a fogalmi igazságok esetében az azonosságállítások logikai szükségszerűségéből indul ki. Kripke elmélete ezzel szemben amellet érvel, hogy az azonosságállítások metafizikai, nem pedig fogalmi értelemben szükségszerűek, a metafizikai szükségszerűséget viszont, úgy tűnik, szembeállítja a fogalmival.¹⁶ Én azonban egy olyan álláspont mellett szeretnék érvelni, amely szerint a fogalmi igazságokat **nem** az azonosságállítások segítségével kell megértenünk.

Ez nem azt jelenti, hogy azonosság és fogalmi igazság között ne lenne kapcsolat. A kapcsolat azonban nem akkor ragadható meg helyesen, ha azt állítjuk, hogy a fogalmi igazságok végső alapja valamely azonosságállításban rejlik. A fogalmi igazság és az azonosság közötti kapcsolat metafizikai és nem logikai. Ha fogalmilag igaz, hogy minden *F* egyben *G* is, akkor lehetetlen, hogy valami *F* legyen, és ugyanakkor ne legyen *G*. Másképp kifejezve, ha fogalmilag igaz, hogy az *F*-ek egyben *G*-k is, akkor egy individuum *F*-ségének metafizikai feltétele, hogy *G* tulajdonsággal is rendelkezzen. A fogalmi igazságok tehát bizonyos tulajdonságok azonosságából **következnek**. De ez nem jelenti azt, hogy *a priori* vagy *a posteriori* igaz azonosságállításokon vagy definíciókon alapulnak. Hogyan érthetjük akkor meg őket?

Mint láttuk, Kant eredeti elképzelése az volt, hogy az analicitás a fogalmi tartalmazáson alapul: egy állítás akkor fejez ki fogalmi igazságot, ha alanya „magában foglalja” az állítmányt. Mit jelent azonban itt a **tartalmazás**? A nyilvánvaló példa a tartalmazás logikai értelmére a következmény-reláció. Egy (helyes) következtetés

¹⁵ Johnston (1997) részletesen érvel amellet, hogy a természeti fajták és alkotóelemeik közötti viszonyra vonatkozó állítások nem azonosságállítást fejeznek ki. Erről a kérdéstről l. továbbá Huoranszki (2010).

¹⁶ A fogalmi és metafizikai modalitás különbségéről l. Yablo (2002). A megkülönböztetés kritikájáról l. Jackson (1998).

premisszái azért összeegyeztethetetlenek a konklúzió tagadásával, mert a premisszák valamilyen módon már tartalmazzák a konklúziót. Az explicit következtetés azt teszi világossá, hogy **miként**. A következtetés azonban kijelentések vagy állítások közötti viszony. A fogalmi tartalmazás viszont **a tulajdonságok közötti viszonyokon** alapul. Vajon van-e bármilyen kapcsolat a tartalmazás helyes következtetésekre vonatkozó és fogalmi igazságokra vonatkozó ideája között?

Állításom az, hogy van. A kapcsolat alapja **a következmény-relációban rejlő modalitás**. Ha C állítás következménye $\{P_1, P_2, \dots, P_n\}$ premisszáknak, akkor nem lehetséges, hogy P_1, P_2, \dots, P_n igazak legyenek, de C hamis. Tegyük fel, hogy $\{P_1, P_2, \dots, P_n\}$ tapasztalati tényekre vonatkozó állításokat (is) tartalmaz, és C is egy tapasztalati tényre utal. $\{P_1, P_2, \dots, P_n\}$ és C tagadásának inkonzisztenciája tehát azt jelenti, hogy $\{P_1, P_2, \dots, P_n\}$ -t igazgá tevő tények nem állhatnak fenn anélkül, hogy a C -t igazgá tevő tény ne állna fenn. A P_1, P_2, \dots, P_n -t igazgá tevő tények **szükségszerűvé teszik**, hogy a C -t igazgá tevő tény is fennálljon. Az inkonzisztencia végső alapja tehát mindig bizonyos tények összeegyeztethetlensége.

Mi a helyzet azonban a fogalmi igazsággal? A fogalmi igazságok végső alapja, akárcsak a logikai igazságoké, modális. Az *A szomszéd macskája nem állat* kijelentés azért hamis, mert az a tény, hogy valami macska, metafizikailag összeegyeztethetetlen azzal, hogy nem állat. Az összeegyeztethetlenség végső alapja ebben az esetben azonban nem a tények közötti viszony, hanem az, hogy a „macskának lenni” **tulajdonság** metafizikai értelemben maga után vonja az „állatnak lenni” tulajdonságot. A fogalmi igazságok alapja tehát az, hogy egyes tulajdonságok csakis együtt instanciálódhatnak, mivel az egyik tulajdonság „tartalmazza” a másikat a szó azon értelmében, hogy valahányszor egy tárgy instanciálja az egyiket, a másik tulajdonságnak is instanciálnia kell.

A legnyilvánvalóbb példa a tulajdonságok közötti szükségszerű kapcsolatra a meghatározó és meghatározott tulajdonságok közötti viszony.¹⁷ Ami égszínkék, az egyben kék is, és ami kék, az egyben színes (valamilyen színű) is. A meghatározott tulajdonságok összeegyeztethetetlenek azzal, hogy a meghatározó tulajdonságok ne legyenek jelen. De ehhez nagyon hasonló módon viselkednek a hagyományos fajtaspecifikus esszenciális tulajdonságok is. Ha valami macska, akkor állat, emlős, ragadozó. Ha valami arany, akkor fénylik, sárga, bizonyos módon vezeti a hőt és az elektromosságot stb.

A meghatározó és meghatározott tulajdonságok közötti tipikus példák *a priori* tudhatók, de ebből nem következik, hogy ennek minden esetben így kellene lennie (vö. Yablo 1992). A fajtaspecifikus esszenciális tulajdonságok többnyire

¹⁷ A *property-entailment* fogalmát először ebben a kontextusban vezeti be Searle (1959).

a posteriori, azaz tapasztalati úton azonosíthatók. De a fajták és esszenciális tulajdonságaik közötti kapcsolatot kifejező állítások lehetnek szükségszerűek, akkor is, ha nem azonosságot fejeznek ki (Huoranszki 2010). A szükségszerűség alapja ugyanis nem az azonosság, hanem az, hogy egy tulajdonság metafizikai értelemben maga után von vagy „tartalmaz” egy másikat.

8. A fogalmi igazság metaszemantikai elmélete

Összefoglalva tehát, ahogyan a logikai igazság alapja a tények közötti viszony, úgy a fogalmi igazság alapja a tulajdonságok közötti viszony. Ez az elképzelés, úgy tűnik, ellentmond annak a logikai empirista hagyománynak, amely szerint a fogalmi igazságok implicit vagy explicit konvenciókon alapulnak, amelyeket definíciók segítségével fejezhetünk ki. A fogalmi igazságokban rejlő modalitás alapja metafizikai, nem pedig nyelvi; a reprezentált tulajdonságok közötti viszonyok elsődlegesen a reprezentáció módjához képest.

Bár metafizikai feltevései tekintetében a fogalmi igazságok tulajdonság-implikáción alapuló elmélete szemben áll a logikai empirista hagyománnyal, a szembenállás nem annyira éles, mint ahogyan elsőre tűnhet. Az empirista hagyomány fontos jellemzője ugyanis, hogy a szemantikai és a modális szempontokat sosem tartotta egymástól függetlennek. Ezzel szemben Kripke és az őt követők álláspontja éppen az, hogy a filozófiai szemantika (tehát a jelentés, leírás, referenciameghatározás stb.) és a modális metafizika (amely elsősorban az azonosság problémájának vizsgálatán alapul) függetlenek egymástól. A fogalmi igazság tulajdonság-implikáción alapuló elmélete e tekintetben jóval közelebb áll a hagyományos empirista felfogáshoz, mint a Kripke utáni metafizika és szemantika.

Carnap a Jelentés és szükségszerűség-ben a tulajdonságokat a predikátumok intenziójának tekinti, és azt is megengedi, hogy az egyik tulajdonság „materiálisan” implikálja a másikat (Carnap 1947, 17). Persze azt is állítja egyben, hogy a tulajdonságok „redukció” révén kiküszöbölhetők és kiküszöbölendők, lévén hogy feltételezésük „metafizikai” (azaz: jelentés nélküli vagy „pseudo-”) vitákhoz vezet. A fogalmak elsődlegesen a tulajdonságokhoz képest, amennyiben azt, hogy mi fogalmi igazság, a választott nyelv határozza meg; azt pedig, hogy milyen nyelvet választunk, pragmatikus szempontok döntenek el.

Ez utóbbival azonban akkor is egyetérthetünk, ha tagadjuk, hogy egy adott nyelv fogalmi elsődlegesen azokhoz a tulajdonságokhoz képest, amelyeket a fogalmak reprezentálnak. A tulajdonság-implikáció azért lehet alapja a fogalmi tartalmazásnak, mert bizonyos terminusokat **azzal a céllal használunk egy**

nyelvben, hogy a tulajdonságokat és a köztük lévő modális viszonyt adekvát módon reprezentálják. Természetesen, ha a példánk az *agglegény* és a *nőtlen férfi*, könnyen juthatunk arra a következtetésre, hogy a fogalmi igazságok konvencionálisak. A természeti fajták és bizonyos természeti törvényen alapuló kapcsolatok (bár nem mindegyikük)¹⁸ esetében azonban a tulajdonságok közötti viszonyok határozzák meg a fogalmi-tartalmazási viszonyokat.

A fogalmi igazság metaszemantikai elmélete tehát azt állítja, hogy egyes fogalmi igazságok célja a természetben rejlő modalitás megragadása. Ha az *A macskák állatok* kifejezés igaz, akkor lehetetlen, hogy létezzék olyan macska, amelyik nem állat, mégpedig két okból. Egyfelől azért, mert nem lehetséges olyan macska, amelyik nem állat, másfelől pedig azért, mert az *állat* és a *macska* kifejezéseket **adott kontextusban** azzal a céllal használjuk, hogy segítségükkel megragadjuk a természeti szükségszerűségeket. A helyesen megválasztott nyelvben a fogalmi igazságok a tulajdonságok közötti szükségszerű viszonyok kifejezését szolgálják. A fogalmi igazság tehát egyben metafizikai is, ahogyan Arisztotelész és az őt követők feltételezték.¹⁹ A nyelvválasztás lehet pragmatikus anélkül, hogy konvencionális lenne, amennyiben célja a tulajdonságok közötti viszonyok adekvát reprezentációja.

A fogalmi igazságok általam javasolt modális értelmezésének azonban van két fontos negatív következménye is. Ha a fogalmi igazság kérdését elválasztjuk az ismeretelméleti kérdésektől, ez két nagy filozófiai projekt végét jelenti. Az egyik, amelyik az *a priori* igazságokat az analitikus és/vagy fogalmi igazságokra igyekszik visszavezetni. A másik, amelyik a modalitásokat általában az *a priori* analitikus – vagy fogalmi – igazságokra kívánja alapozni.²⁰ Utóbbi elképzelés abból indul ki, hogy csak akkor képes valaki egy fogalom használatára, ha bizonyos állításokat, amelyek tartalmazzák az adott fogalmat, igaznak fogad el. Eszerint a nyelvi képesség episztemikus elkötelezettséget implicál, ami pedig *a priori* módon megalapozhatja a modalitásokat.

¹⁸ Arról, hogy milyen törvényjellegű kapcsolatot kifejező állítás szükségszerű „metafizikai”, illetve „pusztán nomikus” értelemben, vö. Fine (2002).

¹⁹ Mi több, Arisztotelész az esszenciális tulajdonságok tárgyalása során világos módon megelőlegezi mind a fogalmi tartalmazás, mind pedig a tulajdonság-implikáció elképzelését; vö. *Analytica posteriora* 73^b 10–25 (Aristotle 2001).

²⁰ Tipikus változataiban ez az elmélet az úgynevezett kétdimenziós szemantikák kiterjesztésén alapul. Az elmélet forrása Lewis (1966; 1970), fontosabb alkalmazásai Chalmers (1996) és Jackson (1998).

A hétköznapi nyelv megértése és kifejezéseinek kompetens használata azonban önmagában nem alapoz meg modalitást.²¹ A viszony fordított: bizonyos terminusok jelentését az korlátozza, hogy azzal az explicit vagy implicit szándékkal vezetjük be őket, hogy segítségükkel modális kapcsolatokat ragadjunk meg. Ez éppúgy igaz az aggregényekre, mint a macskákra, a verebekre és a szubatomi részecskékre.

Irodalom

- Adams, Robert Merrihew 1994. *Leibniz: Determinist, theist, idealist*. New York: Oxford University Press.
- Aristotle 2001. *Analytica posteriora*. Fordította A. J. Jenkinson. In: Richard McKeon (szerk.): *The basic works of Aristotle*. New York: Random House. 110–186.
- Ayer, Alfred J. 1934/1952. *Language, truth and logic*. New York: Dover.
- Beck, Lewis White 1956. Kant's theory of definitions. *Philosophical Review* 65: 179–191.
- Bennett, Jonathan 1966. Kant's analytic. Cambridge: Cambridge University Press.
- Boghossian, Paul 1996. Analyticity reconsidered. *Nous* 30: 360–391.
- Carnap, Rudolf 1947. *Meaning and necessity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Chalmers, David 1996. *The conscious mind*. New York: Oxford University Press.
- Dummett, Michael 1981. Frege's philosophy of language. London: Duckworth.
- Farkas Katalin–Kelemen János 2002. *Nyelvfilozófia*. Budapest: Áron Kiadó.
- Fine, Kit 2002. The varieties of necessity. In: Gendler–Hawthorne (2002, 253–281).
- Frege, Gottlob 1884/1999. *Az aritmetika alapjai*. Fordította Máté András. Budapest: Áron Kiadó.
- Gendler-Szabó, Tamar–John Hawthorne (szerk.) 2002. *Conceivability and possibility*. Oxford: Clarendon Press.
- Grice, Paul–Peter Strawson 1956. In defense of a dogma. *Philosophical Review* 65: 141–158.
- Huoranszki Ferenc 2001. *Modern metafizika*. Budapest: Osiris.
- Huoranszki Ferenc 2010. Filozófiai naturalizmus és természeti fajták. *Magyar Filozófiai Szemle* 54: 23–45.
- Jackson, Frank 1998. *From metaphysics to ethics: a defence of conceptual analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Johnston, Mark 1997. Manifest kinds. *Journal of Philosophy* 94: 564–583.
- Jubien, Michael 2009. *Possibility*. Oxford: Clarendon Press.
- Kant, Immanuel 1781/2004. *A tiszta ész kritikája*. Fordította Kis János. Budapest: Atlantisz.
- Kripke, Saul 1972/2007. *Megnevezés és szükségszerűség*. Fordította Bárány Tibor. Budapest: Akadémiai Kiadó.

²¹ Timothy Williamson meggyőzően érvel amellett, hogy két személy még akkor is használhat azonos fogalmat, ha a fogalomhoz kapcsolódó legalapvetőbb meggyőződések különböznek, vö. Williamson (2007, 120–133).

- Leibniz, Gottfried Wilhelm 1986. Metafizikai értekezés. Fordította Endreffy Zoltán. In: Márkus György (szerk.): Gottfried Wilhelm Leibniz válogatott filozófiai írásai. Budapest: Európa Könyvkiadó. 7–56.
- Lewis, David 1966. An argument for the Identity Theory. *Journal of Philosophy* 63: 17–25.
- Lewis, David 1970. How to define theoretical terms. *Journal of Philosophy* 67: 427–446.
- Lewis, David 1986. *The plurality of worlds*. Oxford: Basil Blackwell.
- Quine, Willard V. O. 1953/1973. Az empirizmus két dogmája. Fordította Faragó-Szabó István. *Magyar Filozófiai Szemle* 17: 225–239.
- Quine, Willard V. O. 1960. *Word and object*. Cambridge Mass.: MIT Press.
- Searle, John 1959. On determinables and resemblance. II. *Proceedings of the Aristotelian Society (Supplementary Volume)* 33: 141–158.
- Van Cleve, James 1999. *Problems from Kant*. New York: Oxford University Press.
- Williamson, Timothy 2007. *The philosophy of philosophy*. Malden, MA: Blackwell.
- Yablo, Stephen 1992. Mental causation. *The Philosophical Review* 101: 245–280.
- Yablo, Stephen 2002. Coulda, woulda, shoulda. In: Gendler–Hawthorne (2002, 441–492).

Conceptual truths

Abstract: The relation between analytic and modal truth is a widely discussed problem in many contemporary accounts of conceptual truths. According to some accounts, conceptual necessity is distinct from metaphysical necessity; while according to others, every necessary truth is conceptual. Despite such disagreement, both accounts assume that conceptual truths must at least be knowable *a priori*. This paper argues for a meta-semantic theory of conceptual truth. The theory claims, firstly, that entailment is primarily a relation between properties in the sense that the instantiation of some property entails the instantiation of others; secondly, that such entailment relations may or may not be knowable *a priori*; and thirdly, that a proposition expresses a conceptual truth if it aims to express a necessary truth grounded in such entailment relations.

Keywords: conceptual truth; analytic truth; necessity; real definitions; entailment

A ló fogalma és a természetes nyelvi szemantika¹

Szabó Gendler Zoltán

Yale Egyetem

zoltan.szabo@yale.edu

Kivonat: Ismeretes, hogy Frege ellentmond önmagának abban a kérdésben, hogy az *egy ló* jelölte függvény-e. E cikk egyik célja, hogy megvizsgálja, létezik-e Frege elméletének olyan viszonylag mérsékelt kiigazítása, amely alkalmas a természetes nyelv szemantikájáról szóló fregei program megvédésére. Amellett fogok érvelni, hogy a kérdésre adható válasz nemleges: a program radikális revíziójára van szükség. Véleményem szerint a ló fogalmának problémájára adható ésszerű válasz az, ha felhagyunk a szemantika szinguláris megközelítésével, amely szerint a nyelvi kifejezések az egyedi szemantikai érték hozzárendelésével értelmezhetők. A középkori, nominalista irányultságú logikáig visszanyúló évszázados hagyomány szerint a predikátumok nem egyetlen általános dolgot, hanem egyszerre több egyedi dolgot jelölnek, a szinkategorematikus kifejezések pedig önmagukban semmiféle jelöléssel nem rendelkeznek. Amellett fogok érvelni, hogy a természetes nyelv szemantikája jól járna, ha visszatérne e hagyományhoz.

Kulcsszavak: Frege; szemantika; típuselmélet; nominalizmus

Frege hatását a modern szemantika fejlődésére nehéz lenne túlbecsülni. Irene Heim és Angelika Kratzer *Semantics in generative grammar* című könyvüket, amely manapság talán az angol nyelvterületen leggyakrabban használt szemantika-tankönyv, a fregei program részleges megvalósítására tett kísérletként jellemzik (Heim–Kratzer 1998, 13). Jelzik azt is, hogy bár a legegyszerűbb mondatok kivételével elemzéseik a részletek tekintetében gyakran eltérnek a Frege által javasoltaktól, a fregei szemantika alapelveit igyekeznek mindvégig betartani.

Frege szemantikai nézetei egy súlyos problémához vezetnek. Frege úgy tartja, hogy míg az egyedi kifejezések tárgyakat, addig az általános kifejezések fogalmakat jelölnek – olyan függvényeket, amelyek tárgyakat képeznek le igazságértékekre. A tárgyak és a függvények alapvetően különböző dolgok – a tárgyak „önmagukban lezártak”, a függvények pedig „kitöltetlenek” –, így egyetlen tárgy sem lehet fogalom. Ennek megfelelően a *ló fogalma* jelölte nem fogalom, és

¹ Jelen írásom korábbi változatát szóban előadtam a Brown Egyetemen és a PhLiP konferencián Tarrytown-ban; a résztvevők megjegyzései és ellenvetései számos ponton hozzájárultak a jelen szöveghez. Külön köszönettel tartozom Richard Hecknek, David Liebesmann-nak, Agustin Rayónnak és Bruno Whittle-nek. A tanulmány magyar változatának elkészítésében nagy segítségemre volt Snopek Márta, valamint Bárány Tibor és Zvolenszky Zsófia; munkájukat ezúton is köszönöm.

következésképpen a ló fogalma nem fogalom. Mivel eddig nem akart eljutni, Frege kihagyta a gondolatmenet utolsó lépését:

Egy bizonyos nyelvi kényszerből az én kifejezésem, betű szerint véve, néha megtéveszti a gondolkodást, amennyiben egy tárgyat nevezek meg, noha egy fogalomra gondolok. Teljesen tudatában vagyok annak, hogy ilyen esetekben annak az olvasónak jóindulatú előzékenységre vagyok utalva, aki nem takarékoskodik egy csipetnyi sóval. (Frege 1919/1979, 253)

Másképp fogalmazva, a *ló fogalma* nem a Frege saját diskurzusában használt fogalmat jelöli, hanem egy tárgyat, amely valamilyen módon összefügg ezzel a fogalommal. Ez már önmagában is zavarba ejtő – ám Frege gondjai a ló fogalmával itt nem érnek véget. Ahhoz, hogy a megfelelő fogalom irányába tereljen bennünket, a *ló fogalma* jelöletének legalábbis léteznie kell. Ezt Az aritmetika alapjai (Frege 1884/1999) formális nyelvében az V. axióma biztosítja. Igen ám, de pontosan ez az az axióma, amely végső soron ellentmondásossá teszi Frege rendszerét.

Többféle módon igazíthatunk Frege nézetein, ha el akarjuk kerülni azt az állítást, hogy a ló fogalma nem fogalom. Egyik módszer sem fájdalommentes, de vannak köztük olyanok, amelyekkel megőrizhetünk egyet s mást Frege filozófiai és matematikai programjából. Tanulmányomban azt vizsgálom, létezik-e olyan, viszonylag mérsékelt kiigazítás, amely alkalmas a **természetes nyelv szemantikájáról** szóló fregei program megvédésére. Amellett fogok érvelni, hogy a kérdésre adható válasz nemleges: a program radikális revíziójára van szükség. Véleményem szerint a ló fogalmának problémájára adható ésszerű válasz az, ha felhagyunk a szemantika **szinguláris** megközelítésével, amely szerint a nyelvi kifejezések az egyedi szemantikai érték hozzárendelésével értelmezhetők. A középkori, nominalista irányultságú logikáig visszanyúló évszázados hagyomány szerint a predikátumok nem egyetlen általános dolgot, hanem egyszerre több egyedi dolgot jelölnek, a szinkategorematikus kifejezések pedig önmagukban semmiféle jelöllettel nem rendelkeznek. Az alábbiakban amellett fogok érvelni, hogy a természetes nyelv szemantikája jól járna, ha visszatérne e hagyományhoz.

1. A fregei szemantika

A Fogalomírás (1879/2000) 9. fejezetében, majd részletesebben a Függvény és fogalomban (1891/2000, 87) Frege a hagyományos alany–predikátum felosztást a függvény és argumentum kettősével kísérelte meg helyettesíteni:

A kijelentő mondatok általában – ugyanúgy, mint az azonosságok, vagy az egyenlőtlenségek, vagy az analitikus kifejezések – felbonthatók két olyan részre, melyek közül az egyik önmagában lezárt, a másik kiegészítésre szoruló, kitöltetlen. Így pl. a *Caesar meghódította Galliát* mondatot felbonthatjuk a *Caesar* és a *meghódította Galliát* részekre. A második rész kitöltetlen, üres hellyel jár együtt, és csak azáltal kerül napvilágra egy lezárt értelem, ha ezt a helyet kitöltjük egy tulajdonnévvel vagy olyan kifejezéssel, amely tulajdonnevet képvisel. Ennek a kitöltetlen résznek (vagyis a *meghódította Galliát* kifejezésnek) a jelölését itt is függvénynek nevezem. Ebben az esetben az argumentum *Caesar*.

Frege javaslata két dolog miatt jelent többet egyszerű terminológiai váltásnál, vagyis annál, hogy a *Caesar* szót **alany** helyett **argumentumot jelölő kifejezésnek**, a *meghódította Galliát* szókapcsolatot pedig **predikátum** helyett **függvényt jelölő kifejezésnek** nevezzük. Először is, a függvény–argumentum elemzés nem csak mondatokra és beágyazott mellékmondatokra korlátozódik. Nézzük ezt meg egy példán!

(1) *Caesar meghódította Galliát.*

Míg (1) alany–predikátum elemzése nem szól a *meghódította Galliát* belső szerkezetéről, Frege állítása szerint ez a kifejezés tovább bontható *meghódította* és *Galliát* részekre, ahol az első egy függvényt, a második pedig annak argumentumát jelöli. Nincs szükség további megkötésekre azzal kapcsolatban, hogy milyen típusú függvényt jelöl a *meghódította* szó: ha feltesszük, hogy a *Gallia* jelölete tárgy, a *meghódította Galliát* jelölete pedig tárgyakat igazságértékekre leképező függvény, valamint azt, hogy a szemantikai összekapcsolás egyetlen formája a függvényalkalmazás, a *meghódította* jelölétének olyan függvénynek kell lennie, amely tárgyakat képez le olyan függvényekre, amelyek tárgyakat képeznek le igazságértékekre.

Másodszor az a tény, hogy a függvények egyaránt betölthetik a függvény és az argumentum szerepét, lehetőséget ad a kvantifikáció kielégítő elemzésére. Egy további példa:

(2) *Valaki meghódította Galliát.*

A (2) alanya egyértelműen a *valaki* szó, de helytelennek tűnik az az elgondolás, hogy bármi is legyen a *valaki* jelölete, az a dolog meghódította Galliát. Ebben a mondatban a függvény és az argumentum szerepe felcserélődött: az alany jelöli azt a függvényt, amelyet a predikátum jelölétére alkalmazunk. A *valaki* jelölete egy olyan függvény, amely pontosan abban az esetben rendel hozzá az Igaz értéket egy másik függvényhez, ha ez a másik függvény valakihez hozzárendeli az Igaz

értéket. A (2) mondat tehát egyszerűen annyit állít, hogy a *meghódította Galliát* jelölete valakihez hozzárendeli az Igaz értéket.

A függvény–argumentum elemzés e két tulajdonsága – vagyis hogy szemantikai értékkel képes ellátni számos (talán az összes?) kifejezést, és hogy olyan szemantikai értékeket alkalmaz, amelyek különféle mondatokban két különböző szerepet képesek betölteni (tudniillik a függvény és az argumentum szerepét) – rendkívül vonzóvá teszi Frege elméletét. Mielőtt azonban megvizsgáljuk a fentieknek az (1) és (2) mondatokon túlra kiterjedő általánosításának lehetőségeit, fel kell tennünk azt a kérdést, hogy a fenti Frege-idézet vajon valóban a *Caesar meghódította Galliát* magyar nyelvű mondat (vagy annak német megfelelője: *Caesar eroberte Gallien*) szemantikai elemzésének tekinthető-e. A válasz meglepő módon az, hogy valószínűleg nem.

Mint sok más matematikus, Frege is azt gondolta, hogy a hétköznapi nyelv alkalmatlan a precíz bizonyítások kifejezésére. Abban viszont kollégáihoz képest eltérő álláspontot képviselt, hogy feladatának tekintette, hogy a precíz bizonyításokat teljesen explicitté tegye. Ehhez pedig egy új nyelvre van szükség. A mindennapi nyelv kibővítése új szimbólumokkal vagy hevenyészett konvenciók felállítása a pontatlanság kiküszöbölésére nem elégséges – olyan átlátható szerkezetű ideális nyelvre van szükség, amely biztosítja, hogy levezetéseink ne fűggenek rejtett feltevésektől. Ezért alkotja meg Frege – azonos című művében – a fogalomírást (*Begriffsschrift*), egy olyan mesterséges nyelvet, amelyben nincsenek üres nevek, homályos predikátumok, vagy kétértelmű kifejezések.² És ami a legfontosabb, a fogalomírás egyértelműen megkülönbözteti a tárgyakat (beleértve az igazságértékeket) jelölő kifejezéseket a függvényeket jelölő kifejezésektől.³

Frege sokszor illusztrálja saját ideális nyelvének működését a természetes nyelvből vett példákkal – kétségkívül azzal a céllal, hogy hangsúlyozza: a fogalomírás a gondolat kifejezésének egyetemes eszköze, nem pedig kizárólag matematikai célokot szolgáló formalizmus. A fogalomírás szókészlete egyaránt tartalmaz kifejezéseket, amelyek alkalmasak arra, hogy számokat vagy római hadvezéreket nevezzünk meg velük – éppen ezért használhatjuk annak a (hamis) gondolatnak a kifejezésére, hogy a 2-es szám azonos Julius Caesarral. A Függvény és fogalom

² „A matematikából indultam ki. A legsürgősebb teendő véleményem szerint az volt, hogy jobb alapokat biztosítsunk ennek a tudományágnak. [...] A vizsgálódások útjába álltak a nyelv logikai tökéletlenségei. Ezeket az akadályokat kíséreltem meg legyőzni a fogalomírással” (Frege 1919/1979, 253).

³ Frege (1882/1972, 84) nehezményezi, hogy a *ló* szó néha fogalmat jelöl (*Ez egy ló*), néha egyedi tárgyat (*Ez a ló fekete*), néha pedig egy egész fajtát (*A ló növényevő állat*). Az ilyen rugalmasságot a fogalomírás nyelve kizárja.

(Frege 1891/2000) érvelésének kontextusában egyértelmű, hogy a *Caesar meghódította Galliát* vagy a fogalomírás egyik mondataként jelenik meg, vagy a természetes nyelvnek egy olyan mondataként, amellyel illusztrálható a fogalomírás egy mondatának szemantikai szerkezete. Amennyiben Frege valóban gondolt olyasmit, hogy az elemzés többé-kevésbé használható ennél a bizonyos magyar (vagy az eredeti német) nyelvű mondatnál (ami kétséges, hiszen nincsen logikai biztosíték arra, hogy a *Caesar* és *Gallia* nevek rendelkeznek jelöllettel, a *meghódította* ige pedig kétségkívül homályos), azt az elképzelést mindenképp elutasította, hogy egy ilyen elemzés alkalmazható lenne a természetes nyelv mondatainak teljes palettájára.

De nem csupán ezért gondolhatjuk, hogy Frege nem tekintette elemzéseit kiindulópontnak a természetes nyelv szisztematikus szemantikai elemzéseéhez. Egy szemantikai elmélet előfeltételezi a szintaktikai elemzést. Feltesszük, hogy a komplex kifejezések meghatározott szintaktikai szerkezettel rendelkeznek, amely az egyes részek szemantikai értékeivel együtt meghatározza az egész kifejezés szemantikai értékét. Frege számos ponton hangsúlyozza, hogy egy és ugyanaz a gondolat többféle módon bontható fel, és hogy magának a gondolatot kifejező mondatnak sugallnia kell egy bizonyos elemzési módot:

A gondolat maga még nem határozza meg, hogy mit kell szubjektumként felfognunk. Ha azt mondjuk, *ennek az ítéletnek a szubjektuma*, ez csak akkor jelöl meg valami meghatározottat, ha egyúttal a felbontás valamilyen meghatározott módjára is utalunk. Ezt többnyire egy meghatározott szövegre vonatkoztatva tesszük. (Frege 1892/2000, 110)

Úgy tűnik azonban, hogy a természetes nyelv mondatainak szóhasználatát Frege nem tartja egyértelmű támpontnak ebben a vonatkozásban. Állítása szerint „ugyanaz a mondat felfogható fogalomról szóló állításként és tárgyról szóló állításként is” (Frege 1892/2000, 111). Feltehetően tehát a *Caesar meghódította Galliát* magyar nyelvű mondat értelmezhető úgy, mint ami a *Caesar* által jelölt tárgyról állít valamit (tudniillik, hogy meghódította Galliát), de úgy is, mint ami a *meghódította Galliát* által jelölt fogalomról állít valamit (tudniillik, hogy Caesarhoz az Igaz értéket rendeli). Úgy tűnik, hogy Frege számára ez a mondat önmagában nem rendelkezik állandó alannal, valamint – feltéve, hogy a szintaxisnak legalábbis azonosítania kell az alanyt – állandó szintaktikai szerkezettel sem.

Frege szerint a mondatoknak abban sem kell konkrét előírással szolgálniuk, hogy miként kell őket alkotóelemeikre felbontani. A *Caesar meghódította Galliát* nemcsak úgy elemezhető, hogy először a *Caesar* és a *meghódította Galliát* kifejezésekre bontjuk, majd az utóbbit felbontjuk a *meghódította* és a *Galliát* elemekre, hanem szintén elfogadható a *Caesar meghódította és Galliát* tagolás, azzal, hogy

az utóbbi tovább bontható a *Caesar* és *meghódította* elemekre. Ez a két szintaktikai elemzés ellentmondásban van egymással. A legtöbb nyelvész egyetért abban, hogy az első elemzés megközelítőleg helyes, míg a második nagyon is kétséges. A *meghódította Galliát* a hagyományos tesztek többsége szerint jól formált kifejezés: topikalizálható, alkalmazható válaszként kiegészítendő kérdésre, mellérendelő viszonyban állhat más igei szerkezetekkel stb. A *Caesar meghódította* szókapcsolat viszont nem megy át egyetlen teszten sem a mellérendelés kivételével, vö. *Caesar meghódította és Augustus pacifikálta Galliát*. Nem egyértelmű, hogy Frege e teszteket olyan kritériumoknak tekinti-e, amelyek segítségével a versengő szintaktikai elemzések közül objektíve választhatnánk. Minden valószínűség szerint azt gondolta, hogy egy szintaktikai szerkezet hozzárendelése a természetes nyelv egy mondatához meglehetősen önkényes dolog, mivel a gondolat, amelyet kifejez, különféle módokon tagolható, és e különböző értelmezési kísérletek között vannak olyanok (bár feltehetően nem az összes), amelyeket egyaránt joggal tekinthetünk az adott mondat szintaktikai formájának. A formális nyelv létrehozásakor ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy minden mondatához egyértelműen hozzárendelhessünk egy szintaktikai szerkezetet, azt azonban nem feltételezhetjük, hogy a köznyelv mondataitól is elvárható volna ugyanez.

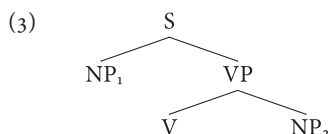
A természetes nyelvi szemantikáról szóló fregei program elvonatkoztat a fregei filozófia ezen aspektusaitól. Azt feltételezi ugyanis, hogy a hétköznapi nyelv rendezetlensége csak látszat, amely mögött megtalálható ugyanaz a precizitás, amelyet Frege az általa konstruált ideális nyelvre kirótt. Elfogadja, amit a modern szintaxis a nyelvi kifejezések szerkezetéről állít, és ezen a szerkezeten belül kísérli meg a szintaktikai kapcsolatok értelmezését – egységesen függvényalkalmazásként. Mint Montague (1970/1974, 222) fogalmaz: „nincsen lényegi elméleti különbség a természetes nyelvek és a mesterséges logikai nyelvek között; mindkét fajta nyelv szintaxisa és szemantikája megérthető egyetlen természetes és matematikai precizitással rendelkező elmélet keretein belül.”

Ez az egységes és matematikailag precíz elmélet, amelyet Frege inspirált, Church fejlesztett ki, és Montague sztemenderdizált, a szemantikai típusokon alapul. A típusok rekurzívan felsorolhatók: (i) e és t típusok, (ii) ha α és β típusok, $\langle \alpha, \beta \rangle$ is az, és (iii) mindegyik típus megalkotható (i) és (ii) alkalmazásának véges sorozatával. (Az e és t típusok alaptípusok, a többit funktor típusnak hívjuk.) Mindegyik típushoz társítunk egy tartományt: \mathcal{D}_e az entitások halmaza, \mathcal{D}_t az igazságértékek halmaza, és $\mathcal{D}_{\langle \alpha, \beta \rangle}$ az olyan függvények halmaza, melyek a \mathcal{D}_α -t \mathcal{D}_β -ra képezik le. Mindegyik ε kifejezés egyetlen szemantikai típusba sorolható, és a típusához társított tartományból egyetlen $[\varepsilon]$ szemantikai értéket kap. A szemantikai típusba sorolás és a szintaktikai elemzés a Frege-sejtés révén kölcsönösen korlátozzák egymást:

A Frege-sejtés: Egy komplex kifejezés szemantikai értéke a kifejezés két összetevőjének szemantikai értékéből függvényalkalmazás segítségével áll elő.

Ezt az elméletet (extenzionális) **fregei szemantikának** fogom nevezni.

Nézzük meg, hogyan kezeli a fregei szemantika az említett két mondatot. Tellezzük fel, hogy a *Caesar meghódította Galliát* és a *Valaki meghódította Galliát* egyszerűsített szintaktikai szerkezete a következő:

Másodszor, rendeljünk hozzá szemantikai értéket a mondatokban szereplő minden lexikai elemhez.⁴ A *Caesar* és a *Gallia* az *e* típusba tartoznak, tehát [*Caesar*] és [*Gallia*] tárgyak – Caesar és Gallia. A *meghódította* típusa $\langle e, \langle e, t \rangle \rangle$, így szemantikai értéke olyan függvény, amely bármely tárgyhoz olyan függvényt rendel hozzá, amely bármely tárgyhoz egy igazságértéket rendel. Tehát [*meghódította*] nem más, mint $\lambda x_e (\lambda y_e (y \text{ meghódította } x))$ – az a függvény, amely bármely tárgyhoz olyan függvényt rendel hozzá, amely bármely tárgyhoz az Igaz értéket rendeli hozzá akkor és csak akkor, ha a második tárgy meghódította az elsőt.⁵ A *valaki* $\langle \langle e, t \rangle, t \rangle$ típusú, és [*valaki*] nem más, mint $\lambda P_{\langle e, t \rangle} (\text{valaki } x_e (P(x)))$ – az a függvény, amely akkor és csak akkor rendeli hozzá az Igaz értéket egy olyan függvényhez, amely tárgyakat képez le igazságértékekre, ha az utóbbi függvény valakihez hozzárendeli az Igaz értéket. A [*meghódította*] függvényt [*Gallia*]-ra alkalmazva a [*meghódította Galliát*] függvényt kapjuk, ami nem más, mint $\lambda y_e (y \text{ meghódította Galliát})$. A [*meghódította Galliát*] mind függvényként, mind pedig argumentumként kapcsolódhat egy másik szemantikai értékhez. Ha [*Caesar*]-ra alkalmazzuk, ezt kapjuk: [*Caesar meghódította Galliát*] – ami az az igazságérték, amely csak abban az esetben lesz azonos az Igazzal, ha Caesar meghódította Galliát; ha a [*valaki*]-t alkalmazzuk rá, ezt kapjuk: [*Valaki meghódította Galliát*] – ami az az igazságérték, amely csak abban az esetben azonos az Igazzal, ha valaki meghódította Galliát.

A fregei szemantika komoly predikciókkal szolgál. Amennyiben a függvényalkalmazás az **egyetlen** módja két kifejezés összekapcsolásának, úgy bármely

⁴ Az egyszerűség kedvéért eltekintek a morfológiai elemek (tárgyeset, igeidő, igeragozás) szemantikai értelmezésétől. Felteszem, hogy a *Galliát* és a *Gallia* szemantikai érkei azonosak és nem teszek különbséget a *meghódít*, *meghódítja*, *meghódított* és *meghódította* szemantikai érkei között sem.

⁵ Indexszel jelölöm egy változó szemantikai típusát egy képleten belül történő első megjelenésekor.

összetett kifejezésnek van két összetevője, és ezek közül az egyik típusa $\langle \alpha, \beta \rangle$, míg a másik típusa α . Tehát a fregei szemantika saját szerkezetéből adódóan szemantikai magyarázatokkal szolgál bizonyos szintaktikai tényekre. Megmagyarázza például a (4), (5), (6) példák rosszul formáltságát:

- (4) *Caesar Galliát.
- (5) *Galliát valaki.
- (6) *Meghódította Caesar meghódította.

Tekintettel a *Caesar*, *Gallia*, és a *meghódította* szavak szemantikai típusára, a Frege-sejtésből azonnal következik, hogy ezekhez a szókapcsolatokhoz nem rendelhető szemantikai érték.

Sajnos a fregei szemantika viszonylag gyorsan beleütközik egy problémába. Vegyük szemügyre a (7) mondatot, amelyről szeretnénk azt gondolni, hogy szintaktikai szerkezete ugyanaz, mint (1)-é vagy (2)-é:

- (7) Caesar meghódított valamit.

Ha a *meghódított valamit* igei frázist jól formált magyar nyelvű igei szerkezetnek tekintjük, alkalmasnak kell lennie arra, hogy felépíthessük a *meghódított* és *valami* elemekből. Ennek ellenére, mivel az első $\langle e, \langle e, t \rangle \rangle$ típusú, az utóbbi pedig $\langle \langle e, t \rangle, t \rangle$ típusú – nem más, mint $\lambda P_{\langle e, t \rangle} (\text{valami } x_e (P(x)))$, az a függvény, amely bármely tárgyakat igazságértékekre leképező függvényhez akkor és csak akkor rendel az Igaz értéket, ha az utóbbi függvény valamihez az Igaz értéket rendel – ez a két kifejezés nem kapcsolható egymáshoz függvényalkalmazás révén.⁶

A problémára két szokásos válasz adható: az egyik megengedi, hogy egy kifejezéshez többféle típust rendeljünk (például mondhatjuk azt, hogy a *meghódította* nemcsak az $\langle e, \langle e, t \rangle \rangle$, hanem az $\langle \langle \langle e, t \rangle, t \rangle, \langle e, t \rangle \rangle$ típussal is rendelkezik), míg a másik megengedi, hogy egy kifejezés többféle szintaktikai szerkezettel rendelkezzen (például mondhatjuk azt, hogy a *Caesar meghódított valamit* mondat rendelkezik egy olyan szerkezettel, amelyben a *valamit* a mondat elejére kerül és eredeti helyén egy az e típusba tartozó nyomot hagy).⁷

⁶ Maga Frege is szemben találja magát ezzel a problémával Az aritmetika alapjaiban (1884/1999). Ennek megkerülésére Frege a §29. szakaszban bevezet egy szabályt, amely lehetőségessé teszi egy függvénynév esetében a név oly módon való létrehozását, hogy egy másik azt tartalmazó telített névből eltávolítjuk a telített nevet. Másképp fogalmazva, rugalmasabbá teszi azt a merev rendszert, amelyet mi fregei szemantikának neveztünk.

⁷ További részletekért a kétféle megközelítésről l. Heim–Kratzer (1998, 178–188).

Mindkét stratégia aláássa a fregei elmélet szintaktikai magyarázatait. Könnyű olyan típusemelést vagy mozgatási szabályt elképzelni, amely lehetővé teszi, hogy a (4)–(6) szósorozatokhoz szemantikai értéket rendeljünk. Például ha megengedjük az *e* típusba tartozó kifejezések $\langle e, t \rangle$ típusba való emelését, semmi akadály nincs annak, hogy a *Caesar* szót függvényalkalmazás segítségével összekapcsoljuk a *Galliát* szóval. És amennyiben a *valakit* szó a *Galliát* szó elé mozgatható, miközben eredeti helyén hagy egy $\langle e, t \rangle$ típusú nyomot, megnyílik a lehetőség arra, hogy a *Galliát valaki* szókapcsolathoz szemantikai értéket rendeljünk. Ez a rugalmasság persze egyáltalán nem örvendetes. Amennyiben a nyelvi kifejezések szemantikai típusokba sorolhatók, lehetségesnek kell lennie, hogy *e* típusok ütközzenek egymással, és ha a szemantikai típusok ütköznek, lehetségesnek kell lennie annak is, hogy ennek hatására bizonyos szókapcsolatok értelmezhetetlenné váljanak. Ha a típuselméleti szemantikánk szerint minden kifejezés minden kifejezéssel összekapcsolható, nem világos, hogy a típuselmélet milyen magyarázó szereppel bír. Ezért van az, hogy a fregei nyomvonalat követő szemantikai elméletek kerülnek, vagy legalábbis korlátok közé szorítják a típusemelést és -mozgatást alkalmazását.

A fregei szemantika keretelmélet, amelyre további, részletesebb elemzések épülnek. A nyelvészek gyakran vezetnek be a függvényalkalmazástól eltérő szemantikai kombinációs módszereket annak érdekében, hogy minél többfajta mondat szemantikai elemzését tegyék lehetővé. Fontos azonban, hogy a Frege-sejtéstől mindig csak minimális mértékben és indokolt esetben térhetnek el. Nem adhatják fel azt az elgondolást, hogy lehetőség szerint a szintaktikai összetételt függvényalkalmazásként értelmezzék.

2. Az egy ló szemantikai értéke

Céлом a ló fogalmával kapcsolatos problémához vezető fregei feltevések izolálása, és annak vizsgálata, hogy kihagyható-e közülük bármelyik anélkül, hogy ez veszélyeztetné a fregei program integritását a természetes nyelvek szemantikájára vonatkozóan. Amellett fogok érvelni, hogy ez nem lehetséges.

Mielőtt azonban ennek nekilátok, néhány megjegyzést tennék arról, hogy pontosan mi is a probléma. Az eredetileg Benno Kerry által felvetett problémát általában úgy szokás leírni, hogy Frege szerint a ló fogalma nem fogalom, de ez igaz csak félrevezető. Fogalmon általában vagy mentális reprezentációt, vagy pedig a mentális reprezentációk absztrakt tartalmát szokás érteni, de Frege terminológiája szerint ezek egyike sem fogalom. A ló fogalma Frege szerint nem más, mint a *ló* szó jelölete – egy függvény, amely a lovakhoz az igaz értéket rendeli, minden más

tárgyhoz pedig a Hamisat. A félreértések elkerülése végett legjobb, ha mellőzzük a Frege által szokatlan módon használt *fogalom* szót. Első közelítésben a probléma nem más, mint az, hogy a fregei szemantika szerint a *ló* szó jelölete mind tárgy, mind pedig függvény, ami a fregei metafizika szerint lehetetlen.

A következő lépés az, hogy pontosítsuk, vajon melyik kifejezés interpretációja okozza a problémát. Crispin Wright több helyen érvelt amellet, hogy Frege elfogadta az úgynevezett **referenciaelvet**, amely szerint ha két nyelvi kifejezés ugyanazt jelöli, akkor nemcsak az áll fenn, hogy e kifejezések egymással minden extenzionális kontextusban fölcserélhetők **salva veritate**, hanem az is, hogy e kifejezések egymással minden kontextusban fölcserélhetők **salva congruitate**, vagyis a jólformáltság megőrzése mellett. Tegyük fel, hogy Wrightnak igaza van – a **referenciaelvből** egyenesen következik, hogy a *ló* és az *egy ló* kifejezések különböző dolgokat jelölnek. (Ha az utóbbit az előbbivel helyettesítjük az *Ott van egy ló* mondatban, agrammatikus szósorozatot kapunk. Szintúgy, ha az előbbit az utóbbival helyettesítjük a *Minden ló az istállóban van* mondatban.) Ha pedig ezek a kifejezések különböző dolgokat jelölnek, akkor felvetődik a kérdés, hogy vajon melyik az, amelyre Kerry problémája vonatkozik.

A válasz az, hogy minden bizonnyal az *egy ló* kifejezésre. Feltéve, hogy a *Pegazus* az *e* típusba és a *Pegazus egy ló* a *t* típusba tartozik, a Frege-sejtés alapján az *egy ló* kifejezést az $\langle e, t \rangle$ típusba kell sorolnunk. Ebből pedig az következik, hogy az *egy ló* jelölete egy függvény. Ha viszont az az „*egy ló*” jelölete egy tárgy, nehéz lesz az „*egy ló*” jelölete egy függvény mondatához az Igaz értéket rendelni. Az viszont egyáltalán nem világos, hogy a „*ló*” jelölete kifejezés fregei értelmezése nehézségekbe ütközne-e – ha a *ló* szót az *e* típusba, a határozatlan névelőt pedig az $\langle e, \langle e, t \rangle \rangle$ típusba soroljuk, mondhatjuk azt, hogy mind a *ló*, mind pedig az *a „ló” jelölete* az *e* típusba tartozik. A tanulság tehát az, hogy Kerry problémáját helyesebb lenne a következőképpen jellemezni: a fregei szemantika szerint az *egy ló* szó jelölete mind tárgy, mind pedig függvény, ami a fregei metafizika szerint lehetetlen.

De sajnos ez sem teljesen pontos. Az az „*egy ló*” jelölete egy függvény mondat nem egy, hanem két problémát vet fel Frege számára. Az egyik az, hogy Frege ragaszkodik ahhoz az állításhoz, hogy az *egy függvény* nem alkalmazható az *egy ló* jelöletére, és ahhoz is, hogy alkalmazható. A szakirodalom általában erre a problémára koncentrálna. Ám ezt megelőzi egy másik probléma, mégpedig az, hogy a fregei szemantika keretein belül az *egy függvény* kifejezés egyáltalán nem értelmezhető. Függvényből végtelen sokféle létezik, és ha azt akarjuk, hogy az *egy függvény* jelölete ezek mindegyikéhez az Igaz értéket rendelje, akkor az *egy függvény* kifejezéshez nem tudunk egyértelmű szemantikai típust sorolni.

Ez az előzetes probléma azonban megkerülhető. A széles körben alkalmazható predikátumok hasznosak, de nem elengedhetetlenek a szemantikai elmélet pontos megfogalmazásához. Ahelyett, hogy azt mondanánk, az *egy ló* jelölete egy függvény, mondhatjuk azt is, hogy ez egy olyan függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre. Természetesen, ha nem használhatjuk az *egy függvény* predikátumot, nem fogjuk tudni az *egy olyan függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre* predikátumot kompozicionálisan értelmezni – így a kifejezést idiómaként kell kezelnünk. Ez sajnálatos dolog, de nem katasztrófa. A természetes nyelvek szemantikája csupán néhány szemantikai típust alkalmaz, ezért csak néhány új idiómát kell engedélyeznünk.

Ezzel véget ér a takarítási folyamat – immár megfogalmazhatjuk Kerry problémáját annak tiszta formájában. Az ellenvetés úgy hangzik, hogy Frege **egyaránt** elkötelezi magát a (8) mondat igazsága és hamissága mellett.

(8) Az *egy ló* jelölete egy függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre.

Két feltételezés vezet erre a kellemetlen eredményre: (i) az, hogy az *egy függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre* kifejezés az $\langle e, t \rangle$ típusba tartozik, és (ii) az, hogy az az „*egy ló*” jelölete az e típusba tartozik. Tegyük fel, hogy (8) igaz; ebben az esetben az *egy függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre* az Igaz értéket rendeli hozzá a \mathcal{D}_e tartomány egyik eleméhez. A diszkvotáció alkalmazásával \mathcal{D}_e ezen eleme egy olyan függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre, vagyis a $\mathcal{D}_{\langle e, t \rangle}$ eleme. Tehát \mathcal{D}_e valamely eleme egy olyan függvény, amely \mathcal{D}_e -t képezi le \mathcal{D}_t -re. Ez azonban nem lehetséges: semmilyen függvény nem lehet saját értelmezési tartományának eleme. Tehát (8) hamis. De (8) része annak, amit a fregei szemantika az *egy ló* értelmezéséről mond. Vagyis Frege ellentmond önmagának.

Elutasíthatja-e a fregei szemantika szószólója az (i)-es vagy (ii)-es feltevéseket? A (ii)-es esetben ez lehetséges. Russell klasszikus érvei nyomán az egyedi határozott leírásokat kvantoroknak tekinthetjük, és a *senki* és *valami* szavakhoz hasonlóan az $\langle \langle e, t \rangle, t \rangle$ típusba sorolhatjuk őket. Ha a határozott névelő $\langle e, t \rangle$ típusú kifejezésekhez $\langle \langle e, t \rangle, t \rangle$ típusú kifejezéseket rendel, akkor a Frege-sejtés szerint az $a(z)$ típusa nem más, mint $\langle \langle e, t \rangle, \langle \langle e, t \rangle, t \rangle \rangle$. A russelli igazságfeltételeket megragadó szemantikai érték ebben az esetben $[a(z)] = \lambda Q_{\langle e, t \rangle} \lambda P_{\langle e, t \rangle} \exists x_e (P(x) \wedge \forall y_e (P(y) \rightarrow x = y) \wedge Q(x))$.

Ez azonban nem segít a fregei szemantikán. Egy ilyen típusba sorolás alapján a (8) példamondat igaznak bizonyul pontosan abban az esetben, ha egyetlen olyan entitás létezik, amelyhez mind az az „*egy ló*” jelölete, mind pedig az *egy függvény*,

amely tárgyakat képez le igazságértékekre az Igaz értéket rendeli hozzá. De az egy függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre jelölete nem rendeli hozzá az Igaz értéket semmihez, mivel ennek a dolognak egyszerre kellene tárgynak és egy olyan függvénynek lennie, amely tárgyakat képez le igazságértékekre. Ez azonban azt jelenté, hogy egy olyan függvényről van szó, amely a saját értelmezési tartományában van. A probléma Frege szemantikájával nem a leírások szemantikájában rejlik – a ló fogalmának problémájához valójában csak az (i) feltevésre van szükség.

A kérdés tehát az, hogy elutasíthatja-e a fregei szemantika képviselője azt, hogy az *egy függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre* kifejezés az $\langle e, t \rangle$ típusba tartozik. A válasz az, hogy nem igazán. Vegyünk **bármilyen** kifejezést, amely az e típusba tartozik – mondjuk a *Heszperosz* tulajdonnevet, vagy az *ő* személyes névmást, vagy az *az* mutató névmást. Ezek bármelyike az *egy függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre* frázissal összekapcsolva grammatikailag jól formált mondatot alkot. A Frege-sejtés alapján ahhoz, hogy ezek a mondatok igazságértékekkel rendelkezzenek, az *egy függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre* jelölétének olyan függvénynek kell lennie, amely a \mathfrak{D}_e -t \mathfrak{D}_t -re képezi le. Ennek megfelelően az *egy függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre* típusa **nem lehet** más, mint az $\langle e, t \rangle$.

De mi van akkor, ha a magyarban **egyáltalán** nincsenek e típusú kifejezések? Ez nem precedens nélküli felvetés, és nem lenne jó kapásból elutasítani. Nem fog viszont kényelmesen megférni a fregei szemantikával. A Fregénél implicit módon jelen lévő általános metodológia szerint az ε kifejezés típusának megállapítása úgy történik, ahogyan az előző bekezdésben zajlott: keressünk egy ε'' komplex kifejezést, amely az ε kifejezésen kívül csak egyetlen másik ε' kifejezést tartalmaz, oly módon, hogy ismerjük ε' és ε'' típusát, majd alkalmazzuk a Frege-sejtést ahhoz, hogy bizonyítsuk, ε jelölete egy olyan függvény, amely ε' jelölétét leképezi ε'' jelölétére. Amennyiben nem rendelkezünk e típusú kifejezésekkel, ez a módszer csupán olyan függvénytípusokat fog nyelvi kifejezésekhez hozzárendelni, melyek a t típusból generálhatók. Mivel ezek közül egyiket sem lehet hozzárendelni főnevekhez, igékhez, melléknevekhez vagy főnévi, igei vagy melléknévi frázisokhoz, kénytelenek vagyunk azt a következtetést levonni, hogy az a feltételezés, amely szerint nincsenek e típusú kifejezések, a fregei szemantika követőjét igencsak kilátástalan helyzetbe hozza jó pár kifejezés szemantikai típusának meghatározásával kapcsolatban. Ahhoz, hogy a fregei szemantika ne mondjon csődöt, léteznie kell legalább egy e típusú kifejezésnek.

Konklúziónk az, hogy a fregei szemantika szerint a (8) mondat menthetetlenül hamis. Frege ezt belátja, de azt is reméli, hogy az olvasó, aki nem takarékoskodik egy csipetnyi sóval, képes lesz kitalálni, milyen igazságot kíván közvetíteni a ki-mondott hamisság alapján. Feladja annak a lehetőségét, hogy szemantikai elméletét magyar, német, angol vagy bármely más természetes nyelven megfogalmazza.

A természetes nyelvi szemantika hagyományos válasza hasonló ehhez: a (8) mondat valóban hamis lenne, ha a fregei szemantika szerint értelmeznénk, de szerencsére ez a mondat nem tartozik ahhoz a hivatalos nyelvtörődékhez, amelyre az elmélet vonatkozik. Általánosan elfogadott eljárás egyszerűen kizárni a szemantikai szókészletet a nyelvi szemantikában érintett nyelvtörödékből. Láttuk, hogy azok a függvények, amelyeknek a tartománya egynél több szemantikai típushoz tartozó tartományra terjed ki, nem lehetnek a fregei szemantika egyetlen kifejezésének sem a jelöletei, ami azt jelenti, hogy az *egy függvény* vagy az *egy szemantikai érték* magyar kifejezések nem lehetnek az interpretált nyelvtörődék részei. Kerry problémája arra világít rá, hogy ugyanez áll az *egy függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre* kifejezésre is, még akkor is, ha ezt a predikátumot szemantikai elemzésre nem szoruló idiómának tekintjük. A hagyományos elképzelés szerint a fregei szemantikai elmélet egyszerűen nem alkalmazható a saját megfogalmazására.

Ez a lépés megmenti a fregei szemantika követőit az önellentmondástól, de ha ezt a megoldást alkalmazzuk, a fregei elméleti keret alkalmazása indokolatlanná válik. Hadd magyarázzam ezt el.

Úgy vélem, hogy a fregei szemantika legfőbb vonzereje az, hogy az értelmezést jelentős mértékben a szintaxis vezérli. Azt mondhatjuk, hogy két kifejezés akkor tartozik ugyanahhoz a **szintaktikai kategóriához**, ha ugyanolyan a disztribúciójuk – vagyis ha egymással bárhol felcserélhetők *salva congruitate*. A szemantikai elemzést abban az esetben vezérelné **teljes mértékben** a szintaxis, ha a szintaktikai kategória és a szemantikai típus egybeesne. A fregei szemantika, olyan formában, ahogyan azt általában a nyelvészek használják, ennek a követelménynek nem tesz eleget. Egészen megszokott dolog az *e* szemantikai típust hozzárendelni személyes névmásokhoz és tulajdonnevekhez, az $\langle e, t \rangle$ szemantikai típust pedig köznevekhez és melléknemekhez. De ezek a kifejezések egyértelműen más-más szintaktikai kategóriába tartoznak, amint azt az alábbi példák jól illusztrálják:

(9) Őt Julius Caesarnak tartom.

(9') *Őt önek tartom.

(10) Caesar egy kegyetlen hódító.

(10') *Caesar egy hódító kegyetlen.

Tehát a fregei szemantika szerint a szintaktikai kategóriában megmutatkozó különbség nem biztosítja okvetlenül a szemantikai típusok közti különbséget. Ahhoz viszont általában ragaszkodni szoktak, hogy két teljesen azonos szintaktikai disztribúcióval rendelkező kifejezésnek mindenképpen megegyezzen a szemantikai típusa. E nélkül **egyáltalán nem** lehet szó arról, hogy a szemantikát a szintaxis vezérelné.⁸

Tény viszont, hogy az *egy járat, amely utasokat szállít Amszterdamba* és az *egy függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre* kifejezések azonos szintaktikai disztribúcióval rendelkeznek a magyar nyelvben. Ha pedig ez így van, a fregei szemantika metodológiája és a magyar nyelv szintaxisa együttesen biztosítják, hogy e két kifejezés ugyanabba szemantikai típusba tartozzon. Mivel az *egy járat, amely utasokat szállít Amszterdamba* nem szemantikai kifejezés, nincs okunk kizárni az interpretált nyelvtörédekből. És mivel az *egy járat, amely utasokat szállít Amszterdamba* szemantikai típusa $\langle e, t \rangle$, a fregei szemantika elkötelezi magát amellett, hogy az *egy függvény, amely tárgyakat képez le igazságértékekre* kifejezést szintén az $\langle e, t \rangle$ típusba sorolja. Ezen mit sem változtat, ha magát a kifejezést kihagyjuk az interpretált nyelvtörédekből; ez a manőver olyan volna, mintha azt gondolnánk, hogy a szemünket befogva a nemkívánatos dolgok eltűnnek.

A ló fogalmával kapcsolatos probléma nem olyan, mint a többi szemantikai paradoxon. A hazug-paradoxon (*Ez a mondat hamis*) mindenki számára problémát jelent, aki igazságértéket vagy igazságfeltételeket kíván magyar mondatokhoz rendelni; az viszont, hogy a fregei szemantika önellentmondásba keveredik, amikor magyarul szeretné kifejezni azt, hogy mi is az *egy ló* jelölete, nem feltétlenül jelent problémát minden szemantika számára. Mielőtt nehézségeink miatt a szemantikai szóképzlet jelenlétét kezdenénk kárhoztatni, meg kellene vizsgálnunk, hogy vajon más stílusú szemantikára váltva nem találunk-e meggyőzőbb megoldást.

A Kerry problémájára adott filozófiai megoldások egytől egyig a fregei szemantika valamilyen reformjára tesznek javaslatot. Ezekben a megoldási javaslatokban közös az az elgondolás, hogy engedélyezik, hogy egyedi kifejezések és egyargumentumú predikátumok azonos szemantikai értéket kapjanak.⁹ Abban azonban eltérés mutatkozik, hogy ez a szemantikai érték egyszerre tárgy és függvény-e, és abban is, hogy az eltérő szintaktikai kategóriákba tartozó kifejezések ugyanolyan

⁸ Ez az előfeltevés alapvetően fontos Frege matematikafilozófiai programja számára. Frege azon állítása, hogy a számok tárgyak, azon alapul, hogy az olyan kifejezések, mint a *Jupiter holdjainak száma*, egyedi név vagy szinguláris terminus. Ennek alapja pedig nem más, mint az, hogy a *Jupiter holdjainak száma* más szinguláris terminusokkal minden mondatban helyettesíthető *salva congruitate*.

⁹ L. például: Dummett (1981); Parsons (1986); Wright (1998/2001); MacBride (2011); Hale–Wright (2012).

viszonyban vannak-e szemantikai értékekkel. Bárhogy válaszolunk is erre a két kérdésre, a javaslatok jelentős váltást jelentenek a fregei szemantikához képest – lemondanak arról az elképzelésről, hogy minden kifejezés egyetlen szemantikai típussal rendelkezik, vagy arról, hogy mindegyik szemantikai típus egyetlen tartománnyal rendelkezik, vagy arról, hogy ezen tartományok \mathfrak{D}_e és \mathfrak{D}_t kivételével függvénytartományok, vagy pedig arról, hogy a szemantikai összetétel függvényalkalmazás kérdése. A javaslatokat általában formális nyelvek segítségével mutatják be, ezért nehéz lenne megállapítani, hogy melyik is vehetné át a fregei paradigma helyét a természetes nyelvek szemantikájában. A következő részben arra teszek javaslatot, hogy egy olyan alternatív természetes nyelvi szemantikát fogalmazzak meg, amelyben Kerry problémája egyáltalán nem merül fel.

3. Egy nominalista szemantika

Mi egy predikátum szemantikai értéke? Ha azt állítjuk, hogy egy függvény, egy halmaz vagy egy sokaság, az alábbi kifejezéseket használjuk: *egy függvény*, *egy halmaz* vagy *egy sokaság*, amelyek szintén predikátumok. Ezáltal ellentmondásba kerülünk a típuselmélet sztenderd alapvetésével, miszerint egy predikátum jelölete nem olyasmi, amire a predikátum maga alkalmazható lenne: a függvények nem találhatóak meg saját értelmezési tartományukon belül, a halmazok nem elemei önmaguknak, a sokaságok nem találhatóak meg önmaguk között.

Próbálkozhatunk persze azzal, hogy másfajta szemantikai értékeket rendelünk a predikátumokhoz, olyasmit, ami alkalmazható önmagára. A tulajdonságok megfelelnek a célnak, hiszen például a tulajdonságnak levés tulajdonsága nyilván rendelkezik a tulajdonságnak levés tulajdonságával. Ha azonban szemantikánk nem zárja ki, hogy a funktor típusba tartozó kifejezések önmagukra alkalmazhatók legyenek, felmerül az a kérdés, hogy valójában milyen célt is szolgál a nyelvi kifejezések típusokba sorolása.

Van egy bombabiztos mód arra, hogy megoldjuk a Kerry által felvetett problémát. Képzeljünk el egy olyan szemantikai elméletet, amely a fregei szemantika által funktor típusba sorolt kifejezésekhez vagy egyáltalán nem rendel szemantikai értéket, vagy pedig meghatározatlan számú szemantikai értéket rendel.

Az elsőrendű logika nyelvének sztenderd szemantikája a logikai konstansokat szinkategorematikus kifejezéseként kezeli. E példát követhetjük a természetes nyelvek bizonyos kifejezései esetében is. Például ahelyett, hogy Frege nyomán a *vagy* szóhoz szemantikai értéként egy, az igazságértékeket igazságértékekhez rendelő függvényt rendelnénk, mondjuk inkább azt, hogy a *vagy* szó nem rendelkezik

szemantikai értékkel. A *vagy* szemantikailag csak annyiban értékelhető, amennyiben hozzájárul más kifejezések szemantikai értékéhez:

- (11) A „ σ_1 vagy σ_2 ” szemantikai értéke Igaz akkor és csak akkor, ha a σ_1 szemantikai értéke Igaz vagy a σ_2 szemantikai értéke Igaz, egyébként pedig Hamis.

Ez a séma meghatározza az olyan mondatok szemantikai értékét, amelyekben a *vagy* szó előfordul bizonyos szintaktikai összetevőik szemantikai értékeinek függvényében. Ezen túl nincs mit mondani a *vagy* szó jelentéséről, szemantikai értéket rendelni e kifejezéshez pedig felesleges.

A davidsoni szemantika nem rendel az egyargumentumú predikátumokhoz egyetlen szemantikai értéket, hanem egy feltételt fogalmaz meg, amelynek teljesülése esetén egy dolog a predikátum szemantikai értékének minősül. Például ahelyett, hogy azt mondanánk, hogy az *egy ló* szemantikai értéke (egyes szám!) egy, a tárgyakat igazságértékekre leképező függvény, azt mondjuk, hogy e predikátum szemantikai értékei (többes szám!) a lovak:¹⁰

- (12) Valami az *egy ló* szemantikai értékeinek egyike akkor és csak akkor, ha egy ló.

Egy ilyen szemantika megengedheti, hogy az *egy ló* és az „*egy ló*” szemantikai értékeinek egyike kifejezések szemantikai értékei egybeessenek – ezek pontosan a lovak. Ez annak a jele, hogy a (12) szemantikai axióma mögött nem leselkedik paradoxon – a ló fogalmának kísértete itt nem kísért. Ha elfogadjuk a **predikáció azonosságelméletét** – azaz azt a nézetet, hogy egy szinguláris predikáció pontosan abban az esetben igaz, ha létezik olyan dolog, amely mind a szubjektum, mind pedig a predikátum szemantikai értékeinek egyike –, és ha feltesszük, hogy a *Bukephalosz* szó szemantikai értéke Bukephalosz, akkor levezethetjük azt, hogy a *Bukephalosz egy ló* akkor és csak akkor igaz, ha létezik valami, ami egyaránt Bukephalosz és egy ló.¹¹

Ez a fajta szemantika egyáltalán nem ismeretlen. **Nominalista szemantiká-**nak fogom nevezni, mivel olyan jelentéselméletről van szó, amelyet elsősorban az univerzálék létét tagadó középkori filozófusok támogattak. De ahhoz, hogy valaki a nominalista szemantika híve legyen, nem kell az absztrakt entitások létét

¹⁰ Mivel ebben a cikkben kizárólag extenzionális szemantikával foglalkozom, az „akkor és csak akkor” itt és a továbbiakban egyszerűen materiális kondicionálisként értelmezhető.

¹¹ Ezen predikációelméletet explicit módon John Buridan fejlesztette ki. További értekezések és hivatkozások: Klima (2005). A predikáció azonosságelméletének modern implementációja megtalálható például Larson és Segal (1995) könyvében.

tagadnia. Frege szemantikájával ellentétben a nominalista szemantika az univerzálék tekintetében szigorúan semleges.

A függvényeknek és egyéb absztrakt entitásoknak a szemantikából való száműzése mindaddig egyszerűnek tűnik, amíg csak nevekkal és tárgyatlan igékkel (vagy tárgyatlan igei csoportokkal) van dolgunk. A gondok ott kezdődnek, amikor tárgyas igéket és kvantoros kifejezéseket is szeretnénk interpretálni. Az utóbbiakból végtelen sok van a magyarban (pl. *a legtöbb ló; a legtöbb ló, amely szereti a kutyákat; a legtöbb ló, amely szereti az olyan kutyákat, amelyek szeretik a macskákat; stb.*), így fel sem merülhet, hogy az összes ilyen kifejezést szinkategorematikusként kezeljük. És bár tárgyas igéből csak véges sok van, ezek szabadon kombinálhatók (pl. *szereti és becsüli; látta vagy hallotta; tervezte, finanszírozta és kivitelezte; stb.*), és e komplex predikátumok értelmezése bajosan képzelhető el anélkül, hogy a bennük szintaktikai összetevőként megtalálható tárgyas igékhez szemantikai értéket rendelnénk. Ahhoz, hogy egy nominalista szemantika végképp megkerülje Kerry problémáját, arra lenne szükség, hogy a kvantoros kifejezéseket és a tranzitív igéket mind a (12)-höz hasonló szemantikai axióma segítségével interpretáljuk. Örültségnek hangzik, mégis emellett fogok érvelni.

Az a nézet, hogy a tárgyas igék (sőt, az összes ige) valójában egyargumentumú predikátumok, egyáltalán nem újdonság. A neo-davidsoni szemantika így működik – a *fut* ige a futásokat jelöli, a *meghódít* ige a meghódításokat, az *átad* ige pedig az átadásokat:

- (13) Valami a „_V fut]” szemantikai értékeinek egyike akkor és csak akkor, ha egy futás.
 (14) Valami a „_V meghódít]” szemantikai értékeinek egyike akkor és csak akkor, ha egy meghódítás.
 (15) Valami az „_V átad]” szemantikai értékeinek egyike akkor és csak akkor, ha egy átadás.

A futások, meghódítások és átadások események és valamely komoly metafizikai elméletnek számot kell adnia arról, hogy mik is az események, és mi különbözteti meg őket az asztaloktól, az emberektől vagy a számoktól. De ami a szemantikát illeti, az események egyszerűen dolgok – mégpedig olyan dolgok, amelyeket bizonyos birtokos szerkezetű főnévi kifejezések segítségével nevezhetünk meg, mint például a *Caesar futása*, *Gallia Caesar általi meghódítása*, vagy *Gallia Caesar által Romának történő átadása*.

A *fut*, *meghódít* és *átad* igéket szintaktikailag egymástól elsősorban tematikus szerepeik különböztetik meg. A *Caesar fut* mondat igaz akkor és csak akkor, ha van egy futás, amelynek ágense Caesar, a *Caesar meghódítja Galliát* mondat igaz akkor és csak akkor, ha van egy meghódítás, amelynek ágense Caesar és témája

Gallia, és a *Caesar átadta Galliát Rómának* mondat igaz akkor és csak akkor, ha van egy átadás, amelynek ágense Caesar, témája Gallia, és recipiense Róma. Az igei kifejezések tehát szintén egyargumentumú predikátumok, de szemantikai értékeik különböznek a bennük előforduló igék szemantikai értékeitől:

- (16) Valami a „ $[_{VP}$ fut]” szemantikai értékeinek egyike akkor és csak akkor, ha egy futás ágense (azaz ha olyasvalami, ami fut).
- (17) Valami a „ $[_{VP}$ meghódítja Galliát]” szemantikai értékeinek egyike akkor és csak akkor, ha egy olyan meghódítás ágense, amelynek témája Gallia (azaz ha olyasvalami, ami meghódítja Galliát).
- (18) Valami az „ $[_{VP}$ átadja Galliát Rómának]” szemantikai értékeinek egyike akkor és csak akkor, ha egy olyan átadás ágense, amelynek témája Gallia és recipiense Róma (azaz ha olyasvalami, ami átadja Galliát Rómának).

A neo-davidsoni szemantika komoly empirikus érdemekkel bír, amelyeknek a bemutatása nem e cikk feladata.¹² Számomra itt az a fontos, hogy létezik egy jól kidolgozott elmélet, amely az igék értelmezésének szempontjából megfelel a célnak: az igei kifejezésekhez nem rendel szemantikai értéként függvényt, halmazt, tulajdonságot, vagy egyéb absztrakt entitást.

Térjünk rá a kvantoros kifejezések nominalista értelmezésére. A megoldás kulcsa itt annak a felismerése, hogy ezek a kifejezések általában használhatók nemcsak alanyként, de állítmányként is. Nemcsak olyan mondatok vannak, hogy *Néhány ló fut*, vagy *Az összes ló fut*, hanem olyanok is, hogy *Az ott néhány ló*, vagy *Az ott az összes ló*.¹³ A fregei szemantika képviselői ez utóbbi mondatokról azt mondanák, hogy az alany $\langle e, t \rangle$ típusú kifejezés és az állítmány típusa $\langle \langle e, t \rangle, t \rangle$. Én azt mondom, hogy e mondatok inkább az *Azok ott lovak* mondathoz hasonlíthatók. Annak, hogy a magyarban nem azt mondjuk, hogy *Azok ott néhány lovak*, egyszerűen az az oka, hogy a kvantorok utáni főnév mindig egyes számban áll, és hogy az alanyt egyeztetni kell az állítmánnyal.

Mikor igaz az *Az ott néhány ló* mondat? Pontosan akkor, ha két feltétel teljesül: (i) azok a dolgok, melyekre a beszélő utal, mind lovak, és (ii) azok között a dolgok között, amelyekre a beszélő utal, van néhány a lovak közül. A kvantoros kifejezések értelmezésére a következő általános sémát fogalmazzuk meg:

¹² L. Parsons (1990), Schein (1993) és Pietroski (2005).

¹³ Ez például angol nyelven nem megy ilyen könnyen. De az angolban is van rá mód, hogy kvantoros kifejezéseket állítmányként használjunk egy partitív konstrukció segítségével; pl. *They are many of the horses, They are some of the horses, They are all of the horses.*

- (19) Bizonyos dolgok a „ $[_{NP} \delta[_N \epsilon]]$ ” szemantikai értékei közé tartoznak akkor és csak akkor, ha mind az „ $[_N \epsilon]$ ” szemantikai értékei között vannak, és van köztük az „ $[_N \epsilon]$ ” szemantikai értékei közül δ .

Tehát például az *a legtöbb ló* szemantikai értékei pontosan azok a dolgok, amelyekre teljesül az, hogy csak lovak vannak köztük, és a lovak közül a legtöbb köztük van, az *egy-két ló* szemantikai értékei pedig azok, amelyekre teljesül az, hogy mind, egytől-egyig lovak, és a lovak közül egy-kettő köztük van. A (19) séma nem alkalmazható a disztributív kvantorokra, mivel ezek állítmányként nem fordulnak elő (pl. **Az ott minden egyes ló*); ezeket szemantikánk a nem disztributív megfelelőik segítségével interpretálja (pl. a *minden egyes ló* szemantikai értékei pontosan azok a dolgok, amelyekre teljesül az, hogy csak lovak vannak köztük és a lovak közül az **összes** köztük van).

Lássuk, miképpen is fogja szemantikánk a (19) séma egyes eseteit levezetni. Feltételezem, hogy a főnevek egyes vagy többes számú alakjait különböző szemantikai szabályok segítségével interpretáljuk:

- (20) Valami a *ló* szemantikai értékeinek egyike akkor és csak akkor, ha egy ló.
 (21) Bizonyos dolgok a *lovak* szemantikai értékei közt vannak akkor és csak akkor, ha lovak.

Felteszem továbbá, hogy a melléknevek és az alárendelő mellékmondatok többsége a főnévhez konjunktív módon kapcsolódik, így a *fekete ló, fekete lovak, ló, amely fut és lovak, amelyek futnak* az alábbi szabályok szerint interpretálhatók:¹⁴

- (22) Valami a „ $[_N [_A fekete] [_N ló]]$ ” szemantikai értékei között van akkor és csak akkor, ha a „ $[_A fekete]$ ” szemantikai értékei között van és a „ $[_N ló]$ ” szemantikai értékei között van.
 (23) Bizonyos dolgok a „ $[_N [_A fekete] [_N lovak]]$ ” szemantikai értékei között vannak akkor és csak akkor, ha a „ $[_A fekete]$ ” szemantikai értékei között vannak és a „ $[_N lovak]$ ” szemantikai értékei között vannak.
 (24) Valami a „ $[_N [_N ló] [_{CP} amely [_{VP} fut]]]$ ” szemantikai értékei között van akkor és csak akkor, ha a „ $[_N ló]$ ” szemantikai értékei között van és az „ $[_{CP} amely [_{VP} fut]]$ ” szemantikai értékei között van.
 (25) Bizonyos dolgok a „ $[_N [_N lovak] [_{CP} amelyek [_{VP} futnak]]]$ ” szemantikai értékei között vannak akkor és csak akkor, ha a „ $[_N lovak]$ ” szemantikai értékei között vannak és az „ $[_{CP} amelyek [_{VP} futnak]]$ ” szemantikai értékei között vannak.

¹⁴ Azt is felteszem, hogy az *amely* szó szinkategorematikusan interpretálható.

A többes számú főnévi kifejezések szemantikai értékei között vannak maximálisak: olyanok, amelyekre teljesül, hogy köztük van a kifejezés valamennyi szemantikai értéke. Például a *lovak* maximális szemantikai értékei azok a dolgok, melyekre teljesül, hogy az összes ló köztük van, a *lovak, amelyek futnak* maximális szemantikai értékei azok a dolgok, melyekre teljesül, hogy köztük van az összes ló, amely fut.

Hogyan interpretálhatók e szemantika keretein belül az olyan mondatok, amelyek alanya egy kvantoros kifejezés? Emlékezzünk arra, hogy a nominalista szemantika az egyes számú alany-állítmány szerkezetű mondatokat pontosan akkor tekinti igaznak, ha létezik valami, ami egyaránt az alany és az állítmány szemantikai értékei közé tartozik:

Szinguláris predikáció: A „ $[_{NP}^* \epsilon] [_{VP} \epsilon']$ ” mondat igaz akkor és csak akkor, ha vannak olyan dolgok, amelyek a „ $[_{NP}^* \epsilon]$ ” szemantikai értékei és a „ $[_{VP} \epsilon']$ ” szemantikai értékei között vannak.

A kvantifikáció kezeléséhez egy kicsit összetettebb axiómasémára van szükség:

Kvantifikált predikáció: A „ $[_{NP}^{kv} \delta [_N \epsilon]] [_{VP} \epsilon']$ ” mondat igaz akkor és csak akkor, ha vannak olyan dolgok, amelyek a „ $[_{NP}^{kv} \delta [_N \epsilon]]$ ” szemantikai értékei és a „ $[_N [_N \epsilon]]$ [amely $[_{VP} \epsilon']$]” maximális szemantikai értékei között vannak.

E szabály segítségével le tudjuk vezetni például a következőket:

- (26) *A legtöbb ló fut* igaz akkor és csak akkor,
 ha vannak olyan dolgok, amelyek az *A legtöbb ló* szemantikai értékei között vannak és a *ló, amely fut* maximális szemantikai értékei között vannak,
 azaz, ha vannak olyan dolgok, hogy mind a *ló* szemantikai értékei, a *ló* szemantikai értékei közül a legtöbb köztük van, és a *ló, amely fut* maximális szemantikai értékei köztük van,
 azaz, ha vannak olyan dolgok, amelyek mind *lovak, a legtöbb ló* köztük van, és az összes *ló, amely fut*, köztük van.
- (27) *Egy-két ló fut* igaz akkor és csak akkor,
 ha vannak olyan dolgok, amelyek az *Egy-két ló* szemantikai értékei között vannak és a *ló, amely fut* maximális szemantikai értékei között vannak,
 azaz, ha vannak olyan dolgok, hogy mind a *ló* szemantikai értékei között vannak, a *ló* szemantikai értékei közül egy-kettő köztük van, és a *ló, amely fut* maximális szemantikai értékei köztük vannak,
 azaz, ha vannak olyan dolgok, amelyek mind *lovak, van köztük egy-két ló*, és köztük van az összes *ló, amely fut*.

(26) és (27) levezetések csak az aláhúzott kifejezések tekintetében különböznek egymástól, így jól látható, hogy az interpretációs eljárás általánosan alkalmazható.

Az általam javasolt értelmezés két problémát is felvet. Az egyik az, hogy szemantikánk szerint az *Egy ló fut* pontosan akkor igaz, ha vannak olyan **dolgok**, amelyek mind lovak, van köztük egy ló, és az összes ló, amely fut, köztük van – ami túl erős, hiszen a mondat igaz abban az esetben is, ha csak **egyetlen** ló fut. A másik probléma az, hogy elméletem azt jósolja, hogy a *Minden ló fut* akkor és csak akkor igaz, ha **vannak** olyan dolgok, amelyek mind lovak, köztük van az összes ló, és köztük van az összes ló, amely fut – ami túl erős, hiszen a mondat (triviálisan) igaz abban az esetben, ha egyáltalán nincsenek lovak.

Mindkét probléma megoldódik, ha feltesszük, hogy az egzisztenciális kvantifikáció, amelyet a predikáció szabályában használunk (*vannak olyan dolgok*), a többes szám ellenére érzéketlen arra, hogy azok a dolgok, amelyek felett kvantifikál, milyen számosságúak. Az *Egy ló fut* mondatot ebben az esetben úgy értelmezhetjük, hogy vannak olyan dolgok (ahol e dolgok számossága lehet akár 0 vagy 1 is), amelyek mind lovak, van köztük egy ló, és köztük van az összes ló, amely fut. Ez így rendben is van. A *Minden ló fut* pontosan akkor igaz, ha vannak olyan dolgok (ahol e dolgok számossága lehet akár 0 vagy 1 is), amelyek mind lovak, köztük van az összes ló, és köztük van az összes ló, amely fut. Ez az állítás igaz abban az esetben is, ha lovak nem léteznek.

Biztos lesznek olyanok, akik szerint abszurd az a felvetésem, hogy vannak olyan dolgok, melyeknek számossága 0. Én nem így látom – szerintem ez az állítás triviálisan igaz. A $\exists X \forall x \neg X(x)$ mondat a másodrendű logika nyelvében megfogalmazott logikai igazság – egzisztenciális generalizációval levezethető a $\forall x \neg x \neq x$ logikai igazságból. A $\exists X \forall x \neg X(x)$ mondat igazsága megköveteli azt, hogy a benne előforduló másodrendű változó az üres értéket felvehesse. Azok a dolgok, melyeknek létezését a $\exists X \forall x \neg X(x)$ mondat állítja, olyan dolgok, melyeknek számossága 0; mivel nem kívánom a klasszikus logikát elvetni, én elfogadom az ilyen dolgok létezését.

Erre válaszként azt lehet mondani, hogy bár a $\exists X \forall x \neg X(x)$ mondat valóban igaz, ezt a mondatot nem lehet magyarrá a *vannak olyan dolgok (melyek számossága lehet akár 0 vagy 1 is)* segítségével lefordítani. A helyzet az, hogy a predikációs szabály megfogalmazásához szükségem van egy másodrendű egzisztenciális kvantorra, és ez a kvantor nem pontosan fordítható le a természetes nyelvekben megtalálható többes számú egzisztenciális kvantifikáció segítségével. Magyarán, a predikáció szemantikai szabályát én sem tudom természetes nyelven szabatosan megfogalmazni. Ha pedig ez így van, akkor az általam javasolt nominalista szemantika sincs jobb helyzetben, mint Frege.

Két okból utasítom vissza ezt a gondolatmenetet. Először is tudjuk, hogy a másodrendű logika nyelvének minden mondata lefordítható olyan nyelvekre, amelyek egyes és többes számú kvantifikációt használnak, valamint alkalmazzák a *közte van* predikátumot (l. Boolos 1984). Ez valószínűsíti, hogy szemantikám elvileg lefordítható magyarra akkor is, ha elvetjük a predikáció szabályában alkalmazott másodrendű kvantornak azt a fordítását, hogy *vannak olyan dolgok (melyek számossága lehet akár 0 vagy 1 is)*. Másodszer pedig szemantikánkban a gyanús *vannak olyan dolgok (melyek számossága lehet akár 0 vagy 1 is)* helyett használhatjuk egyszerűen a *vannak olyan dolgok* vagy *van olyan dolog* kifejezést is. Ha ezt tesszük, az egzisztenciális import kérdésében az antik és középkori logikusok nézete mellett törünk lándzsát a modern felfogás helyett. Azaz például amellet kötelezzük el magunkat, hogy a *Minden ló fut* nem igaz abban az esetben, ha nem léteznek lovak. Bár én azt gyanítom, hogy a modern felfogás a helyes, a szemantikán belül e kérdés véglegesen nem dőlt el.

Nem állítom, hogy a tranzitív igék és a kvantorok egyargumentumú predikátumként való értelmezésének lehetősége bizonyítaná, hogy az általam kedvelt nominalista szemantika valóban működőképes. Sok olyan kifejezés van, amely komoly kihívást jelent az elemzés számára. Azt gondolom azonban, hogy e rövid gondolatmenet meggyőzheti az olvasót arról, hogy egy nominalista szemantika kidolgozása nem nyilvánvalóan lehetetlen.

Tegyük föl tehát, hogy sikerrel járunk – mi következik utána? Nézetem szerint az a tény, hogy a nominalista szemantika megkerüli Kerry problémáját, valamint az a tény, hogy nem hivatkozik fölöslegesen absztrakt entitásokra, komoly érvek a nominalista szemantika mellett. Gyanítom azonban, hogy ezzel számos nyelvész és filozófus vitába szállna. A következő részben megpróbálok megválaszolni a felmerülő ellenvetések közül néhányat.

4. Három ellenvetés

Az első ellenvetés az, hogy a nominalista szemantika megsérti a kompozicionalitás elvét. Egy olyan szemantikai elméletben, amely megengedi a szinkategorematikus kifejezéseket, egyszerűen nem igaz, hogy egy összetett kifejezés szemantikai értékeit a kifejezés alkotóelemeinek szemantikai értékei és ezen alkotóelemek összekapcsolásának szintaktikai módja egyértelműen meghatározzák. Például ha a *felett* és *minden* elemek nem rendelkeznek szemantikai értékekkel, nem gondolhatjuk azt, hogy a *minden mező felett* szemantikai értékeit – melyek azok a dolgok,

amelyek minden mező felett vannak – a kifejezés szintaktikai szerkezete és a *mező* szemantikai értékei együttesen meghatároznák.

Jobban átgondolva azt látjuk, hogy az erős kompozicionalitás elve melletti érvek korántsem meggyőzőek. A propozicionális logika általános szemantikája szinkategorematikusan kezeli a konjunkciót és a negációt, így aztán megsérti a fent említett erős kompozicionalitás elvét. A probléma megszűnik, ha a fregei szemantikát használjuk, és a $\neg t \langle t, t \rangle$ típusú kategorematikus kifejezésnek, az \wedge -t pedig $\langle \langle t, t \rangle, t \rangle$ típusú kategorematikus kifejezésnek tekintjük. Szerintem ez az új fregei szemantika nem tér el lényegesen az általánosan használt szemantikától. Persze a negáció kategorematikus kifejezésként való kezelésének megvan az a hátulütője, hogy felveti Kerry problémájának egy változatát: a fregei szemantika elvei alapján az *A* \neg szemantikai értéke olyan függvény, amely igazságértékeket képez le igazságértékekre mondatot egyszerűen kell igaznak és hamisnak tekintenünk.

A kompozicionalitás elvébe vetett hit általános okai összekapcsolódnak a nyelvi megértés produktivitásával és szisztematikusságával. Ám a megértéshez a **jelentés**, nem pedig a **szemantikai értékek** ismerete szükséges. Nem kell tudnom, a világ mely dolgai vannak minden mező felett ahhoz, hogy értsem a *minden mező felett* kifejezést – elég, ha tudom, milyen feltételeket kell teljesítenie valaminek ahhoz, hogy minden mező felett legyen. Azt gondolom tehát, hogy nem meggyőző a nominalista szemantikával szemben felhozott első ellenvetés.

Ha azt mondjuk, hogy kizárólag a jelentés kompozicionális, a szemantikai érték nem feltétlenül az, ráirányítjuk a figyelmet a szinkategorematikus kifejezésekkel szemben hangoztatott fenntartások második lehetséges okára. A jelentés ugyanis teljesen hiányzik minden olyan szemantikából, amely a nyelvi kifejezésekhez tárgyakat, igazságértékeket, vagy egyáltalán semmit sem rendel. Davidson mérészen a zászlajára tűzte a nominalista szemantikának ezt a vonását – azt állítva, hogy a jelentéseméleten belül a jelentéseknek nincs helyük.¹⁵ A jelentésemélet dolga sem több, sem kevesebb, mint az, hogy hozzájáruljon a nyelvi produktivitás magyarázatához – azaz annak megértéséhez, hogy miként képesek egy nyelv kompetens beszélői arra, hogy végtelen sok kifejezést értelmezzenek, köztük olyanokat is, amelyekkel korábban soha nem találkoztak. Davidson egyes követői ennél messzebbre mentek, és azt állították, hogy a nyelvi kifejezések jelentését **kimondani** nem, csak **megmutatni** lehet.¹⁶ Szerintem ez túlzás: a jelentésekről

¹⁵ „Paradox módon az egyetlen dolog, amelyre a jelentések nem tűnnek képesnek, az a jelentésemélet fogaskerekeinek az olajozottabb működtetése – legalábbis abban az esetben, ha megkívánjuk egy ilyen elmélettől, hogy nem triviális módon jelentéssel ruhazza fel a nyelv minden egyes mondatát” (Davidson 1967/2001, 20–21).

¹⁶ E nézet tömör összefoglalójához l. Evans–McDowell (1976) bevezetését.

elmondható az, hogy nem mások, mint a szemantikai értékekkel ilyen vagy olyan módon összekapcsolt **feltételek**.

Ha egy kategorematikus kifejezésről van szó, kijelenthetjük, hogy jelentése olyan feltétel, amelyet pontosan azok a dolgok teljesítenek, amelyek a kifejezés szemantikai értékei. A *ló* jelentése olyan feltétel, amelyet valami pontosan abban az esetben teljesít, ha ló. A *fut* jelentése olyan feltétel, amelyet valami pontosan abban az esetben teljesít, ha futás. Az *egy-két ló* jelentése olyan feltétel, amelyet bizonyos dolgok pontosan abban az esetben teljesítenek, ha csak lovak vannak köztük, és van köztük egy-két ló. Az *Egy-két ló fut* jelentése pedig olyan feltétel, amelyet egy igazságérték pontosan akkor teljesít, ha akkor és csak akkor igaz, ha egy-két ló fut. A kategorematikus kifejezések jelentései egyszerűen leolvashatók a nominalista szemantika megfelelő axiómáiról.

Eddig minden rendben is volna, de vajon milyen fajta feltételek lehetnek a szinkategorematikus kifejezések jelentései? A hagyományos nézet az, hogy a szinkategorematikus kifejezések jelentése nem más, mint amivel ezek hozzájárulnak azon kifejezések jelentéséhez, amelyekben alkotóelemként előfordulnak. Ez úgy is megfogalmazható, hogy egy szinkategorematikus kifejezés jelentése nem más, mint ami az őt tartalmazó kategorematikus kifejezések jelentéseiben közös. E közös vonás pedig maga is egy **feltétel**: az a feltétel, amit egy kategorematikus kifejezés jelentésének teljesítenie kell ahhoz, hogy olyan kifejezés jelentése legyen, amely az adott szinkategorematikus kifejezést tartalmazza. Eszerint a *felett* és a *minden* jelentései az alábbi másodrendű feltételek:¹⁷

- (28) A *felett* jelentése olyan feltétel, melyet egy feltétel pontosan abban az esetben teljesít, ha kifejezhető az „NP felett levés” séma instanciái által,
- (29) A *minden* jelentése olyan feltétel, melyet egy feltétel pontosan abban az esetben teljesít, ha kifejezhető az „igaz akkor és csak akkor, ha minden \bar{N} VP” séma esetei által.

Szemantikai általánosítások megfogalmazásához ilyesfajta másodrendű feltételekre mindenképp szükség van. Feltehetjük például azt a kérdést, hogy mi a közös az összes mondat jelentésében. Az itt felvázolt nézet alapján a válasz az, hogy minden mondatjelentés **igazságfeltétel**. Ha pedig arról kérdeznének, hogy mi az, ami egy feltételt igazságfeltétellé tesz, azt kellene válaszolnunk, hogy teljesíti azt a feltételt, hogy kifejezhető az „igaz akkor és csak akkor, ha S” séma instanciái által.

¹⁷ Ez nem egészen helyes, mivel a *felett* megjelenhet egy kifejezésben anélkül, hogy főnévi frázis előzné meg, és a *minden* megjelenhet egy kifejezésben anélkül, hogy a *minden* N-t egy igei frázis követné. Ezen kifejezések jelentésének a precíz megfogalmazása a másodrendű feltételek összekapcsolásának fog megfelelni, amelyek mindegyike a saját szemantikai axiómájából származik.

Ez pontosan az a fajta másodrendű feltétel, mint amilyennel a *felett* és a *minden* szavak jelentéseit azonosítottuk.

Természetesen nem állítom azt, hogy a magyar nyelv azon kompetens beszélői, akik értik a *felett* és a *minden* kifejezéseket, mind értik azt, amit a (28) és (29) mondatok kifejeznek. Annyit állítok csupán, hogy e szavak jelentései azonosak ezekkel a feltételekkel. Azt a kérdést, hogy valaki, aki beszél magyarul, pontosan milyen kognitív viszonyban kell, hogy álljon e feltételekkel, a pszichológia hatáskörébe utalom.

Az igazságfeltételek persze nem merítik ki egy mondat jelentését. Egy, a teljesség igényével megfogalmazott jelentéselméletnek különbséget kell tennie a jelentés különféle dimenziói között (például az *és* és a *de* jelentései között), és talán még azt a fregei elgondolást is magunk mögött kell hagynunk, hogy a kijelentő mondatok szemantikai értékei igazságértékek (például ahhoz, hogy kezelni tudjuk a matematikai igazságok közötti jelentésbeli különbségeket). Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy az igazságfeltételek a mondatok jelentésének legalábbis egyik fontos aspektusát képezik – az általam felvázolt elméletre gondolhatunk úgy, mint ennek az **egy** aspektusnak a megragadására tett szerény kísérletre. Álláspontom szerint a jelentés bármely aspektusát választjuk is, maga a tény, hogy szemantikai elméletünk megengedi véges számú szemantikai értékkel nem rendelkező kifejezés létezését, nem jelenti, hogy e kifejezéseket jelentés nélkülinek kellene tekintenünk.

Ezzel elérkeztünk a harmadik ellenvetéshez. A nyelvészet szemszögéből a fregei szemantika egyik fő vonzereje, hogy a szemantikát a szintaxishoz viszonylag közel helyezi el. Az értelmezést a szemantikai típusok hozzárendelése vezérli (mivel az azonos szemantikai típusba tartozó kifejezések mind ugyanolyan jellegű szemantikai értékekkel rendelkeznek), és a szemantikai típusok hozzárendelését a szintaktikai disztribúció vezérli (mivel a szemantikai típusok hozzárendelését alapvetően az határozza meg, hogy a szemantikai értékeket a függvényalkalmazás révén tudjuk meghatározni). A nominalista szemantika viszont többé-kevésbé független a szintaxistól.

Vegyük például a *fut* és *futás* szópárt. Az első egy intranszítív ige, a második egy ebből képzett főnév. A kettő szintaktikai disztribúciója maximálisan eltérő: ha eltekintünk az idézőjeleken belüli előfordulásoktól, a kettő soha nem cserélhető fel *salva congruitate*. Ennek ellenére az általam felvázolt nominalista szemantikai elmélet szerint ez a két szó pontosan egyforma szemantikai axiómával rendelkezik, és ezáltal pontosan ugyanaz a jelentésük is – az a feltétel, melyet valami pontosan abban az esetben teljesít, ha egy futás. Ezzel ellentétben a fregei nézet szerint a szintaktikai eltérés önmagában biztosítja azt, hogy a két szónak más és más a jelölete, és ezért jelentésükben is eltérnek.

Én úgy vélem, hogy az igék és a belőlük képzett főnevek közötti szemantikai különbség oka nem az eltérő szemantikai értékekben keresendő, hanem inkább az azonos szemantikai értékhez (vagy értékekhez) való kapcsolódás eltérő módjában (l. Wright 1998/2001; Burge 2007). A *futás* olyan kifejezés, amelyet bizonyos dolgok **megnevezésére** használunk. A *fut* nem nevez meg semmit, viszont predikátumként **alkalmazható** bizonyos dolgokra:

(30) A *futás* pontosan akkor nevez meg valamit, ha az egy futás.

(31) A *fut* pontosan akkor alkalmazható valamire, ha az egy futás.

Másképp fogalmazva, a magyar nyelv szemantikája biztosítja, hogy a *futás*nak pontosan ugyanazok a jelöletei, mint amikre a *fut* alkalmazható. A két szó jelentése azonos – feltéve, hogy elvonatkoztatunk a jelentés azon aspektusaitól, amelyek nem befolyásolják az igazságfeltételeket. Mindazonáltal a köztük fennálló különbség szemantikailag megragadható az elmélet szerint ezekkel a kifejezésekkel összefüggő szemantikai axiómák segítségével. Sejtésem az, hogy a főnevek és az igék közötti eltérés **nem pusztán** szintaktikai, viszont **egyáltalán nem** ontológiai. A különbség abban áll, hogy az első kategóriába referáló kifejezések tartoznak, a másodikba pedig predikátumok. Egy ilyen hipotézis a fregei szemantika keretein belül egyáltalán nem fogalmazható meg. Bár a nominalista szemantika valóban nem tartalmaz olyan szemantikai aspektusokat, amelyek meghatározása nagyban függ a szintaxistól, képes lehet a szintaktikai kategóriák szemantikai reprezentációjára. Ez a vonás szerintem bőségesen kárpótol a típusok elvesztéséért.

5. Záró megjegyzések

Amellett érveltem, hogy a napjaink szemantikai vizsgálódásait meghatározó, tágan értelmezett fregei elméletek nem szolgálnak kielégítő megoldással Kerry problémájára. Egy radikális megoldás mellett érveltem: értelmezzünk minden kategorematisz kifejezést (az egyedi kifejezések és mondatok esetleges kivételével) olyan szemantikai axiómák segítségével, amelyek meghatározzák azokat a feltételeket, amelyeket a kifejezés szemantikai értékeinek teljesíteniük kell. Felváltam néhány ötletet arra vonatkozóan, hogyan kezelhetné javaslatom a legnyilvánvalóbban problémás eseteket: a tranzitív igéket és a kvantoros kifejezéseket. Végül pedig áttekintettem három olyan ellenvetést, amelyek alapján ez az elmélet

elutasításra találhat: megsérti a kompozicionalitás elvét, nem rendel jelentéseket a nyelvi kifejezésekhez, és nem képes szemantikailag megragadni mély szintaktikai különbségeket. Amellett érveltem, hogy egyik ellenvetés sem állja meg a helyét.

Irodalom

- Boolos, George 1984. To be is to be a value of a variable (or to be some values of some variables). *The Journal of Philosophy* 81: 430–449.
- Burge, Tyler 2007. Predication and truth. *Journal of Philosophy* 104: 580–608.
- Davidson, Donald 1967/2001. Truth and meaning. In: Donald Davidson: *Inquiries into truth and interpretation*. Oxford: Oxford University Press, 17–36.
- Dummett, Michael 1981. *Frege: Philosophy of language*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Evans, Gareth – John McDowell 1976. *Truth and meaning: Essays in semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Frege, Gottlob 1879/2000. Fogalomírás, a tiszta gondolkodás formulanyelve, az aritmetika nyelvének mintája szerint. Fordította Máté András. In: *Frege (2000, 15–73)*.
- Frege, Gottlob 1882/1972. On the scientific justification of a Begriffsschrift. Fordította Terrell Ward Bynum. In: Terrell Ward Bynum (szerk.): *Conceptual notation and related articles*. London: Oxford University Press, 83–89.
- Frege, Gottlob 1884/1999. Az aritmetika alapjai (a számfogalom logikai-matematikai vizsgálata). Fordította Máté András. Budapest: Áron Kiadó.
- Frege, Gottlob 1891/2000. Függvény és fogalom. Fordította Máté András. In: *Frege (2000, 74–99)*.
- Frege, Gottlob 1892/2000. Fogalom és tárgy. Fordította Máté András. In: *Frege (2000, 100–117)*.
- Frege, Gottlob 1919/1979. Notes for Ludwig Darmstaedter. Fordította Peter Long és Roger White. In: Hans Hermes – Friedrich Kambartel – Friedrich Kaulbach (szerk.): *Posthumous writings*. Chicago: University of Chicago Press, 253–257.
- Frege, Gottlob 2000. *Logikai vizsgálódások*. A kötetet szerkesztette Máté András. Budapest: Osiris Kiadó.
- Hale, Bob – Wright, Crispin 2012. Horse sense. *Journal of Philosophy* 109: 8 –131.
- Heim, Irene – Angelika Kratzer 1998. *Semantics in generative grammar*. Oxford: Blackwell.
- Klima Gyula 2005. The essentialist nominalism of John Buridan. *The Review of Metaphysics* 58: 301–315.
- Larson, Richard K. – Gabriel M. A. Segal 1995. *Knowledge of meaning: An introduction to semantic theory*. Cambridge, MA: MIT Press.
- MacBride, Fraser 2011. Impure reference: A way around the concept horse paradox. *Philosophical Perspectives* 25: 297–312.
- Montague, Richard 1970/1974. Universal grammar. In: Richmond H. Thomason (szerk.): *Formal philosophy. Selected papers of Richard Montague*. New Haven–London: Yale University Press. 222–246.
- Parsons, Terence 1986. Why Frege should not have said ‘the concept horse is not a concept’. *History of Philosophy Quarterly* 3: 449–465.

- Parsons, Terence 1990. *Events in the semantics of English*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Pietroski, Paul M. 2005. *Events and semantic architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Schein, Berry 1993. *Plurals and events*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Wright, Crispin 1998/2001. Why Frege does not deserve his grain of salt: A note on the paradox of 'the concept horse' and the ascription of *Bedeutungen* to predicates. In: Bob Hale – Crispin Wright: *The reason's proper study: Essays towards a Neo-Fregean philosophy of mathematics*. Oxford: Clarendon Press. 72–90.

The concept horse and natural language semantics

Abstract: Frege famously gets himself into a contradiction regarding the question whether the referent of 'is a horse' is a function. One of the aims of this paper is to see whether any of the assumptions that lead to this contradiction can be dropped without risking the integrity of the Fregean program in natural language semantics. I argue that the answer is negative: to avoid the problem we must embark on a radical revision. I think we should abandon the singularist conception of semantics, which demands that we interpret linguistic expressions via assignment of a unique semantic value. There is an alternative, going back to medieval logicians of a nominalist leaning, according to which predicates signify multiple particulars rather than a single universal and syncategoremata signify nothing at all. I try to make the case that natural language semantics could and perhaps should return to this tradition.

Keywords: Frege; semantics; type theory; nominalism

Ontológiai elkötelezettség és a hazug-paradoxon szemantikailag zárt nyelvekben

Klima Gyula

Department of Philosophy, Fordham University, New York
gyula.klima@gmail.com

Kivonat: Az ember általában nem gondolná, hogy a „hazug-paradoxon” kezelésének bármi köze lenne az ontológiai elkötelezettség problémájához. Lévéen azonban, hogy Quine közismert kritériuma, „lenni nem más, mint egy kötött változó értékének lenni”, metanyelvi megfogalmazás, az ontológiai elkötelezettség Quine kritériumán alapuló kortársi kiértékelései szükségszerűen előfeltételezik a tárgynyelv és metanyelv Tarskitól származó megkülönböztetését, amelyet Tarski pontosan a hazug-paradoxon elkerülésére vezetett be a formális nyelvekbe, mivel a paradoxont elkerülhetetlennek ítélte a szemantikailag zárt természetes nyelvekben. Jelen tanulmány, egy „természetes logika” megtalálását célzó kortársi kutatás részeként az ontológiai elkötelezettség és a hazug-paradoxon problémáinak olyan, az utóbbi időkben gyakran vizsgált, a késő-középkori nominalista filozófus, Jean Buridan által inspirált megközelítést mutatja be, amely eliminálja mind Quine kritériumát, mind pedig Tarski distinkcióját egy szemantikailag zárt természetes nyelvben. A tanulmány amellet érvel, hogy Buridán megközelítése konzisztens [elkerüli a paradoxont], és olyan fogalmi keretet nyújt, amely Quine és Meinong között lavírozva sikerrel eliminál egy jó adag ontológiai álproblémát [amilyenekkel például „a lehetséges világok szemantikájában” találkozhatunk].

Kulcsszavak: Buridán; Quine; ontológiai elkötelezettség; szemantikailag zárt nyelvek; hazug-paradoxon

1. Quine, Wyman és Buridán

Ha manapság „ontológiai elkötelezettség”-ről beszélünk, minden filozófiahallgató tudja, hogy alapvetően Quine kritériumáról van szó, amely szerint bármilyen elmélet elkötelezi magát azon entitások létezésé mellett, amelyek fölött az elmélet állításai kvantifikálnak. Quine (1948/1949) híres tanulmányában a mellett érvel, hogy – ennek megfelelően – valahányszor valamilyen kontextusban olyan dolgok fölött kvantifikálunk, amelyeket valamilyen szempontból „nemkívánatosnak” tekintünk ontológiánkban, meg kell mutatnunk, hogyan lehet az inkriminált kvantifikációt tartalmazó állításunkat oly módon újrafogalmazni, hogy az új, ekvivalens megfogalmazásban kvantoraink csak az általunk is elfogadhatónak tekintett dolgok fölött működjenek.

A tanulmányban Quine képzeletbeli „meinongiánus” ellenfele, Wyman, azonban amellet érvel, hogy Quine eliminációs programja nem működhet, mivel

– kivált pszichológiai kontextusokban, amelyekben hemzsegek a különböző nem létező gondolati és képzeletbeli tárgyakról szóló állítások – ezek az objektumok elidegeníthetetlenül jelen vannak, a létezés egy újabb szférájának, az „intencionális objektumok” szférájának részeként. Wyman, paradox módon, pusztán jelenlétével Quine tanulmányában, tökéletesen igazolni látszik saját álláspontját. Hiszen Wyman maga kitalált személy, egy „nem-létező”, viszont egy olyan gondolat-tárgy, amelynek megléte igazolni látszik a kvantifikált állítást, hogy Quine tanulmányában valaki Quine pusztán képzeletbeli vitapartnerre.

De ha Quine-nak ezt el kell fogadnia, akkor úgy tűnhet, hogy ebből az is következik, hogy tehát van valaki, aki Quine pusztán képzeletbeli vitapartnerre, vagyis pusztán elképzelt, de nem létező gondolat-tárgy, tehát van valami, ami pontosan olyan fajta dolog, mint amelyet Quine megpróbál eltüntetni az ontológiájából. Úgy tűnhet tehát, hogy Quine, pontosan azzal, amit csinál, tudniillik, hogy egy képzeletbeli vitapartnerrel vitatkozik, éppenséggel igazolja képzeletbeli ellenfele álláspontját.

Persze, Quine erre azt mondhatja, hogy ő tökéletesen képes lehet az egész diskurzust úgy átfogalmazni, hogy ne legyen benne semmiféle, akár látszólagos referencia sem valamiféle képzelet személyre. Hiszen az ilyen, nem-referáló neveket tartalmazó mondatokat mindig átfogalmazhatjuk Russell határozottleírás-elméletének megfelelően úgy, hogy a nevet egy olyan igével helyettesítjük, amely jelentése szerint arról a dologról lehetne igaz, amelyet a név szándékoltnak megjelölne, ám amely történetesen nem jelöl semmit. Így például a *Pegazus nem létezik* (*Pegasus does not exist*) állítás a *Semmi sem pegazusol* (*Nothing pegasizes*) állítássá változik.

Azonban a tulajdonnevek effajta kicserélése önmagában nem old meg minden olyan esetet, amelyben szemlátomást nem-létezők fölött kvantifikálunk (*Jancsi keres egy tündért*). Továbbá ez a stratégia nem is tűnik adekvátnak olyan esetekben, amelyekben a név valóban referál, és szándékoltnak jelentése szerint minden lehetséges szituációban csak egy és ugyanazon személyre referálhat, hiszen bármilyen leírás, amely aktuálisan egyetlen dolgot jelöl ki, más lehetséges szituációkban igaz lehet több különböző dologról is, vagy akár egyről sem.

Wyman tehát, úgy tűnhet, sokkal „természetesebben” jár el, amikor parafrázis helyett a nevet meghagyja annak, ami, tudniillik egyedien referáló kifejezésnek, és egyszerűen kibővíti az ontológiáját azokkal a „kvázi-entitásokkal”, amelyekre az ilyen nevek szándékoltnak referálnak.

Természetesen ez az eljárás csak annak számára „természetes”, aki hajlandó együtt élni az effajta „kvázi-entitásokkal”. De annak számára, akinek az ontológia nem pusztán szellemi játék, hanem a valóság tudományos igényű leírása, ez az

eljárás minden, csak nem „természetes”. William Lycan a következőképp írja le a kortárs „nominalisták” alapvető aggályát a „meinongiánusokkal” szemben:

Különösképpen, amit implicite elvárnék, az egy **modelleméleti szemantika**, amely kizárólag aktuális objektumokra és tulajdonságaikra épül – végül is **mi más létezik valójában** egyáltalán? Csak akkor vagyok hajlandó megengedni a meinongiánus számára a trükkös operátorát [tudniillik, a pusztá *possibilia* fölött kvantifikáló egzisztenciális kvantort – K. Gy.], ha képes elmagyarázni a működését nem-meinongiánus alapokon. Persze a meinongiánus erre azt válaszolhatja, hogy ő boldogan szolgál egy modelleméleti szemantikával, tudniillik egy olyan szemantikával, amelynek az univerzumai tartalmazznak nem-aktuális objektumokat, de azzal nem lehet semmi baj, hiszen végül is **vannak** nem-aktuális objektumok. És így szemlélatomást megint csak holtpontra jutottunk (Lycan 1991, 511).

Valahányszor ilyen holtpontra jutunk, érdemes megvizsgálnunk a kérdés előfeltevéseit. Ebben az esetben például úgy tűnik, hogy mind a modern meinongiánus, mind pedig a modern nominalista azzal a közös, Quine által megformulázott előfeltevéssel él, hogy ami fölött kvantifikálunk, amellet ontológiailag elkötelezzük magunkat. Azaz: ontológiánkat komolyan véve számot kell tudnunk adni arról, hogy mik is azok a dolgok, amelyek mellett elkötelezzük magunkat, és hogy ezek hogyan viszonyulnak azokhoz a dolgokhoz, amelyek létezését megkérdőjeleztelennek vesszük, mint például mindennapi tapasztalatunk tárgyait. Éppen ezért van az, hogy pszichológiai attitűdjeink tárgyai a meinongiánus számára egy „új világot” tárnak fel, míg a modern nominalista számára olyan kényelmetlen terhet jelentenek, amelytől – ha lehet, a logikai analízis eszközeivel fölfegyverkezve – mindenképp meg kell szabadulnunk. De az imént említett holtpont azt sugallja, hogy érdemes megvizsgálnunk egy olyan fogalmi keretet is, amely nem él ezzel a közös, megkérdőjeleztelen előfeltevéssel.

Pontosan ilyen fogalmi keretet nyújt a középkori logikusok sajnos manapság jobbra elfeledett, úgynevezett **ampliációelmélete**, különösen abban a formájában, ahogy azt a tizennegyedik századi nominalista filozófus, Jean Buridan (kb. 1300–1362) munkáiban találjuk.

2. Ontológiai elkötelezettség Buridán ampliációelméletében

Az ampliációelmélet a referencia középkori általános elméletének, az úgynevezett szuppozícióelméletnek volt szerves része. Anélkül, hogy az egyébként mind történetileg, mind elméletileg érdekes, de a nemzetközi irodalomban sokszor taglalt

részletekbe mennék,¹ a szuppozícióelmélet itt releváns részét a legegyszerűbben egy, a kortárs kvantifikációelmélettel szembeállított példával tudom illusztrálni.

Vegyük például a *Minden ember élőlény* mondatot. A modern analízisben a mondatnak mind nyelvtani alanya, mind pedig nyelvtani állítmánya egy-egy általános predikátum, amely az univerzális kvantorral lekötött változó predikátuma. A változó az univerzum minden elemét fölveszi értékeként, és ezért van az, hogy egy ilyen állítást a modern elmélet nem kategorikus, hanem hipotetikus, azaz kondicionális állításként kezel: minden x -re, ha x ember, akkor x élőlény. Ennek megfelelően, ha az állítás nyelvtani alanya egy „üres” terminus, azaz, semmiről sem igaz, akkor maga az univerzális állítás igaznak minősül. A *Minden szögletes kör élőlény* mondat e szerint az analízis szerint igaz, mivel azt állítja, hogy minden x -re áll, hogy ha x egy szögletes kör, akkor x egy élőlény, ami viszont igaz, tekintve, hogy nincsenek szögletes körök, azaz, a kondicionális állítás elötagja semmiről sem igaz.

Az univerzális állítások effajta **kondicionális** elemzése a középkorban sem volt ismeretlen, és több középkori gondolkodó alkalmazta is a „törvényjellegű” kijelentésekről adott elméletében, azaz, az olyan kijelentések elméletében, amelyeket akkor is igaznak tartunk, ha az alanyuk történetesen nem igaz semmiről.² De szemben a modern elmélettel, a középkori logikában **nem** ez volt a kizárólagos, **egyedül elérhető** analízis, sőt, nem is ez volt az effajta kijelentések elsődleges elemzése. Az alapvető különbség az effajta kijelentések tipikus, **kategorikus** értelmezésében abban állt, hogy ez az elemzés komolyan veszi a kijelentés nyelvtani szubjektumának **referáló** szerepét.

Ebben az értelmezésben tehát példamondatunk nem az univerzum minden eleméről tesz egy kondicionális állítást, hanem csak az emberekről egy kategorikus állítást, nevezetesen erről az emberről, és erről az emberről, és így tovább, minden egyes embert, de **csakis** embereket tekintetbe véve. A szubjektum-terminus szerepe tehát elsősorban abban áll, hogy kijelölje a kvantor számára azon individuumok körét (*range*), amelyeknek ki kell elégíteniük a predikátum-terminust ahhoz, hogy a kijelentés igaz legyen. Hasonló a helyzet bármilyen más kvantorral kapcsolatban is. Általában, ha S a szubjektum, P a predikátum és Q a kvantor, az ezekkel formált affirmatív, kategorikus kijelentés akkor igaz, ha ama dolgok közül, amelyekről igaz, hogy az illető dolog S , Q dolgról igaz, hogy P . Példánk tehát ezen analízis szerint azért igaz, mert ama dolgok közül, amelyekről igaz, hogy az illető dolog ember, minden dolgról igaz, hogy élőlény.

¹ Könnyen elérhető, jó áttekintést nyújt Read (2011).

² A releváns hivatkozások megtalálhatók például Klima (2001) 22. lábjegyzetében.

Ennek az elemzésnek nyilvánvaló előnye, hogy akármilyen, nem-standard kvantort is képes akkomodálni: a Q kifejezés lehet pl. *a legtöbb, négy*, vagy akár *húszszázaléknyi*, a szabály ugyanaz marad, tehát nem kell más és más igazság-függvényeket találnunk ahhoz, hogy a kvantort követő formula az eredeti mondat számára megfelelő igazságfeltételekkel szolgáljon, különös tekintettel arra, hogy ez nem is minden esetben lehetséges (l. Barwise–Cooper 1981, 214–215). Ami az elemzésnek ezt a flexibilitást adja, az természetesen az a tulajdonsága, hogy ebben a kvantorok által lekötött változók nem ugyanazon a rögzített univerzumon futnak, hanem minden egyes kvantifikáció számára minden egyes általános terminus, amelyhez a kvantor tartozik, újabb és újabb individuumhalmazt specifikál.

De ezen túl az eredeti elméletnek még további flexibilitást nyújt az a tulajdonsága is, hogy ugyanaz az általános terminus, különböző kontextusokban, különböző individuumhalmazokat specifikálhat. A kijelentés ideje, vagy modalitása, vagy olyan terminusok előfordulása, amelyek valamilyen, az aktuális dolgokon túl lévő objektumokra vonatkozó kognitív aktusra utalnak, mind befolyásolhatják, hogy ugyanaz az általános terminus pontosan milyen individuumhalmazt specifikál a hozzá tartozó kvantor számára. Ha például azt mondom, hogy *Némely dinoszaurusz melegvérű volt*, akkor ez a kijelentés nyilván akkor igaz, ha ama dolgok közül, amelyekről akár **most** igaz, akár valamikor igaz **volt**, hogy az illető dolog dinoszaurusz, némelyikről igaz **volt**, hogy melegvérű. Szemben tehát egy jelen idejű kijelentéssel, amely csak akkor igaz, ha predikátuma az alany által specifikált **jelenleg létező**, a kvantor által megkövetelt számú individuumról igaz, a múlt idejű kijelentés nyilvánvalóan múltbeli dolgokról is igaz lehet, akkor is, ha azok már nem is léteznek. Éppenséggel ez magyarázza az elmélet latin nevét: egy ilyenfajta kontextus ugyanis kiterjeszti, megnöveli (*ampliat*) azon dolgok körét, amelyet a hozzátartozó általános terminus kijelöl, a jelenleg létező dolgok körén túlra is, akár múltbeli, jövőbeli, vagy akár pusztán lehetséges objektumokra is (ha például azt mondjuk, hogy *némely dinoszaurusz lehetett volna melegvérű*).

De akkor az elmélet szerint megint csak „nem-létezők fölött kvantifikálunk”. Nem kötelezzük ezzel el magunkat az olyanfajta ontológiai abszurdítások mellett, amelyek ellen Quine teljes joggal hozta fel érveit? Ugyan miféle „entitás” az, amely nem létezik, vagy ha létezik, akkor is valamiféle misztikus ontológiai síkon, ahol szárnyas lovakon aranyhegyekre lehet leszállni, és ahol lehetetlen eldönteni, hogy például az ajtóban álló kopasz ember ugyanaz-e, mint az ajtóban álló kövér ember, hogy megint Quine híresen zavarba ejtőnek szánt kérdéseire utaljak az idézett klasszikus tanulmányából?

De Buridán egyáltalán nem jönne zavarba. Sőt, Quine-nal tökéletesen egyetértve azt mondaná, hogy semmi nincs, ami nem létezik, azaz, minden létezik.

Mindazonáltal **voltak** és **lesznek** és **lehetnek** (vagy **lehettek volna**, ha nem is voltak, vagy még **lehetnének**, ha nem is lesznek) olyan dolgok, amelyek **nem léteznek**. De persze **nincsenek** olyan dolgok, amelyek nem léteznek, hiszen ami nem létezik, az egyszerűen semmi, azaz egyike sem a valóságot valójában benépesítő dolgoknak. Tehát, **nincsenek** pusztán lehetséges objektumok, és ezért értelmetlenség megkérdezni, hogy mik azok, hányan vannak, hol vannak, mit csinálnak, és így tovább. Buridán válasza a meinongiánus ontológiájára az lett volna (ha ismerte volna a szót, jöllehet ez csak egy későbbi találmány a Buridán által is jól ismert és általa is művelt diszciplína, a metafizika megjelölésére), hogy az csak pusztán délibáb. Az ontológia, amint a neve is mutatja, a létezőkről mint létezőkről, nem pedig a nem-létezőkről mint létezőkről szóló tudomány. Ez utóbbi ugyanis, egy abszurditást föltételezván, csakis abszurdításokra vezethet.

Quine tehát, úgy látszik, Buridán felől nyugodtan pihenhet, mivel az ő elmélete nem fogja a meinongiánusok pszeudo-entitásaival háborgatni. Buridán mindössze annyit ad hozzá Quine teóriájához, hogy szerinte Quine-nak egyáltalán nem kellene zavartatnia magát a nem-létezők feletti kvantifikáció álproblémájával, mivel a kvantifikáció vagy referencia egyáltalán **nem** hordoz „ontológiai elkötelezettséget”. Buridán elmélete szerint ugyanis a *kvantifikál*, *referál* vagy *jelöl* ugyanúgy intencionális igék, mint például a *képzél*, *remél*, *elképzel* vagy *gondol*. De ezek az igék, csakúgy, mint az igeidők és a modalítások, kiterjesztik a hozzájuk tartozó általános terminusok által specifikált individuumok körét a jelenleg létezőkön túl múltbeli, jövőbeli, vagy pusztán lehetséges individuumokra. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy **vannak** olyan individuumok, amelyek pusztán múltbeliek, jövőbeliek, vagy lehetségesek. Hiszen ami elmúlt, az **már nincs**, de **volt**, és ami pusztán jövőbeli, az **még nincs**, de **lesz**, és ami pusztán lehetséges, az **lehetne**, de **nincs**, és **nem volt** és **nem lesz soha**. Az effajta igék csak azért terjesztik ki a kvantifikáció számára specifikált individuumok körét, mert ezek olyan mentális aktusokat jelölnek, amelyek természetesen kiterjesztik tudatosságunkat, és így az általunk megjelölhető dolgok körét olyasmikre is, amelyek már elmúltak, legalábbis a memóriánk révén, illetve olyasmikre is, amelyek lesznek, vagy lehetnek, vagy csak lehetnének, az eszünk és képzelőerőnk révén. De ezek a dolgok nem léteznek, hanem pusztán gondolkodásunk tárgyai, amelyeket ezért megjelölhetünk, és amelyekre ezért referálhatunk, és amelyek fölött ezért kvantifikálhatunk.³

³ Részletesebben is foglalkozom ezzel a problémakörrel Klima (2013)-ban. Érvelésem lényege ott az, hogy egy olyan organizmus, amely csak a közvetlen környezetében jelenlévő tárgyakkal lenne tudatában, nagyon hamar kipusztulna az evolúciós folyamatban, de egy „fejlettebb” tudatosság, az emlékezet, képzelőerő és gondolkodás révén, egyáltalán nem szükséges, hogy bármiféle újabb entitásokat, vagy kvázi-entitásokat adjon ontológiánkhoz.

Mindazonáltal egy makacs Quine-követő erre még mindig azt mondhatja, hogy de hiszen éppen ez az: ha kvantifikálunk fölöttük, akkor elkötelezzük magunkat a létezésük mellett, és még ha nem is a reális létezésük mellett, akkor legalábbis az „intencionális” létezésük mellett, akármi legyen is az, azaz ezzel megint csak visszakerültünk Meinong misztikus objektumainak az ontológiai dzsungeljába.

Történetesen – egy hasonló érvelés előadása után – pontosan ezt a fajta kritikát kaptam Joe Karel Lambert-től, a „szabad logika (*free logic*) atyamesterétől”, a következő passzusban:

Klíma szerint a középkori logika domináns elemzése védhető az olyanfajta érvekkel szemben, amelyek szerint az nem lenne képes törvényjellegű kijelentéseket, mint amilyen például Newton tehetetlenségi törvénye, megfelelően elemezni, de csak annak árán, hogy megenged nem-létezőket a változók értéktartományában (*range*). Klíma szilárdan védelmezi ezt a pozíciót azokkal szemben, akik ezt „könyörtelenül meinongiánusként” jellemeznék, azaz, mint olyat, amely megkövetelné, hogy legyenek valahol a vakvilágban olyan nem-aktuális entitások, amelyek csak arra várnak, hogy referáljunk rájuk, és kvantifikáljunk fölöttük. Szerinte az effajta objektumok intencionális objektumok, és az ilyen objektumokat mi gondoljuk el, és mint ilyenek, ezek azok a dolgok, amelyekre referálunk. De én mégis kényelmetlenül érzem magam. Ami a nem-meinongiánusokat zavarja, az nem a nem-létező entitások ontológiai függetlensége, mint amilyenek azok a testek, amelyekre nem hat fizikai erő, vagy a kerek négyzetek, hanem inkább az, hogy egyáltalán vannak ilyen objektumok, amelyek referenciaként szolgálhatnak, akkor is, ha esetleg mindig egy elméhez pályvázva. És az sem igazi megoldás, ha azt mondjuk, hogy amire referálunk, az a kerek négyzet gondolata, vagy a fizikai erők által nem befolyásolt test gondolata, mert ezek az objektumok léteznek, de kerek négyzetek és fizikai erők által nem befolyásolt testek nem. Ha a kísérlet Newton tehetetlenségi törvényének elemzésére megköveteli, hogy változóink nem-létezőkön fussanak, akkor azok a nem-létezők jobban teszik, ha nem léteznek.

(Lambert 2001, 243)

Persze a fentiek alapján én erre kapásból azt válaszolhatom, hogy az utolsó megjegyzésben tökéletesen egyetértünk, ezek a nem-létezők egyáltalán nem léteznek, és szemben Joe korábbi megjegyzésével, nem léteznek még intencionális tárgyként sem, valami elméhez pályvázva (*tethered to a mind*). És ezt Buridánnal egyetértve azért állíthatom, mert elemzésünk szerint egyrészt igaz az, hogy fizikai erőktől nem befolyásolt test nem létezik, másrészt az is igaz, hogy amennyiben egy ilyen test legalább logikailag lehetséges, úgy referálhatunk egy fizikai erőktől nem befolyásolt testre, mivel gondolhatunk egy ilyen testre. De attól még ilyen test egyáltalán nem létezik, még csak valamiféle intencionális tárgyként sem, hacsak ezzel nem pusztán azt mondjuk, hogy elgondolhatjuk. Persze azt azért megengedjük, és szemlátomást a „könyörtelen anti-meinongiánus” számára ez a botránykő, hogy egy ilyen testre a megfelelő, intencionális kontextusban referáljunk, és hogy ebben a kontextusban, a változóink **kiterjesztett** értéktartományában szerepeljenek.

De hát éppen ez az! – mondja erre az anti-meinongiánus – ha ezeket a dolgokat megengeded a változóiértéktartományában, akkor hiába mondasz mindenféle szépeket arról, hogy ezek a dolgok egy nem-intencionális, vagy bármilyen nem ampliatív kontextusban nem-létezőknek minősülnek az elemzésed szerint, ha a következő mozdulattal visszacsempészed őket az ampliatív kontextusokban, ahol a változók „kiterjesztett értéktartományaiban” léteznek, sőt, mondhatni élnek és virulnak!

Erre persze Buridán megint csak azt válaszolhatja, hogy tévedés ne essék, ezekről az állítólagos „intencionális objektumokról” még akkor sem igaz, hogy léteznek, ha intencionális, vagy egyéb ampliatív kontextusokban kvantifikálunk is fölöttük. Hiszen például hiába igaz az, hogy ma egy sárkányról álmodtam, az akkor sem igaz, hogy a sárkány, amelyről álmodtam, létezik, sőt az sem igaz, hogy „intencionálisan létezik”, hacsak ez nem jelenti mindössze azt, hogy álmodtam róla. Viszont mindenképp igaz lesz az, hogy amiről álmodtam, nem létezik.

Persze erre mind a meinongiánus, mind az „anti-meinongiánus” azt mondhatja, hogy mivel mindaz, ami fölött kvantifikálunk, logikai univerzumunk eleme, és ily módon részünkről logikai elkötelezettséget involvál **legalábbis elméletünk metanyelvében**, még akkor is, ha nincs olyan tárgynyelvi mondat, amely ezt az elkötelezettséget egy nyilvánvaló létezési állítással kifejezhetné, pusztán Buridánnak a tárgynyelvi mondatokra vonatkozó elemzése miatt. De akárhogy is csúri-csavarja a tárgynyelvi mondatok elemzését, Buridánnak legalább elmélete metanyelvében el kell ismernie az elkötelezettségét olyan „meinongiánus” objektumok mellett, amelyekről ezzel az elemzéssel éppenséggel szabadulni próbál.

Erre azt mondhatjuk, hogy ez valóban így is lenne, ha Buridán elismerné egy ilyen metanyelv létezését. Ám Buridán logikája szerint ez a mesterséges megkülönböztetés teljesen értelmetlen a természetes nyelvekre, azaz azokra a nyelvekre, amelyeken valójában gondolkodunk, és amelyekkel valójában igyekszünk megragadni a valóságot, mivel, Tarski kifejezésével élve, ezek a nyelvek „szemantikailag zártak”.

3. Buridán a hazug-paradoxonról egy szemantikailag zárt nyelvben

Legalábbis, ez lenne az a gondolatmenet, amely az ontológiai elkötelezettség problémájától a hazug-paradoxonhoz vezet. Amint logikus-nyelvész körökben köztudott, Tarski mellett érvelt, hogy szemantikailag zárt nyelvekben, azaz olyan nyelvekben, amelyek tartalmazzák saját szemantikai predikátumaikat, és

amelyekben megvannak a nyelv kifejezéseire való referálás eszközei (mint amilyenek a természetes nyelvek általában), elkerülhetetlenül paradoxonra jutunk, amennyiben megpróbáljuk megadni az igazság erre a nyelvre vonatkozó „materiálisan adekvát” definícióját. Informálisan, a materiális adekvátság követelménye az a kézenfekvő intuíció, hogy egy kijelentés pontosan akkor igaz, ha azt állítja, ami van, azaz a dolgok pontosan úgy vannak a valóságban, ahogy a kijelentés mondja, hogy vannak.

Ezt az informális intuíciót Tarski abban a követelményben artikulálta, hogy a nyelv igazságdefiníciójának implikálnia kell a következő ekvivalenciaséma minden esetét:

(T) 'p' igaz, akkor és csak akkor, ha p

Ebben a sémában a zárójelek között lévő betű a jobb zárójelet követő kifejezés neve, míg a szimpla idézőjelek közti mondat az idézőjelekkel együtt az ekvivalenciakifejezést követő mondat neve.

De vegyük a következő mondatot:

(s) s nem igaz

Azaz, informálisan, vegyük az s mondatot, amely nem más, mint ami azt állítja, hogy s nem igaz.

Tehát ha nyelvünknek lenne adekvát igazságdefiníciója, akkor Tarski követelményének megfelelően abból deriválható lenne a fenti T-séma esete:

(Ts) 's nem igaz' igaz, akkor és csak akkor, ha s nem igaz

Viszont az előző konvenció alapján, tudniillik, hogy a zárójelben lévő betű(kombináció) a jobb zárójelet követő mondat neve, igaz a következő azonosság:

(I) s = 's nem igaz'

De akkor I alapján Ts-ből nyilvánvalóan következik az ekvivalencia, amely szerint

(H) s igaz, akkor és csak akkor, ha s nem igaz

De H explicit ellentmondás. Tehát, Tarski konklúziója szerint, egy ilyen nyelvben egy materiálisan adekvát és formálisan korrekt, azaz konzisztens igazságdefiníció lehetetlen.

Tarski megoldása, a metanyelv és tárgynyelv éles megkülönböztetése formális logikai nyelvekben, valójában nem más, mint a középkori *restringentes* megoldása „on steroids”, ahogy amerikai kollégáink mondanák. Az említett középkori logikusok ugyanis azzal szolgáltak rá nevükre, hogy szigorúan megszorították a nyelven belüli referálás lehetőségének feltételeit. Tarski tulajdonképpen ezt teszi globálisan, amennyiben elmélete tárgynyelvében egyáltalán nincsenek eszközök ugyanazon a nyelven belül a nyelv bármilyen elemére referálni, mivel a tárgynyelv elemei, mint ilyenek, csak a metanyelvben nevezhetők meg.

Ez a megoldás természetesen ragyogóan működhet mesterséges nyelvek esetében, hiszen azokat mi konstruáljuk, saját igényeinknek megfelelően, úgy, ahogy akarjuk. De más a helyzet a természetes nyelvekkel. Azok nem egyes egyedi gondolkodók mesterséges konstrukciójának eredményei, és szabályai egy-egy ilyen gondolkodó számára már jórészt adottak (ugyan bizonyos mértékig alakíthatóak is, ezért mondtam, hogy „jórészt”, de ez most más lapra tartozik). Buridán tehát, a számára adott középkori latin nyelven, ahelyett, hogy megpróbálná (hiábavalóan) szűkíteni a nyelven belüli referálás lehetőségeit, inkább azt vizsgálja meg, hogy általában mik is az ilyen természetes nyelvi kijelentések igazságfeltételei, és hogy vajon az önmaguk igazságát akár direkt, akár indirekt módon tagadó kijelentések igazságfeltételei konzisztensen, ellentmondás nélkül megadhatók-e.⁴

Anélkül, hogy Buridán szemantikájának részleteibe itt különösebben belemenék, idevonatkozó eredményeit a következőképp tudnám összefoglalni. Buridán szemantikája szerint, Tarski T-sémája nem adja meg számunkra „az egész sztorit”. Amit a T-séma megkövetel, az az igazság pusztán szükséges, de nem elégséges „korrespondenciafeltétele”. Tehát, ha egy kijelentés igaz, a dolgoknak valóban úgy kell lenniük, ahogy a kijelentés mondja, hogy vannak. De egy kijelentés igazságához ezen a szükséges feltételen kívül egy másik feltételnek is teljesülnie kell, amely a nem önmagukra referáló kijelentések esetében triviálisan teljesül (és Tarski valószínűleg ezért nem is látta a szükségességét), viszont az önmaguk igazságát tagadó kijelentések esetében triviálisan nem teljesül. Az önmaguk igazságát tagadó kijelentések tehát egyértelműen hamisak, és – szemben a fenti okoskodással – hamisságuk nem implikálja az igazságukat, tehát nem vezetnek önellentmondásra.

⁴ Buridán megoldását részletesen elemzem a logikai szemantikájáról szóló monográfiámban: Klima (2009).

Lássuk ezt egy kicsit részletesebben. A korrespondenciafeltételen túli igazság-feltétel Buridán szerint minden kijelentés igazságának ama triviális implikációja, hogy a dolgok ténylegesen úgy vannak, ahogy egy olyan másik kijelentés állítja, amely az eredeti kijelentés igazságát állítja. Nevezzük ezt a kijelentés igazsága által megkövetelt „implikációfeltételnek”.

Tarski T-sémája tehát Buridán szemantikájában így módosul:

(TB) $'p'$ igaz, akkor és csak akkor, ha p és $'p'$ igaz

Az ekvivalencia jobb oldalán álló konjunkció második tagja, az „implikációfeltételt” kifejező kijelentés, egyrészt a bal oldali kijelentés triviális implikációja, másrészt természetesen minden olyan kijelentés esetében triviálisan teljesül, amelynek igazsága nem implikálja a hamiságát.

Ámde ha a kérdéses kijelentés nem más, mint a fent említett s , akkor az, hogy s igaz, a korrespondenciafeltétel alapján implikálja, hogy s nem igaz. Tehát, TB és I alapján nem H következik, hanem a következő kijelentés:

(HB) s igaz, akkor és csak akkor, ha s nem igaz és s igaz

Viszont HB érvényessége mindössze azt jelenti, hogy s igazsága önellentmondásra vezetne, azaz hogy s nem lehet igaz. Viszont az, hogy s nem igaz, semmiféle ellentmondást nem implikál, tehát s egyértelműen nem igaz, minden paradox következmény nélkül. Azaz Buridán megoldása szerint igenis megadható egy szemantikailag zárt nyelven is olyan igazságdefiníció, amely egyrészt a „materiális adekvátság” követelményének megfelelően helyesen specifikálja az egyes kijelentéstípusok korrespondenciafeltételeit, míg a kijelentések triviális implikációfeltételét is tekintetbe vévén paradoxontól, azaz önellentmondástól mentesen képes akkomodálni az önmagukra referáló és az önmaguk igazságát tagadó kijelentéseket is.

4. Kvantifikáció és ontológiai elkötelezettség egy „természetes logikában”

Ebből viszont, visszatérve eredeti témánkra, az következik, hogy természetes nyelvi okoskodásaink elemzésében nincs szükségünk Tarski globális distinkciójára, hiszen érvelése dacára a természetes nyelvek szemantikai zártsága nem implikál elkerülhetetlen paradoxont. De ha ez így van, akkor minden olyan filozófiai

érvelés, amely lényegileg támaszkodik Tarski formális nyelvekre érvényes distinkciójára, alapvetően célt téveszt. Tehát minden olyan érvelés, amely lényegileg támaszkodik Quine **metanyelvi** ontológiai elkötelezettségi kritériumára, alapvetően célt téveszt.

Ebből következően viszont Joe Lambert fentebb idézett ellenvetése is alapvetően célt téveszt. Mert hiába próbál, modern logikai beidegződéseinkre hivatkozva, arra konkludálni, hogy Buridán elemzése legalábbis ampliatív kontextusokban elkötelezi magát valamiféle misztikus non-entitások létezése mellett, legalábbis az elemzés metanyelvében, amelyben megengedi, hogy az ilyen kontextusokban a kvantorok által kötött változók a létezők körén túlra terjesztett individuum-halmazokból vegyék értékeiket. Hiszen, amint ezzel kapcsolatban korábban érveltem, Buridán elemzése megengedi ugyan, hogy ilyen kontextusokban olyasmik fölött kvantifikáljunk, illetve olyasmikre referáljunk, amik nem léteznek, de ez éppenséggel nem jelenti azt, hogy bármilyen kontextusban, vagy bármilyen nyelven megengedné, hogy amikre ily módon referálunk, azok bármilyen módon létezzenek.

Minden természetes nyelv csak egy és ugyanazon nyelv, amelyen természetesen beszélhetünk magának a nyelvnek a szemantikájáról is. De amint láthattuk, ezt Tarski érvelése ellenére is paradoxonmentesen tehetjük. Ha viszont ez így van, akkor ezen a nyelven csak olyasmik létezése mellett vagyunk elkötelezve, amelyekre vonatkozó állításaink logikailag implikálják a létezésüket explicit módon állító kijelentéseket. Ámde az ampliatív kontextusokban való kvantifikáció sosem implikál ilyen létezési állításokat. Tehát Quine formális nyelvekre vonatkoztatható metanyelvi kritériuma dacára egy **természetes logikában**, mint amilyen Buridán logikája, nem vagyunk ontológiailag elkötelezve ama dolgok ontológiája mellett, melyekre az ampliatív kontextusokban referálhatunk, és amelyek fölött ezekben a kontextusokban nyugodtan kvantifikálhatunk. Az ontológia, avagy metafizika, ebben a logikai keretben tehát nyugodtan megmaradhat a **létezőkről** mint létezőkről szóló tudománynak, anélkül, hogy **nem-létezőkről** mint létezőkről szóló áltudománnyá degradálná magát.

Irodalom

- Barwise, Jon–Robin Cooper 1981. Generalized quantifiers and natural language. *Linguistics and Philosophy* 4: 159–219.
- Klima Gyula 2001. Existence and reference in medieval logic. In: Morscher–Hieke (2001, 197–226).
- Klima Gyula 2009. John Buridan. *Great medieval thinkers*. Oxford: Oxford University Press.

- Klima Gyula 2013. Being and cognition. In: Daniel D. Novotný–Lukáš Novák (szerk.): Neo-Aristotelian perspectives in metaphysics. New York: Routledge. 104–115.
- Lambert, Joe Karel 2001. Comment on Klima. In: Morscher–Hieke (2001, 239–252).
- Lycan, William 1991. The trouble with possible worlds. In: Jay L. Garfield–Murray Kiteley (szerk.): Meaning and truth: The essential readings in modern semantics. Paragon Issues in Philosophy. New York: Paragon House. 503–539.
- Morscher, Edgar–Alexander Hieke (szerk.) 2001. New essays in free logic: In honour of Karel Lambert. Dordrecht: Kluwer.
- Quine, Willard V. 1948/1949. On what there is. Review of *Metaphysics* 2: 21–38.
- Read, Stephen 2011. Medieval theories: Properties of terms. In: Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Spring 2011 edition). <http://plato.stanford.edu/archives/spr2011/entries/medieval-terms/>

Ontological commitment and the liar paradox in semantically closed languages

Abstract: One usually would not think that treatments of the liar paradox have anything to do with the issue of ontological commitment. However, given that Quine’s well-known criterion, “to be is to be the value of a bound variable”, is a meta-linguistic formulation, contemporary assessments of ontological commitment based on Quine’s criterion necessarily presuppose the Tarskian distinction between object language and meta-language, which was devised precisely to avoid liar-type paradoxes in formal languages, deemed inevitable by Tarski in “semantically closed” natural languages. Fitting into the contemporary search for a “natural logic”, this paper presents a recently much discussed approach to ontological commitment and the liar paradox inspired by the work of the late-medieval nominalist philosopher, John Buridan, which disposes both of Quine’s criterion and of Tarski’s distinction in a semantically closed natural language. The paper argues that Buridan’s approach is consistent [avoids paradox] and, steering a middle course between Meinong and Quine, provides a satisfactory framework for eliminating a number of ontological pseudo-problems [such as those found in possible worlds semantics].

Keywords: Buridan; Quine; ontological commitment; semantically closed languages; liar paradox

Hazug korrespondencia-mondatok egy buridáni rendszerben

Bodnár István

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Filozófiai Intézet;
Közép-európai Egyetem (CEU), Filozófia tanszék
stb@elte.hu; stb@ceu.hu

Kivonat: Klima Gyula Ontológiai elkötelezettség és a hazug-paradoxon szemantikailag zárt nyelvekben című cikke Buridán szemantikájának olyan rekonstrukcióját adja, amely szemantikailag zárt, a „materiális adekvátság” követelményének megfelelően helyesen specifikálja az egyes kijelentéstípusok korrespondenciafeltételeit, míg a kijelentések triviális implikációfeltételét is tekintetbe véve paradoxontól, azaz önellentmondástól mentesen képes akkomodálni az önmagukra referáló és az önmaguk igazságát tagadó kijelentéseket.

Ebben a kritikai jegyzetben ezt a megoldást vizsgálom, és azt az ellenvetést fogalmazom meg, hogy az ily módon kiépített rendszer, amennyiben lehetővé teszi, hogy benne olyan mondatokat fogalmazzunk meg, amelyek az egyes mondatok korrespondenciafeltételeit specifikálják – másképp fogalmazva, ha a nyelv a korrespondenciára nézve is zárt – olyan kijelentések megfogalmazását is megengedi, melyek azt mondják ki, hogy saját korrespondenciafeltételük nem teljesül. Egy ilyen mondat például azt mondaná ki, hogy a dolgok a világban nem úgy állnak, ahogy a mondat azt róluk mondja. Az ilyen öncáfoló korrespondenciamentes mondatok rendszerünkben értelemszerűen szemantikai paradoxonokhoz fognak vezetni. Másik eshetőségként elképzelhető, hogy az egyes mondatok korrespondenciafeltételeit nem lehet minden további megkötés nélkül kifejezni magán a nyelven belül. Másképp fogalmazva, ebben a második esetben a rendszer nem lesz zárt a mondatok korrespondenciafeltételeinek kimondására nézve.

Kulcsszavak: Buridán; szemantikailag zárt nyelvek; hazug-paradoxon

Klima Gyula Ontológiai elkötelezettség és a hazug-paradoxon szemantikailag zárt nyelvekben című cikkének Buridán a hazug-paradoxonról egy szemantikailag zárt nyelvben alcímű szakasza annak megállapításával zárul, hogy

[...] Buridán megoldása szerint igenis megadható egy szemantikailag zárt nyelven is olyan igazságdefiníció, amely egyrészt a „materiális adekvátság” követelményének megfelelően helyesen specifikálja az egyes kijelentéstípusok korrespondenciafeltételeit, míg a kijelentések triviális implikációfeltételét is tekintetbe vévén paradoxontól, azaz, önellentmondástól mentesen képes akkomodálni az önmagukra referáló és az önmaguk igazságát tagadó kijelentéseket is.

Az alábbiakban ezzel a buridáni megoldással kapcsolatban azt fogom vizsgálni, hogy mennyiben tekinthető sikeresnek ez a megoldás abból a további szempontból, hogy rajta keresztül olyan szemantikailag zárt nyelvről adhatunk

számot, amelyben nemcsak maga a hazug-paradoxon küszöbölhető ki, hanem általánosságban is elkerülhetők a hazug típusú paradoxonok egyéb alakváltozatai is.

Előrebocsátva fontosnak tartom megjegyezni, hogy ezek a megfontolások nem helyettesíthetnek egy sokkal általánosabb vizsgálatot, ti. azt a vizsgálatot, amely általánosságban veszi szemügyre, vajon adható-e olyan szemantikailag zárt nyelv, amely az összes lehetséges mondatról paradoxonok felbukkanása nélkül tud számot adni. Első lépésként ennek az utóbbi vizsgálatnak szabatosan ki kellene fejtenie, hogy mit várunk el egy szemantikailag zárt nyelvtől. Ezek után e szabatosan vázolt kereteken belül kellene megmutatnia, hogy az ilyen szemantikailag zárt nyelvek esetében elképzelhető, illetve elképzelhetetlen, hogy valamelyik ilyen nyelv mondatai között ne szerepeljenek olyanok, amelyek paradoxonokra vezetnének.

A következőkben, mint jeleztem, egy sokkal szűkebb és sokkal specifikusabb kérdést veszek szemügyre. Sőt, valójában ezt a szűkebb kérdést – hogy ti. a Klima által bemutatott buridáni szemantikában valóban el lehet-e kerülni a hazug típusú paradox kijelentések megjelenését – sem tudom kellően általános formában megvizsgálni. Egy ilyen vizsgálatot ugyanis csak egy szabatosan felépített szemantikai elmélet keretei között lehet kellő részletességgel, megnyugtatóan elvégezni. Ehelyett be kell érnem azzal, hogy vázlatosan jelölöm meg, a buridáni elméletben hol jelenhetnek meg hazug típusú paradox kijelentések.

* * *

Klima fejtegetését Tarski korrespondenciakritériumának ismertetésével indítja. Ennek a korrespondenciakritériumnak az értelmében „a nyelv igazságdefiníciójának implikálnia kell a következő ekvivalenciaséma minden esetét”:

(T) p igaz, akkor és csak akkor, ha p

Következő lépésként rámutat, hogy ez az igazságdefiníció egy szemantikailag zárt nyelvben paradoxonhoz vezet. Egy szemantikailag zárt nyelvben ugyanis nem lesz akadály annak, hogy megfogalmazzuk az alábbi s mondatot:

(s) s nem igaz

Azaz módunkban áll olyan mondatot megfogalmazni, amely önmagának hamiságát állítja. Ez pedig ellentmondásra fog vezetni. Ez a veszély, mint látható, minden olyan nyelven belül fennáll, amelyben magán az illető nyelven belül az illető

nyelv mondatainak igazságáról olyan módon tudunk számot adni, hogy számadásunk kizárólag a triviális korrespondenciafeltételt elégíti ki.

Klima javaslata szerint Buridán megoldása kiutat kínál ebből a szorult helyzetből. Egy mondat igazsága ugyanis nem csupán azt követeli meg, hogy a mondat korrespondenciában legyen a tényekkel, a világ állapotával. Hanem azt is, hogy az illető mondat igazsága is állítható legyen. A Tarskin nevelkedett logikusok hozzátennék ehhez, hogy az illető mondat igazsága az illető nyelven belül legyen állítható. Ez az utóbbi kikötés azonban itt elesik, hiszen célkitűzésünk értelmében olyan nyelvről akarunk számot adni, amely szemantikailag zárt. Azaz, ha valamely más nyelven állítható lenne az illető mondat igazsága, akkor magán a szemantikailag zárt nyelvünkön belül is módunkban kell annak állnia, hogy ezt az állítást megtegyük. Ellenkező esetben ugyanis, legalább ebben az elszigetelt esetben visszatérnénk a tárgy nyelv–metanyelv éppen elvetni kívánt megkülönböztetéséhez.

Hasonlóképpen, Buridán megoldása a kétértékűség és az ellentmondás–mentesség elvét sem adja fel. Ennek megfelelően, abban az esetben, amikor egy mondat igazsága az illető nyelven belül nem állítható, akkor a mondat igazságát állító kijelentés hamis. Így aztán Buridán megoldása a mondat igazságfeltételeinek megadásánál kulcsfontosságú munkamegosztást vezet be. A szokásos korrespondencia-megfontolásokkal összhangban ahhoz, hogy a mondat igaz legyen, elengedhetetlen, hogy amit a mondat állít, megfeleljen a tényeknek, a világ állapotának. Ezt követeli meg az, hogy a Tarski által megfogalmazott korrespondenciafeltételnek Buridánnál is teljesülnie kell. Azon esetekben, amikor ez a feltétel nem teljesül, akkor triviálisan nem teljesül a második feltétel sem: az ilyen mondatok igazságát állító mondatok sem lesznek igazak.

A korrespondenciafeltétel teljesülése esetén azonban még mindig módunkban áll, hogy a problematikus mondatok igazságának elejét vegyük. Azon mondatok esetében, amelyeknek az igazsága ellentmondást involválna, ezen további kikötést hívhatjuk segítségül. Ennek értelmében ezek a mondatok megfelelnek ugyan a tényeknek, de mégsem igazak.

Jól láthatólag ez az eljárás célzottan és kifejezetten szűk körben kezeli a szemantikai szempontból problematikus mondatokat. Hozzá képest a tárgy nyelv–metanyelv megkülönböztetés kimondottan drasztikus, mondhatnánk, egyenesen csonkolásos eljárásnak tűnhet. Annak értelmében ugyanis nemcsak magukat a közvetlenül problematikus mondatokat kezeljük, hanem a diagnózis felállítása után a vizsgált nyelvből a problematikus állításokkal együtt az összes olyan típusú mondatot is eltávolítjuk, amely a vizsgált nyelv mondatairól fogalmaz meg valamilyen állítást, attól félve, hogy ezek bebocsátásával észrevétlenül és óhatatlanul a problematikus mondatok is bebocsátást nyernek a vizsgált nyelvbe.

A buridáni célzott, oppresszív terápianak azonban megvan a maga hátulütője. Ennek bemutatásához mindenképp azt kell legelső lépésként figyelembe venni, hogy a buridáni elméleten belül a két igazságfeltétel státusa különbözik egymástól. Az első, a korrespondenciafeltétel a mondat igazságának szükséges feltétele, míg a második, a triviális következmény⁵ feltétele önmagában szükséges és elégséges feltétele a mondat igazságának.⁶ Továbbá: ez utóbbi, szükséges és elégséges feltétel nem független az önmagában csak szükséges korrespondenciafeltételtől. Ezzel együtt elképzelhető, hogy szemantikai elméletünkön belül a korrespondenciafeltétel kiértékeléséhez a triviális következmény feltételének kiértékelésén keresztül vezet az út. A **hazug** mondatok értékelése pl. úgy tűnik, ezt az utat követi: az ilyen mondat igazságának állítása paradoxonra vezetne, ezért tehát a mondatnak hamisnak kell lennie. Ebből következőleg a **hamis** mondatokban állítottakkal összhangban az ilyen mondatokhoz kapcsolódó korrespondenciafeltétel viszont teljesülni fog.⁷

A kulcskérdés ezek figyelembe vétele után az, hogy a mondatokkal kapcsolatban a korrespondenciafeltételek fennállásának kimondása ugyanolyan módon,

⁵ Klima ezt a feltételt korábbi kötetében Buridán szóhasználatát szorosan követve virtuális következménynek (*virtual entailment*) nevezte (2009, 229–230).

⁶ A két feltétel státusának különbözőségét jól mutatja az a formula, mellyel Klima a Tarski-féle igazságkritérium buridáni átfogalmazását kívánja visszaadni:

(TB) 'p' igaz, akkor és csak akkor, ha p és 'p' igaz

Nyilvánvalóan a séma jobb oldalán található konjunkció második tagjának (a „'p' igaz” mondatnak) az igazsága önmagában szükséges és elégséges feltétele a séma baloldalán található, vele azonos mondat igazságának.

⁷ Kérdéses, hogy ebben az esetben fogalmazhatunk-e úgy, hogy a korrespondenciafeltétel teljesülésekor a korrespondenciafeltételt kimondó mondat a vizsgált nyelven igaz. Ennek vizsgálata megszire vezetne, ezért itt csak a legtriviálisabb aggálynak adok hangot. Ha a korrespondenciafeltételt megfogalmazó mondat igaz, továbbá amennyiben az előző lábjegyzetben is idézett buridáni igazságkritérium,

(TB) 'p' igaz, akkor és csak akkor, ha p és 'p' igaz

esetében a jobb oldalon található konjunkció első tagja, maga a p, a p mondat korrespondenciafeltételét mondja ki, akkor amennyiben ezen utóbbi mondat igaz, akkor ezen utóbbi mondat igazságát igaz módon lehet magán a nyelven belül állítani. Így azonban, mivel ezen utóbbi mondat jelölésünk értelmében ekvivalens az eredeti p mondattal, hallgatólagosan, a buridáni megoldás intencióival ellentétesen, a hazug mondatokról nemcsak azt ismernénk el, hogy az abban állítottak megfelelnek a tényeknek, hanem azt is, hogy ezen mondatok igazak.

minden további megszorítás nélkül alkalmazható-e a vizsgált nyelven belül, mint pl. az, ahogy mondatok igazságáról megszorítások nélkül tehetünk állításokat.

Elsőként azt az eshetőséget vizsgálom meg, amelyben az ilyen mondatok megszorítások nélkül fogalmazhatók meg. Másként fogalmazva: amelyben a nyelv nemcsak az 'igaz' predikátumra, hanem 'a valóságnak, a tényeknek megfelelő' predikátumra is szemantikailag zárt.

Ebben az eshetőségben – annak ellenére, hogy a buridáni eljárás a hazug-paradoxonra magára elfogadható megoldást kínál – azzal analóg szemantikai paradoxon fog jelentkezni ezzel az utóbbi szemantikai predikátummal kapcsolatban. Ebben az esetben ugyanis a nyelven belül lehetőségünk van arra, hogy tetszőleges mondat korrespondenciafeltételét megfogalmazzuk, hogy tetszőleges mondatról értelmesen ki tudjuk mondani azt, hogy a mondat a világ tényeinek megfelel, hogy a dolgok ténylegesen úgy vannak, ahogy azt a p kijelentés állítja. Ugyanerre jelölést is bevezetve módunk van arra, hogy tetszőleges p mondatról nyelvünkön belül a

KORR (p)

mondatot is megfogalmazzuk.

Ekkor azonban fenti eszközeinkkel megfogalmazhatóvá válik egy másik, önmagáról korrespondenciahibát kimondó paradox mondat:

(*nem-korr*) A dolgok nem úgy vannak ténylegesen, ahogy azt a *nem-korr* kijelentés állítja

vagy a fentebbi jelölésünkkel

(*nem-korr*) \sim KORR (*nem-korr*)

Világos, hogy ennek a kijelentésnek a státusa analóg a nem-buridáni típusú hazug mondatok státusával. Amennyiben a dolgok úgy vannak ténylegesen, ahogy azt a *nem-korr* mondat állítja, akkor a dolgok nem lehetnek úgy ténylegesen, ahogy azt ezen *nem-korr* kijelentés állítja. Másrésztől azonban, amennyiben a dolgok nem úgy vannak ténylegesen, ahogy azt a *nem-korr* kijelentés állítja, akkor a dolgok nem úgy vannak, ahogy abban az esetben lennének, amelyben nem úgy lennének ténylegesen, ahogy azt a *nem-korr* kijelentés állítja. Azaz, amennyiben a dolgok nem úgy vannak ténylegesen, ahogy azt a *nem-korr* kijelentés állítja,

akkor, paradox módon, a dolgok mégiscsak úgy vannak, ahogy azt a *nem-korr* kijelentés állítja.

Nem kizárt, hogy a *nem-korr* típusú mondatok paradox státusát is ki lehet küszöbölni a buridáni stratégiával, azaz egy további, immár a korrespondenciafeltétel teljesüléséhez szükséges előfeltétel bevezetésével. Félő ugyanakkor az, hogy ezzel a lépéssel – a triviális következmény feltételének bevezetéséhez hasonlóan – csak helyi érvényű megoldást érjünk el, és az itteni *nem-korr* típusú problematikus mondatokhoz hasonlóan, az újabb feltétel mentén az eredeti paradox mondatok kiküszöbölése során újabb paradox mondatok válnak a vizsgált nyelven megfogalmazhatóvá.

Gondolatmenetem lezárásaképpen röviden kitérek a másik eshetőségre is. Ez az eshetőség olyan módon hátrítaná el a *nem-korr* típusú hazug korrespondencia-mondatok veszélyét, hogy a korrespondencia-predikátumot nem teszi általánosan használhatóvá a vizsgált nyelven belül. Ilyen megszorítás lehet az, ha a KORR predikátumot csak és kizárólag beágyazottan, az 'igaz' predikátum komponenseként lehet a nyelven belül alkalmazni. Ebben az esetben a vizsgált nyelvről elképzelhető, hogy szemantikailag zárt. Ez a zártság azonban csak egy jéghegy csúcsának zártsága. Azon szemantikai alrendszerek, melyek az 'igaz' predikátum alkalmazásának feltételeit rögzítik, nem alkalmazhatók vizsgált nyelvünkön belül minden további megkötés nélkül, az 'igaz' predikátumtól függetlenül. Sommásan fogalmazva: ez a szemantikai zártság olyan módon működik, hogy a szemantika azon részei, melyek az 'igaz' predikátumnak az illető nyelven belüli alkalmazását lehetővé teszik – hogy hasonlatomnál maradjak, a jéghegy csúcsa alatt a jéghegy víz alatti része, teljes egészében, vagy legalábbis bizonyos részében – az illető nyelven kívül reked. Nem arról van szó, hogy az ilyen állításokat egyáltalán ne lehetne megtenni. Hanem arról, hogy ezen állítások megtételére magán a vizsgált nyelven belül nem lesz mód. Azaz, ha sokkal szűkebb keretek között is, de előfordulhat, hogy arra kényszerülünk, hogy bizonyos állításokat a vizsgált nyelvből kitiltsunk, és ezeket csak egy olyan másik nyelven tehesük meg, amelyen az illető nyelvről adunk számot. Ez pedig azzal fenyeget, hogy ha szűkebb területre szorítkozva is, de a tárgy nyelv–metanyelv megkülönböztetéssel analóg restrikció eszközéhez leszünk kénytelenek folyamodni.

Irodalom

Klima, Gyula 2009. John Buridan. Oxford: Oxford University Press.

Self-defeating correspondence sentences in a Buridan-style system

Abstract: Gy. Klima's article *Ontological commitment and the Liar paradox* [in this issue] gives a reconstruction of Buridan's semantics which is semantically closed, provides a materially adequate specification of the correspondence requirements of propositions, and taking the further, trivial implication presupposition of these propositions into account is able to accommodate without paradox self-referential sentences, including the Liar. In this critical review I examine this solution, and suggest that the system, if it allows for sentences expressing the correspondence requirements of individual sentences – i.e. if it is closed also on correspondence, besides being closed on truth – may also allow for sentences which express that their correspondence requirements are not met. Such a sentence would e.g. say that things are not such and such in the world as the sentence itself says they are. Such self-defeating correspondence sentences then may reintroduce semantic paradoxes into our system. Alternatively, the correspondence requirements of individual sentences might not be expressible without restriction within the language itself. Put otherwise, in this latter case the system would not be closed on expressing the correspondence requirements of sentences.

Keywords: Buridan; semantically closed languages; liar paradox

A hazug korrespondencia-mondatok buridáni kezelése

Válasz Bodnár Istvánnak

Klima Gyula

Department of Philosophy, Fordham University, New York
gyula.klima@gmail.com

Kivonat: Ez a rövid válasz Bodnár István hazug korrespondencia-mondatainak egy kielégítő buridáni kezelését mutatja be.

Kulcsszavak: Buridán; szemantikailag zárt nyelvek; hazug-paradoxon

Bodnár István kritikai megjegyzése a klasszikus hazug-paradoxon buridáni megoldására olyan kérdést vet fel, amelyet teljes általánosságában egy új disszertáció vagy monográfia feladata lehetne megválaszolni. A kérdést talán így is meg lehetne fogalmazni: lehetséges-e egy konzisztens, paradoxonoktól mentes, szemantikailag zárt nyelv?

Tekintve az általános kérdés bonyolult voltát, Bodnár István természetesen nem vállalkozik az általános kérdés megválaszolására, hanem bölcsen leszűkítve a problémát mindössze evidenciát kínál a negatív válaszra, amennyiben amellet érvel, hogy noha Buridán megoldása sikeresen kezeli a klasszikus hazug-típusú paradoxonokat (az önmaguk hamisságát állító kijelentések paradoxonjait) egy nyilvánvalóan szemantikailag zárt nyelven, azonban egy, a klasszikus paradoxon mintájára alkotott másik paradoxont, úgy tűnik, képtelen kezelni.

Buridán maga sosem vetette fel a kérdést ebben az általánosságban, azonban Bodnár stratégiájához hasonlóan, jóllehet ellentétes céllal, megpróbált erős evidenciát szolgáltatni a pozitív válasz mellett, amennyiben a klasszikus paradoxonon túl egy rakás más, önreferenciát involváló kijelentés problematikáját is fontolóra vette, és amellet érvelt, hogy az igazság-ekvivalenciákat revideáló megoldása ezeket is sikeresen kezeli. Az viszont igaz, hogy ezekben a megfontolásokban nem vet fel olyan típusú problémát, mint Bodnár István javasolt paradoxonja.

Mivel ebben a rövid válaszban magam sem vállalhatom egy új disszertáció vagy monográfia témájának kidolgozását, de Buridán megoldástípusa mindenképp megér egy misét, ezért itt mindössze arra szorítokozom, hogy megpróbáljak arra

a sokkal specifikusabb kérdésre válaszolni, hogy vajon a Bodnár-típusú paradox kijelentéseknek lehetséges-e kielégítő buridáni kezelése.

Teszem ezt nemcsak azért, mert Buridán maga, pusztán kronológiai okokból, ezt már nem teheti, és nem is csak azért, mert eredeti cikkemben bizonyos fontos ontológiai kérdéseket Buridán megoldásához kötöttem, hanem főként azért, mert remélem, hogy az a potenciális disszertáció- vagy monográfiaíró, aki végül magára vállalja a kérdés teljes általánosságában való kezelését, hasznos szempontokat találhat ebben a diszkusszióban a saját megfontolásai számára.

A kérdés megválaszolásának azonban még a fentebbi szűkebb formájában is tisztázni kell bizonyos általános feltételeit. A kérdésben tehát a „Bodnár-típusú paradox kijelentés” kifejezés olyan kijelentésekre referál, amelyek tagadják saját korrespondencia-feltételeik teljesülését. Egy ilyen kijelentés „buridáni kezelése” azt jelenti, hogy a szemantikai elmélet, amelynek megfelelően a kijelentés szemantikai értékét kapja, „szintaktikailag non-restriktív”, azaz nem korlátozza a nyelvben elérhető szintaktikai eszközök körét, amelyekkel akár a nyelven kívüli, akár a nyelvben magában megtalálható dolgokról beszélhetünk, viszont „szemantikailag ekvivalencia-revizionista”, amennyiben a szemantikai paradoxonok elkerülésére plauzibilisen (azaz, nem *ad hoc* módon) felülvizsgálja azokat az állítólagosan intuitív ekvivalenciákat, amelyek a kijelentések szemantikai értékének megszábasakor ellentmondásra vezethetnek. Végül, egy ilyen „buridáni kezelés” csak akkor tekinthető „kielégítőnek”, ha nem vezet ellentmondásra, azaz, ha ugyanannak a kijelentésnek nem ítél két, egymással összeegyeztethetetlen szemantikai értéket. (Igaz és hamis, megfelel és nem felel meg, stb.)

Lássuk tehát, hogy Bodnár „hazug korrespondencia-mondata” hogyan vezetne paradoxonra (jóllehet Bodnár ezt maga nem fejt ki), és hogyan adható az ilyen típusú mondatoknak egy kielégítő buridáni kezelése.

Vegyük Bodnár mondatát:

(*nem-korr*) ~KORR (*nem-korr*)

Ez természetesen csak akkor vezet paradoxonra, ha feltesszük, hogy a KORR predikátummal érvényes a klasszikus V-ekvivalencia típusú ekvivalencia:

(VKORR) KORR(*p*) akkor és csak akkor, ha *p*

Ennek föltevésével viszont, tekintve, hogy (*nem-korr*) = ~KORR(*nem-korr*), rögtön megkapjuk a paradox következményt, amely szerint

(PKORR) KORR(*nem-korr*) akkor és csak akkor, ha \sim KORR(*nem-korr*)

Buridán erre viszont joggal mondhatná, hogy a KORR-predikátummal megfogalmazott ekvivalenciát ugyanúgy módosítanunk kell, mint az igazságpredikátummal megfogalmazott hasonló ekvivalenciát, azaz (VKORR) helyett a következő ekvivalenciát kell elfogadnunk, amellyel természetesen a paradox következmény ugyanúgy nem levezethető, mint az analóg buridáni igazságékvivalenciával:

(BKORR) KORR(*p*) akkor és csak akkor, ha *p* és KORR(*p*)

A módosítás plauzibilis, azaz nem *ad hoc* jellegét most is az biztosítja, hogy az ekvivalencia jobb oldalán álló konjunkció második tagja a bal oldal triviális következménye, és ily módon hozzáadása az ekvivalencia jobb oldalához triviálisan szükségszerű. Ez viszont garantálja, hogy minden, a (*nem-korr*) kijelentéstől különböző kijelentés akkor és csak akkor felel meg az általa kifejezett ténynek, ha korrespondencia-feltételei teljesülnek (amint az triviálisan elvárható), míg a (*nem-korr*) típusú kijelentések triviálisan nem fognak megfelelni az általuk kifejezett ténynek, tekintve, hogy korrespondencia-feltételeik sosem teljesülhetnek. Ezért viszont nem-korrespondenciájuk nem fogja azt eredményezni, hogy korrespondálnak, tekintve, hogy (BKORR) a „megfordított implikációt” ugyanúgy blokkolja, ahogy azt az analóg buridáni ekvivalencia teszi a klasszikus hazug-paradoxon esetében.

The Buridanian treatment of liar-type correspondence sentences: Reply to István Bodnár

Abstract: This brief reply presents a satisfactory Buridanian treatment of István Bodnár's liar-type correspondence sentences.

Keywords: Buridan; semantically closed languages; liar paradox

Nemzeti és nemzetközi fájdalmak

Töprengések Wittgenstein privátnyelv-kritikájának magyar és orosz fordítása kapcsán¹

Neumer Katalin

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, Budapest
neumer.katalin@btk.mta.hu

Kivonat: Írásom olyan, Wittgenstein alapkonceptióját is érintő kérdésekkel foglalkozik, mint hogy a filozófus tárgyalta problémák abban az értelemben is nyelvhez kötöttek-e, hogy más nációk és nyelvek számára, mint a német, nem vagy másképpen jelennek meg problémákként, illetve hogy a rájuk adott válaszai más nemzetek számára már csak nyelvi okokból sem lehetnek-e netán kielégítőek. Mindkét kérdésre már intuitíve is hajlamosak vagyunk nemmel válaszolni: nemigen hihető, hogy Wittgenstein csupán olyan filozófiai kérdéseken akart volna meditélni, amelyeket a német vagy netán még az indogermán nyelvek vetnek fel. Ha viszont a wittgensteini filozofálás ebben az értelemben nem nyelvhez kötött, akkor kérdés, hogy ez összeegyeztethető-e olyan elgondolásaival, mint hogy csak néznünk kell, hogyan működik nyelvünk, és filozófiai problémáink megoldódnak, vagy hogy a nyelv és a gondolkodás szorosan összefügg.

Kulcsszavak: Wittgenstein; fordítás; privátnyelv; terápia; univerzalizmus

Vári Erzsé, a barát és az orosz fordító emlékének

1. Bevezető – a fordítás hűsége és a megértés

Szövegkiadásokban – szóljanak a szűkebb szakmai vagy a tág olvasóközönségnek – gyakorta találkozunk magyarázó jegyzetekkel. Ezek a – például történelmi, kulturális, vagy akár magára a nyelvhasználatra vonatkozó –, metanyelvinek²

¹A 4.2. pont orosz példamondatainak elemzésében Vári Erzsébet volt – még 2010-ben – a segítségemre. Az orosz szövegeket is a tőle kapott cirill betűs billentyűzettel írtam. Nem gondoltam volna akkor, hogy ez lesz az utolsó, amit kaphatok tőle. – Írásom sok szempontból a Szegedy-Maszák Mihállyal folytatott immáron három és fél évtizednyi eszmecsere és vita nyomain is magán viseli (pro is, kontra is).

²A *metanyelv* kifejezést tanulmányomban lazán használom, ahhoz hasonlóan, ahogyan ezt Roman Jakobson – jóllehet Carnap *metanyelv-tárgynyelv* distinkciójából kiindulva – tette: nem értek rajta többet, mint hogy egy adott nyelv fordulatait, közléseit akár ugyanazon, akár egy másik nyelven további parafrázisok, kiegészítések, interpretációk, magyarázatok segítségével – azáltal, hogy „a kérdéses jelet más jelekkel vagy jelek egész csoportjával [...] helyettesítjük” – megpróbáljuk könnyebben

nevezhető magyarázatok hivatottak arra, hogy megvilágítsák a főszöveg egyes részeit, amelyek az olvasó számára a történelmi-kulturális vagy a nyelvi távolság okozta hiányos ismeretei folytán esetleg nem érthetőek. Ennek az eljárásnak csak speciális esete, amikor a fordító fűz hozzá magyarázatokat a fordításához, sokszor azért, mert úgy találja: a célnyelven nem adható vissza az, ami a forrásnyelven kifejeződött. Ilyenkor a fordító sokszor az eredeti nyelv kifejezéseit is felhasználva reflektál rájuk a célnyelven – ezzel mindkét nyelv eszközeivel él, úgyszólván két nyelv között „ingázik”. Ha elfogadjuk azt, ahogyan Jakobson a fordításokat három csoportba osztotta – (1) egy nyelven belüli **parafrázis**, vagyis nyelvi jeleknek ugyanazon nyelv más jeleivel való visszaadása; (2) **nyelvek közötti fordítás**, vagyis az egyik nyelv jeleinek a másik nyelv jeleinek segítségével történő visszaadása; (3) **transzmutáció**: jelrendszerek közötti fordítás (Jakobson 1992, 483) –, úgy az a megoldás, amely a fordítást metanyelvi magyarázatokkal egészíti ki, a fordítás első és második válfaját ötvözi: az (1) alá sorolható magyarázat vonatkozik a (2) alá tartozó szövegekre: részben a lefordított – tehát a magyarázattal azonos nyelvű – szövegre, részben azonban a másik nyelven íródott eredetire is.

Ez a fordítói megoldás szépirodalmi szövegek esetében sokak szemében – irodalom-, fordítás- és megértésfelfogásuk függvényében – akár kérdéses is lehet. Olyasvalaki például, aki az **öntörvényű, szerves egészként** ható műalkotás eszméjét vallja, s úgy véli: a **műnek** – legyen az az eredeti vagy annak **műfordítása** (nem véletlen a kifejezés!) – mintegy önmagáért felelve a saját lábán meg kell állnia, nyilván kevésbé tud kibékülni azzal, ha a hatást jegyzetekkel töri meg a szövegek közt. Ha emellett az illető még olyan fordításfogalommal is operál, amely az ekképp felfogott műből mint eredetiből kiindulva **az eredetihez** (mint olyanhoz, aminek az **értelme egyszer s mindenkorra adott**, és a fordítások ehhez a lezárt értelemhez csak közeledni igyekezhetnek) **való hűséget** helyez minden egyéb szempont elé, és a megértést és a hűséget erős értelemben és **(nyelv és gondolkodás, tartalom és forma egységére hivatkozva)** egyaránt köti a jelentőhöz és a jelentetthez is, úgy óhatatlanul arra a következtetésre jut: fordítás valójában nem is lehetséges – vagy a jelentettet, vagy a jelentőt kell a másik kedvéért elhanyagolnia. Már az is kérdés lehet, mennyiben értelmes olyan fordításfogalomból kiindulni, amelynek alapján a fordítás szükségképpen lehetetlennek bizonyul. Ezen a ponton azonban legyen számunkra annyi elég: ez a fordítás- és hűségfogalom történetileg viszonylag késői. Nálunk például – jóllehet nem előzmények nélkül – csak a Nyugat körüli fordítók tevékenységéhez kapcsolódva, a 20. század

hozzáférhetővé, érthetővé tenni (Jakobson 1979, 126). Az ebben az értelemben vett metanyelv inkább csak „nyelvről szóló beszéd – az, amit 'metakommunikációnak' lehetne nevezni” (Ulrich 1997, 314).

első két évtizedében kristályosodott ki (Polgár 2003, 39–47; Józán 2007; 2009). Az elképzelés két pólusaként Babits és Kosztolányi eltérő fordításfelfogására utalhathatunk: a fordítás lehetetlenségének folyamánként Babits elsősorban a jelentetthez helyezte a hangsúlyt, Kosztolányi viszont a jelentőre, s ekképp újrajelölésről beszélt. (Tegyük hozzá: egyikük sem kizárólagosan így járt el saját fordításaiban.) (L. Szegedy-Maszák 2008, 202–234; 2010, 478–517; Józán 2009, 97–133.)

Ugyanakkor a fordítói tradíciók nemcsak koronként, hanem országonként is eltérhetnek. Míg nálunk a 19. század második felétől már egyre kevésbé volt elfogadott verset prózára fordítani, addig például a francia fordítási hagyomány később sem írta elő, hogy verset mindenképpen versre kell fordítani: nemcsak Mallarmé fordította prózára Poe verseit, hanem André Gide is a Hamletet. Esterházy Péter Harmonia caelestisének mind a hét fordítója – jöllehet maga az író (sok szempontból teljesen érthetően) tiltakozott a jegyzetek ellen – nemcsak gyakorlati okokból tartotta szükségesnek, hogy a külföldi olvasó számára ismeretlen magyar történelmi és irodalmi utalásoknak legalább egy részét magyarázó jegyzetben feloldja, hanem elviekben sem látszott az eljárást kifogásolni. Legfeljebb a lábjegyzetelés szükséges és kívánatos mennyiségét illetően tértek el az álláspontok (s ez utóbbit is részben a célnyelvhez tartozó kultúra ismeretanyagától tették függővé) (Szegedy-Maszák 2002).

Nádasdy Ádám nemcsak azért nem gondolja, hogy Shakespeare-t „hűen”, archaizálva kellene fordítania, mert a mai magyar nyelv másképpen rétegzett, és a mai nyelvérzék olyannyira más, mint Shakespeare korában, hogy mást talál például humorosnak, hanem azért is, mert abból indul ki: Shakespeare korában a nézők saját koruk nyelvét hallották vissza a színpadról, és Nádasdy a mai nézőt is ebbe a helyzetbe akarja hozni (Nádasdy 2001; 2008a, 7; 2008b, 32, 39–41; 2008c). Ellenvetésképp persze ugyanerre lehetne hivatkozni, nevezetesen hogy a mai magyar néző így nem érzékeli, hogy „Shakespeare nyelve távol áll az övétől”, miközben „[a] mai angol közönség [...] óhatatlanul tudatában van annak, hogy le kell győznie a *Hamlet* vagy a *Lear* nyelvének ellenállását” (Szegedy-Maszák 2013, 191). Ha ez az ellenérv megszorítás nélkül állna – jegyeznénk meg a magunk részéről –, akkor hasonlóképpen kifogásolni lehetne az olyan rendezéseket is, amikor a Hamletet nem korhű kosztümökben játsszák, hanem mai ruhákban, és a díszletek sem állnak másból, mint néhány vasállványból és drapériából.

A fordításművészet viszonylagosságát mutatja az is, hogy abban az időben, amikor Arany Shakespeare-fordításai készültek, még nem is igazán vetődött fel a kérdés: kell-e éreztetni, hogy az angol drámaíró nyelve egy régebbi nyelvállapothoz tartozik, mint a kortárs magyar néző nyelve. Alexander Bernát 1902-es, Shakespeare Hamletje című könyvében viszont már nemcsak

filológiai-keletkezéstörténeti, hanem értelmezésbeli következtetéseket is levont abból, hogy a dráma egyes részeinek nyelvezete archaikusabb a többinél, s hogy a szereplők egy része nem a Shakespeare korabeli nyelven szólal meg. Kosztolányi – aki, mint láttuk, a fordítás hűségét újraköltésként értelmezte – Büchner Danton halálát archaizálás nélkül fordította. A Vígszínház 2013-as előadásához készült új fordítás (Bíró Bence, Ivanyos Ambrus és Thury Gábor munkája) szintén ezt a fordítói hagyományt folytatja: például azokat a passzusokat, amelyek a Büchner korabeli néző számára obszcénnek kellett (volna)³ hogy tűnjenek, úgy fordítja, hogy a mostani magyar közönségben hasonló hatást váltson ki. Az sem egyértelmű, hogy melyik szemléletmód „történeti” és melyik „történetietlen”. A mai Shakespeare-fordító akár azt is mondhatja, hogy a korábbi irodalmias, „költői” fordításeszménytől a szónak egy értelmében éppenséggel ő tér vissza az úgymond eredetihez, amikor könyvdráma helyett a színpadi beszélhetőséget fontos szempontnak tartja, és amikor a reneszánsz szókimondását nem eufemizmusokra ülteti át, hanem a mai beszélt nyelv hasonló rétegeiből merít (Kállay 2007, 494–496). Ugyanakkor ezzel talán kissé igazságtalan Arany Jánossal szemben, aki ugyan tényleg szelídített Shakespeare durvább fordulatain, de ezzel egyrészt ő is kora (feltételezett) közönségéhez, annak tűrőképességéhez igyekezett igazodni, másrészt viszont a saját korában elfogadott eljárással szemben nagyon is bátran járt el, amikor nem kipontozta-kihagyta a sikamlósabb részeket, hanem a csonkítatlan, teljes Shakespeare-ért szállt síkra (Dávidházi 1989, 184–187), s maga a fordítása sem fedte el nyomtalanul az úgymond szalonképtelen részeket: a Hamlet populáris kultúrából vett, népi-karneváli, trágár kifejezéseit tájnyelvi, kétértelmű fordulatokkal adta vissza oly módon, hogy a szalonképes olvasatuk mellett legyen egy másik is, s ezzel – meglehetősen, saját ifjúkori színészi tapasztalataira is támaszkodva – a színészi játékra bízta, hogy az utóbbi felszínre kerüljön (Pikli 2013a;b).

A mai irodalmár számára a dilemmára egyfajta megoldást jelenthet, ha megállapítja: „Félrevezető különbséget tenni eredeti és fordított szöveg között. Az ókori Róma irodalma elválaszthatatlan a görög örökségtől, a középkori művelődés megítélésekor kockázatos volna átköltés és eredeti ellentétéről beszélni [...]. Írás, újraírás és fordítás csakis kölcsönhatásként képzelhető el” (Szegedy-Maszák 2013, 186). Irodalomtörténet meg is írható ezt az alapelvet követve, amint a háromkötetes *A magyar irodalom története* (Szegedy-Maszák et al. 2007) példázza. A magam részéről legalábbis nem találok olyan filozófiatörténettel, amely erre az

³A drámát Büchner életében nem mutatták be. Az ősbemutató 1902-ben volt Berlinben. A Kosztolányi-féle magyar fordítás a Magyar Színház 1928-as bemutatójára készült: ezután a darabot betiltották, majd csak húzásokkal engedték játszani.

elvre épült volna. Filozófiai szövegek fordítója első látásra kevésbé is ütközik bele a fenti elvi problémákba. Ha egy Hamann-fordításnál nyilvánvalóan kerülünk is kifejezetten 20–21. századi kifejezéseket és netán igyekszünk is szókinccsünk régebbi rétegeiből meríteni, a fordításnak mégsem kiemelt szempontja, hogy a mű keletkezési ideje és a jelen közti időbeli távolságot nyelvileg érzékeltessük. Emellett egy filozófiai szöveg fordításától csak bizonyos határok között várjuk el, hogy úgymond „önmagában”, „a saját lábán” anélkül is „megálljon”, hogy az eredeti szövegre magára és annak kontextusára visszautalna; nem tartunk attól, hogy ha metanyelvvél közelítünk hozzá, akkor „széttörjük az összhatás”, „a varázs”. Lábjegyzetekkel agyonhalmozni egy szöveget legfeljebb olykor nem túl elegáns megoldás, ám alapjaiban nehezen kérdőjelezhető meg. Az antik szerzőkből készült fordítások egyenest tradicionálisan tartalmazzak kommentárokat. Filozófiai szövegek értelmezésekor, megvitatásakor az is elfogadott, sőt megszokott, sokszor egyenest elvárt eljárás, hogy az eredeti és a fordított szöveg között mozogjunk, egyiket a másik megvilágítására használjuk – a megértést elősegítendő a metanyelv használata, az eredeti és a fordítás, a kiinduló és a célnyelv közötti „ingázás” legitim módszer. Az értelmezés, a vita ekképp a fordítás célnyelvén folyik úgy, hogy metanyelvként mind az eredeti, mind pedig a fordított szövegre mint tárgynyelvre vonatkozik. (Persze minél kevésbé a téma vagy a szerző specialistáinak körében időzünk, annál kevésbé használatos egyaránt az eredeti és a fordított szöveg is, mígnem eljutunk ahhoz a művelt közönséghez, amely filozófiai műveket már csak fordításban olvas.)

Mégis volt valaki, aki a filozófiáról fogalmazott meg az irodalmi műnek mint zárt egésznek fentebb vázolt elgondolásával összevethető elképzelést: Barry Smith, jóllehet nem a filozófiáról általában, hanem csak az európai filozófiai hagyományról. Szemben az angolszász tradícióval – mondja Smith (1991a;b; 1992; 1993) – az európai hagyományban (s legkivált persze a német tradícióban szerinte) az eredeti műnek mint zárt egésznek kiváltképpen jelentőséget szokás tulajdonítani: az egyes szavak, az egyes állítások csak ebben a rendszerben nyerik el jelentésüket. Ebből adódóan „európai módra” nem szokás egyes, „kontextus nélküli” érvekkel megütközni, hanem ehelyett előbb az eredeti kontextus fényében igyekeznek megérteni, hogy pontosan mit is mond a szöveg. E hagyomány számára minden szerző valójában „auktor”, akinek saját világa és saját nyelve van, amelyet más nyelvre lefordítani és megérteni szinte a lehetetlenséggel határos. Ennélfogva érvelésre csak azután kerülhet sor, miután valaki az eredeti mű nyelvét elsajátította és az eredetibe mondhatni behelyezkedett. Ezt többek közt részletes kommentárokkal, filológiai és történeti munka révén lehet elérni. Ezzel szemben az angolszász filozófiai tradícióban nem írnak kommentárokat: egy angolszász szerző

gondolatai – mivel saját világot nem alkotnak – kommentár nélkül is kellőképp világosak ahhoz, hogy meg lehessen őket érteni és a szokásos filozófiai nyelven vitatkozni lehessen róluk.

E leírástól a szellemet nem lehet elvitatni, ám nyilván erősen karikatúrisztikus. Emellett a szövegeknek maguknak tulajdonít inherens tulajdonságokat, s kevésbé az interpretációs gyakorlatok különbségéről beszél. Ahogyan vannak olyanok, akik úgy olvasnak szépirodalmi műveket is, mintha tudományos vagy filozófiai értekezések volnának, úgy ugyanazon filozófiai szöveget is lehet különböző módokon kezelni. De Smith leírása az interpretációs gyakorlatok vonatkozásában is túlzónak tűnik, hiszen messze nem áll minden angolszászra, aki klasszikus filozófiai szövegeket vesz a kezébe, jóllehet vélhetőleg tényleg van különbség a között, ahogyan egy német és egy amerikai egyetemen a szövegolvasó szemináriumokon a szövegekkel többnyire bánnak. Ám ez független attól, hogy Locke és Hume, vagy pedig Hegel és Heidegger van épp terítéken: német szemináriumokon nem szokták magukat megtartóztatni a „kristálytisztán argumentáló“ Hume kommentálásától, műveinek szövegközpontú vagy történeti elemzésétől sem.

Olyan filozófusoknál, mint Pascal, Lichtenberg, Herder, Hamann, Kierkegaard vagy Nietzsche, kétségkívül nagyobb jelentőséget szokás tulajdonítani a nyelvi megformáltságnak, mint másoknál, filozófiájuk nyelvhez kötöttsége elég nyilvánvaló, és sokszor az sem tűnik inadekvátnak, hogy egyes műveiket az irodalmi szövegek mintájára kezeljük.⁴ (Annak megítélésétől, hogy egy ilyen eljárás mód mely angolszász szerzőkre lenne alkalmazható, kompetencia híján inkább tartózkodnék.) A 20. század filozófiatörténetének van két olyan alakja – ráadásul sokak szerint a század két legfontosabb filozófusa –, nevezetesen Heidegger és Wittgenstein, akikről szintén gyakorta állítják: gondolataikat olyannyira az általuk használt (Heidegger esetében: konstruált) nyelv hordja ki, hogy műveik (szinte) lefordíthatatlanok.

Wittgenstein helyzete kétségkívül kissé furcsa: miközben tagadhatatlan köze van az analitikus filozófiához és van ennek megfelelő angolszász recepciója is, aközben nehéz eltekinteni azoktól a kulturális és gondolkodástörténeti gyökektől, amelyek a kontinenshez kötik. Az ő műveiről még az angolszász világban is születtek kommentárok – ismeri el Barry Smith (1991a, 6–7), ami persze az ő szájából nem feltétlenül dicséret. A másik oldalon viszont felmerül a kérdés, hogy az a mód, ahogyan Wittgenstein filozofál, nem kötődik-e olyannyira a nyelvhez, a kifejtés formájához, hogy ha metanyelvi magyarázatokkal próbáljuk a filozófiáját megközelíteni, úgy ettől veszít meggyőző erejéből.

⁴ S adott esetben akár hasonló narratológiai elemzés tárgyává tegyük, mint valamely szépirodalmi szöveget (l. Neumer 1995).

A késői Wittgenstein központi fogalma, a filozófiai terápia ugyanis két szempontból is szorosan nyelvhez kötött: az egyik oldalról a saját nyelvünk az, amely értelmetlen nyelvhasználathoz vezet, félrevezet bennünket, és ezért terápiára szorulunk; a másik oldalon pedig ugyanez a mindennapi nyelv – a mindennapi nyelven lefolytatott terápia – volna hivatott arra, hogy visszatérítsen bennünket az értelmes nyelvhasználathoz. Ha így van, akkor felmerül egyfelől a kérdés, hogy vajon más nyelvek is ugyanazokra a tévutakra vezethetnek-e, mint a Wittgenstein használta német (illetve bécsies színezetű osztrák), és ekképp a Wittgenstein felvetette problémák mennyire számíthatnak más nyelvek anyanyelvi beszélői számára meg-, illetve feloldandó filozófiai (ál)dilemmáknak, másfelől pedig hogy a valamely más természetes nyelven (a mindennapi nyelven) visszaadott terápia mennyiben képes betölteni az eredeti funkciót és az olvasót belátásokhoz juttatni.

A továbbiakban kiindulópontképpen a privátnyelv-kritika magyar és orosz fordítását vizsgálom. Ezen belül egy olyan réteget mutatom be, amely a fordítások – akár még a fordító gyarlóságából adódó – gyengeségeitől függetlenül is megvilágító erejű más nyelveken is. Második lépésben részletesen elemzem a privátnyelv-koncepciónak egy olyan aspektusát, amelynek irányába sem a magyar, sem pedig az orosz nyelv felszíni szerkezete nemcsak hogy nem „vezet félre”, hanem egyenesen sokkal inkább eleve a Wittgenstein célozta „helyes” irányba visz. Ennek ellenére mind a filozófiai dilemma, mind pedig ennek wittgensteini megoldása a magyar és az orosz olvasó számára is recipiálható. Majd felállítok egy hipotézist, hogy a nyelvi különbségek miért nem állják útját a megértésnek. Végezetül pedig rámutatok arra, hogy a forrásnyelvi és a célnyelvi megfogalmazások ütköztetése, egyiknek a másik tükrében való szemlélete éppenséggel az idegen nyelvű vagy a több nyelven is gondolkodó olvasót juttathatja előnyösebb helyzetbe, illetve bizonyos belátásokhoz – mégpedig éppen ama „több nyelv közötti ingázás” révén, amelyet a bevezetőben említettem.

2. Wittgenstein privátnyelv-argumentuma lefordítva

A wittgensteini filozófia és az irodalom nyelvének rokonságáról az első, ami mindenkinek az eszébe jut, ez a mondat: „Filozófiát tulajdonképpen csak **költetni** volna szabad” (MS 115, 30; MS 146, 50).⁵ Ebben az irányban ezúttal mégsem szeret-

⁵ A továbbiakban a Wittgenstein-kéziratokra Georg Henrik von Wright számozása alapján (MS kézirat szám, oldalszám) formában hivatkozom. A Bergen Electronic Edition normalizált verziója alapján idézem őket, a szöveget azonban kiegészítem a faksimilék alapján az összes olyan szövegvariánssal, amelyet Wittgenstein nem húzott ki. A szövegvariánsokat így adom vissza: {.../...}, az

nék elindulni, csak annyit jegyeznék meg: az, hogy a *költeni* szó itt mit is jelent, messze nem annyira evidens, mint amennyire ezt feltételezik (vö. Neumer 2013, 109–110). De akárhogy is: Wittgenstein szövegei mégsem szépirodalmi művek, s a nyelv, amelyet használ, a saját meghatározása szerint a mindennapi beszélt nyelv. Önmagában a beszélt nyelv fordítása akár könnyebb feladat elé is állíthatna bennünket, mint az irodalmi szövegeké, ha Wittgensteinnél a nyelv maga nem lenne mindjárt két tekintetben is alapvető: (1) a nyelv az, ami félrevezet bennünket, úgy, hogy végül értelmetlenségeket beszélünk; (2) a nyelv ugyanakkor egyszersmind a terápia eszköze is, amelynek segítségével kigyógyulunk hajlamunkból, hogy értelmetlenségeket beszéljünk.

Az első esetben Wittgenstein számára ugyan elsősorban a metafizika nyelvhasználatáról van szó, amely *per se* értelmetlenségeket beszél. Ám hogy ez lehetséges volt, a mögött az rejlik, hogy mindennapi nyelvünk logikáját nem láttuk át, mert analógiái tévútra vezettek – s ha vezettek, akkor azért, mert vezethettek. Mi több: Wittgensteinnél arra is találunk példát, hogy a mindennapi nyelv filozófiai kontextuson kívül is félrevezethet: például egy detektívtörténetből vett idézetben (LSD 326–327).

A második esetben a természetes, mindennapi nyelvvel van dolgunk: úgy, ahogyan beszéljük. Az a nyelv tehát, amelyet Wittgenstein filozófiai szövegeiben használ, mondhatni kétarcú, kétfunkciójú nyelv: olyannak kell lennie, mint a mindennapokban, és egyszersmind meg kell a filozófiai terápia céljainak is felelnie. Meggyőznie kell, mégpedig nem racionális argumentumok segítségével, hanem rámutatással: a „Nézd így!”; „Tekints rá másképpen!” felszólítással belátáshoz, „aha-élményhez” kell juttatnia olvasóját. Ekképp a wittgensteini filozófiát illetően a fordítási problémáktól függetlenül is kérdés, mi lehet megfelelő róla szóló metanyelv: a filozófia, illetve a szakértő filozófiai-filozófiatörténeti interpretáció nyelve mennyiben adekvát Wittgenstein intencióival? Az értekezés nyelve mint metanyelv használata helyett vajon nem a wittgensteini filozófiai nyelvjáték folytatása felelne-e meg inkább ezeknek az intencióknak?⁶

A továbbiakban a Filozófiai vizsgálódások egyetlen részével, a privátnyelv-kritikával szeretnék foglalkozni: azzal a kérdéssel, hogy mondandója mennyire a német nyelvhez kötött. E célból két fordítást fogok összevetni: a magam magyar fordítását és az 1994-ben megjelent új, második orosz fordítást. Mi magyarok,

aláhúzásokat pedig vastag betűvel emelem ki. A jelen tanulmány idézeteiben Wittgenstein nem alkalmazott másfajta kiemelését. – Az egyéb Wittgenstein-művekre utaló rövidítések feloldása az Irodalomjegyzékben található.

⁶ Egy zsenge munkámban (Neumer 1987) tárgyaltam ezt a kérdést – amelyet most is lényegesnek tartok, annak ellenére, hogy azóta egész munkásságomban ignoráltam.

külföldiekkel való ismerkedésünk első perceiben szinte mindig halljuk a fordulatot: „a magyar nyelv borzasztó nehéz”. Ha ez valóban így volna (amit ehelyütt nem szeretnék megvitatni, csak elsütném az erre vonatkozó szokásos magyar poént: eszerint a magyarok nyilván a világ legintelligensebb népei közé tartoznak, hiszen nálunk még a kisgyerekek is képesek viszonylag hamar elsajátítani ezt a nyelvet), akkor a fordítás nehézségeit túl könnyen a magyar nyelv rendkívüli nehézségének vagy legalábbis különösségének a számlájára lehetne írni. Ezért választottam egy második nyelvet is mintegy „hasonlítás objektumként”, amelyről – lévén, hogy (szemben a magyarral) legalább az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik és a szláv nyelvek szintén népes családjának is közelebbi-távolabbi ismerőse – a nem anyanyelvi beszélőnek nem jutnak rögvest a szinte leküzdhetetlen nyelvi nehézségek az eszébe. Nem kívánok olyan problémákkal foglalkozni, amelyekkel bármely német szöveg magyarra (illetve oroszra) fordításakor meg kell küzdenie a fordítónak (vagy fordítva: a német fordítónak, amikor magyar vagy orosz szövegeket ültet át német nyelvre). Ehelyütt csak annyit jegyeznek meg: összevetve a német, magyar és orosz szöveget, arra a nem várt felfedezésre jutottam, hogy magyar fordítóként összességében nem kellett a német szöveggel keményebben megharcolnom, mint az orosz kollégáimnak, sőt: sokszor nemcsak hogy hasonló problémákkal szembesültünk, hanem nekem olykor egyenest könnyebb is volt a dolgom.

3. Nemzetközi privátnyelv-kritika

Végigfutva a privátnyelv-kritika egyes lépésein az első, újfent meglepő felfedezés: Wittgenstein érveinek egy része minden további nélkül megvilágító erejű mind magyarul, mind pedig oroszul (vagy ha valakinek mégsem, akkor ennek nem nyelvi oka van). Ide tartoznak az olyan formájú rámutató érvek, felszólítások, mint: „Nézd csak meg jobban, hogy valóban így használjuk-e!”, „De hát látod, hogy normál körülmények között nem így csináljuk, nem ezt szoktuk mondani!” Ezek a rámutatások vagy (1) azt az általános, valójában az érzetszavak jelentésének speciális kérdésétől független belátást akarják közvetíteni, hogy a nyelvhasználaton múlik minden; (2) vagy pedig konkrétan az érzetszavakat illetően szólítanak fel arra, hogy nézzük a tényleges nyelvhasználatot és azt akarják beláttatni: még az úgymond „benső”-nek a megnyilvánulásai is csak a közösségi, „külső” nyelvhasználat háttere előtt érthetőek. (Példák: PU 247, 250, 252, 257, 265, 275, 284, 296, 303.)

Ez önmagában még nem is lenne annyira szenzációs felfedezés, ha nem vetne fel magát a wittgensteini koncepciót érintő kérdéseket is: Akkor netán mégis léteznének univerzálék? Megadhatók volnának az emberi nyelvnek mint olyannak

általános meghatározottságai? Jóllehet ilyen univerzális állítások Wittgensteinnek a privátnyelv-kritika említett argumentumai alapján nem tulajdoníthatók, ám annyi mindenképp kiolvasható belőlük, hogy többről van szó a szemében, mint egyetlen nemzeti nyelv meghatározottságairól.

Wittgenstein felszólításait követve a mindenkori olvasónak a saját nyelvi tapasztalataira kell vetnie a szemét, legyen szó akár az első, akár a második belátásról. Tehát az **én** tapasztalatomon múlik a belátásom, amely azonban összhangban van annak a **másiknak** is a tapasztalatával, aki a Filozófiai vizsgáldásokból beszél hozzám. Ez a másik abban az értelemben egy **te**, hogy a Filozófiai vizsgáldások dialogikus viszonyba próbál lépni olvasójával, az olvasót egy közös kommunikációs és tapasztalati térbe próbálja bevonni. De nem egyszerűen egy **én**-nek és egy **te**-nek a közös tapasztalatáról van szó. A Filozófiai vizsgáldások rendszeresen olyan tapasztalatokra utal, amelyek a **mieink**, s nem pusztán a mi kettőnké, hanem valamely közösségé. Kit értsünk mármost ezen a **mi**-n?

Érthetnénk rajta pusztán a német nyelven beszélők közösségét is, hiszen Wittgenstein valóban nemegyszer használ ilyesfajta érvet: „Hogyan ismerem fel, hogy ez a szín piros? – Az egyik válasz ez lehetne: ’Megtanultam németül.’” (PU 381; korábbi változatok: MS 129, 180; MS 180a, 32v; TS 228, 346; TS 230, 102). Az utolsó mondatnak legalábbis ez lenne a szó szerinti magyar fordítása. A megjelent magyar fordításban azonban ez áll: „Megtanultam magyarul.” Az orosz fordítás ezzel szemben így szól: „Я же владею немецким языком.” = ’Hiszen beszélem [szó szerint: bírom] a német nyelvet.’ Mindkét fordításban az idézet első mondatában a forrásnyelvi német *rot* célnyelvi – magyar, illetve orosz – megfelelője áll. A két fordítás közötti különbségek részleteibe nem kívánva belemenni, vegyük először is észre: ha az idézet második mondatának fordításában kitarunk a „német nyelv” mellett, akkor ebből adódóan az első mondatban a *rot* szót is németül, lefordíthatatlanul kellene megadnunk.⁷ Azt ugyanis, hogy valami *красный* ’piros’, nem azért ismerem fel, mert németül tanultam meg, hanem azért, mert tudok oroszul: megtanultam, hogy ezt és ezt nevezzük *красный*-nak, mint ahogyan azt, hogy valami *piros*, azért ismerem fel, mert magyarul, hogy valami *rouge*, azért, mert franciául, s hogy valami *rosso*, mert olaszul tudok – miközben persze ha valamelyik nyelv ezek közül nem teljesen ugyanazokat a színárnyalatokat értene a *piros* szón, akkor lennének olyan tárgyak, amelyek színmeghatározásában e nemzet fiai eltérnének a többiekétől. Ennyiben persze jogos az az értelmezés, hogy

⁷ Hogy az orosz fordítást helytel-közzel bírálom, nem jelenti azt, hogy kétségbe akarnám vonni a fordítónak, Maria Sz. Kozlovának az orosz Wittgenstein-kutatásban betöltött pozitív szerepét. Vö. Sokuler (1995).

Wittgenstein az adott mondatban a konkrét *rot* szó vonatkozásában közvetlenül csakis a német nyelven beszélők közösségét érthette. Ám e helyett a szó helyett megtette volna bármelyik másik is, sőt, bármilyen más nyelven is, csak akkor az utolsó mondatban nem a *németül*, hanem a *magyarul, oroszul, franciául* stb. szónak kellett volna szerepelnie. Mint épp ezek a fordítási lehetőségek mutatják: Wittgenstein itt nem egyszerűen a német nyelv valamilyen sajátosságát kívánja megmutatni, hanem túlmutatva a német nyelven beszélők közösségén egy tágabb **mi** közös tapasztalatára akar utalni.

Meddig terjed mármost ez a „mi”, akiket a közös tapasztalat összeköt? Annyit – már csak a nyelvek fenti felsorolása alapján is – minden bizonnyal mondhatunk, hogy nemcsak egyetlen nyelvnek (az anyanyelvnek) a tapasztalatairól van szó, hanem ezen túl egyéb – nyelvről, kommunikációról való – átlagos tapasztalatainkról is: vélhetőleg olyan tapasztalatokról, amelyeket a köznapi életben a más nemzetekkel és nyelvekkel való normál érintkezés során szereztünk. Sosem találkoztunk még sem olyan néppel, amelyik nyelvhasználat nélkül kategorizálta volna a világ dolgait, sem olyannal, amelynek a nyelvi megnyilvánulásai, nyelvi cselekvései, valamint egyéb cselekedetei között ne lett volna valamilyen szabályszerű összefüggés, sem pedig olyannal, amelyik csupa lélektelen rabszolgából állott volna – hogy csak néhány wittgensteini toposzra utaljak. Ez a következtetés hasonló ahhoz, mint amelyre egy korábbi, a wittgensteini „közös emberi cselekvésmód”-ról szóló tanulmányomban jutottam, nevezetesen: az **emberi** nyelv, az **emberi** cselekvésmód Wittgenstein számára nem más, mint ahogyan őket a megszokott emberi érintkezés során nap mint nap tapasztaljuk, beleértve a más népekkel szerzett normál tapasztalatainkat is. Ilyen tapasztalatokat természetesen leggyakrabban saját kultúrkörünkben, legkivált szomszédos népekkel kapcsolatosan szerzünk – ritkán teszünk kirándulást kenyai falvakba, az ottani vallási rítusokat tanulmányozandó. Amikor Wittgenstein a Filozófiai vizsgáldások 207. paragrafusában felteszi a kérdést: „Mondhatjuk-e azt, hogy ezeknek az embereknek van nyelvük; parancsaik, közleményeik stb.?” s erre azt válaszolja: „Ahhoz, amit mi ’nyelvnek’ nevezünk, hiányzik a szabályszerűség”, akkor számára a *mi* nyilvánvalóan nemcsak a németeket jelenti, hanem mindazokat, akikkel hasonló közös tapasztalataink vannak. Ennek következtében arról beszél, amit ez a nemzeti nyelvi közösségnél nagyobb közösség *nyelvnek* nevez – láthatóan nem törődve azzal, hogy a *nyelv* szónak mindegyik nyelvben más a megfelelője (vö. Neumer 2010).

4. Privát fájdalmaink magyarul és oroszul

4.1. Privát fájdalmat birtokolni

A privátnyelv-kritikának vannak persze kevésbé általános, közvetlenül az érzet-
szavak használatára vonatkozó rétegei is. Közülük csupán két aspektussal szeret-
nék foglalkozni: (1) Wittgenstein szerint az olyan mondatokkal, mint a *Fájdal-
maim vannak*, „nem mutatok rá valamely személyre, akinek a fájdalmai vannak”
(PU 404), már csak azért sem, mert itt „nincsen szó valamilyen szubjektumról,
tehát Én-ről sem”. És ezért nincs szó itt „birtoklás’-ról [’Haben’] sem” (PU 398):
sem birtokosról, (2) de birtoklott tárgyról sem. Érzéseink ugyanis nem tárgyak,
amelyekről úgy beszélhetnénk, mint mondjuk egy könyvről, amelyre mint tárgyra
rámutathatunk, s amelyet kizárólagosan birtokolhatunk, mások elől egy sötét fiók-
ban elzárhatunk, még azt is eltitkolhatjuk, hogy megvan nekünk, és csak titokban,
magányosan, csendben olvasgatjuk. Amikor érzéseinkről e szerint a séma szerint
beszélve úgy véljük: a bensőnkben, idegen pillantások elől a többiek elől elzárva
tarthatjuk, privátim őrizhetjük őket, akkor valójában nyelvünk analógiáitól hagy-
juk magunkat félrevezetni. Wittgenstein érvelésének lényeges mozzanata, hogy a
mondottak csak a jelen idejű egyes szám első személyű fájdalomnyilvánításokra
állnak. Mások fájdalmairól beszélhetünk kívülállóként úgy, mint dolgokról, s még
saját elmúlt fájdalmainkról is lehetséges tárgyiasító beszámolót adnunk. Fájdalmat
ugyanis csak jelen időben **nyilvánítunk meg** (és még ez sem kizárólagos: például
az orvosnál jelen fájdalmunkat is igyekszünk többnyire pontosan **leírni**).

Hogyan történhetik meg egyáltalán, hogy nyelvünk félrevezet bennünket? Úgy,
hogy megmaradunk a „felszíni grammatikánál”: annál, „ami egy szó használatá-
ban közvetlenül rögzül bennünk” (PU 664): a szűken értelmezett nyelvnél, annak
nyelvtanánál, annál, amit például a mondatfelépítésből felfogunk, vagy amit pusztán
a kiejtett hangok szintjén közvetlenül hallunk, érzékelünk – ahelyett, hogy a
mélygrammatikai összefüggések felé fordulnánk, azaz a szó különböző haszná-
lataira és kontextusaira, arra a helyre vetnénk pillantásunkat, amilyen szerepet
életünkben betölt.

Ez utóbbiakat megmutatandó Wittgenstein többféle módszert alkalmaz. Hol a
hamis analógiakövetés abszurd következményeit próbálja beláttatni, hol viszont –
mint ahogyan még a Filozófiai vizsgálódások előtt több kéziratban is teszi – a tév-
útra vezető kifejezéseket hozza jó matematikus módjára más formára úgy, hogy
a „mélygrammatikai összefüggések”, mondhatni, a felszínre kerüljenek bennünk.
Ezt az elvet követve a fájdalom megszokott kifejezését így alakítja át: az olyan
mondatok helyett, „ahol normál esetben azt mondom: ’az én fájdalmam’”, egy *es*
személytelen alanyú kifejezőmód kínálkozik: „így valóban semmi értelme {az ’én

fájdalmamról’ beszélni / azt mondani: ‘fájdalmaim vannak’ [‘ich habe Schmerzen’]], hanem ekkor például azt mondanánk: ‘az most fáj’ [‘es schmerzt jetzt’]]” (MS 116, 153); vagy ugyanez a gondolat másképpen: „El tudom gondolni a fájdalomnak egy kinyilvánítását, amelynél a panaszkodó felemeli a kezét és felfelé mutat és azt mondja ‘fáj neki fáj neki!’ [es schmerzt ihn]” (MS 158, 18r–18v). Ezt a kifejezőmódot valójában más személyes élményekről szólva is alkalmazhatnánk:

Lehetséges volna egy olyan nyelv, amelyben az „én”-t azokból a mondatokból, amelyek személyes élményt írnak le, kihagyjuk. {Ahelyett, hogy „Gondolkozom”, azt lehetne mondani: „Gondolkozik” [„Es denkt”] (úgy, ahogyan „Esik” [„Es regnet”]), és ahelyett, hogy „Fájdalmam van” azt, hogy „Vannak fájdalmak” [„Es gibt Schmerzen”]. Bizonyos körülmények között komoly kísértésbe esik az ember, hogy az „én” egyszerű használatát beszüntesse. [...]}}⁸ (VL 172)

A kérdésünk tehát a következő: Ugyanazokra a tévutakra vezet-e a magyar, illetve az orosz nyelv is, mint a német? Belátható-e e két nyelven megfogalmazva, illetve egy ezeken a nyelveken kondicionált gondolkodás számára az a filozófiai dilemma, amelyet Wittgenstein németül bemutat? Mennyire követhetik őt a magyarok, illetve az oroszok azon az úton, amelyet mint kiutat szeretne megmutatni?

Elemzésemben két mondatra fogok koncentrálni, mégpedig az *Ich habe Schmerzen*, illetve az *Ich habe Bücher* mondatra. Eljárásom a következő lesz: lehetséges fordításokat, parafrázisokat adok meg hozzájuk magyar, illetve orosz nyelven, majd – ugyanezekben a mondat szerkezetekben – azokba a mondatokba, amelyekben fájdalomról van szó, próbaképpen beillesztem a *könyvek*-et és fordítva: a *könyvek* helyén a *fájdalmat* szerepeltetem. Annak feltétele, hogy valamilyen hamis analógia félrevezethessen, továbbá hogy a Wittgenstein megadta irányba vezessen félre, az, hogy (i) mindkét szó beilleszthető legyen ugyanabba a mondatba – a párhuzamos szerkezetek a mindennapokban használatos beszélt nyelvi mondatok legyenek, hiszen Wittgenstein *Ich habe Schmerzen* példamondata is ilyen; (ii) a mondatoknak a nyelvtani alanya az a szubjektum legyen, aki fájdalmat érez, illetve akié a könyv, vagyis a könyv birtokosa; (iii) a *fájdalom*, illetve a *könyv* mindkét esetben főnév – tehát olyan potenciális tárgy – legyen, amelyet illetően felmerülhet egyáltalán, hogy az alany birtokolhatja; (iv) legyen benne a *haben*-nak megfelelő olyan igei állítmány, amelyet a beszélő a birtoklást kifejező speciális igének érzékelhet; (v) a fájdalomról szóló mondatnak legyen olyan jelen idejű használata, amely a fájdalom reflektálatlan megnyilvánítására szolgálhat – azaz ne (csak) mint a fájdalomról szóló tárgyiasító beszámolót lehessen használni.

⁸ A kapcsos zárójelek ezúttal nem tőlem származnak, hanem az eredeti kiadásban szerepelnek.

Elemzésem nem nyelvészeti elemzés lesz. Wittgenstein „grammatikai elemzésen” nem ezt érti, hiszen a filozófiai vizsgálódásokat megkülönbözteti bármely tudományos vizsgálattól, így a nyelvtudománytól is: a tudományos tudás egyenestévéutakra vezethet a szemében, s eszköze nem, legfeljebb tárgya lehet a filozófiai vizsgálódásoknak, amennyiben a filozófia egyik feladata a tudományos fogalmak fogalmi tisztázása, tévútjainak felfedése lehet. Grammatikai elemzésen Wittgenstein sokszor olyasmit is ért, mint Sapir fejtegetése az üres benzineshordókról, nevezetesen hogy az embereket becsaphatja az *üres szó*, és hatására hajlamosak elfelejtkezni arról, hogy a hordók abban az értelemben nem üresek, hogy „semmi” se volna bennük: valami van ugyanis, nevezetesen benzingőz, és ezért nem tanácsos mellettük cigarettázni és égő csikkeket eldobálni. A példamondatokról adott elemzéseim éppenséggel az ilyesfajta érvelést fogják ad absurdum vinni. Ezért a nyelvésznek azt javasolnám: a példák 4.2. és 4.3. alatti elemzését fogja fel egyfajta játéknak, amelyből a továbbiakban mégis belátások nyerhetők.

4.2. Magyar fájdalma

Nézzük tehát először az *Ich habe Schmerzen – Ich habe Bücher* német mondatok magyar megfelelőinek változatait.

- (1) a. Fájdalmaim vannak.
b. Könyveim vannak.
- (2) a. Fáj valamim.
b. Van valamim.
- (3) a. *Fájdalmakat birtokolok.
b. Könyveket birtokolok.
- (4) a. *Fájdalmakkal rendelkezem.
b. Könyvekkel rendelkezem.
- (5) a. Fájdalmat érzek.
b. *Könyvet érzek.

A fenti kritériumok alapján (3), (4) és (5) rögvest kiesnek, mivel a mondatpárok egyik tagja nem felel meg az (i) feltételnek.

Sajnos, épp ezek között van az a két mondatpár is – (3) és (4) –, amely megfelel a (ii), (iii) és (iv) feltételnek. Ráadásul a (3a) és (4a) mondatok nemcsak hogy szokatlanok, hanem anyanyelvi beszélőnek normál beszédsszituációban eszébe sem jutna kiejteni őket: bár anyanyelvi beszélők is hibázhatnak, ám ez nem tartozik

még az elkövethető hibák közé sem. De valójában (3b) és (4b) sem felel meg igazán (i)-nek. Miközben csak ebben a két mondatban fordul elő a birtoklást explicit módon kifejező ige, mindkettő használata kissé furcsa, legfeljebb csak speciális kontextusokban fordulnak elő: egyik sem tartozik tehát a legmindennapibb fordulatok közé, s még kevésbé a beszélt hétköznapi nyelv fordulatai közé, és ekképp nem felelhetnek meg az (v) kritériumnak sem.

(5a) megszokott köznyelvi kifejezés, így megfelel (i)-nek. Ám az *x-et érzek* fordulat nem fejez ki birtoklást: *x* helyén ebben a szóösszetételben nem állhat olyan tárgy, amely úgymond a tulajdonunkban lehetne – olyannyira nem, hogy (5b)-t (amelyben pedig legalább szerepel olyan tárgy, amelyet akár birtokolhatnánk is) normál körülmények között aligha használjuk, legfeljebb ha metaforikus értelemben, költői szövegekben lenne elképzelhető.

Az (i) kritériumnak csak az (1) és (2) mondatpár felel meg: mindkettő nemcsak hogy használatos magyarul, de egyenest a legmindennapibb kifejezése annak, hogy fájdalmat érzünk, illetve hogy a birtokunkban van egy tárgy. Emellett mind (1a), mind pedig (2a) használatos a fájdalom megnyilvánításaként, tehát megfelel az (v) feltételnek is. Ugyanakkor egyikre sem áll (ii) és (iii). (1a)-ban a *Fájdalmaim vannak* mondatnak a nyelvtani alanya – szemben a német megfelelővel (*Ich habe Schmerzen*) – nem az a személy, aki érzi a fájdalmat, hanem maguk a fájdalmak, mint ahogyan (1b)-ben is a könyvek és nem birtokosuk tölti be ezt a helyet. Emellett a birtokviszony maga is kevésbé látszik hangsúlyosnak bennük, legalábbis ha olyan nyelvek felől szemléljük a dolgot, mint az angol vagy a német, hiszen nincsen bennük olyan birtoklást kifejező ige, mint a *haben* vagy a *have*, s magát a birtoklást és a személyt is, aki birtokol, a szó végére illesztett birtokos személyrag fejezi ki. A német felől nézve szinte úgy tűnhetik, hogy olyasmivel van dolgunk, mintha azt mondanánk: *Es gibt meine Schmerzen/Bücher*, csak a birtokos személy még ennél is hangsúlytalanabban (nem külön birtokos névmással) fejeződik ki. S annyi ebből mindenesetre igaz: a mondat igei része ebben a fordításban nem fejezi ki direkt módon egy *haben*-féle szóval a birtoklást, mint ahogyan vele szemben a német mondatok ezt viszont megtenni látszanak. Ennélfogva azt mondhatnánk: (1a) felszíni szerkezete szinte hasonlót sugall, mint amit Wittgenstein hallani szeretne: nevezetesen hogy a fájdalmak megnyilvánításakor nincsen szó szubjektumról, **Énről**, hanem csak fájdalomról, amely csak úgy **van** (*es gibt*). Wittgenstein vélhetőleg hasonlóan elégedett volna (2a)-val is, ahol a mondat nyelvtani alanya meghatározatlan valami, majdhogynem egy *es*, ráadásul a (2a) *fáj* szava és a (2b) *van* szava közötti analógia sem tűnik elég csábítónak ahhoz, hogy letérjünk miatta az egyenes útról.

Ha ehhez hozzá vesszük még a (3a) és (4a) példamondatok tanulságait is, vagyis hogy magyarul a fájdalomról szólva nem kínálkoznak más olyan, nyelvileg elfogadott megfogalmazások sem, amelyekben az, aki a fájdalmat érzi, a mondat alanya lenne, akkor ebből arra a következtetésre kellene jutnunk, hogy magyarul gondolkozva nehezen tévedhetünk olyan útra, amelyen privát fájdalomról és birtokosokról elmélkedünk. Ráadásul (1b)-ből és (2b)-ből azt is láthatjuk: magyarul tárgyak birtoklását is ugyanúgy fejezzük ki, mint amikor arról beszélünk, hogy fájdalmaink vannak – a birtoklásnak a legmegszokottabb magyar kifejezésében a birtokos ugyanúgy nem áll a nyelvtani alany helyén, mint ahogyan a fájdalomról szóló mondatokban sem az a nyelvtani alany, aki a fájdalmat érzi. Ha tehát kitarunk érvelésünk mellett, vagyis hogy a nyelv felszíni szerkezete vezet bennünket, akkor azt is kellene mondanunk: a magyarok személyes tulajdonosi érzékének a fájdalomproblémától függetlenül is legalábbis csökevényesnek kell lennie, hiszen csak specifikus – a (3b) és (4b) – esetek fejezik ki expliciten azt a szubjektumot, aki valamit birtokol. Mi több – szemben a némettel – a mondat alanya, aki birtokol, nem jelenik meg bennük külön személyes névmás formájában (hiszen ez az ige-ragokból enélkül is kiderül). Ez a következtetés pedig nyilvánvalóan abszurd: a magyarok körében szerzett mindennapi tapasztalatok aligha igazolják.

A magyarok énje mégsem menthetetlen, mégpedig a nyelvtani és logikai alany distinkciója segítségével. A magyar nyelv ugyanis azok közé a nyelvek közé tartozik, amelyekben a nyelvtani és logikai alanynak nem kell egybeesniük.⁹ (1)-ben és (2)-ben a nyelvtani alany szerepét ugyan valóban a *fájdalmak* és a *könyvek* töltik be, ám nem ők a mondat logikai alanyai. Ez utóbbi szerepet az az *én* tölti be, aki a fájdalmakat érzi, és akinek a könyvek a birtokában vannak. Ennélfogva (1) és (2) hasonló felszíni nyelvtani szerkezete ugyan nem csábíthatja a Wittgenstein leírta tévútra a magyar embert, ám ha csak egyetlen réteggel mélyebbre (ha nem is a wittgensteini értelemben vett „mélygrammatikáig”) ás, akkor már megeshetik, hogy eltéved a nyelv labirintusában.

A Filozófiai vizsgálódások magyar változata az esetek túlnyomó többségében az (1a), esetenként a (2a) verziót alkalmazza (PU 282), olykor azonban az (5a) (PU 288 és 404), továbbá a (3a) és (4a) lehetőséghez is folyamodik, ám bátor az utóbbi kettőhöz nem a fájdalommal, hanem az érzetekkel (*Empfindung*, PU 261) és az élményekkel (*Erlebnis*, PU 272) kapcsolatosan. Az utóbbi két helyen azonban Wittgenstein valójában azt az értelmetlen nyelvhasználatot karikírozza, amikor valaki azt hiszi: érzeteit, érzéseit birtokolhatja, rendelkezhet velük.

⁹ Vö. É. Kiss (2002, 8–26). É. Kiss egy további összefüggést is kifejt, nevezetesen a magyar mondatot „topik” és „predikátum” részre tagolja, és a mellett érvel, hogy a topiknak a magyarban – szemben az angollal – nem kell a nyelvtani szubjektum helyén állnia, hanem bármilyen nyelvtani funkciót betölthet.

4.3. Orosz fájdalma

Két példamondatunk oroszul változatosabban adható vissza, mint magyarul, és az orosz fordító másképpen is jár el, mint a magyar: az *Ich habe Schmerzen* fordulatot sokféleképp fordítja. Az alábbi lista a lehetséges fordításokat tartalmazza, továbbá helyenként az orosz mondatok közvetlen szerkezetét is megpróbálja visszaadni a későbbi elemzés számára szemléletes módon. (Tehát továbbra sem célom a nyelvészeti elemzés, hanem csak a mindennapi nyelvi tudat számára is felfogható szerkezeteket keresek.) Az orosz Filozófiai vizsgáldásokban ténylegesen előforduló változatok szám- és betűjelét kiemelttem, a két leggyakoribb változatnál így jártam el magával a mondattal is.

(A) csoport:

- (6) **Мне больно.** ('Fáj.' = Nekem fájdalmas.)
- (7) a. У меня [была] боль. ('Fájdalmam van/volt.' = Fájdalom van/volt nálam.)
 b. У меня [была] книга. ('Van/volt egy könyvem.' = Nálam van/volt egy könyv.)
- (8) a. У меня что-то болит. ('Fáj valamim' = Nálam fáj valami.)
 b. У меня что-то есть. ('Van valamim.' = Nálam van valami.)

(B) csoport:

- (9) a. Я испытываю боль. ('Fájdalmat észlelek / érzékelek / tapasztalok.')
- b. *Я испытываю книгу. / ('Könyvet észlelek / érzékelek / tapasztalok.')
- (10) a. Я ощущаю боль. ('Fájdalmat érzek / érzékelek.')
- b. *Я ощущаю книгу. ('Könyvet érzek / érzékelek.')
- (11) a. Я чувствую боль. ('Fájdalmat érzek.')
- b. *Я чувствую книгу. ('Könyvet érzek.')

(C) csoport:

- (12) a. *Я обладаю болью. ('Fájdalommal rendelkezem.')
- b. Я обладаю книгой. ('Könyvvel rendelkezem.')
- (13) a. *Я владею болью. ('Fájdalmat birtokolok.')
- b. Я владею книгой. ('Könyvet birtokolok.')
- (14) a. Я имею боль. ('Fájdalmat birtokolok.')
- b. Я имею книгу. ('Könyvet birtokolok.')

A (B) csoport esetei azok, amelyekben a fájdalma és a könyvek egyaránt a mondat nyelvtani tárgyai, azonban az igei állítmányok itt nem fejeznek ki birtoklást. Emellett a mondatpárok (b) tagja legfeljebb csak speciális (metaforikus: (11b) vagy

filozófiai: (9b) és (10b)) kontextusokban képzelhető el. A (C) csoport eseteiben szerepel birtoklást kifejező ige és a birtokos áll a nyelvtani alany helyén. (12a) és (13a) egyáltalán nem használatos, így ezek a mondatpárok kiesnek. De amúgy is csak (14)-ben van tárgyesetben a birtok, amelyre így mint tárgyra úgymond reflektálni vagy rámutatni lehetne, s ennél fogva a könyvek analógiája igazán kísértésbe vihetne, hogy a fájdalomra mint valami bensőnkben tárolt tárgyra rábökjünk: **ezt** érzem.

(14a)-n kívül csak (9a), (10a) és (11a) tekinthető olyan helyes orosz mondatnak, amelyben az, aki a fájdalmat érzi, a mondat alanya, s aki emellett még a fájdalmait is mint tárgyakat egyáltalán szemlélhetné. Közülük (11a) a leginkább használatos – az orosz fordító talán azért nem alkalmazta, mert úgy találta: jelentése túlságosan elmosódott, benne az érzés maga és az érzékelés túl kevésbé válik el egymástól ahhoz, hogy segítségével egy konkrét fájdalom tárgyiasításának a veszélyét érzékeltethesse.

(9a)-t és (10a)-t – egy alapos internetes keresés alapján – elsősorban egészségügyi, orvosi problémákat taglalva, ezekre tanácsot, megoldást keresve használják, a fordulatot sokszor kiegészítve azzal is, hogy pontosan hol érezhető az illető fájdalom. Emellett mindkettő előfordul olyan kontextusokban, amikor a beszélő kissé körülményesebben, netán előkelőbben, mintegy finomkodva akar valamilyen fájdalomról beszélni (gyakori például a szexuális étellel kapcsolatos problémák tárgyalásakor). Ezek az esetek tiszta példái annak, amikor valaki akár jelenlegi, akár múltbeli fájdalmairól **beszámol**. (9a) és (10a) emellett tudományos kérdéseket taglaló szakszövegekben fordulnak elő (pl. éreznek-e a halak fájdalmat). Az *ощущать* ige a filozófiailag tájékozott orosz olvasót még Ernst Machra is emlékeztetheti, akinek *Az érzetek elemzése* című műve oroszul már 1908-tól olvasható volt, s amelynek címében a német *Empfindung* szó megfelelőjeként az említett igéből származtatható *ощущение* főnév szerepel. Valójában erre a konnotációra különösebb filozófiai műveltség nélkül is asszociálhatnak az oroszok, akiknek Mach eszméivel generációkon át volt módjuk megismerkedni Lenin először szintén 1908-ban megjelent *Materializmus és empiriokriticizmusának Mach-kritikáján* keresztül: ha nem is feltétlenül Lenint magát olvasva, de a kötelező marxizmus–leninizmus-oktatáson. Másfelől viszont mind (9a), mind (10a) érzelmileg telített szövegekben fordul elő: például misztikus élményekről beszélve, továbbá versekben, érzelmes/érzelgős prózában, szentimentális slágerekben, de akár még kemény rapnótákban is.¹⁰

¹⁰ Íme egy szerelmes bloggerlány szavai: „Я ощущаю его боль, чувствую что ему плохо.” (Észlelem az ő fájdalmát, érzem, hogy rossz neki.) – rögvest ékes példáját adva annak, hogy akár mások

Akárhogyan is, (9a) és (10a) eltávolodik a német *Ich habe Schmerzen* mindennapi egyszerűségétől, és ekképp persze az sem mondható, hogy a fájdalom spontán megnyilvánításaként lenne használatos. Emellett ugyanaz a baj velük, mint a korábbi magyar (5a)-val: nincs szó itt birtoklásról és ennél fogva tárgyról sem, amelyet birtokolhatnánk, s ekképp csak a tárgyeset nyelvtani analógiája vezethetne félre.

Az egyedüli eset, amikor fájdalomról birtoklást (is) kifejezhető igével beszélhetünk, (14a), ráadásul itt még van használható párhuzamos mondatunk is könyvekkel. Ám az *иметь* igét a *боль* szóval párosítva többnyire úgy használják, hogy megmondják azt a helyet is, ahol a fájdalmat érzik. Emellett a fordulat nem is túlságosan gyakori, ezen belül is – hasonlóan (9a)-hoz és (10a)-hoz – többnyire egészségi problémákat tárgyalva fordul elő.

Olyan mindennapi beszélt nyelvi mondatokat, amilyeneket Wittgenstein hallani szeretne, valójában csak az (A) csoport tartalmaz.

A (6) alak oroszul a leggyakoribb és leginkább mindennapi nyelvi kifejezése annak, hogy fájdalmunk van, és ez lehet a leginkább jelen idejű fájdalomnyilvánítás is. A mondatban a *больно* módhatározószó. Nyelvtani alanya nincsen, és első pillantásra állítmánya sem. Az utóbbi azonban csak a jelen idejűség következménye: a mondatnak mind a múlt, mind pedig a jövő idejű változatában már ott állna az egyes szám harmadik személyű (a *быть* igéből képzett) állítmány (*мне было больно, мне будет больно*). Az első, múlt idejű mondatban szereplő ige semleges neme azt is elárulja: ha lenne egyáltalán a mondatnak alanya, akkor ez egy semleges nemű, személytelen *az/es* volna. Eszerint három nyelvünk közül az orosz volna az, amelyik a wittgensteini elgondolásnak – „Ha azt mondom: 'fájdalmam van', akkor nem mutatok rá valamely személyre, akinek a fájdalmai vannak” (PU 404) – a legjobban megfelelhetne: a hétköznapi fájdalomnyilvánítást oroszul uralja a legkevésbé valamely személy mint ágens. Emellett ez a mondat azzal sem kísérthet meg senkit, hogy a fájdalmakra, mint valami tárgyra rámutasson: ugyanis főnév, amely bármilyen tárgyat jelölhetne, egyáltalán nem fordul benne elő. Ezért nem is tudtunk hozzá megadni olyan mondatpárt, amelyben a *книга* szó szerepelhetne.

Fájdalmat érezhetünk oroszul annak analógiájára is, ahogyan valamit birtoklunk, s a Filozófiai vizsgáldások orosz fordítója él is ezzel a lehetőséggel,

fájdalmát is érezhetjük, s ekképp a privátnyelv-koncepció annak, aki szerelmes, tarthatatlan teória. Vagy például Olga Akszazsa *Без тебя* ('Nélküled') című táncdalában: „Больше я не заплачу, / Не ощущаю боль.” ('Nem sírok többé, / Nem érzek fájdalmat.') (<http://www.realmusic.ru/songs/90737/>), vagy a *ТЮне rapbanda* *Боль* ('Fájdalom') című, keserűen arrogáns nótájában: „Я имею мощь, но испытываю боль.” ('Van hatalmam, mégis fájdalmat érzek.') (<http://www.youtube.com/watch?v=4A9Fjz8hUpw>). (Utolsó letöltés mindkét esetben: 2014.02.04.)

mégpedig (7a)-val és (8a)-val. (7a)-nál a normál használatban azonban odakívánkozik az a hely is, ahol a fájdalomukat érezzük: normál esetben megmondjuk, hogy teszem azt a lábamban érzek fájdalmat. Ez a kiegészítés (8a)-nál is lehetséges, de nem kötelező (ahhoz hasonlóan, ahogyan németül *Etwas tut mir weh* helyett állhat *Mein Fuß tut mir weh* és magyarul *Fáj valamim* helyett *Fáj a lábam*). Mindkét mondat alkalmazható jelen idejű fájdalomnyilvánításként is. Mindkettőnek megvan (7b)-ben, illetve (8b)-ben a tárgyak birtoklását nyelvileg kifogástalanul és beszélt nyelvi formában kifejező párja is. Cserében viszont a négy közül egyik mondatnak sem a fájdalmat érző vagy a könyvet birtokló személy a nyelvtani alanya, hanem a fájdalom, illetve a birtokolt tárgy. Ennélfogva ezek a megoldások a magyar (1)-gyel és (2)-vel vethetők össze, amelyek legalábbis a felszíni grammatikai szerkezetük alapján szintén mondhatni személytelenek voltak.

Ugyanakkor az (A) csoport összes mondatára áll ugyanaz, ami a magyar (1) és (2) példamondataira: nyelvtani és logikai alanyuk különböző, s a logikai alanyuk nem más, mint az a személy, aki érez, vagy akinek valami a birtokában van. Orosz nyelvtanok éppenséggel rendszerint egy (6)-ot tartalmazó idézetet hoznak a logikai alany fogalmának a szemléltetésére az oroszok között láthatóan rendkívül népszerű, újra és újra megzenésített *Выхожу один на дорогу...* ('Kimegyek magamban az útra...') című Lermontov-költeményből: "Что же **мне** так **больно** и так трудно?" ('Mi az, ami nekem úgy fáj és oly nehéz?') (Kiemelés tőlem, N.K.)¹¹

Akárhogy is: végigfutva a fájdalom orosz kifejezési lehetőségein, arra a szomorú következtetésre kell jutnunk: oroszul még rosszabbul állunk a privátnyelvvel, mint magyarul. Oroszul gondolkozva még kevésbé lenne szabad hajlamosnak lennünk arra, hogy hagyjuk magunkat hamis nyelvi analógiáktól félrevezetni, mint magyarul – és ezzel párhuzamosan szinte esélyünk sincsen arra, hogy megértsük: miért csap Wittgenstein ekkora hűhót a dolog körül.

5. Következtetések – és a kiút

Ez a szomorú sors nemcsak a magyaroknak és az oroszoknak, hanem más nemzeteknek is osztályrészül jutott. A nyelvészek különbséget tesznek ugyanis a tekintetben, hogy egy nyelv a birtokviszonyt *have* vagy *be* predikátummal fejezi-e ki (Isačenko 1974). A *have*-nyelvek közé tartoznak többek közt a germán és a román nyelvek, a *be*-nyelvek közé többek közt a finnugor nyelvek, a szláv nyelvek egy

¹¹ Lator László fordításában a vers (melynek a Kimegyek az éji ködös útra címet adta) nem tartalmazza a számunkra szükséges fordulatokat, ezért fordítottam újra.

része és a lett. Mi több: „Az explicit ’haben’-ige [...] inkább ritka a világ nyelvei között. Ehelyett egy sor különböző konstrukció használatos [...] a birtoklás predikatív kifejezése korlátozott számú kognitív sémára vezethető vissza: (a) akció: X elveszi/megfogja Y-t, (b) hely: Y X-nél van/helyezkedik el, (c) együtt járás, kísérés: X Y-nal van/X együtt van Y-nal stb.” E megoldásoknál nem rendkívüli, ha a *haben* helyett egzisztenciális predikátum áll. Az (a) típusnál – ide tartozik a német *Ich habe x is*¹² – az alany az aktív „birtokos, aki tipikusan [+élő]”. A (b) típusnál a birtokos dativusban áll vagy valamilyen helyhatározó esetben, mint például a héberben (*Le-yóav hayú harbé* = hoz-Yoav sok barát volt) (Serzisko 2004, 1091–1092) – vagy mint a fenti orosz (7b)-ben és (8b)-ben; ide tartoznak azok a nyelvek is, amelyek a birtoklást olyasfajta főnévi birtokos szerkezettel és egzisztenciális predikátummal (Serzisko 2004, 1092) fejezik ki, mint a magyar (1b). Miként a nyelvek a birtoklást sem feltétlenül *have*-konstrukcióval fejezik ki, úgy természetesen sok nyelv a *fájdalma van* tartalmat sem, és ezen belül pedig nem is olyan szerkezettel, amelyben a szubjektum helyén valamilyen élőlény, az objektum helyén pedig a fájdalom áll (vö. Löbner 2003, 235–239). Ha tehát valóban a felszíni grammatika analógiái űznének be bennünket a privátnyelv-koncepció zsákutcájába, akkor a népek egy tekintélyes részét nem fenyegetné ez a veszély.

Másfelől azonban messze nem magától értetődő, hogy az *Ich habe Schmerzen* német mondat az *Ich habe Bücher* mondattal való analógiája miatt lesz félrevezető. Miért pont ennek az analógiának kellene hatnia? „A *haben*-szerkezetet a németben a valamihez tartozás absztrakt viszonyainak széles spektrumára alkalmazzák, s ezek között a birtoklás csak egy a sok közül. Személyeknek lehet nevük, életkoruk, foglalkozásuk; a szavaknak van formájuk, kiejtésük, a jelentésük vagy eredetük, a fürdőviznek hőmérséklete” – s mindezt mind *haben*-nal fejezik ki (Löbner 2003, 235). Az olyan mondatokkal, mint *Er hat einen neuen Hut an* ’Új kalap van rajta’, *Er hat Verstand* ’Van esze’, *Ich habe die Ehre* ’Tiszteletem’, *Ich habe Fieber* ’Lázam van’, *Ich habe den Auftrag...* ’Az a megbízatásom...’, *Wir haben Gäste* ’Vendégeink vannak’, nem birtoklást fejezünk ki. A *Der Wirt hat einen Bleistift in der Hand* ’A vendéglősnek ceruza van a kezében’ mondat nem állítja, hogy a ceruza a vendéglős tulajdona volna (Schlachter 1974, 511–515). Az *Ich habe das Auto* mondat nem állít többet annál, mint hogy ’az autó nálam van’: a *haben*-nak ugyanis van olyan jelentése is, hogy valami pillanatnyilag valakinél található (Harweg 1968, 289–291). De ki lehet vele valamilyen állapotot vagy létmódot is fejezni, mint pl. a *Hunger, Glück haben* ’éhes, szerencsés vagyok’ (szó szerint: éhségem,

¹² „Posszesszív predikátum pl. a német *haben/gehören* [...]. Ezek az igék rendszerint valamely aktív, tranzitív igére mennek vissza (’erfassen’, ’halten’) [...]” (Serzisko 2004, 1091).

szerencsém van) fordulatokkal (Schlachter 1974, 511) – és természetesen a *Schmerzen haben*-nal is. De a rengeteg lehetséges használat közül statisztikailag messze a legnagyobb arányban segédigeként – azaz meghatározott szemantikai tartalom nélkül – használják a *haben*-t (Schlachter 1968, 408). A *haben* tehát messzemenőig poliszemantikus. „Ennélfogva azt kell mondanunk, hogy a feltételezés, hogy a németben volna valamilyen saját, azaz specifikus szó a ’birtokolni’ fogalmára” – szemben például a magyarral –, „nem tartható” (Harweg 1968, 289).

E megfontolások háttere előtt az (1), (2b), (7) és (8b) *van/lenni* és *есть/быть* igéi/igenevei már messze nem tűnnek olyan különösnek. Ezek az igék ugyanis a magyarban és az oroszban is – hasonlóan a német *haben*-hez – poliszemantikusak: szerepelhetnek létigeként, kopulaként, segédigeként és kifejezhetik a birtoklást is.¹³ Hogy csak az utolsó lehetőségénél maradjunk: a *van* ige a magyarban és az oroszban is nagyon is lehet csalfa, s bizony előfordulhat, hogy a mondatnak csak a szerkezete olyan, mint a birtoklást kifejező mondatoké, de nem a tartalma. (A fenti *haben*-példáknak a többsége is *van*-nal volt magyarrá fordítható, és fordításban is alátámasztotta az eredetileg németül megfogalmazott érvelést.)

Vegyünk néhány párhuzamos példát mindhárom nyelvünkéből:

- (15) У меня насморк. – Náthás vagyok. – Ich habe Schnupfen.
 У Маши аллергия. – Marinak allergiája van. – Mitzi hat eine Allergie.
 Сегодня у меня урок. – Ma órám van. – Heute habe ich Unterricht.
 Вечером у него были гости. – Este vendégei voltak. – Er hatte am Abend Gäste.
 У них была интересная поездка. – Érdekes útjuk volt. – Sie hatten eine interessante Reise.
 У вас будет праздник. – Ünnepségetek lesz. – Ihr werdet ein Fest haben.

Az első példa kivételével a mondatoknak mindhárom nyelvben egymáshoz hasonló a szerkezetük: „úgy tesznek”, mintha birtokról, tulajdonról lenne szó, holott nem ez a helyzet. Csak az első példában bizonyul a magyar „okosabbnak”, mint a két másik nyelv: nem azt mondja, hogy valakinek *náthája van*, hanem azt, hogy *náthás*, vagyis rögvést elárulja, hogy valakinek a **hogylétéről** van szó. Az orosz mondatok és a többi magyar mondat szerkezete megfelel (1)-nek, (2b)-nek, (7)-nek és (8b)-nek: a nyelvtani alany mindegyik mondatban különbözik a logikai alanytól, és a birtoklott tárgy játssza a nyelvtani alany szerepét.

Az imént megállapítottuk, hogy a magyaroknak és az oroszoknak kicsit mélyebben kell a felszíni grammatika alá merülniük ahhoz, hogy nyelvük félrevezesse őket, és még ahhoz is, hogy a privátnyelv problémáját egyáltalán észrevegyék.

¹³ Nem szeretnék ehelyütt abba a kérdésbe belemenni, hogy az olyan mondatok, amelyek a birtoklást *van* igével fejezik ki, egzisztenciális mondatok-e (vö. Szabolcsi 1992, 87–109; 1994).

Ehhez másodikként járul ugyanaz az akadály, mint ami a német anyanyelvi beszélők elé is tornyosul: mivelhogy a megfelelő magyar és orosz igék nem kevésbé bizonyultak poliszemantikusnak, mint a német *haben*, így itt is felmerül a kérdés, miért pont a birtoklás analógiájának kellene a magyarokra és az oroszokra hatnia, és ha már ez hat – már ha hat –, akkor mi lehet ennek az oka.

Akár az analógiák az oka, akár valami más, annyi legalábbis megállapítható, hogy mind a privátnyelv-koncepciót, mind pedig ennek wittgensteini kritikáját nemcsak a németek, hanem más nyelvi közösségek tagjai is képesek voltak felfogni, hiszen a privátnyelv-argumentum nemcsak a szűken vett Wittgenstein-irodalmon belül, de rajta kívül is a leggyakrabban vitatott Wittgenstein-témák közé tartozik. Az már más lapra tartozik, hogy ki ért vele egyet – a viták mindenesetre azt mutatják, hogy élő problémáról van szó. Ez még a filozófián kívül is így van. Ha például beleolvasunk magyar irodalmi kritikákba, esszébe és irodalomtörténeti értekezésekbe, akkor újra meg újra a *privátnyelv* kifejezésbe ütközünk. Wittgensteint és privátnyelv-kritikáját a magyar szellemi élet kétségkívül interiorizálta, szinte közhellyé koptatta (véltetőleg többnyire anélkül, hogy túlságosan elmélyült volna a tartalmában). Ahhoz persze, hogy valaki magát a problémát érzékelye, felfogja, egyáltalán nem szükséges, hogy a terminust is használja, vagy hogy Wittgenstein nevével kapcsolatba is hozza. Az interneten szörfölve többször is belebotlottam egy orosz nyelvű idézetbe, sajnos, pontos forrás nélkül: hol Nagy Katalin cárnőnek tulajdonították, hol meg Szuvorov tábornoknak. Az idézetben ugyan a lelkiismeretről van szó, de aligha lehetne ennél jobb megfogalmazást találni az emberi benső világnak mint izolált, nyelv nélküli privát térnek a koncepciójára: „A lelkiismeret nem más, mint benső, elzárt gyertya, amely kizárólag magát az embert világítja meg, és beszél hozzá csendesen, hangtalanul; a lelket gyengéden megérintve jobb belátásra téríti, és az embert mindenüvé követve semmi áron nem könyörül rajta.”¹⁴ Az idézet számos aforizmagyűjteményben, blogban és fórumon szerepel, még céges reklámfüzetekben is előfordul. A mindennapi élet részévé vált – nem rossz teljesítmény egy olyan nyelvtől, amely privát fájdalmak számára alig hagy helyet.

Mire vezethető akkor vissza a privátnyelvnek, a bensőnek mint zárt privát térnek a koncepciója? Az ebben az értelemben vett bensőnek a fogalma köztudottan nem mindig létezett, hanem csak egy számos (történeti, szociológiai, szellemi, kulturális, pszichológiai, kommunikációtechnológiai stb.) komponensből álló

¹⁴ „Совесьть есть святило внутреннее, закрытое, которое освещает единственно самого человека, и речёт ему гласом тихим без звука; трогая нежно душу, приводит её в чувство, и следуя за человеком везде, не даёт ему пощады ни в каком случае.”

sokrétégű történeti folyamat eredménye – e fejlődés során az egyén levált a közösségről és individuummá vált. Ha tehát a mindenkori anyanyelv közvetlenül észlelhető struktúrájától függetlenül emberek hajlamosak a privátnyelv-problémát mint valós, vagy legalábbis mint megvitatható filozófiai problémát látni, akkor nyilván azért, mert olyan társadalomnak, életformának és kultúrának a részesei, amelyben szerepet tulajdonítanak az individualitásnak, annak az individuumnak, amely benső mentális életet is él. Ha azonban az életformán és a kultúrán múlik a dolog, akkor éppenséggel nem a nyelv felszíni szerkezete tehet róla, ha az ember eltéved a nyelv labirintusában, hanem sokkal inkább a wittgensteini értelemben vett mélyszerkezete.

Miként lehet akkor megmenekedni a privátnyelvtől? Wittgenstein sokszor úgy érezte, gondolatai nem illenek korához: egy korábbi időszakhoz tartoznak (vagy esetleg éppen egy eljövendőhöz), és ezért csak kevesek érthetik meg. A fentiek összefüggésében ez jelenthetné azt is, hogy ez a korábbi korszak olyan időszak volna, amikor még az individuum privát bensővel nem alakult ki. Ez a szerző személyes vallomásaként akár rendjén való is lehet, ám konceptuális megoldást épp magára a problémára kevéssé nyújt: hiszen a filozófiai terápia többek közt épp azáltal hathat megvilágítóan, hogy egy *mi*-nek a közös tapasztalatára apellál. Ha Wittgenstein magát valóban korszerűtlennek gondolta, akkor azonban épp ezek a közös tapasztalatok hiányoznak közte és olvasói között.

Jobb fogalmi megoldás volna azt mondanunk, hogy még a modern, individuumcentrikus életformának is kell hogy legyen valamilyen közös, nyilvános szabályok szervezte alapja, különben szétesnék, a nyelvjátékokat egyáltalán nem lehetne tovább játszani. Ekkor a privátnyelv-kritika arra irányulna, hogy az olvasóval beláttassa: a nyelvjátékok a privátnyelv modellje szerint nem tudnának működni, és a privátnyelv tétele abszurd következményeket von maga után. Ha ez a belátás – mint láthattuk – több kultúra, életforma talajáról is lehetséges, akkor viszont ezekben kell lennie valami közösnek. Ez nem jelenti azt, hogy az összes emberi kultúrában és életformában kell hogy legyen ilyen közös, csak annyit, amennyit a 3. pontban már Wittgensteinnel együtt mondtam: a közös emberi cselekvésmód azokra a köznapi tapasztalatainkra vonatkozik, amelyekre a normál érintkezés során egy multikulturális világban különösebb erőfeszítés nélkül szert teszünk.

Írásom elején az eredeti és a fordított szöveg közötti egyfajta kölcsönös viszonyról beszéltem mint olyanról, amely Wittgensteinre csak fenntartásokkal lenne alkalmazható. Az eddigiekből azonban épp az derült ki, hogy a fordítás, illetve

különböző nyelvek párhuzamos megfogalmazásainak az összevetése nagyon is megvilágító lehet Wittgenstein olvasói számára. A 3. pontban a Filozófiai vizsgálódások 381. §-ának fordítási problémáit elemezve juthattunk arra a belátásra, hogy bár Wittgenstein közvetlenül csak a német nyelvről állít valamit, ám kijelentését biztosan nem csak egyetlen nyelvre értette. Ennek pedig nem pusztán az adott passzus értelmezésénél volt jelentősége, hanem a wittgensteini koncepció egészét tekintve is, nevezetesen azt a Wittgenstein-irodalmon belül és kívül egyaránt gyakran tárgyalt kérdést illetően, hogy mennyiben tekinthető Wittgenstein relativistának. A *haben*-szerkezetet tartalmazó, birtoklásról, illetve fájdalomérzetről szóló német mondatok a fordítót és az olvasót szintén nem csak a fordítás szokásos kínjaival szembesíthetik. Egyfelől az eredeti német megfogalmazásról – amennyiben Wittgenstein sugalmazását követve a *haben*-konstrukciónak egyetlen jelentésrétegét emeli ki – adott esetben akár valóban könnyebben olvashatja le a filozófus szándékolta tartalmát, a privátnyelv-koncepciónak és kritikájának a magvát. Másfelől viszont egy *be*-nyelv háttére előtt a privátnyelv-kritika *haben*-konstrukcióit németül olvasva, illetve az adekvát fordításokkal kísérletezve Wittgenstein érvelését ütköztetheti a saját nyelvének és más nyelveknek a tapasztalataival, s ennek segítségével relativizálhatja is, akár sokkal árnyaltabban is láthatja, mint egyetlen nyelv szemüvegén keresztül. Ez az adott esetben első megközelítésben inkább megingatott abban, hogy Wittgenstein érvelésének azt a részét, amelyet erre a szerkezetre alapozott, elfogadjuk. Egy további lépésben azonban egy mélyebb belátásra juthattunk, amely már megfelelt a filozófus általában vett intencióinak és annak is, amit a privátnyelv-kritikával mondani akart – annak ellenére, hogy szándéka szerint nem ezen az úton akart bennünket idáig juttatni. Beláttuk, hogy Wittgenstein érvelése nem is annyira a mindenkori nyelvhez mint nyelvtani struktúrához és nyelvi fordulatokhoz kötődik, hanem sokkal inkább ahhoz az életformához, amelyben az adott nyelvnek helye van. (Hogy visszanyúljak a Sapir-féle példához: önmagában az *üres hordó* kifejezés nem határozza meg gondolkodásunkat és nem is vezet bennünket félre.)

Ennélfogva a bevezetőben leírt ingázás a forrásnyelv és a célnyelv között még Wittgenstein esetében sem óhatatlanul érvelése megvilágító erejét veszi el, hanem épp ellenkezőleg: el is mélyítheti a megértést. E tanulság fényében pedig érdemes volna újragondolni a fordítás hűségének azt az eszményét is, amelyet írásom bevezetőjében vázoltam.

Irodalom

I. Wittgenstein munkái és a szövegben használt rövidítései

Filozófiai vizsgálódások

Német eredeti: Philosophische Untersuchungen / Philosophical Investigations. Revised 4th edition by P. M. S. Hacker and Joachim Schulte. Wiley-Blackwell 2009. = PU¹⁵

Magyar fordítás: Filozófiai vizsgálódások. Fordította Neumer Katalin. Budapest: Atlantisz 1992, 1998.

Orosz fordítás: Философские исследования. In: Витгенштейн, Людвиг, Философские работы. Москва: Гнозис 1994. ч. 1. 75–320. Fordította M. S. Koslova és J. A. Aszejev.

Vorlesungen 1930–1935. Frankfurt: Suhrkamp 1984. = VL

The language of sense data and private experience. Notes by Rush Rhees. In: James C. Klagge – Alfred Nordmann (szerk.): Philosophical Occasions 1912–1951. Indianapolis & Cambridge: Hackett 1993. 290–367. = LSD

Wittgenstein's Nachlass: The Bergen Electronic Edition. Oxford: Oxford University Press 2000. = BEE

II. Másodlagos irodalom

Dávidházi Péter 1989. „Isten másodszülette”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Budapest: Gondolat.

É. Kiss Katalin 2002. The syntax of Hungarian. Cambridge: Cambridge University Press.

Harweg, Roland 1968. Besitzanzeigendes 'haben' und die Doppeldeutigkeit der nominalen Personalsuffixe im Ungarischen. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 18: 287–307.

Isačenko, Alexander V. 1974. On *have* and *be* languages: A typological sketch. In: Michael Flier (szerk.): Slavic forum: Essays in linguistics and literature. The Hague/Paris: Mouton. 43–77.

Jakobson, Roman 1979. Zwei Seiten der Sprache und zwei Typen aphatischer Störungen. In: Roman Jakobson: Aufsätze zur Linguistik und Poetik. Frankfurt/M, Berlin, Wien: Ullstein. 117–141. (Első megjelenés: 1956)

Jakobson, Roman 1992. Grundsätzliche Übersetzbarkeit: Linguistische Aspekte der Übersetzung. In: Roman Jakobson: Semiotik. Ausgewählte Aufsätze 1919–1982. Frankfurt: Suhrkamp. 481–491. (Első megjelenés: 1959)

Józán Ildikó 2007. Irodalom és fordítás. 1923: Megjelenik a Romlás virágai. In: Szegedy-Maszák et al. (2007, III. köt. 52–68).

Józán Ildikó 2009. Mű, fordítás, történet. Elmélkedések. Budapest: Balassi Kiadó.

Kállay Géza 2007. „Nem mintha már teljesen elégtül volnék dolgommal”. 1866: Arany János Hamlet-fordítása. In: Szegedy-Maszák et al. (2007, II. köt. 491–510).

Löbner, Sebastian 2003. Semantik. Eine Einführung. Berlin & New York: Walter de Gruyter.

Nádasdy Ádám 2001. Néha mondom is magamnak: ácsi! Nádasdy Ádám a kosztümös műfordításokról és egyebekről (Kornya István interjúja). Színházi Esték. A Miskolci Színház lapja. Új folyam, 40. szám. <http://tinyurl.com/lnc5po4> (utolsó lekérdezés: 2014.02.03.)

¹⁵ A PU-ból vett idézeteket – kivéve, amikor a megjelent magyar fordításról van szó – többnyire újrafordítottam.

- Nádasdy Ádám 2008a. Előszó. In: Shakespeare: Drámák. Nádasdy Ádám fordításai. 2. kötet. Budapest: Magvető. 7–11.
- Nádasdy Ádám 2008b. Ez is csak szöveg. In: Szele Bálint: „Társalogni avval, aki bölcs”. 11 Shakespeare-interjú. Budapest: Ráció Kiadó. 23–43.
- Nádasdy Ádám 2008c. Nádasdy Ádámot kérdeztük a Modern Talkingról, a fordításról meg a Lüzisztrateról (Szepesi Dóra interjúja a Bárka-Online-on). <http://tinyurl.com/le44a7m> (utolsó lekérés: 2014.02.03.)
- Neumer Katalin 1987. Nyelvjáték és tradíció (Ludwig Wittgenstein késői filozófiájának értelmezéséhez). Magyar Filozófiai Szemle 1987/1: 81–111.
- Neumer Katalin 1995. Dialógus és választás. Kierkegaard nyelvfilozófiájához. In: Neumer Katalin: Tévelygések a nyelv labirintusában. Filozófiai-irodalmi tanulmányok. Budapest: MTA Filozófiai Intézete. 55–70.
- Neumer Katalin 2010. 'Die gemeinsame menschliche Handlungsweise' in Wittgensteins Nachlass. Wittgenstein Studien. Internationales Jahrbuch für Wittgenstein-Forschung. Berlin & New York: Walter de Gruyter. Bd. 1. 71–120.
- Neumer Katalin 2013. Szabálykövető morál, avagy lehetett-e a késői Wittgensteinnek etikája? In: Zvolenszky Zsófia–Molnár Attila–Mekis Péter–Markovich Réka–Jellinek Sára–Gömöri Márton–Bitai Tamás (szerk.): Nehogy érvgyölölők legyünk. Tanulmánykötet Máté András 60. születésnapjára. Budapest: L'Harmattan. 109–121.
- Pikli Natália 2013a. A herceg vesszőparipája: a kora újkori populáris kultúra a *Hamlet* tükrében. In: Kiss Attila Atilla–Matuska Ágnes (szerk.): Ki merre tart? Shakespeare Szegeden, 2007–2011. Szeged: JATE Press. 101–124.
- Pikli Natália 2013b. „Váz király”, „kapca-, rongykirály” vagy „bolondkirály”? Arany János *Hamlet*-fordításának karneváli rétege. Előadás az „Arany János Hamlet-fordítása” konferencián, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2013. november 8.
- Polgár Anikó 2003. Catullus noster. Catullus-olvasatok a 20. századi magyar költészetben. Pozsony: Kalligram.
- Schlachter, Wolfgang 1968. Subjektivität und Energie in der 'haben'-Konstruktion der finnisch-ugrischen Sprachen. In: Wolfgang Schlachter: Arbeiten zur strukturbezogenen Grammatik auf der Grundlage finnisch-ugrischen und indogermanischen Materials. Szerk. Björn Collinder–Hans Fromm–Gerhard Ganschow. München: Wilhelm Fink. 405–443.
- Schlachter, Wolfgang 1974. Die ungarische und die deutsche habeo-Konstruktion. Nyelvtudományi Értekezések 83: 508–515.
- Serzisko, Fritz 2004. Possession. In: Geert E. Booij–Christian Lehmann–Joachim Mugdan (szerk.): Morphologie. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung. Berlin & New York: Walter de Gruyter. Halbband 2. 1091–1103.
- Smith, Barry 1991a. Textual deference. American Philosophical Quarterly 28: 1–13.
- Smith, Barry 1991b. German philosophy: Language and style. Topoi 10: 155–161.
- Smith, Barry 1992. Zur Nichtübersetzbarkeit der deutschen Philosophie. In: Dietrich Papenfuss–Otto Pöggeler (szerk.): Zur philosophischen Aktualität Heideggers. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann. Bd. 3. 125–147.
- Smith, Barry 1993. Über die Grenzen der Übersetzbarkeit: Eine philosophische Fallstudie. In: Armin Paul Frank–Kurt-Jürgen Maaß–Fritz Paul–Horst Turk (szerk.): Übersetzen, verstehen, Brücken bauen: Geisteswissenschaftliches und literarisches Übersetzen im internationalen Kulturaustausch. Berlin: Erich Schmidt. Bd. 2. 295–301.

- Sokuler, Sinaida Alexandrowna 1995. Wittgenstein und die Wittgenstein-Forschung in Rußland. *Wittgenstein-Studies*, 1995/2, 19-2-95.TXT (ISSN: 0943-5727). <http://tinyurl.com/nmjgoll>
- Szabolcsi Anna 1992. A birtokos szerkezet és az egzisztenciális mondat. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabolcsi Anna 1994. The noun phrase. In: Kiefer Ferenc-É. Kiss Katalin (szerk.): *The syntactic structure of Hungarian*. *Syntax and Semantics* 27. New York: Academic Press. 179–275.
- Szegedy-Maszák Mihály 2002: Hogyan fordítható a *Harmonia caelestis*? Hét Esterházy-fordítóval beszélgetett Szegedy-Maszák Mihály. *Élet és Irodalom*, 37. szám, 2002. szept. 13. 7, 10.
- Szegedy-Maszák Mihály 2008. Megértés, fordítás, kánon. Pozsony: Kalligram.
- Szegedy-Maszák Mihály 2010. Kosztolányi Dezső. Pozsony: Kalligram.
- Szegedy-Maszák Mihály 2013. A mű átváltozásai. Pozsony: Kalligram.
- Szegedy-Maszák Mihály–Veres András–Jankovits László–Orlovsky Géza (szerk.) 2007. *A magyar irodalom története*. I–III. kötet. Budapest: Gondolat.
- Ulrich, Miorita 1997. *Die Sprache als Sache: Primärsprache, Metasprache, Übersetzung: Untersuchungen zum Übersetzen und zur Übersetzbarkeit anhand von deutschen, englischen und vor allem romanischen Materialien*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

National and international pains: Pondering over the Hungarian and Russian translations of Wittgenstein's critique of private language

Abstract: My article discusses issues fundamental to Wittgenstein's philosophical inquiry: Are the issues discussed by him language dependent in the strict sense that they do not appear for nations and languages different from German, if they do appear at all; moreover, whether his answers might be unsatisfactory simply because of linguistic reasons. We are inclined to answer both questions in the negative: it is hardly conceivable that Wittgenstein wished to meditate on philosophical questions presented only by the German language, or perhaps other Indo-European languages. If doing philosophy in this sense is not connected to language, then it is questionable whether this is compatible with his views that we only have to look at how language works and our philosophical problems will be resolved, or that language and thought are closely interrelated.

Keywords: Wittgenstein; translation; private language; therapy; universalism

A kései Wittgenstein a filozófiáról, a filozófiai problémákról és a nyelvről¹

Tózsér János

Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar

jantozser@gmail.com

Kivonat: Tanulmányom tematikusan két nagyobb részből áll. Az első részben amellet érvelek, hogy a kései Wittgensteinnek nincs elsőrendű filozófiája. Szerinte nem léteznek valódi filozófiai problémák, mivel azok a nyelvünk félreértéséből származnak. A filozófia egyetlen célja az, hogy felszámolván a nyugtalanító filozófiai problémákat elhozza számunkra a lelki békét. A második részben amellet érvelek, hogy Wittgenstein metafilozófiája elhibázott. Arra tett kísérlete, hogy a grammatikai elemzéseivel rámutasson a filozófiai problémák értelmetlenségére, implauzibilis.

Kulcsszavak: filozófiai problémák; metafilozófia; a nyelv félreértése; grammatikai vizsgálat

1. Bevezetés

Kétféle nyelvfilozófus létezik. Egyrészt vannak azok, akik a nyelvet teszik filozófiai vizsgálódásaik tárgyává. Míg más filozófusokat az elme, a társadalmi igazságosság, a szabad akarat, a tudás lehetősége, a morális felelősség stb. érdekli, addig őket a nyelv jelenségei foglalkoztatják. Másrészt vannak azok, akik a filozófiai problémák megoldását remélik a nyelv elemzésétől. Úgy gondolják: a nyelv vagy a nyelv bizonyos aspektusainak tanulmányozása hozzásegíthet bennünket más területeken felvetődő filozófiai problémák tisztázásához. E két megközelítés természetesen nem válik el élesen egymástól, de azért e két tevékenység egymástól függetlenül is művelhető. (A nyelvfilozófiák ettől eltérő felosztásáról l. Kelemen 2000, 9–27.)

Az első csoportba tartozó nyelvfilozófusok a nyelvvel kapcsolatos szubsztantív kérdéseket tárgyalják. Ilyeneket: Mi a nyelv? Mi a helye a világ bútorzatában? Milyen az ontológiai szerkezete? Milyen viszonyban van a nyelv más jelenségekkel (például: a fizikai tárgyakkal vagy a mentális folyamatokkal)? Miben áll a nyelv

¹ Köszönettel tartozom Bács Gábornak, Bárány Tibornak, Eszes Boldizsárnak, Gébert Juditnak, Kelemen Jánosnak, Márton Miklósnak és Szabó Imrének a tanulmányom korábbi változatának kommentálásáért. Megjegyzéseik sokat segítettek. A tanulmányhoz vezető kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai Hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg, és az OTKA 109638 számú kutatási pályázata támogatta.

és a gondolkodás viszonya? Mi a nyelvi jelentés? Meghatározza-e a jelentés a referenciát? És még sorolhatnám.

A második csoportba tartozó nyelvfilozófusokat elsősorban nem a nyelvvel kapcsolatos szubsztantív kérdések izgatják. Úgy gondolják: azért kell foglalkozni a nyelvvel, és azért van szükség a nyelv elemzésére, mert a filozófia legjobb módszere a nyelvi analízis. Csak két ismert példa. Gilbert Ryle a mentális predikátumokat (*fél, gondol, vél, reménykedik* stb.) tartalmazó mondatok nyelvi elemzése révén igyekezett képet alkotni az elme természetéről (Ryle 1999). Ennek eredménye a logikai behaviorizmus. John Austin az észlelési igék elemzésétől remélte egyszer s mindenkorra megcáfolni az érzetadat-elméletet (Austin 1962), megoldani a szabad akarat (Austin 1961a), illetve kiiktatni a más elmék problémáját (Austin 1961b;d).

Az általános vélekedés szerint a kései Wittgenstein nyelvfilozófus volt, még-hozzá mindkét értelemben: szubsztantív nézetei voltak a nyelvről és bizonyos filozófiai problémákat a nyelvi elemzés segítségével igyekezett megoldani. Tanulmányomban ezzel az elképzeléssel szállok vitába.

2. Az állítás

A kései Wittgenstein szerint az a filozófia egyetlen feladata, hogy felszámolja a filozófiai problémákat. Azok ugyanis értelmetlenek: nyelvünk félreértéséből származnak.

Ha valamit, akkor ezt Wittgenstein határozott és félreérthetetlen formában adta elő. Annál különösebb, hogy értelmezői/olvasói közül sokan mégis úgy gondolják: Wittgenstein bizonyos elsőrendű filozófiai problémákhoz szólt hozzá. Wittgenstein jelentősége a szemükben abban áll, amit a jelentés, a megértés, a szabálykövetés, a privátság, az intencionalitás stb. természetéről mondott.

E megközelítés a kései Wittgenstein teljes félreértéséről árulkodik. Nem állítható, hogy Wittgenstein elsőrendű filozófiai problémákra próbál (ha csak elszórt megjegyzések formájában is) megoldást találni, vagy azokat új megvilágításba helyezni, ha szerinte nem léteznek valódi filozófiai problémák. Márpedig szerinte nem léteznek, mivel egytől-egyig álproblémák, amelyekkel egyetlen dolgot lehet (és kell) tenni: eliminálni azokat.

Más szavakkal: a kései Wittgensteinnek kizárólag **metafilozófiai** tanítása van. Egyedül a filozófiai problémák természete izgatja, és ez is csak annyiban, hogy megmutassa: milyen módon tudunk tőlük megszabadulni. Ez utóbbit tekinti a filozófia egyetlen legitím feladatának.

A kortárs analitikus filozófusok körében a kései Wittgenstein filozófiája nem örvend különösebb népszerűségnek, sőt mondhatni, rendkívül népszerűtlen (l. Tózsér 2001b). A legtöbben úgy gondolják: Wittgenstein tarthatatlan elsőrendű filozófiai elméletek (használatelmélet, logikai behaviorizmus stb.), illetve tarthatatlan elsőrendű filozófiai tézisek („az indokok nem okok”, „nem lehetséges privát nyelv” stb.) mellett kötelezte el magát. Tanulmányomnak elsősorban ők a megcélzott olvasói.

A következőt állítom: mivel Wittgenstein nem kötelezte el magát semmilyen elsőrendű filozófiai álláspont mellett, úgy e nem létező elsőrendű nézetei miatt nem jogos elutasítani a filozófiáját. Wittgenstein egy dolgot állított, de azt határozottan: a filozófiának fel kell számolnia a filozófiai problémákat. Amennyiben tehát értékelni akarjuk Wittgenstein teljesítményét, úgy e metafizikai álláspontját kell értékelnünk (és nem mást, mivel nincs más). Azt javaslom: tekintsük a kései Wittgenstein filozófiáját Bertrand Russell *A denotálásról* című tanulmánya (Russell 2005) szellemi örökösének (l. Kremer 2012). Ahogy Russell a leíráselméletével arra tett kísérletet, hogy felszámoljon bizonyos filozófiai problémákat, úgy Wittgenstein is erre törekszik, csak épp valamennyi filozófiai probléma kapcsán.

3. Önmagukért beszélő passzusok

Wittgenstein szerint a filozófiának nincsen pozitív feladata, csak negatív: „[a] filozófia semmi egyebet nem tehet, mint hogy bálványokat pusztít el [...], és ez nem más, új bálványok alkotását jelenti, hanem azok teljes hiányát” (BT [= Wittgenstein 2012] 413). A filozófiai problémákat tehát nem megoldani kell, hanem eliminálni: „[a filozófiai] problémák a szó szoros értelmében feloldódnak – ahogy egy darab cukor a vízben” (BT 421); „a filozófiai problémáknak tökéletesen el kell tűnniök” (FV [= Wittgenstein 1998] 133). Saját filozófiai tevékenységére destruktívként tekint: „szétzúzni látszik mindent, ami érdekes, azaz mindent, ami nagy és fontos [...], [á]m nem rombolunk le mást, csak légvárat” (FV 118).

Miért a filozófiai problémák felszámolása a filozófia feladata? Azért, mert azok értelmetlenek. Az értelmes/valódi problémákat nyilvánvalóan nem eliminálni kell, hanem megoldani. Értelmes/valódi és ennél fogva megoldásra váró kérdés az, hogy „igaz-e a Goldbach-sejtés?”, de értelmetlen/nem-valódi és ennél fogva eliminálandó kérdés az, hogy „mit tesz a vaj, »amikor emelkedik az ára?»” (FV 693). Értelmes/valódi problémát jelent a mélyszegénység enyhítése, de értelmetlen/nem-valódi probléma a test-lélek, az univerzálék, a más elmék, a fizikai tárgyak metafizikai státusának stb. problémája. Egyszóval a filozófiai problémák.

Mikor értelmetlen egy kérdés vagy egy probléma? Akkor, ha valamilyen fogalmi zavar eredményeképpen áll elő. Ilyen az a (már említett) kérdés, hogy *mit tesz a vaj, amikor emelkedik az ára?*, vagy például az a kérdés, hogy *milyen tárgy a jobbegyenes, amit az ellenségemnek beviszek?*. A vaj ugyanis nem olyan dolog, ami cselekedni képes, a jobbegyenes pedig nem valamilyen fizikai tárgy.

Wittgenstein szerint a filozófiai kérdések éppúgy értelmetlenek, mint az a kérdés, hogy *mit tesz a vaj?*, vagy *milyen tárgy a jobbegyenes?*, mivel hasonlóan ezekhez, fogalmi zavarokból származnak. Az egyetlen különbség közöttük: míg a *mit tesz a vaj?* és a *milyen tárgy a jobbegyenes?* kérdés esetében azonnal átlátjuk, felismerjük a bennük rejlő fogalmi/kategoriális zavart, addig a filozófiai kérdések esetében valamiért nem vesszük észre azt. Míg tehát a *mit tesz a vaj?* és a *milyen tárgy a jobbegyenes?* kérdés ártalmatlan „grammatikai vicc” (FV 111) csupán, addig a filozófiai kérdések nem mások, mint permanensen fennálló, általunk nem detektált fogalmi zavarok tünetei. A filozófiai kérdések tehát nyelvünk félreértéséből származnak, minek következtében értelmes, valódi kérdéseknek tekintünk olyan kérdéseket, amelyek valójában fogalmi zavarokból táplálkozó látszatkérdések. Ezért fogalmazza meg Wittgenstein a filozófiai célkitűzését ekként: „[a]rra akarlak megtanítani, hogy a nem nyilvánvaló értelmetlenségtől a nyilvánvalóig juss el” (FV 464).

Wittgenstein egész életében értelmetlennek tartotta a filozófiai problémákat, és egész életében úgy gondolta, hogy azok értelmetlenségéért a nyelvünk félreértése a felelős (a korai korszakából I. TLP [= Wittgenstein 1989b] 4.003; 6.53). Mikor keletkeznek a filozófiai problémák? A kései Wittgenstein válasza: „amikor a nyelv üresjáratban fut, s nem amikor dolgozik” (FV 132); „amikor a nyelv szabadságra megy” (FV 38). De hogy ne csak metaforákat idézzek: „[f]elfedezni valamiről, hogy egészen egyszerűen értelmetlenség – ebből állnak a filozófia eredményei; megduzzanatokból, amelyeket az értelem szerzett, amikor a nyelv határainak rohant” (FV 119).

Mármost, ha a filozófiai problémák valóban a nyelvünk félreértéséből származnak, akkor ez azt jelenti, hogy nyelvünk félreértése a filozófiai problémák létezésének az **előfeltétele**. Ez pedig azt, hogy nem léteznek valódi/genuin filozófiai problémák. Amennyiben ráeszmélvén a megfelelő fogalmi zavarokra nem értenénk többé félre a nyelvünket, úgy megszűnnének a filozófiai problémák.

Wittgenstein nem úgy jár el, hogy számba veszi a különböző sztenderd filozófiai problémákat, majd sorban megállapítja róluk, hogy mindegyikük a nyelv félreértéséből ered. Inkább fordítva áll a dolog: azokat a problémákat nevezi filozófiai problémáknak, amelyek szerinte a nyelv félreértéséből származnak. Ennélfogva nem feltétlenül esik egybe azon problémák köre, amelyeket Wittgenstein filozófiai

problémáknak tart, azon problémák körével, amelyeket a kortárs filozófusok tekintenek filozófiai problémáknak. Egyes értelmezők szerint (én is közéjük tartozom) Wittgenstein például az etikai (és talán a vallási) problémákra nem nyelvünk félreértéséből eredő álproblémákként, hanem valódi/genuin problémákként gondolt (Suter 1989, 6).

4. A nyelv félreértése

Miért értjük félre a nyelvet? Wittgenstein válasza:

Amíg a *létezik* ige ugyanolyan funkcióval rendelkezőnek tűnik, mint az *eszik* és *iszik*, amíg léteznek olyan melléknévek, mint *azonos*, *igaz*, *hamis*, *lehetséges*, és amíg az idő folyamáról, a tér kiterjedtségéről beszélünk, stb., stb., addig az emberek újra és újra [...] nehézségekbe ütköznek, és rácsodálkoznak valamire, amit nem tudnak megoldani.

(BT 424; l. még: CV [= Wittgenstein 1980] 15)

E rövid idézetből jól látszik, hogy a filozófusok nem azért értik félre a nyelvet, mert ostobák. (Ami persze nem jelenti azt, hogy ne volnának szép számmal ostoba filozófusok.) Inkább arról van szó, hogy nyelvünk olyan sajátosságokkal rendelkezik, melyek szinte kikényszerítik, hogy félreértsük.

Wittgenstein itt nyelvünk két olyan sajátosságára utal, amelyek felelősek a filozófiai problémákat eredményező nyelvi félreértésekért. A nyelvi félreértések egyik oka az, hogy félrevezet bennünket a nyelv felszíni grammatikája: „[é]rtelenségünk egyik fő forrása, hogy szavaink használatát nem látjuk át. – Grammatikánkból hiányzik az átláthatóság.” (FV 122). Ezt az átláthatatlanságot „az idézi elő, hogy nyelvünk különböző területeinek kifejezési formái között bizonyos analógiák állnak fenn” (FV 90).

A félreértések másik oka, hogy nyelvünkben rögzülnek bizonyos képek, melyek befolyásolják, illetve meghatározzák a kérdésvetéseinket. E kérdések értelmetlenek, de e berögzült képek kontextusában mégis értelmesnek tűnnek: „[e]gy kép tart [...] fogva bennünket. És nem tudunk szabadulni tőle, hiszen benne rejl[ik] a nyelvünkben, és [...] nyelvünk csak ezt ismétli kérlelhetetlenül” (FV 115).

Nézzünk először arra az esetre példát, amikor nem vesszük észre, hogy a felszíni grammatikai hasonlóságok ellenére bizonyos kifejezések különböző kontextusokban egészen eltérő funkcióval bírnak. Wittgenstein egyik leggyakoribb példája a *haben* kifejezés. Sajnos (vagy épp nem sajnós), magyar mondatokkal ezt nem fogom tudni elmagyarázni, úgyhogy német példamondatok következnek.

Vegyük az *Ich habe eine Wohnung* 'Van egy lakásom' és az *Ich habe ein Buch* 'Van egy könyvem' mondatot. Mindkettő egy-egy relációt fejez ki köztem és valamilyen dolog (lakás és könyv) között. Vegyük most az *Ich habe eine Vorstellung* 'Van egy elképzelésem (a dologról)' mondatot is. Felszíni szerkezetét tekintve a három mondat teljesen megegyezik. E felszíni egyezés miatt hajlamosak vagyunk a harmadik mondatot is úgy érteni, mint ami egy relációt fejez ki köztem és valamilyen dolog (a képzet) között. Így aztán – elkötelezvé magunkat a képzet mint valamilyen **dolog** létezése mellett – az *Ich habe eine Vorstellung* mondatot úgy kezdjük érteni, hogy *Ich habe etwas, und zwar eine Vorstellung* 'Van valamim, mégpedig egy képzetem', ahelyett, hogy egyszerűen úgy értenénk, hogy *Ich stelle mich etwas vor* 'Elképezlek valamit'.

Ezzel Wittgenstein szerint már meg is történt a baj. E velem relációban álló képzet ugyanis nyilvánvalóan nem valamilyen publikus tárgy, hanem csakis valami olyan dolog lehet, ami lényege szerint privát. Figyeljünk csak a megfogalmazásokra!

[H]a valamit elképzelek, vagy valóban **látok** is tárgyakat, akkor mégis valami olyannal **rendelkezem**, amivel a szomszédom nem („wenn ich mir etwas vorstelle, oder auch wirklich Gegenstände **sähe**, so **habe** ich doch etwas, was mein Nachbar nicht hat”). – Értelek. Körbepillantasz, és azt akarod mondani: „EZZEL mégis egyedül **én** rendelkezem” („Nur **ich** habe doch DIESES”).
(FV/PU 398)

Íme, így születik meg Wittgenstein szerint a *haben* és a *Vorstellung* kifejezések félreértésének nászából az érzetadat-elmélet (l. erről még von Savigny 1993, 75–77). E két kifejezés félreértésének eredményeképpen véled úgy, „mintha egy új tárgyat pillantottál volna meg” (FV 401), tudniillik egy érzetadatot; és „[ú]gy értelmezel egy grammatikai mozgást, amelyet megtettél, mint kvázi-fizikai jelenséget, amelyet megfigyelsz” (uo.). E „grammatikai mozgás” végül pedig olyan kérdések feltevéséhez vezet, mint hogy „[a]z érzetadatok alkotják[-e] az univerzum építőanyagát?” (uo.). Így lesz egy egyszerű nyelvi félreértésből egy értelmetlen metafizikai kérdés.

A nyelvi félreértések másik típusa, amikor a nyelv a képszerűsége által vezet bennünket félre. Wittgenstein a legkidolgozottabb formában ezt az idő metafizikai problémája (különösen Szent Ágoston álláspontja) kapcsán fejti ki. Hadd idézzek most egy hosszabb passzust:

[Vegyük a] *Hova megy a jelen, amikor múlt lesz, és hol van a múlt?* [kérdést!] Vajon milyen körülmények között merülhet fel ez a kérdés? Mert bizonyos körülmények között egyáltalán nem merülhet fel, és szeretnénk egyszerűen értelmetlennek nyilvánítani. Világos, hogy a legkönnyebben akkor merül fel bennünk, amikor az időről szóló töprengéseink során az elmúlás-eljövétel és a tovatűnés (*Vorüberfließen*) képe tart bennünket fogva. [...] Mint amikor

egy folyóparton állunk, amelyen fát úsztatnak: a farönkök előttünk úsznak, és azok a rönkök, amelyek már elhaladtak előttünk, tőlünk jobbra, amelyek pedig jönnek felénk, tőlünk balra találhatóak. Ezt a folyamatot használjuk fel **minden** eseménysor érzékeltetésére, ami csak történik. Persze, ez a hasonlat magába a nyelvünkbe van plántálva, hiszen mondunk olyanokat, hogy *elmúlt egy betegség, vagy jött egy háború*. Beszélünk az események folyásáról – az idő folyásáról szintén –, illetve a folyó folyásáról. [...] [Mondunk olyanokat, hogy] *itt az idő, elmúlt az idő, vagy el fog jönni az idő* stb. stb. Így kötődhet az *idő* szó elválaszthatatlanul egy éteri folyam képéhez, és a *múlt* és a *jövő* szavak pedig egy-egy terület képéhez (a múlt és a jövő „tartománya”), amelyen az események az egyik területről a másik területre vonulnak át. De természetesen ilyen folyót és ilyen területeket nem találunk. Nyelvünk megenged olyan kérdéseket, amelyekre nincsen válasz, és félrevezet bennünket az ilyen kérdések felvetésekor a kifejezések képszerűsége által. Egy analógia tartja fogva a gondolkodásunkat, és ragadja magával azt ellenállhatatlanul. (BB [= Wittgenstein 1984] 60)

A következőről van szó. A *hova megy a jelen és hol van a múlt?* kérdés értelmetlen. De abban a kontextusban, amelyben az időt olyan folyamhoz hasonlítjuk, melyen az események, mint a folyón úszó tárgyak vándorolnak balról jobbra, vagyis a múltból a jelenen keresztül a jövő felé, értelmesnek tűnik. Pontosabban fogalmazva: **kizárólag** ebben a kontextusban tűnik értelmesnek. Ha azonban – ellenállva a kifejezés képszerűségének – szakítani tudnánk az időfolyam képével, akkor e kérdés értelmetlenségét azonnal felismernénk. Mint ahogy most azonnal felismerjük, hogy értelmetlen az a kérdés, hogy *hová megy a gyertya lángja, miután elfújod a gyertyát?*, vagy hogy *hol van a fény, miután eloltod a villanyt?* (l. erről még Tözsér 2001a, 106–110).

5. A grammatikai vizsgálatok szerepe

A kései Wittgenstein filozófiájában valóban központi szerepet játszik a nyelv. De nem azért, mert Wittgenstein – ahogy például Frege vagy Russell – nyelvfilozófiai problémákat akar megoldani. És nem is azért, mert úgy gondolja – mint például Austin vagy Ryle –, hogy a nyelv elemzése segítségünkre lehet bizonyos filozófiai problémák megoldásában. Wittgensteinnél a nyelv nem vet fel filozófiai problémákat, de a nyelvi elemzéstől nem reméli bizonyos filozófiai problémák megoldását sem, lévén szerinte nem léteznek valódi filozófiai problémák. Wittgensteint csak annyiban izgatja a nyelv, amennyiben rá tud mutatni arra, hogy annak félreértéséből erednek a filozófiai problémák, és amennyiben a grammatikai vizsgálatok hozzásegíthetnek bennünket ahhoz, hogy felismerve a nyelvi félreértéseket, megszabaduljunk a filozófiai problémáktól.

Sokan másképp látják a grammatikai vizsgálatoknak a kései Wittgenstein filozófiájában betöltött szerepét. Az olyan passzusokat, mint „[a] lényeg a

grammatikában kimondatik” (FV 371); „[h]ogy valami a tárgyak mely fajtájába sorolható, azt a grammatika mondja meg” (FV 373), úgy értelmezik, hogy a grammatikai vizsgálódásoknak pozitív céljuk is van (l. például Kenny 1984, 43): bizonyos lényegeket kell feltárniuk.

Valójában szó sincs *Wesenschauról* [lényeglátásról] és a kései Wittgenstein nem afféle grammatikus Husserl. A grammatikai vizsgálatok valóban feltárhatnak bizonyos lényegeket, de ez semmi egyebet nem jelent, mint arra való ráeszmélést, hogy hogyan használunk bizonyos kifejezéseket ténylegesen a mindennapi nyelvben. A grammatikai vizsgálatok eredményei ugyanis különböző **trivialitások** kimondásában öltenek testet; e trivialitásokat nevezi Wittgenstein „grammatikai mondatoknak” (FV 251). Ilyenekre gondoljunk: „az érzetek privátak” (FV 248); „[a] pasziánszot egyedül játsszák” (uo.); „a csecsemő mosolya nem tettetés” (FV 249); „nem képes egy kutya fájdalmat színlelni” (FV 250); „[e]nnek a testnek van kiterjedése” (FV 252).

Az efféle triviális grammatikai mondatok kimondásának az a szerepe tehát, hogy szavaink tényleges használatára **emlékeztessen** bennünket. Az efféle mondatok felidéznek bennünk: **így** és nem másképp használjuk a kifejezéseinket. Erre azért van szükség, mert kizárólag e triviális grammatikai mondatokat szem előtt tartva válhat számunkra világossá az, hogy hol, mely pontokon térünk el szavaink mindennapi használatától, amikor filozófiai problémákat fogalmazunk meg. Következésképpen kizárólag e triviális grammatikai mondatokat szem előtt tartva válhat világossá számunkra az, hogy hol, mely pontokon értjük félre a mindennapi nyelvünket, amikor filozófiai problémákkal foglalkozunk.

A grammatikai vizsgálatok e szerepére utal Wittgenstein, amikor így fogalmaz: „[m]i a szavakat metafizikai használatuktól újra visszavezetjük a mindennapi alkalmazásukra” (FV 116); ez az értelme ama, első pillantásra enigmatikus passzusának, amely szerint „[a] filozófus munkája – emlékek összegyűjtése egy bizonyos célra” (FV 127); és ezt érti azon, hogy a filozófiai problémák azáltal oldódnak fel, hogy „nyelvünk munkájába bepillantunk, mégpedig úgy, hogy ezt a munkát megismerjük: szemben azzal a késztetéssel, hogy félreértjük” (FV 109).

A grammatikai vizsgálódások során kimondott grammatikai mondatok triviális jellege miatt írja Wittgenstein azt, hogy „[h]a a filozófiában téziseket akarnánk felállítani, úgy soha nem kerülhetne sor arra, hogy vitázzunk róluk, mivel mindenki egyetértene velük” (FV 128), és azt, hogy „[a] filozófia csak azt rögzíti, amit mindenki el is ismer neki” (FV 599). Ugyancsak emiatt írja azt is, hogy „[m]ivel minden nyíltan előttünk van, nincs is mit magyarázni. Mert ami esetleg rejtett, az nem érdekel bennünket” (FV 126), és azt is, hogy [v]izsgálódásainkban semmi hipotetikusnak nincs helye. Minden magyarázatnak el kell tűnnie, s csakis leírásnak szabad a helyére kerülnie” (FV 109).

6. Mit tegyen az a filozófus, aki elfogadja Wittgenstein metafilozófiáját?

Legyen résen! Vagy, a Harry Potter fikció egy különösen érdekes figurája, Alastor Mordon szavaival élve: legyen „szakadatlanul éber”!

Miért van szükség szakadatlan éberségre? Azért, mert nyelvünk olyan természetű képződmény, amely felszíni grammatikája, illetve a benne rejlő félrevezető képek és hamis analógiák révén **folyamatosan** tévútra csal, és **folyamatosan** értelmetlen kérdések feltevésére sarkall bennünket. Ennélfogva a filozófiai problémák felszámolása (mint a filozófia egyetlen célja) nem történhet egyik napról a másikra, hanem hosszú folyamat, Wittgensten kifejezésével élve: „**lassú** kúra” (Z [= Wittgenstein 1967] 382, kiemelés tőlem). Vagy, hogy egy szemléletesebb metaforáját idézzem: „[a] filozófia **harc** az ellen, hogy nyelvünk a maga eszközeivel értelmünket megbabonázza” (FV 109, kiemelés tőlem), vagyis állandó küzdelem a nyelvvel, folytonos ellenállás a késztetésnek, hogy félreértvén a nyelvet, értelmetlenségekkel foglalkozzunk.

Abból, hogy a filozófia harc, az következik, hogy a filozófia nem különböző tanulmányokban (folyóiratokban és szakkönyvekben) ölt testet, hanem ontológiai státusát tekintve **tevékenység**. Mit kell tennie a kortárs wittgensteiniánusnak? Két dolgot. Egyrészt meg kell mutatnia, hogy „[Wittgenstein] észrevételeit nem lehet beskatulyázni a ma divatos, tévesen felállított kategóriákba; [ő] ugyanis a kortárs filozófiai viták összes alapfeltevését dogmákként, abszurdításokként és félreértéseként utasította volna el” (Hacker 1993, 200). Másrészt, látva a filozófia iparszerű működését, jelesül azt, hogy egyre-másra születnek filozófiai tanulmányok, amelyek nagy része megjelenik, közülük többet el is olvasnak, sőt egyikét-másikat még idézik is, folyamatosan (akár magányos hősként) arra kell törekednie, hogy megmutassa: ezek legnagyobb része a nyelvünk félreértéséből fakadó értelmetlenség.

7. A pszichológiai komponens

Az eddigiek során szándékosan figyelmen kívül hagytam Wittgenstein metafilozófiájának egy igen fontos (sőt, bizonyos értelemben talán legfontosabb) aspektusát. Mindössze annyit állítottam, hogy szerinte a filozófiai problémák értelmetlenek, mert a nyelv félreértéséből származnak. Ugyanakkor hallgattam arról, hogy szerinte a filozófiai problémák nyugtalanító feszültséget, azaz valódi **pszichológiai/emocionális zavart** idézhetnek elő.

Nézzük Wittgenstein következő megfogalmazásait: „egyfajta partikuláris, egyéni nyugtalanság az, amit »filozófiai problémának« nevezünk” (PG [= Wittgenstein 1974] 193); „[a]zokat a problémákat, melyek nyelvi formáink félreértelmezéséből keletkeznek, **mélység** jellemzi. Mélyen nyugtalanító problémák; olyan mélyen gyökereznek bennünk, mint nyelvünk formái, és jelentőségük a nyelv fontosságával vetekszik” (FV 111).

De hadd folytassam az idézetek sorát: „[a] filozófus tárgyal egy kérdést; miként egy betegséget kezelnek” (FV 255); „[e]gy filozófiai problémának ez a formája: »nem ismerem ki magam«” (FV 123); „[a] filozófiai probléma fogalmaink zúrvararának a tudata” (BT 421). S végül következzenek a legszemléletesebb metaforák és hasonlatok: a filozófiai problémák „csomók a gondolkodásban” (BT 422); „duzzanatok” (FV 119); „állandó irritációk” (BT 409); „olyanok, mint egy hajszál a nyelven, amit érzünk, de nem tudunk eltávolítani” (BT 409).

Vagy vegyük a következő jól ismert szöveghelyet:

A megnevezés a szó és a tárgy közötti **különös** kapcsolatnak tűnik. – És egy ilyen különös összekapcsolódás valóban végbemegy, tudniillik amikor a filozófus, hogy megfejtse, mi a kapcsolat a név és a megnevezett között, rámered egy tárgyra maga előtt, és eközben számtalanszor megismétel egy nevet vagy akár az *ez* szót. (FV 38)

Richard Rorty téved, amikor Wittgensteinnek ebben és az ehhez hasonló megjegyzéseiben iróniát lát, és a Filozófiai vizsgálódásokat a „szatíra köteteinek” nevezi (Rorty 1979, 369). Szó sincs iróniáról vagy szatíráról. Wittgenstein itt egy különös **betegség** tünetét írja le. Az a személy ugyanis, aki egy tárgyra meredve az *ez* szót hajtogatja, hogy introspekciója révén fényt derítsen arra, hogyan nevezi meg az *ez* szó az előtte levő tárgyat, nyomorult, szerencsétlen, beteg alak. Olyan, aki nem iróniát, hanem sajnálatot, és nem gúnyt, hanem együttérzést érdemel.

A fentebbi idézetek fényében különösen érthető, hogy Wittgenstein miben látja a saját maga feladatát: „[a]hogy én művelem a filozófiát, annak **egyetlen** feladata, olyan módon kialakítani a kifejezéseket, hogy **megszűnjenek végre bizonyos nyugtalanságok**” (BT 421, kiemelések tőlem); „[a] tulajdonképpeni felfedezés az, amely arra tesz képessé, hogy akkor hagyjak fel a filozófiával, amikor csak akarok” (FV 133).

Ez utóbbi passzust egyesek rosszmájúan Wittgenstein lustasága megnyilvánulásaként értik, mondván: Wittgensteinben nincs meg az elegendő erő és kellő elszántság ahhoz, hogy fogós filozófiai problémákra megoldást találjon. De tévednek. Wittgenstein ugyanis azért akar képessé válni arra, hogy **bármikor** abahagyhassa a filozófia művelését, mert ettől emocionális problémái egy részétől való megszabadulását reméli.

Mármost, ha a filozófiai problémákkal való foglalkozás pszichológiai/emocionális problémákhoz vezet, akkor a filozófia csakis mint **terápia** létjogosult (FV 133). (Wittgenstein egyenesen „Freud tanítványának” nevezi magát (LC [= Wittgenstein 1966] 41).) E terapeutikus filozófia célja pedig kizárólag az lehet, hogy felszámolja azokat a nyugtalanító feszültségeket (mondjuk ki nyíltan: azokat a kellemetlen/diszkomfort fenomenális karakterrel rendelkező mentális állapotokat), amelyeket a filozófiai problémákkal való foglalkozás kelt bennünk. Magyarán hozza el az áhított „lelki békét” (BT 416). A helyesen művelt terapeutikus filozófia tehát „**megnyugvást** hoz el, ahol többé nem **korbácsolnak** bennünket [filozófiai] kérdések” (PU [= Wittgenstein 1997] 133, kiemelések tőlem).

Félreértés volna azt gondolni, hogy Wittgenstein csak saját maga gyógyulását tartotta szem előtt. De nem is csak a filozófusok házi terapeutája kívánt lenni. A nyelvi félreértésekből táplálkozó filozófiai problémák, és az általuk kiváltott pszichológiai/emocionális zavarok ugyanis kellő terapeutikus felvérteztség híján **bárkit** bármikor utolérhetnek, és utol is érnek. Egyetlen ember sem immunis a nyelvi félreértésekre. Vagyis nem csak a filozófiai problémákkal hivatásszerűen foglalkozó filozófusok fenyegetettek a nyelv megbabonázó hatalmával szemben, hanem **minden** ember: „az emberi lények mélyen beágyazottak a filozófiai, azaz grammatikai zavarokba” (BT 423). Mindebből következően a filozófia Wittgenstein szerint nem pusztán a filozófusok belügye. Jóval több annál. Olyan tevékenység, amit – mivel mindenki veszélyeztetett – mindenkinek művelnie kell.

S még valamit nem árt tisztázni. Természetesen nem önmagában a nyugtalansággal, a lelki béke hiányával van a baj. Ha például matematikusként vagy fizikusként mélyen nyugtalanít egy matematikai vagy fizikai probléma, akkor ez teljesen rendjén való. A teendő csak annyi, hogy megoldd a kérdéses problémát, és ebben az esetben elnyered – legalábbis egy időre – a lelki békédet is. Kizárólag a filozófiai problémák keltette nyugtalanság kóros. Ha ugyanis ezek okoznak számodra nyugtalanságot, akkor – mivel álproblémákkal viaskodsz – **értelmetlenül** szenvedsz. Ennélfogva a matematikustól és a fizikustól eltérő módon kell elérned a lelki nyugalmadat. Ebben kell, hogy segítségedre legyen a Wittgenstein által javasolt terapeutikus filozófia.

8. Wittgenstein kudarca

Egy terápia sikerének egyetlen mércéje, hogy mennyire hatékony. A kései Wittgenstein terapeutikus filozófiája ebből a szempontból óriási kudarc. Az általa kínált terapeutikus filozófiának a kortárs filozófiára elenyésző hatása van. Leszámítva

egy maroknyi wittgensteiniánust (akik száma nem sokkal múlja felül a maroknyi fichteianusokét, és azért ez sokat elárul), a kortárs filozófusok legnagyobb része (noha nyilván ismeri, mert olvasta) egyáltalán nem veszi komolyan Wittgenstein terápiáját. Soha nem élt és soha nem alkotott még annyi filozófus, mint manapság, és ezek legnagyobb része fáradtságot nem kímélve olyan problémákkal foglalkozik, amelyek Wittgenstein szemében értelmetlenségek. S mivel az értelmetlen filozófiai problémák nyugtalanító feszültségeket idéznek elő, a kortárs filozófusok munkája csak gyarapítja a kellemetlen/diszkomfort fenomenális karakterrel rendelkező mentális állapotok számát kellemetlen/diszkomfort fenomenális karakterrel rendelkező mentális állapotokban amúgy is bővelkedő világunkban.

Hadd magyarázzam el Wittgenstein metafizikájának kudarcának az okát. A filozófiával kapcsolatos egyik legelemibb tapasztalatunk az, hogy a filozófia egyetlen területén sincsen konszenzus. Nem létezik egyetlen olyan filozófiai probléma sem, amelynek megoldásával kapcsolatban egyetértésre jutottak volna a felek, és nem létezik egyetlen olyan filozófiai elmélet sem, amelyet valamennyi filozófus elfogad (l. erről az egyes filozófiai problémákra lebontva Bourget–Chalmers 2013; Tőzsér 2013a;b).

Wittgenstein tökéletesen tisztában volt a filozófiai nézetkülönbségekkel és azok mértékével. Ahogy fogalmaz: „a filozófiában **nincsen fejlődés**, és [...] ugyanazokkal a problémákkal foglalkozunk, melyekkel már a görögök is foglalkoztak” (BT 424, kiemelés tőlem). A fogalmi kapcsolat nyilvánvaló: azért nem beszélhetünk a filozófiában fejlődésről, mert a filozófiai problémáknak nincsenek konszenzuálisan elfogadott megoldásai. Amennyiben sikerült volna bizonyos filozófiai problémákat megoldani, úgy azt értelemszerűen fejlődésnek kellene tartanunk: t_1 -ben **még** nem rendelkezünk ennek és ennek a filozófiai problémának a megoldásával, de t_2 -ben **már** rendelkezünk.

Úgy gondolom, hogy Wittgenstein egész életét végigkísérő filozófiaellenessége háttérében – kimondatlanul is akár – épp a filozófusok közti permanens nézetkülönbségek tapasztalata állt. Ez a tapasztalat az, ami pályája kezdetétől fogva bizalmatlanná tette a filozófiai megismerés lehetőségével szemben. Nem látok más magyarázatot. Ha ugyanis a filozófiai problémák egy részét megoldottuk volna, és rendelkeznék konszenzuálisan elfogadott filozófiai elméletekkel, akkor Wittgenstein nem tekinthetné ezeket a problémákat értelmetlenségeknek. Ha valamennyi filozófus egyetértene például abban, hogy a tulajdonságok univerzálék, ahogy a fizikusok körében teljes egyetértés övezi a Maxwell-törvényeket, akkor Wittgensteinnek semmilyen racionális indoka nem volna az univerzálé-problémát értelmetlenné nyilvánítani.

Tekintsünk most el a különböző optimista metafizikai megközelítésektől: például attól, hogy a jelenlegi nézetkülönbségek dacára is racionálisan hihetünk abban, hogy a jövőben meg fogjuk oldani a filozófiai problémákat, vagy legalábbis eljuthatunk bizonyos jelenségek lehető legjobb filozófiai magyarázatáig! Menjünk bele hát Wittgenstein játékába! Fogadjuk el, hogy a filozófiai megismerés lehetőségével szembeni gyanakvás jogos, és a filozófia episztemikusan értelmetlen vállalkozás!

Egy alapvető probléma ebben az esetben is megmarad. Azt a tényt ugyanis, hogy eddig nem oldottuk meg a filozófiai problémákat és nincsenek konszenzuálisan elfogadott filozófiai elméletek, és hogy ennél fogva a filozófiában nincsen fejlődés, **nemcsak** azzal lehet magyarázni, hogy a filozófia problémák értelmetlen álproblémák, amelyek gyökerében valamilyen fogalmi zavarból eredő nyelvi félreértés áll (I. BT 424). Hanem azzal is lehet, hogy a filozófiai problémák valójában értelmes/valódi problémák, de **kognitíve el vagyunk zárva** azok megoldásától. Collin McGinn hasonlatával élve: abban az értelemben haladja meg a megismerő képességünket a filozófiai problémák megoldása, amilyen értelemben egy csimpánz vagy egy négy-öt éves gyerek megismerő képességét meghaladja például a relativitáselmélet megértése (McGinn 1989, 353–354).

Magyarán, ha rokonszenvezünk is Wittgensteinnek a filozófiai megismeréssel szemben érzett bizalmatlanságával, akkor is gondolhatjuk: a filozófia igénye arra, hogy megoldja a test-lélek, az univerzálék, a más elmék, a fizikai tárgyak metafizikai státusának stb. problémáját, igenis jogos. A baj pusztán csak az, hogy nem tudjuk, hogy a versengő filozófiai elméletek közül melyik ragadja meg (ha egyáltalán megragadja valamelyik) – Platón kifejezésével élve – a valóság „természetes illesztékeit” (Phaidrosz 265e) (már ha vannak a valóságnak természetes illesztékei). Ahelyett tehát, hogy a filozófiai problémákat értelmetlenségeknek bélyegeznénk, **szkeptikusok** is lehetünk. Állíthatjuk azt, hogy az amúgy értelmes filozófiai problémák kapcsán **fel kell függesztenünk** az ítéleteinket.

Ez már csak azért is valódi alternatíva, mert Wittgensteinhez hasonlóan a szkeptikus is tekintheti a filozófia fő céljának a lelki béke megteremtését. Ahogy Sextus Empiricus fogalmaz: „a szkeptikus célja a zavartalan lelkiállapot a vélekedés alá tartozó dolgokban”; „[a szkeptikusok] midőn ítéletüket felfüggeszt[ik], [...] a zavartalan lelkiállapot is melléjük szegőd[ik], mint ahogy az árnyék a testhez” (Sextus 1998, 178–179).

A kérdés csak az, melyiket részesítsük előnyben: Wittgenstein terapeutikus filozófiáját vagy a szkepticizmust? Az alábbiakban azt igyekszem megmutatni, hogy Wittgenstein terapeutikus filozófiáját semmi okunk elfogadni, ezért ha

gyanakvással tekintesz a filozófiai megismerésre, akkor inkább a szkepticizmus mellett érdemes elkötelezned magad (e két stratégiáról l. még Fischer 2011).

A legfőbb probléma Wittgenstein terapeutikus filozófiájával az, hogy konkrét terápiás javaslatok nem rendelkeznek a legcsekélyebb meggyőző erővel sem. Nem hiszem, hogy akadna olyan olvasó, akit Wittgensteinnek a fenti 4. részben bemutatott két terápiája meggyőzött volna arról, hogy az érzetadat-elmélet és/vagy az idő metafizikai problémája fatális nyelvi félreértés következménye.

Kezdem az érzetadat-elmélettel. Az ortodoxia szerint az érzetadat-elmélet mellett felhozott legerősebb érv az ún. „hallucinációkból vett érv”. Ez nagy vonalakban a következőképpen fest. (1) Amikor S hallucinál egy piros paradicsomot, akkor tudatában van valaminek. Fenomenológiailag implauzibilis volna úgy leírni S hallucinatív érzéki tapasztalatát, hogy ennek során S semminek nincsen a tudatában. (2) Az a dolog, aminek S hallucinációja során a tudatában van, nem azonosítható az S aktuális tapasztalatától függetlenül létező világ egyetlen elemével sem, hanem valamilyen elmefüggő (és ennél fogva privát) entitás. (3) Ha S e hallucinatív érzéki tapasztalata S egyes szám, első személyű perspektívájából nézve megkülönböztethetetlen egy piros paradicsom valóságghú érzéki tapasztalatától, akkor S a hallucinációja és a valóságghú észlelése során ugyanolyan típusú mentális állapotban van. Következésképpen (4) amikor S valóságghúen észleli a piros paradicsomot, akkor is valamilyen elmefüggő, privát tárgynak (az érzetadatnak) van közvetlenül a tudatában, az aktuális tapasztalatától függetlenül létező piros paradicsomot csak közvetve észleli.

Vajon hol van ebben az érvben bármilyen nyelvi félreértés? Fussunk végig a premisszákon! Az (1) **fenomenológiai alapon** állítja, hogy S a hallucinációja során tudatában van valaminek. A (2) a „hallucináció” szó **jelentéséből következik**. A (3), amely szerint két numerikusan különböző, de egymástól szubjektíve megkülönböztethetetlen mentális állapot ugyanolyan típusú entitás, **triviálisnak tűnő feltételezés**: mi más határozná meg egy mentális állapot típusát, ha nem olyan tényezők, melyekhez szubjektíve hozzáférünk?

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy a hallucinációból vett érv konkluzív (az (1) és a (3) premissza mindenképpen kikezdhető), hanem azt, hogy az érv premisszáiban **nyoma sincsen** nyelvi félreértéseknek. Az érzetadat fogalmának, illetve az érzetadat-elméletnek egészen egyszerűen semmi köze a *haben* és a *Vorstellung* szavak állítólagos félreértéséhez, következésképpen Wittgenstein terápiája teljességgel elhibázott, mivel teljességgel irreleváns.

Ami az idő metafizikai problémáját illeti: a *hová megy a jelen és hol van a múlt?* megfogalmazás valóban nem túl szerencsés. De ez csak azért van így, mert a kérdés azt sugallja, mintha a jelen „menne” valahová, a múlt pedig „valamilyen

helyen volna”. Ágoston kérdése azonban parafrázálható a következőképpen: *létezik-e múlt, és ha igen, milyen értelemben létezik?* E kérdésre pedig – a wittgensteiniánusok kedélyét borzolandó – ekképp is lehet válaszolni: *igen, létezik a múlt és léteznek a múltbeli tárgyak, és e múltbeli tárgyak ugyanabban az értelemben léteznek, mint a jelenbeliek.*

Íme egy érv e mellett. (1) Minden kontingensen igaz kijelentés esetében van valami a világban, ami azt igazzá teszi. Ha azt mondod például, hogy *a Halászbástya fehér*, akkor e kijelentést az a világban lévő tény teszi igazzá, hogy a Halászbástya fehér, vagyis hogy a Halászbástya instanciálja a fehérség tulajdonságát. Ha ez a tény nem állna fenn, akkor az *a Halászbástya fehér* kijelentés nem volna igaz. (2) A múltra vonatkozó kijelentéseink lehetnek igazak. Igaz például az a múltra vonatkozó kijelentés, hogy *a Jura időszakban dinoszauruszok mászkáltak a Földön*, de hogy ne menjünk ilyen messzire az időben, igaz az a múltra vonatkozó kijelentés is, hogy *Wittgenstein Bécsben született*. Következésképpen (3) léteznie kell a múltnak és a múltbeli tárgyaknak, és ugyanabban az értelemben kell létezniük, mint amilyen értelemben a jelenbeli tárgyak léteznek. Ha ugyanis kizárólag a jelen és a jelenbeli tárgyak léteznének, akkor nem volna semmi, ami ilyen és ilyen tulajdonságokat instanciálva, igazzá tehetné a múltra vonatkozó kijelentéseinket, és ennek következtében azok nem lehetnének igazak.

A kérdést most is feltehetném: hol van ebben az érvben bármilyen nyelvi félreértés? Vajon melyik premissza származik a nyelvünkbe plántált időfolyam képéből? Mind az (1), mind a (2) triviális igazságnak tűnik. Ha gonoszkodni akarnék, magát Wittgensteint hoznám fel saját terapeutikus filozófiája ellen, mondván: mind az a meggyőződésünk, hogy „a kontingensen igaz kijelentéseket valaminek igazzá kell tennie”, mind az, hogy „igaz kijelentéseket lehet tenni a múltból” – Wittgenstein szavaival élve – „hozzátartoz[ik] a gondolatokkal (illetve a nyelvvel) való **minden ténykedés** fundamentumához” (B [= Wittgenstein 1989a] 401, kiemelés tőlem). Vagyis, mint a *Vorwissen* [előzetes tudás] nyilvánvaló esetei, nem származhatnak a nyelv félreértéséből.

Ha szerény akarnék lenni, azt mondanám: e két példával mindössze azt akartam igazolni, hogy létezik legalább két olyan filozófiai elmélet (az érzetadat-elmélet és az eternalizmus/négydimenzionalizmus), melyeket Wittgenstein egészen bizonyosan nyelvi félreértésből származó értelmetlenségeknek tekintene, holott egészen bizonyosan nem azok. Ha nem akarnék szerény lenni, azt mondanám: e két példával azt akartam illusztrálni, hogy Wittgenstein metafizológiájánál minden más metafizológia jobb. Jobb, ha optimistaként azt gondolod, hogy előbb-utóbb karosszékből megoldjuk a filozófiai problémákat. Jobb, ha naturalistaként azt gondolod, hogy a karosszékből ugyan nem, de a természettudományok eredményeire

támaszkodva megoldjuk a filozófiai problémákat. Jobb, ha relativistaként azt gondolod, hogy a filozófiai elméletek mindössze perspektívák. És jobb, ha szkeptikusként azt gondolod, hogy a filozófiai problémákkal kapcsolatban fel kell függesztenünk az ítéleteinket.

Irodalom

- Austin, John 1961a. Ifs and cans. In: Austin (1961c: 153–180).
- Austin, John 1961b. Other minds. In: Austin (1961c: 44–84).
- Austin, John 1961c. Philosophical papers (szerk. James O. Urmson–Geoffrey J. Warnock). Oxford: Oxford University Press.
- Austin, John 1961d. Pretending. In: Austin 1961c: 201–219).
- Austin, John 1962. Sense and sensibilia (szerk. Geoffrey J. Warnock). Oxford: Oxford University Press.
- Bourget, David–David Chalmers 2013. What do philosophers believe. *Philosophical Studies*. (<http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs11098-013-0259-7#page-1>)
- Fischer, Eugen 2011. How to practice philosophy as therapy: Philosophical therapy and therapeutic philosophy. *Metaphilosophy* 42: 49–82.
- Hacker, Peter M. S. 1993. Wittgenstein: Meaning and mind, An analytical commentary on the *Philosophical Investigations* Vol. 3. Oxford: Basil Blackwell.
- Kelemen János 2000. A nyelvfilozófia rövid története. Budapest: Áron Kiadó.
- Kenny, Anthony 1984. The legacy of Wittgenstein. Oxford: Basil Blackwell.
- Kremer, Michael 2012. Russell's merit. In: José L. Zalabardo (szerk.): *Wittgenstein's early philosophy*. Oxford: Oxford University Press. 185–220.
- McGinn, Colin 1989. Can we solve the mind-body problem? *Mind* 99: 349–366.
- Rorty, Richard 1979. *Philosophy and the mirror of nature*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Russell, Bertrand 2005. A denotálásról (ford. Simonyi András). *Világosság* 46/2: 5–16.
- Ryle, Gilbert 1999. A szellem fogalma (ford. Altrichter Ferenc). Budapest: Osiris Kiadó.
- Savigny, Eike von 1993. *Die Philosophie der normalen Sprache. Eine kritische Einführung in die „Ordinary language philosophy“* (Veränderte Neuausgabe). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Sextus Empiricus 1998. A pürrhonizmus alapvonalai (ford. Lautner Péter). In: Kendeffy Gábor (szerk.): *Antik szkepticizmus: Cicero- és Sextus Empiricus-szövegek*. Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Suter, Ronald 1989. *Interpreting Wittgenstein. A cloud of philosophy, a drop of grammar*. Philadelphia: Temple University Press.
- Tőzsér János 2001a. Ágoston és Wittgenstein az időről. In: Tőzsér János: *Játékok és nyelvjátékok*. Budapest: Kávé Kiadó. 96–120.
- Tőzsér János 2001b. Miért olyan népszerűtlen Wittgenstein manapság az analitikus filozófusok körében? *Magyar Filozófiai Szemle* 45/2–3: 301–321.
- Tőzsér János 2013a. Lehet-e egy filozófiai elméletben komolyan és őszintén hinni? *Magyar Filozófiai Szemle* 57/1: 159–172.
- Tőzsér János 2013b. Maradok szkeptikus, tisztelettel. *Magyar Filozófiai Szemle* 57/2: 135–146.

- Wittgenstein, Ludwig 1966. [= LC] Lectures and conversations on aesthetics, psychology and religious belief (szerk. Cyrill Barrett). Berkeley: University of California Press.
- Wittgenstein, Ludwig 1967. [= Z] Zettel (szerk. Gertrude E. M. Anscombe–Georg H. von Wright). Oxford: Basil Blackwell.
- Wittgenstein, Ludwig 1974. [= PG] Philosophical grammar (szerk. Rush Rhees, ford. Anthony Kenny). Berkeley: University of California Press.
- Wittgenstein, Ludwig 1980. [= CV] Culture and value (szerk. Georg Henrik von Wright, ford. Peter Winch). Chicago: University of Chicago Press.
- Wittgenstein, Ludwig 1984. [= BB] Das Blaue Buch, Eine Philosophische Betrachtung (Das Braune Buch). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Wittgenstein, Ludwig 1989a. [= B] A bizonyosságról (ford. Neumer Katalin). Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Wittgenstein, Ludwig 1989b. [= TLP] Logikai-filozófiai értekezés (ford. Márkus György). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wittgenstein, Ludwig 1997. [= PU] Philosophische Untersuchungen. In: Ludwig Wittgenstein: Tractatus logico-philosophicus, Tagebücher 1914–1916, Philosophische Untersuchungen. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Wittgenstein, Ludwig 1998. [= FV] Filozófiai vizsgálódások (ford. Neumer Katalin). Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Wittgenstein, Ludwig 2012. [= BT] The Big Typescript: TS 231. Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell.

Later Wittgenstein on philosophy, philosophical problems and language

Abstract: This paper thematically consists of two parts. In the first part, I argue that later Wittgenstein has no first-order philosophy. According to him, there are no genuine philosophical problems since he regards philosophical problems as results of misunderstanding language. The only real purpose of philosophy is to eliminate philosophical problems and restore our peace of mind. In the second part, I argue that Wittgenstein's metaphilosophy is mistaken. His pursuit to dissolve philosophical problems by grammatical analysis is implausible.

Keywords: philosophical problems; metaphilosophy; misunderstanding of language; grammatical analysis

Tózsér János a kései Wittgenstein filozófiájáról¹

Ullmann Tamás

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Filozófiai Intézet
ullmantamas@freemail.hu

Kivonat: Tózsér János „A kései Wittgenstein a filozófiáról, a filozófiai problémákról és a nyelvről” című tanulmányának állításai számos ponton vitára késztettek. Ebben a rövid írásban nem vállalkozom Wittgenstein filozófiájának védelmére. Az írás Wittgenstein nyelvfilozófiájának rövid összefoglalása után mindössze arra tesz kísérletet, hogy Tózsér gondolatmenetének belső ellentmondásaira és értelmezési stratégiájának problémáira hívja fel a figyelmet.

Kulcsszavak: filozófia; metafizológia; nyelvjáték; analitikus filozófia

„Meg kell fontolnod, hogy a nyelvjáték, mondhatni, valami előreláthatatlan. Úgy értem, nincs megalapozva. Nem ésszerű (vagy ésszerűtlen). Itt áll – mint életünk” (Wittgenstein 1989, 148–149). A kései Wittgenstein bizonyosságról írt szövegei között található részlet jól mutatja, hogy Wittgenstein szerint az úgynevezett nyelvjátékok nem egyszerűen a nyelvhasználat különös és csak lokálisan érvényes területét jelölik, mintha a nyelvjáték egyfajta „dialektus” lenne a mindenki által elfogadott nyelven belül. A nyelvjáték cselekvés és életforma, nem pedig valamiféle tanulás által megszerezhető tudás, vagy kutatás és érvelés révén megszerezhető bizonyosság. „Itt áll – mint életünk.” A nyelv rétege „alatt” tehát nincs egy másik, mélyebb réteg, a bizonyosság, a tudás, az öntudat vagy a fizikai létezés világa. A kései Wittgenstein filozófiájának kiindulópontja az, hogy a nyelv az első; de nem a világot leíró nyelvi funkció az első, hanem a világunkat konstituáló és a cselekvésünket szabályozó nyelvjáték értelmében vett nyelv. Az, ami mögé értelmetlenség kérdezni. A nyelv ebben az értelemben ugyanis életünk egészét áthatja és meghatározza a világhoz való viszonyunkat.

Mindenekelőtt szeretném leszögezni, hogy nem áll szándékomban megvédeni Wittgensteint Tózsér János cikkének vádjaival szemben. Úgy vélem ugyanis, hogy Wittgenstein **nem** szorul védelemre. Wittgenstein mellett már csak azért sem érdemes érvelni, mert akiknek a körében – idézek a szerzőtől – „a kései Wittgenstein filozófiája nem örvend különösebb népszerűségnek, sőt mondhatni,

¹ A cikk megírását az OTKA 109638 számú kutatási pályázat támogatása tett lehetővé.

rendkívül népszerűtlen”, azok ezt a meggyőződésüket akkor sem fogják feladni, ha hosszú és részletes leírást kapnak arról, hogy miért jelentős gondolkodó Wittgenstein. Ezért erre kísérletet sem teszek.² Inkább arról szeretnék írni, hogy magában a szövegben milyen retorikai és értelmezési eszközökkel él a szerző, hogy a neki tetsző eredményre juthasson. Ez a szöveg ugyanis véleményem szerint, miközben a szakirodalmi hivatkozásokkal és a sűrű idézéssel a korrektség látogatást kelti, valójában egy erősen megkérdőjelezhető értelmezés eredménye. Ha a szerző szerint Wittgenstein terapeutikus filozófiája „óriási kudarc”, akkor nem túlzás azt állítani, hogy ez a szöveg viszont hermeneutikai értelemben kudarc. Mi lehetett megírásának az oka? Talán az, hogy a szerző szerette volna a metafizika kérdéseire irányítani a figyelmet, és minden bizonnyal szerette volna saját metafizikai álláspontját előadni. Úgy gondolom, hogy ezek legitim törekvések és üdvözlendő szándékok. De hogy ehhez miért kellett felhasználni Wittgensteint, azt sajnos nem értem.

Illetve van egy sejtésem. Ahogy a szerző maga is írja, a kortárs analitikus filozófusok körében Wittgenstein nem túlzottan népszerű. Azért különös ez az állítás, mert ezt valamiért az analitikus filozófusoknak újra és újra meg kell fogalmazniuk, miközben az, hogy mondjuk Fichte, vagy Nietzsche, vagy Heidegger miért nem népszerű, az láthatóan kevésbé érdekes a számukra. Miért van ez? Miért kell újra és újra hangsúlyozni, hogy Wittgenstein filozófiája zsákutca, idejétmúlt, vagy egyszerűen csak kudarc? Talán azért, mert Wittgenstein túlságosan közel áll az analitikus filozófiához. Nem szellemi értelemben, hanem a leszármazás vagy a keletkezés értelmében. Wittgenstein a (kortárs) analitikus filozófia szeplőtelen fogantatásán a szeplő, akit ezért újra és újra tagadni kell. Wittgenstein a (kortárs) analitikus filozófia tudattalanja, valamiféle árnyék, akivel le kell számolni.³ Mégpedig azért, mert (1) miközben a századelő logikai törekvéseinek a kortárs és megkérdőjelezhetetlen résztvevője, miközben a Bécsi Kör szellemiségének komoly befolyásolója, mégis rossz útra tért, vagyis kései filozófiájában elhagyta az egyedül üdvözítő utat; mert (2) eleven bizonyítéka annak, hogy a logikai és nyelvi elemzések nem csupán a későbbi analitikus filozófia által kanonikusnak tartott irányba vezethetnek; mert (3) olyan problémákat fogalmazott meg, amelyekkel

² Azt viszont szeretném megemlíteni, hogy magyar nyelven is rendkívül alapos és magas minőségű szövegek születtek Wittgenstein filozófiájáról, olyan szövegek, amelyekről a szerző még csak említést sem tesz. Mindenekelőtt Neumer Katalin munkáira utalnék, különösen arra a könyvre, amely az analitikus elmefilozófusok számára is haszonnal forgatható (Neumer 2006).

³ A korábbi analitikus filozófia számára Wittgenstein nagyon is fontos szerző volt. Úgy tűnik, hogy Wittgenstein azóta nemkívánatos személy, amióta az analitikus filozófia nyelvfilozófiából átalakult elmefilozófiává és metafizikává.

a kortárs analitikus filozófia nem tud mit kezdeni (pl. a nyelv világkonstituáló szerepe, a privátnyelv-argumentum, illetve egyáltalán egy olyan nyelvfelfogás, amelynek középpontjában a használat és az életforma áll, nem pedig a referáló funkció). Wittgenstein túl jó az analitikus filozófusok számára ahhoz, hogy csak úgy át lehessen utalni a kontinentális filozófusok táborába, de nem elég jó ahhoz, hogy a „mozgalom” szilárd támasztéka és kiindulópontja legyen. Így lesz szegény Wittgenstein lenyelhetetlen és kiköphetetlen figura, akivel sajnos foglalkozni kell, de akit a legjobb lenne elfelejteni.

Az alábbiakban szeretném megmutatni, hogy a cikk szerzője olyan nézőpont alapján beszél, amely Wittgenstein saját gondolkodásától teljesen idegen, s úgy építi fel mondanivalóját, hogy arra remekül alkalmazható a wittgensteini filozófia kritikai attitűdje.

Vegyük sorra. 1. A cikk által használt szótár távol áll Wittgenstein szóhasználatától. Csak néhány példa olyan kifejezésekre, amelyeket Wittgensteinnél biztosan nem találunk meg: „elsőrendű filozófiai probléma”, „sztenderd filozófiai probléma”, „valódi/genuin probléma”, „kellemetlen/diszkomfort fenomenális karakterrel rendelkező mentális állapot”, „a filozófia episztemikusan értelmetlen vállalkozás”. Ezek a kifejezések bizonyos értelemben a tanulmány alapfogalmai és alapvető kifejezései. Nem kell a hermeneutikában túlzottan iskolázottnak lenni ahhoz, hogy belássuk: ha valaki egy filozófiát az általa alkalmazott és a bemutatni kívánt filozófiától teljesen idegen nyelven közvetít, akkor nem lefordítja egy érthetőbb nyelvre, hanem átfordítja egy idegen közegbe, amittől ez a filozófia részleteiben és egészében is eltorzul. Itt pontosan erről van szó.

2. Ettől a stratégiai csúsztatástól nem független egy másik nyilvánvaló probléma sem. A cikk szerzője minden további nélkül magától értetődőnek veszi, hogy mit jelent a filozófia és a metafizika különbsége és mik a valódi filozófiai problémák. Vagyis a szerző folyamatosan értékeli, és ezt olyan leplezetlen nyíltsággal teszi, hogy a szövegből kiolvasható a filozófia „igazi, valódi, genuin” problémáinak listája: „a test-lélek, az univerzálék, a más elmék, a fizikai tárgyak metafizikai státuszának problémája”, „az érzetadat-elmélet, az idő metafizikai problémája”. A szerző még azt is sugallja, hogy ezek azok a problémák, amelyekkel a filozófia a görögök óta foglalkozik, vagyis ezek az **örök** filozófiai problémák.

Véleményem szerint ez a tanulmány egyik legnehezebben tartható állítása: ezek a problémák ugyanis nem Wittgenstein problémái, még kevésbé a filozófia örök problémái, ezek a problémák a kortárs analitikus filozófia problémái, amelyek azért tűnnek a legáltalánosabbnak, mert az analitikus filozófia – önmaga számára legalábbis észrevétlenül, de külső nézőpontból nagyon is jól

láthatóan – univerzalizálja a saját partikuláris álláspontját.⁴ Más szóval megkonstruálja azt a nézőpontot, amit utána magától értetődően univerzálisnak, pártatlannak és objektívnek tart.

Ezzel nem azt akarom állítani, hogy a metafizológiáról való gondolkodás nem fontos. Nagyon fontos, és Tőzsér Jánosnak nagy érdemei vannak abban, hogy erre ráirányította a figyelmet (Tőzsér 2013). Viszont Wittgenstein filozófiáját először lefordítani a kortárs analitikus elmefilozófia nyelvére, majd beleerőltetni a kortárs analitikus metafizológia problémahorizontjába (hogy ne legyen tévedés, az utolsó bekezdés felsorolja a szerző által lehetségesnek tartott metafizológiai álláspontokat), végül az egészből kihozni azt, hogy Wittgenstein állítólagos álláspontjánál szinte minden más álláspont jobb – szerintem nemcsak problematikus, de felesleges is. A szerző ezzel nem azt éri el, hogy belássuk metafizológiai igazát, hanem azt, hogy megütközzünk hermeneutikai erőszakosságán és retorikai ügyeskedésén.

Wittgenstein nem szorul védelemre. A reflektálatlan analitikus filozófiai értelmezésekkel szemben azonban talán éppen maga az analitikus filozófia szorul védelemre. A más filozófiai álláspontokkal szembeni vakság ugyanis nem filozófiai álláspont.

3. A szerző számára, úgy tűnik, a filozófia és az ún. metafizológia viszonya nem vet fel súlyos kérdéseket. Tudni véli, hogy mi a filozófia, ezért azt is tudni véli, hogy mi a metafizológia. A filozófia az úgynevezett filozófiai problémákkal való foglalatosság (sokféle probléma található a filozófiának nevezett tudomány területén, de Tőzsér nem hagy kétséget afelől, hogy a legfontosabbak azok, amelyeket újra és újra felsorol és afelől sem, hogy ezek egyszermind a filozófia örök és végső problémái: test-lélek, univerzálék, más elmék, fizikai tárgyak státusza stb.) A metafizológia eszerint azzal foglalkozik, hogy ezek a végső kérdések, vagy az ezekből levezethető egyéb kérdések milyen módszerrel és milyen stratégiával oldhatók meg, illetve hogy egyáltalán megoldhatóak-e. Nem véletlen, hogy a következő metafizológiai álláspontok listáját kapjuk az utolsó bekezdésben: optimista, naturalista, relativista, szkeptikus. **Ebbe** a filozófiáról és metafizológiáról alkotott képbe valóban nem fér bele Wittgenstein. De valószínűleg a hagyomány egyetlen nagy gondolkodója sem, ez a séma ugyanis a kortárs analitikus filozófia önképére van szabva.

4. A szerző szerint a filozófiában nincs fejlődés, mert a filozófiai problémáknak nincs konszenzuális megoldásuk. Ha lenne, akkor fejlődés is lenne. Véleményem szerint a filozófiában is beszélhetünk tág értelemben vett fejlődésről, de nem a

⁴Noha az *ad hominem* érvek semmi mellett és semmi ellen nem jó érvek, mégis meg kell jegyezni: a felsorolt problémák listája majdnem szó szerint megegyezik Tőzsér János *Metafizika* című könyvének 6 tematikus főfejezetével: Tulajdonságok, Fizikai tárgyak, Fizikai tárgyak létezése az időben, Események, Lehetséges világok, A test-lélek probléma két aspektusa (Tőzsér 2009).

problémák megoldása miatt. A filozófiában az a fejlődés, hogy például Descartes után nem lehet úgy gondolkodni, mintha a *cogito*-érv nem született volna meg; Kant után úgy, mintha a transzcendentális fordulat nem történet volna meg; stb.

Zárásként még azt szeretném megemlíteni, hogy 5. Tózsér János cikke nem csupán hatástalan Wittgenstein úgynevezett bírálatában, de a szöveg mondatainak jó része olyan metafizikai konstrukciókat jelenít meg tömörített formában, amelyekkel kapcsolatban kiválóan alkalmazhatnánk Wittgenstein kritikai gondolkodását. Vegyük például a hallucinációkból vett érv összefoglalását. Tózsér itt azt írja: Az érv harmadik lépése, miszerint „két numerikusan különböző, de egymástól szubjektíve megkülönböztethetetlen mentális állapot ugyanolyan típusú entitás, triviálisnak tűnő feltételezés: mi más határozná meg egy mentális állapot típusát, ha nem olyan tényezők, melyekhez szubjektíve hozzáférünk?” Tózsér az egész érv felépítésével és elemzésével azt akarja bizonyítani, hogy az érv, függetlenül attól, hogy konkluzív-e vagy sem, nem nyelvi félreértésen alapul. Ezzel akár egyet is érthetünk. Mégis az az olvasó benyomása, amikor az egész érv megfogalmazását olvassa, hogy Wittgenstein pontosan az ilyen típusú nyelvhasználat ellen emelte fel a szavát. Mi az, hogy valamely mentális állapot egy entitás? Mi az, hogy a mentális állapotoknak típusai vannak? Mi az, hogy szubjektíve hozzáférünk egy ilyen entitáshoz? Itt egy nem létező nyelv keletkezik a természetesség látszatát keltve nagyon eltérő nyelvjátékok elemeiből. Nem pontosan az ilyen nyelvhasználatról beszél Wittgenstein, amikor a filozófiai tevékenységet kritizálja?

Irodalom

Neumer Katalin 2006. A lélek aspektusai. Wittgenstein a Filozófiai vizsgáldások után. Budapest: Gondolat.

Tózsér János 2009. Metafizika. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Tózsér János 2013. Lehet-e egy filozófiai elméletben komolyan és őszintén hinni? Magyar Filozófiai Szemle 57/2: 159–172.

Wittgenstein, Ludwig 1989. A bizonyosságról. Ford. Neumer Katalin. Budapest: Európa Kiadó.

János Tózsér on the philosophy of later Wittgenstein

Abstract: Some of the problematic theses of János Tózsér's article ['Later Wittgenstein on philosophy, on philosophical problems and on language'] compelled me to formulate counter-arguments. Nevertheless, my short article does not aim to defend Wittgenstein's philosophy. Following a short presentation of Wittgenstein's late ideas on language and language games, it endeavours only to show the internal contradictions and the problematic points of Tózsér's interpretation.

Keywords: philosophy; metaphilosophy; language game; analytical philosophy

Wittgenstein-értelmezésem védelmében¹

Tőzsér János

Kaposvári Egyetem, Pedagógiai Kar
jantozser@gmail.com

Kivonat: Ullmann Tamás szerint „A kései Wittgenstein a filozófiáról, a filozófiai problémákról és a nyelvről” című tanulmányom elhibázott: félreértem a kései Wittgenstein filozófiáról vallott nézeteit. Jelen válaszban Wittgenstein-értelmezésemet igyekszem megvédeni Ullmann kritikájával szemben.

Kulcsszavak: filozófia; filozófiai probléma; a nyelv félreértése

„A kései Wittgenstein a filozófiáról, a filozófiai problémákról és a nyelvről” című tanulmányomban (Tőzsér 2014) amellet érveltem, hogy a kései Wittgenstein szerint a filozófiai problémák értelmetlenek, mert azokat a nyelvünk félreértése eredményezi. Ennélfogva a filozófia feladata csak az lehet, hogy rámutatva a különböző nyelvi félreértésekre, felszámolja a filozófiai problémákat. A kései Wittgenstein szerint a filozófiának terápiaként kell működnie, amely kigyógyíthat bennünket a filozófiai problémákkal való viaskodásból eredő emocionális zavarokból. A kései Wittgensteinnek tehát nincsen elsőrendű filozófiai tanítása, hanem kizárólag metafilozófiája van. E metafilozófia azonban – ahogy igyekeztem megmutatni – alapjaiban elhibázott.

Ullmann Tamás „Tőzsér János a kései Wittgenstein filozófiájáról” című hozzászólásában azt állítja: tanulmányom „erősen megkérdőjelezhető értelmezés eredménye” (Ullmann 2014, 152) és „hermeneutikai értelemben kudarc” (uo.). Az alábbiakban Ullmann kritikájára válaszolok hat pontban.

1. Ullmann hozzászólása elején kijelenti, hogy „Wittgenstein nem szorul védelemre” (Ullmann 2014, 154), majd hozzáteszi: cikkében nem kísérl meg érvekkel alátámasztani, „hogya miért jelentős gondolkodó Wittgenstein” (uo.).

Ullmann valaait félreért. Wittgenstein jelentőségét egy pillanatia sem vitattam. Ez valóban vitán felül áll, elvégre Wittgenstein két meghatározó 20. századi

¹ Köszönettel tartozom Kelemen Jánosnak a beszélgetéseinkért. A tanulmányhoz vezető kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai Hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg, és az OTKA 109638 számú kutatási pályázata támogatta.

filozófiai mozgalomnak is az atyja. Korai művében, a *Tractatus*-ban a logikai atomizmus és a jelentés igazságfeltételes elméletét dolgozza ki, amely utóbbi mai napig az egyik uralkodó jelentésemélet, kései műve pedig, a Filozófiai vizsgálódások, a természetes nyelv filozófiájának az alapműve.

Wittgenstein **jelentősége** tehát valóban nem szorul védelemre, de Wittgenstein filozófiai **tanítása** annál inkább. A filozófia már csak ilyen: a filozófusok vitatkoznak egymással, nem fogadják el egymás álláspontját. Így volt ez a filozófia kezdeitől. Arisztotelész rendületlenül bírálta Platón ideaelméletét, és tette ezt anélkül, hogy egy pillanatra is kétségbe vonta volna Platón jelentőségét.

Furcsállom, hogy Ullmann szemében nem válik el egy filozófus jelentőségének megítélése attól a kérdéstől, hogy az illető tanítása mennyire védhető. Nem akarom egy nyelvészeti folyóirat hasábjain kitergetni a filozófia szennyését, és újramezdeni az analitikus-kontinentális vitát (l. Eszes–Tőzsér 2005; Schwendtner 2006; Ullmann 2006; Eszes–Tőzsér 2007, 2010), de azt igenis el kell mondanom: Ullmann attitűdje jól illusztrálja a kontinentális filozófia gyakorlatát. Leborulni egy nagy halott filozófus előtt, nem kritizálni a műveit, csak interpretálni, és az ő nézőpontjából értelmezni a világot és benne önmagunkat.

2. Ullmann szerint meglehetősen ambivalens a kortárs analitikus filozófia és a kései Wittgenstein viszonya. Ahogy fogalmaz: „Wittgenstein a (kortárs) analitikus filozófia szeplőtelen fogantatásán a szeplő [...], a (kortárs) analitikus filozófia tudattalanja, valamiféle árnyék, akivel le kell számolni [...], lenyelhetetlen és kiköphetetlen figura, akivel sajnos foglalkozni kell, de akit a legjobb lenne elfelejteni” (Ullmann 2014, 153).

Ullmann metaforái túlzóak. Egyszerűen arról van szó, hogy az analitikus filozófia az 1960-as, 70-es években nagyon megváltozott. Átesett egy metafizikai és naturalista fordulaton, és ezzel szembement majdnem mindennel, amit Wittgenstein gondolt.

Azt viszont nem értem, hogy Ullmann miért nekem adressálja a metaforáit. Vitatott tanulmányomban ugyanis éppen azt próbáltam megmutatni, hogy mennyire **téves** a kortárs analitikus filozófusok Wittgenstein-értelmezése, mivel elsőrendű filozófiai téziseket tulajdonítanak neki, holott nincsenek ilyenek. Éppen azt akartam megmutatni: amikor a kései Wittgenstein bizonyos filozófiai problémákat elemez, akkor ezt csak azért teszi, hogy rámutathasson azokra a nyelvi a félreértésekre, melyekből a kérdéses problémák fakadnak.

3. Ullmann szerint tanulmányomban „olyan szótárt használ(ok), amely teljesen idegen Wittgenstein szóhasználatától” (Ullmann 2014, 153), és „átfordít(om) egy idegen közegbe, amitől ez a filozófia részleteiben és egészében is eltorzul” (uo.).

Íme e „szótár” ominózus elemei: (1) „elsőrendű filozófiai probléma”, (2) „szten-derd filozófiai probléma”, (3) „valódi/genuin probléma”, (4) „kellemetlen/diszkomfort fenomenális karakterrel rendelkező mentális állapot”, (5) „a filozófia episztemikusan értelmetlen vállalkozás”.

Ami az (1)-t illeti: e kifejezést tanulmányom elején használom, hogy megkülönböztessem az olyan kérdéseket, mint „mi határozza meg egy mondat jelentését?”, vagy „honnan tudjuk, hogy a másik embernek van-e elméje?”, az olyan kérdésektől, mint „értelmesek-e a filozófiai problémák?”, vagy „mi a filozófia feladata?”. Az előbbi kettőt – jobb híján és a szakirodalom terminológiájával teljes összhangban – elsőrendű filozófiai problémának, utóbbi kettőt metafizikai problémának nevezem. Ami a (2)-t illeti: e kifejezésnek nincs terminusértéke, így nem is kell több szót vesztegetni rá. Ami a (3)-t: teljesen jogos és indokolt valódi problémá(k)ról beszélni, ha léteznek álproblémák, márpedig Wittgenstein szerint valamennyi filozófiai probléma álprobléma. Ami a (4)-t: e kifejezéssel azokra az emocionális zavarokra a fenomenológiai vonásaira utalok, amelyek akkor jelentkeznek, amikor filozófiai problémákkal foglalkozunk. Figyeljünk Wittgenstein megfogalmazásaira: a filozófiai problémák „csomók a gondolkodásban” (BT [= Wittgenstein 2012] 422); „duzzanatok” (FV [= Wittgenstein 1998] 119); „állandó irritációk” (BT 409); „mélyen nyugtalanító[ak]” (FV 111); „olyanok, mint egy hajszál a nyelven, amit érzünk, de nem tudunk eltávolítani” (BT 409). Vajon mire utalhat Wittgenstein ezekkel a metaforákkal és hasonlatokkal, ha nem arra, hogy a filozófiai problémákkal való foglalkozás olyan mentális állapotokkal jár, amelyeket kellemetlen átélni? Ami pedig az (5)-t illeti: ha a filozófiai problémák értelmetlenek, és a filozófia csakis mint terápia létjogosult, akkor – akár tetszik a kifejezés Ullmann-nak, akár nem – a filozófia episztemikusan értelmetlen vállalkozás.

Szerintem tehát a fentebbi öt kifejezés nem „teljesen idegen” Wittgensteintől, még ha ő maga nem írta is le ezeket ebben a formában. De ha már az „idegen közeg torzításánál” tartunk, érdemes felidézni Ullmann egyik megfogalmazását. E szerint: „[Wittgenstein] olyan problémákat fogalmazott meg, amelyekkel a kortárs analitikus filozófia nem tud mit kezdeni (például a nyelv **világkonstituáló** szerepe [...])” (Ullmann 2014, 152–153, kiemelés tőlem, T.J.). Talán nem tévedek nagyot, ha azt állítom: a *nyelv világkonstituáló szerepe* kifejezés távolabb esik Wittgenstein szellemiségétől, mint a *valódi probléma*.

4. Ullmann szerint „minden további nélkül magától értetődőnek vesz[em], hogy mit jelent a filozófia és a metafizika különbsége és mik a valódi filozófiai problémák” (Ullmann, 2014, 153), ráadásul ez utóbbiakra a következő példákat hozom: „a test-lélek, az univerzálék, a más elmék, a fizikai tárgyak metafizikai státusának problémája» és „az érzetadat-elmélet, az idő metafizikai problémája»”

(Ullmann 2014, 153). Ullmann szerint „ezek a problémák [...] nem Wittgenstein problémái, még kevésbé a filozófia örök problémái, ezek a problémák a kortárs analitikus filozófia problémái” (uo.).

Ezzel kapcsolatban két dolgot mondanék. Először is, tanulmányomban valóban nem elemeztem a filozófia és a metafilozófia viszonyát. Ez valóban nem triviális viszony, de a kései Wittgenstein esetében elég egyértelmű a helyzet: a filozófiai problémák értelmetlenek, a filozófia csak mint metafilozófia, vagyis csak mint filozófiai terápia létjogosult. Másodszor, a fentebb említett problémákról külön-külön kell eldöntenünk, hogy a filozófia örök kérdései közé tartoznak-e, vagy sem. Figyelembe véve Platón vagy Descartes azon igyekezetét, hogy bebizonyítsák a lélek halhatatlanságát, nem túlzás azt állítani, hogy a test-lélek probléma a filozófia örök problémái közé tartozik, és nemcsak a kortárs analitikus filozófia problémája. Vagy figyelembe véve Arisztotelész szubsztanciaelméletét és annak számos középkori követőjét, nem túlzás azt állítani, hogy a fizikai tárgyak metafizikai státusának problémája sem pusztán a kortárs analitikus filozófia belügye. Nem is beszélve Platón ideaelméletéről, amely az univerzálé-probléma egyik legjobb, ma is sokak által képviselt megoldási javaslata.

Azt is látni kell: Wittgenstein a fizikai tárgyak metafizikai státusán kívül valamennyi felsorolt problémával foglalkozott. Sok értelmező szerint Wittgenstein válasza a test-lélek problémára az úgynevezett kriteriológiai nézet (l. Suter 1989, 139–153); az univerzálé-problémára a családi hasonlóság koncepciója (l. Bambrough 1970); a más elmék problémájára maga a privátnyelv-érv (l. Malcolm 1958). Az érzetadatok létezésének problémája, valamint az idő rejtélyes voltával kapcsolatos kérdések pedig közismerten Wittgenstein leggyakrabban tárgyalt témái közé tartoznak.

5. Ullmann így fogalmaz: „[a] szerző szerint a filozófiában nincsen fejlődés, mert a filozófiai problémáknak nincs konszenzuális megoldásuk” (Ullmann 2014, 154). Ugyanakkor azt gondolja, hogy ez tévedés: „[a] filozófiában az a fejlődés, hogy például Descartes után nem lehet úgy gondolkodni, mintha a *cogito*-érv nem született volna meg; Kant után úgy, mintha a transzcendentális fordulat nem történt volna meg; stb.” (Ullmann 2014, 155).

Az idézet első fele trükkös hermeneutikai húzás Ullmann részéről, ugyanis nem én állítom azt, hogy a filozófiában nincsen fejlődés, hanem Wittgenstein. Íme: „[a] filozófiában nincsen fejlődés, [...] ugyanazokkal a problémákkal foglalkozunk, melyekkel már a görögök foglalkoztak” (BT 424). Következésképpen, Ullmann nem velem, hanem Wittgensteinnel vitatkozik, amikor a filozófia fejlődése mellett száll síkra.

6. Végezetül hadd idézzek egy hosszabb passzust Ullmanntól:

[A tanulmány] mondatainak jó része olyan metafizikai konstrukciókat jelenít meg tömörített formában, amelyekkel kapcsolatban kiválóan alkalmazhatnánk Wittgenstein kritikai gondolkodását. [...] [A]z az olvasó benyomása [...], hogy Wittgenstein pontosan az ilyen típusú nyelvhasználat ellen emelte fel a szavát. Mi az, hogy valamely mentális állapot egy entitás? Mi az, hogy a mentális állapotoknak típusai vannak? Mi az, hogy szubjektíve hozzáférünk egy ilyen entitáshoz? Itt egy nem létező nyelv keletkezik a természetesség látszatát keltve nagyon eltérő nyelvjátékok elemeiből. Nem pontosan az ilyen nyelvhasználatról beszél Wittgenstein, amikor a filozófiai tevékenységet kritizálja? (Ullmann 2014, 155)

Nem tudom, ki hogy van ezzel, de szerintem mindhárom kérdés értelmes és talán meg is válaszolható. Legalábbis semmi okát nem látom annak, hogy e kérdéseket – mint értelmetlenségeket – visszautasítsuk.

Az első kérdésre például az egyik sztenderd válasz a következő. Amennyiben **okkurrens** mentális állapotokról van szó (például Tibor aktuálisan érzett fájdalomról, vagy István „aha”-élményéről), úgy ezek események. Egy meghatározott ideig tartanak és történnek Tiborral és Istvánnal. Amennyiben **nem-okkurrens** mentális állapotokról van szó (például Tibor ama vélekedéséről, hogy Budapesten lakik, vagy István ama vágyáról, hogy hozzámenjen végre Gizi), úgy ezek viselkedési diszpozíciók. Nem történnek Tiborral és Istvánnal, hanem Tibor és István rendelkezik egy-egy diszpozicionális tulajdonsággal.

A második kérdésre triviális a válasz, és Ullmann csak értetlenkedik. Mindenki pontosan tudja, hogy mit jelent, hogy a mentális állapotoknak különböző típusaik vannak. Mindenki tudja, hogy másmilyen átélni egy fájdalmat, mint egy szorongást, másmilyen átélni a félelmet, mint egy gondolati aktust. Ahogy másmilyen átélni egy enyhe fájdalmat, mint egy erőset, még ha történetesen ugyanakkor a testrésznek a fájdalomról van is szó. Vagyis más típusú mentális állapot a fájdalom és a szorongás, a félelem és a gondolati aktus, és az enyhe fájdalom és az erős.

A harmadik kérdésre ugyancsak adható triviális válasz, ráadásul olyan, ami talán még a kései Wittgenstein szellemiségétől sem idegen. E szerint: egy mentális állapothoz való szubjektív hozzáférés semmi egyebet nem jelent, mint hogy tapasztaljuk azt.

Irodalom

- Bambrough, Renford 1970. Universals and family resemblances. In: Michael J. Loux (szerk.): *Universals and particulars: Readings in ontology*. Garden City, NY: Doubleday. 109–127.
- Eszes Boldizsár–Tózsér János 2005. Mi az analitikus filozófia? *Kellék* 27/28: 45–71.

- Eszes Boldizsár–Tőzsér János 2007. Mi és mi nem az analitikus filozófia? Magyar Filozófiai Szemle 51/1–2: 75–108.
- Eszes Boldizsár–Tőzsér János 2010. Analitikus filozófia és fenomenológia. Magyar Filozófiai Szemle 54/2: 133–156.
- Malcolm, Norman 1958. Other minds. *Journal of Philosophy* 55: 35–52.
- Schwendtner Tibor 2006. Analitikus versus kontinentális filozófia. Magyar Filozófiai Szemle 50/1–2: 1–15.
- Suter, Ronald 1989. *Interpreting Wittgenstein. A cloud of philosophy, a drop of grammar.* Philadelphia: Temple University Press.
- Tőzsér János 2014. A kései Wittgenstein a filozófiáról, a filozófiai problémákról és a nyelvről. (jelen kötetben)
- Ullmann Tamás 2006. Analitikus és kontinentális filozófia. Magyar Filozófiai Szemle 50/3–4: 227–251.
- Ullmann Tamás 2014. Tőzsér János a kései Wittgenstein filozófiájáról. (jelen kötetben)
- Wittgenstein, Ludwig 1998. [= FV] *Filozófiai vizsgálódások* (ford. Neumer Katalin). Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Wittgenstein, Ludwig 2012. [= BT] *The Big Typescript: TS 231.* Malden, MA & Oxford: Wiley-Blackwell.

In defence of my interpretation of Wittgenstein

Abstract: According to Tamás Ullmann, my paper ‘Later Wittgenstein on philosophy, philosophical problems and language’ is mistaken: I misinterpret later Wittgenstein’s conception of philosophy. In this reply I try to defend my interpretation against Ullmann’s criticism.

Keywords: philosophy; philosophical problems; misunderstanding of language

Az innátizmus színeváltozásai – a filozófiától a genetikáig¹

Pléh Csaba

Eszterházy Károly Főiskola, Kognitív és Kommunikációs Kutatócsoport
pleh.csaba@ektf.hu

Kivonat: A tanulmány azt tekinti át, hogy hogyan alakult a Chomsky kezdeményezte generatív nyelvtan nyomán fél évszázad során az innátizmus fogalma. Chomsky kezdetben kategoriális ismeretelméleti érvelést használt az innátizmus mellett. Azt emelte ki, hogy a tapasztalat esetlegességei ellenére minden gyermeknél egyetemes elveket mutató nyelvtan fejlődik ki körülbelül ugyanolyan fejlődési menetben. Ráadásul ez a gyors kibontakozás a környezettől származó visszajelzések és az irányítás szegényes volta mellett megy végbe [az *ingerszegénység* és a *nincsen negatív adat* elve]. Chomsky elméleti innátista felfogása két következménnyel járt a nyelvvel foglalkozó szaktudományokban. Az egyik a modern gyermeknyelvi kutatás, amelynek kibontakozása során az innátista koncepció számos szempontból megkérdőjeleződött, ami a fejlődés beállító rendszereit illeti. Az 1970-es években Bruner, az 1990-es években Karmiloff-Smith, majd az utóbbi évtizedben Tomasello, illetve Csibra Gergely és Gergely György érvelnek amellett, hogy számos tapasztalat alapján a környezetnek igenis van alakító szerepe a gyermek nyelvi rendszerének kialakulásában. Chomsky ingerszegénységi koncepcióját modern etológiai érvelés váltja fel, amelyben az ingerszegénység helyett a gyermek és a környezet együtt alakít ki egy tanító- és tanulórendszert. Maga az elsajátítási folyamat lesz veseszületten szerveződő. Chomsky innátista érvelésének másik következménye Eric Lenneberg úttörő munkái nyomán a nyelvi zavarok genetikájának koncepciója. A nyelv mint rendszer innátista koncepciója a mai szaktudományos körülmények között genetikai értelmezést kap: ami innát, annak valójában a genomban kell kódolódnia. Miképp a viselkedésgenetikai kutatás stratégiájában általában, a szakma elkezd keresni a csak nyelvi zavart mutató gyermekeket. Áttekintésünk bemutatja, hogy ennek a kissé naív genetikai determinizmusnak milyen gondjai lesznek a továbbiakban: mind a specificitás, mind a genetikai alap megkérdőjeleződött. Chomsky maga ambivalens az általa ihletett fél évszázados természettudományos fejlődés értelmezésében. Az utóbbi években újra visszatér egy olyan felfogáshoz, amely túllép a genetikai innátista stratégián. Visszatér oda, hogy az innátizmus tulajdonképpen az univerzum szerkezetére vonatkozó fizikai megszorításrendszerből következne, a szó fizikalisztikus értelmében lenne naturalista elmélet.

Kulcsszavak: innátizmus; SLI; genetika; gyermeknyelvi kutatás; epigenetikus fejlődési elvek

1. A kiinduló tézis: innátizmus az 1960-as években

Amikor a generatív nyelvtan az 1950-es évek közepén megjelenik (Chomsky 1957), az amerikai szellemi életet többé-kevésbé a behaviorizmus és a ma például Pinker

¹ A tanulmány TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0008 azonosító számú projekt keretében készült. A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

(2002) munkáiban emlegetett standard társadalomtudományi modell (STTM) uralta. Ennek két lényeges tézise van a nyelv természetére nézve. Minden emberi teljesítmény lényegében tanulás következtében bontakozik ki. Biológiai beágyazásában a tanuláshoz olyan egyetemes elvei vannak, amelyek minden fajra, de legalábbis minden emlősre jellemzőek. Másrészt, az emberi kultúrákban, az emberek teljesítményében és így az emberi nyelvben meglévő különbségek is pusztán a kulturális–társas–társadalmi közeg formáló hatásainak révén bontakoznak ki. Azt, hogy „mi tanulódik”, az egyes kultúrák önkényes eltérései határozzák meg. Az egykori, évszázadokkal ezelőtti empirista *tabula rasa* elv kap itt határozott haladáselvű, relativisztikus és optimista értelmezést. Optimista és haladáselvű, hiszen az STTM, s maguk a gyakorló állatkísérletező behavioristák is abban hisznek, hogy mindez egy társadalmi reformprogram szolgálatába állítható. A kompenzáló nevelési programokkal a társadalmi eredetű emberi különbségek csökkenthetők, ezzel az emberi kudarc is csökkenthető és így tovább. Az 1960-as évekre ezt a koncepciót két módon kérdőjelezi meg az öröklés előtérbe állítása. Az egyik koncepció – Chomsky és követői ebbe a táborba tartoznak – részben a modern etológia eredményeire támaszkodva, részben pedig egy sajátos történelmi ön-újraértelmezésnek, a kartéziánus nyelvészet koncepciójának (Chomsky 1967) megfelelően, **univerzálisan (U)**, az emberi nem egészére állítja előtérbe azt a felfogást, hogy éppen legérdekesebb tudásaink eleve adottak. Innát, készen kapott rendszerek működésekképpen bontakozik ki a legtöbb magasabb kognitív teljesítmény, így kitüntetetten az emberi nyelv is. Ahogy Farkas Katalin és Kelemen János (2002, 58) fogalmazzák meg ezt a tézist, „A minden emberben megfigyelhető tulajdonságok veleszületett tulajdonságok” (**U elv**). A kor, az 1960/1970-es évek másik velünk születettségi felfogása viszont, az 1960-as évek nagy társadalmi reformviziói (Amerikában például *a nagy társadalom álma*) felett érzett (a liberálisok szerint csak vélt) kudarc értelmezéséből indul ki. Bármilyen sokat költsünk is a szegény gyerekek és például az Egyesült Államokban a feketék korai iskoláztatására, a különbségek az értelmi képességekben mégis megmaradnak (Jensen 1969). Ez a koncepció az öröklés problémáját elsősorban az emberi **különbségek** értelmezésére vezeti be. Ahogy Farkas és Kelemen (uo.) megfogalmazzák: „Az emberek közötti különbségek veleszületett különbségek” (**K elv**). Az 1. táblázat ezt a két felfogást hasonlítja össze, korábbi dolgozataim (Pléh 2002; 2012) nyomán (l. még Block–Dworkin 1976; Jensen 1969; Eysenck 1967; 1971).

Természetesen mindez a korban is kétféle eszmei inspirációt jelent az öröklés előtérbe állítására, míg a filozofikus értelmezés szembeállítja a kettőt. Sokak számára ez a szembeállítás később is megmarad. Jól látható ez akkor, amikor Farkas és Kelemen (2002) például arról beszélnek, hogy míg a különbségek örökléséből

1. táblázat: Az öröklésvű érvelés két típusa az 1960-as években

	Univerzális felfogás	Különbségek magyarázata
Magyarázandó	A tudás egyetemessége	A teljesítmény különbségei
Jellegzetes témák	A nyelv egyetemessége	Az intelligencia és a személyiség variabilitása
A tanulás szerepe	Nyersanyag szolgáltatása	Genetikai különbségek a tanulásban
Képviselők	Chomsky, Block	Jensen, Eysenck

induló felfogás biológiai determinizmushoz vezet (ami valami miatt riasztó végzet), addig a generikus innátizmus a pozitív nembeliséghez, az emberek és nyelvek genetikai egyenlőségéhez vezet.

A modern genetika nem ad könnyen módot arra, hogy mereven szembeállítsuk a generikus és a specifikus meghatározottság problémáját. Ezt a Chomskyval mindenben szembenálló Skinner (1963/1972) már a korban észrevette. Kiemelte, hogy Chomsky korai innátista felfogása jellegzetes radikális baloldali társadalomfelfogással kapcsolódik össze. Ez az összekapcsolódás pedig Skinner koncepciójában ellentmondásokat rejt magában. Az innátista koncepció el fog vezetni egy különbségalapú genetikai értelmezéshez, ekkor pedig az univerzalista innátista tábornak szembe kell néznie a Jensen (1969) és mások elindította viharral a társadalmilag megfigyelhető nagyhatású egyéni különbségek genetikai meghatározottságára nézve, vagyis a különbségek genetikájával. Fodor (1998, 207–208) később ennek a másik oldalát fogalmazza meg. „A kulturális relativizmust széles körben tartják politikailag helyesnek. Ha ez így van, a politikai korrektség és a[z univerzalisztikus] kognitív tudomány előbb vagy utóbb összeütközésbe fognak kerülni.”

A fiatal Chomsky nem rettegett attól, hogy szembenézzen ezekkel a kérdésekkel. Két módon próbálta kezelni a kétféle öröklés előtérbe helyezését. Egyrészt kiemelte, hogy eszmetörténeti szempontból az ember, ha úgy tetszik, nembeliségéhez kapcsolt innátizmus igenis lehet szövetségese a társadalmi progressziónak. Az a hagyományos kettéosztás, amely a racionalizmust (ennek felel meg az innátizmus) inkább a konzervatív, míg az empirizmust inkább a progresszív eszmerendszerrel kapcsolja össze, Chomsky szerint a modern időkben megtörik. Ha minden lényeges emberi vonásunk a tapasztalat és a tanulás függvénye lenne, ahogy azt az STTM hangsúlyozza, akkor nincs kiút a háttérbe szorított vagy elnyomott rétegek számára, a tanulási mechanizmusok révén hátrányuk állandóan öröklődni fog. A velünk született determináció Chomsky felfogásában azonban nem az emberek közötti különbségek kulcsa, hanem az emberi faj azonosságáé. Ha gondolkodásunk teljességgel a környezet terméke lenne, akkor éppenséggel ki lennénk szolgáltatva a környezet esetlegességeinek, nem lennénk szabadok. A szabadság kulcsa éppen az, hogy vannak gondolatvilágunknak tapasztalatfüggetlen

elemei is. Ezek azonban nem sztereotip viselkedéseket határoznak meg, mert a biológiai rendszerként felfogott nyelv legfontosabb vonása az, hogy nyitott rendszer. Egy *a priori* módon meghatározott nyelvtan születik velünk, de ennek tartalma éppen a korlátlanlás, az, hogy végtelen számú gondolatot tud kifejezni, és végtelen számú mondatot képes létrehozni. „A nyelv nem a kifejezés akadálya és korlátja, hanem éppen az ember korlátlan szabad fejlődésének legfőbb biztosítéka” (Pléh 2000, 86).

A dolog másik oldala a különbségek elismerése. Az intelligencia öröklésével kapcsolatos vitákban Chomsky (1978) azt hangsúlyozta, hogy az intelligencia egyéni különbségeinek örökletes meghatározottsága csak egy olyan társadalomban és egy olyan közegben jelent a társadalmi beavatkozások és programok szempontjából morális dilemmát, amely eleve az intelligenciát helyezi előtérbe és – mondhatnánk a későbbi gondolatmenet követve – az intelligenciát pedig azonosítja egy standard, középosztálybeli, mértékletes, tervező attitűddel, illetve a Max Weber-i munkacentrikus protestáns etikát követő életmóddal.

2. Apodiktikus érvek az innátizmus mellett

Chomsky korai innátista felfogása három érvet sorol fel amellet, hogy felújítsa a nyelvre nézve azt a hagyományos értelmezést, melyet angolul 1967-ben megjelent vitaindító cikkében Leibnizre hivatkozva idéz (Chomsky 1974, 95): „Az eszmék és az igazságok úgy születnek velünk, mint a hajlamok, a képességek, a testalkat, vagy a természetes adottságok [...] A tapasztalat ezeknek a veleszületett struktúráknak az előhívására, nem pedig a létrehozására szolgál.” Chomsky három érve **a nyelvhasználat kreativitása, a mondatértelmezés elveinek elvontsága és a nyelvi struktúra egyetemessége**. A filozófiai jellegű értelmezésekben középonti ingerszegénységi érvelés itt is megjelenik már: túl bonyolult a nyelv ahhoz, hogy bármiképpen is tanulható lenne. A nyelvhasználat kreativitását vélelmezve, miképpen azt már nevezetes Skinner (1957)-recenziójában (Chomsky 1959) is kiemeli, meglehetősen elnagyolt általánosításból indul ki. Azt hirdeti, hogy a korabeli tanuláselméletben használt gyakorlási és tanulási elvek empirikusan nem magyarázzák a nyelv használatát és a nyelvelsajátítást. „Az az elképzelés, hogy a mondatokat vagy a mondatformákat asszociáción, kondicionáláson keresztül, vagy »begyakorlással« tanuljuk meg – ahogy az újabb behaviorista spekulációk állítják – tökéletesen ellentmond a tényeknek” (Chomsky 1974, 88). Ezt kiegészíti egy másik elv, amit később majd az ingerszegénység elvének nevezünk, hogy a gyermek a nyelvi rendszert szegényes tapasztalat alapján alakítja ki. A másik

mozzanat a nyelvhasználat absztrakt jellege. A nyelvi viselkedést a mondatelemzés elveinek megfelelően kell értelmeznünk. Ezek az elvek viszont meglehetősen elvontak, nem vezethetők le a fizikai struktúrából (Chomsky–Miller 1963, Miller–Chomsky 1963). A harmadik elv pedig az, hogy a gyermek a szegényes és rossz minőségű adatokból (Chomsky 1974, 91) egy egyetemes, mindenhol érvényes struktúrát alakít ki. Az alapelveket – egyetemesség és belső szerveződés – már a Skinner-recenzióban egy lábjegyzetben összehasonlítja a viselkedés veleszületett mintáival alacsonyabb szervezettségű viselkedésekben. Ekkor még igen óvatosan közelíti az innátizmust, csak megközelíti, de nem használja a szót, s inkább tanulási eljárásokat, mintsem veleszületett tudásokat feltételez. Ironikusan azt mondhatjuk, hogy ekkor még úgy beszél, mint egy nemzedékkel későbbi kognitív kritikusai. „Az a tény, hogy minden normális gyermek lényegében összehasonlítható, igen összetett nyelvtanokat sajátít el figyelemre méltó gyorsasággal, azt sugallja, hogy az emberi lények valahogyan sajátosan erre a feladatra vannak tervezve, még nem ismert jellegű s komplexitású adatkezelési vagy »hipotézisalkotási« képességekkel” (Chomsky 1959, 48. lábjegyzet).

Chomsky mindezek alapján két mozzanatban fogalmazza meg saját innátista koncepcióját. Az egyik az értelem természetének meghatározó ereje. „A nyelv-elsajátító készülékhez »születéstől« meglévő tulajdonságként hozzárendelt skémarendszer határozza meg a formáját [...] A tapasztalat szerepe csupán annyi, hogy mozgásba hozza a velünk született skémarendszert, majd előidézi sajátos differenciálódását és specializálódását” (Chomsky 1974, 92). Mindez egy sajátos fejlődési elméletet is körvonalaz, amely a nyelvtan kibontakozását a kor neopozitivisták tudományfelfogásának megfelelően egy hipotézisellenőrző szakaszokkal dolgozó elméletépítő munkának fogja fel. Chomsky újdonsága itt az, hogy a hipotézisellenőrző tudományfelfogást az egyes ember fejébe vetíti bele, nemcsak a tudós fejébe.

Ennek az elsajátítási menetnek szerinte három lépése van:

1. A grammatikák skémája meghatározza a szóba jöhető hipotézisek osztályát.
2. Az értelmezési módszer lehetővé teszi, hogy minden egyes hipotézist ellenőrizzünk a be-menet adatain.
3. Az értékelési mutató kiválasztja az adatokkal összeegyeztethető, legmagasabbra értékelt grammatikát (uo. 92).

Ebben az elméleti koncepcióban magának az értékelő függvénynek az érdekességei is figyelemreméltóak, mint annakidején Pap (1970) rámutatott. Chomsky az egyszerűségi elvet állítja be, mint választási kritériumot. A rendszer mindig a legegyszerűbb, az adatokról a leggazdaságosabban számot adó grammatikákat

választja ki. Ez azonban, mint Pap Mária is rámutat, nem biztos, hogy megfelel a dolgok evolúciós logikájának. Az evolúció, mint jól tudjuk, sokszor barkácsol és nem mindig az optimális megoldásokat használja (Jacob 1977; Marcus 2008), akárcsak az emberi kultúra (Lévi-Strauss 1962).

Chomsky (1967, újrafogalmazva 2005) saját felfogását természetesen megpróbálja történetileg is értelmezni. Ezt a történeti értelmezést adta meg mint „kartézianus nyelvészetet”. A korban sok bíráló érte ezt a felfogást. Aarsleff (1970), a magyar irodalomban pedig Kelemen János (1977) világosan rámutattak arra, hogy Chomsky nem teljesen jól rekonstruálja sem a Port Royal nyelvtan történeti szerepét, sem a humboldtiánus felfogást. Ennek filológiai elemzése messze vezetne. Arra fontos emlékezni, hogy a generatív felfogásnak e kérdésben is saját pozicionálása miatt volt fontos a messze vezető történeti lehorgonyzás. Elkötelezett, s nem faktuális pontosságra törekvő őskeresésről volt itt is szó. A korban érték azonban filozófiai bírálatok is Chomsky koncepcióját, amelyek érdekesebbek jelen kifejtésünk szempontjából. Putnam (1974) Chomsky dolgozatára közvetlenül reagálva rámutatott arra, hogy számos oldala az egyetemes nyelvtannak formai értelemben nem is olyan meglepő. Például a fonetikai készletek korlátozottsága és hasonlók, ma azt mondanánk, az emlékezeti szerveződésből fakadnak. Putnam akkor, fél évszázaddal ezelőtt még azt mondta ezekről, hogy az általános értelem sajátosságai. Egy másik, súlyosabb érv, hogy talán nem is olyan hatékony, és talán nem is olyan kitüntetetten gyors a gyermeki nyelvsajátítás. Egy gyerek 4–5 éves koráig legalább 600 órát kap, mint közvetlen instrukciót a nyelv elsajátításához (Putnam 1974, 107). Nem is olyan kevés ez! Ahogy Chomsky egy behaviorista kritikusa mondja majd ironikusan: a generatív innátista felfogás szerint a gyermek nyelvsajátításához 5–6 év szükséges. De hát ennyi idő alatt az orvosi kart is el tudjuk végezni (Salzinger 1970)! Az ilyen, kissé elnagyolt ellenérvekkel szemben természetes felvetni, mint Győri Miklós felhívta rá a figyelmemet, hogy a gyermek eközben el van foglalva a többi rendszer, például számolás, társas tudás elsajátításával is. Erre az lenne a viszontválasz, hogy a orvos is tanul udvarolni és tangózni az anatómia közben. Putnam legradikálisabban azt a feltételezést kérdőjelezi meg, hogy Chomsky elképzelése szerint helytelen lenne az empiristák tézise arra nézve, hogy „csak a tudás elsajátítására szolgáló eljárások és mechanizmusok vannak meg születéstől” (Chomsky 1974, 94). Éppenséggel nagyon magas szintű tanulás, rejtvény vagy matematikai feladvány esetén is azt találjuk, mondja Putnam, hogy „aminek velünk kellett **egyedileg** születnie, az a heurisztika, azaz a tanulási stratégiák” (1971, 109). A tanulás hatáiról – mondja Putman – felesleges beszélni, amíg nem értjük meg a tanulást lehetővé tevő általános stratégiákat. A későbbi kognitív elsajátításméletek ugyanezt vetik majd a nyelvi innatizmus szemére.

3. Innátizmus és tanulás viszonya: A specifikus és általános mechanizmusok vitái

Maga az innátizmus² mint a nyelvre alkalmazott átfogó filozófiai elv azóta is halad a maga útján. Igen alapos, ténybelileg és irodalmilag is kimerítő összefoglalást ad a Stanford Filozófiai Enciklopédiában Fiona Cowie (2010). Cowie (1999) monográfiája pedig nagy visszhangot kiváltó konceptuális elemzést is nyújtott. Ennek lényegi mozzanata, mint bírálatában Fodor (2001) is kiemeli, kettős. Vajon vannak-e általánosan érvényes fejlődési-tanulási mechanizmusok, melyek a nyelvre is érvényesek? Ezt az eredeti ősellenfél, a behaviorizmus után a modern fejlődéskutatás kognitív irányzatai is hirdetik (Elman et al. 1996; Tomasello 2003). A másik filozófikus kérdés, hogy vajon mindent megmagyaráz-e a természettudomány, ez esetben a genetika összekapcsolása az innátizmus ismeretelméleti filozófiai doktrínájával. A kettő összekapcsolódik, mint kritikájában Fodor is rámutat, hiszen az innátisták többnyire a tanulás lehetetlenségének mozzanataival érvelnek. Azzal, hogy ilyen „szennyezett” adatok alapján nem lehetne elsajátítani egy ideális rendszert, ha nem lenne egy erős veleszületett összetevő az elsajátítás mögött.

Maga az ingerszegénység, mint Győri Miklós emlékeztetett rá, három szinten jelenik meg. Gond számára a komplexitás; az univerzalitás; és a valós hibázásokkal szembeállított ideális rendszer is. Pullum és Scholz (2002, 13) – Cowie (2010) összefoglalójában is idézett – listája ezekről a lehetetlenségi mozzanatokról már csak a maga doktriner jellege miatt is tanulságos. Nem a fejlődéskutatás tényeiből, hanem feltételezett, szinte definíciós vonásokból indul ki. Dőlt betűs megjegyzésekkel mutatom be a jellegzetes ellenérveket.

1. **Végesség.** Az elsődleges nyelvi adatok végesek, míg a mondatok száma végtelen. *Nem világos, milyen végtelenről van is itt szó.*
2. **Alulmeghatározottság.** Az adatok végtelen sok nyelvtani hipotézissel összeegyeztethetők. *Nem is biztos, hogy olyan sokféle a lehetséges nyelvtan.*
3. **Degeneráltság.** Az adatokban sok a helytelen és nem teljes példa. *Ez nem minden nyelvi anyagra igaz, például a dajkanyelvre kérdéses.*
4. **Idioszinkráziák.** A gyermekek bemenetei eltérőek, nyelvtanuk konvergál. *A bemenetnek igenis vannak általános tartalmi és formai jellemzői.*
5. **Pozitivitás.** Nincsenek példák arra, hogy mi nem mondat egy nyelvben. *A perceptuális tanulásban ez általában így van.*
6. **Nincs visszajelzés.** A gyermekeket nem jutalmazták vagy informálják, mikor beszél jól, s nem javítják, ha hibázik. *Tényszerűen van visszacsatolás, amely hosszabb távon hatásos.*

² Van itt egy kis terminológiai variabilitás is. A **nativizmus** (*nativism*) inkább sajátos biológiai elméletekre utal, az **innátizmus** (*innatism*) viszont inkább az átfogó filozófiai elvre. Az egyszerűség kedvéért nem váltogatom a két terminust.

Fodor (2001), s az ő értelmezésében Chomsky is, nem egyszerűen tanulási algoritmusokat és eljárási mozzanatok, hanem sajátos tartalmakat tesz fel innátnak. Ez a **propozicionális innátizmus** válik a viták lényegi mozzanatává a későbbi kognitív elméletek és Chomsky követői között.

4. Az általános tanulási működések

Piaget már a huszadik század közepén megfogalmazta azt az elvet, hogy a nyelv „csupán” a megismerés működésnek egy sajátos alelete. Chomskyval folytatott híres vitája során kitér a nyelv szerkezeti oldala és a gondolkodási működések kapcsolatára is.

A szimbolikus vagy szemiotikai funkció a második év során jelenik meg [...]. Ennek egyik sajátos esete a nyelv, de csak egy sajátos esete, mely különösen fontos, ezt nem tagadom, de a szimbolikus funkció összes megnyilvánulásai között egy korlátozott eset. Chomsky talán azt mondaná, hogy itt szemantikáról van szó, s a mi problémánk szempontjából a szemantika kevésbé érdekes, mint a szintaxis. Én azonban úgy vélem, hogy itt van egy szintaxis, egy logikai szintaxis persze, hiszen itt sémák összehangolásáról, koordinálásáról van szó, olyan koordinálásról, mely a végső formálódó logikában alapvető szerepet játszik [...]. Hipotézisem a következő: A nyelvet alakító előfeltételek egy tágabb halmaz részei, melyet az érzékszervi-mozgásos intelligencia különböző szakaszai készítenek elő [...], a nyelv [...] hasznát húz mindabból, amit az érzékszervi-mozgásos logika már elsajátított, valamint a szimbolikus funkcióiból, ahogy tág értelemben ezt értelmezem, hiszen a nyelv ennek csak egy sajátos esete. Úgy vélem tehát, hogy alapunk van feltételezni az érzékszervi-mozgásos intelligencia és a nyelv alakulásának egyidejűségét és rokonságát [...]. Másként fogalmazva [...] a nyelv az intelligencia terméke, s nem az intelligencia a nyelv terméke. (Piaget 1979, 248–250)

Piaget és Chomsky máig tanulságos vitájában (Piatelli-Palmarini 1979) Chomsky egyszerre képviselte a feladatspecifitást (moduláris elv) és az innátista nézeteket, s ekkor még igen határozottan úgy képzelte el, hogy minderről az innát szerveződéstről valamikor számot fog adni az evolúciós elmélet, s hogy e tekintetben Piaget felfogása meglehetősen lamarckiánus. Piaget viszont az epigenetikus konstruktivista és a gondolkodás egyneműségét hirdető felfogás képviselőjeként jelenik meg. Mindketten radikális, éppen ezért tanulságos megfogalmazásokkal élnek. Piaget provokatívan azt mondja, hogy ha valaki nem hisz abban, hogy a gyermek saját tevékenységének aktív szerepe van abban, hogy milyen reprezentációk alakulnak ki a fejében, akkor végső soron azt kellene hinnie, hogy az egész mentális világ valahol determináltan benne van az egysejtű rendszerében. Piaget azt hihette, hogy ezzel térdre kényszeríti Chomskyt. Chomsky helyett Jerry Fodor válaszolt, és őszinte vallomást tett. Az ő felfogása szerint az emberi nyelv, a gondolkodás és az

ember minden érdekes – mert strukturális – vonatkozása valóban determináltan benne van a genetikai anyag megjelenésétől kezdve az élővilágban. Meglehetősen szélsőséges determinisztikus felfogás ez arról, hogy szélső értékeiben mit is jelent az innátizmus.

Az azóta eltelt évtizedek során a vita két irányban fejlődött, miközben azonban a radikális innátisták fenntartották álláspontjukat. Piatelli-Palmarini (1994) kiemeli, hogy a húsz évvel azelőtti vitában kifejtett Chomsky–Fodor álláspont továbbra is érvényes, s a történelem éppen az innátizmus diadalát támasztja alá. Piatelli-Palmarini rekonstrukciójában Piaget szerette volna a párhuzamokat kiemelni önmaga és Chomsky között. Ezek többnyire antibehaviorista meggyőződések. Mentalizmus, szabályelvűség, a logika és a dedukció nagy szerepe.

Eközben azonban a tapasztalati tábor is sok értelemben átalakult. Az egyik irányban kialakultak a nem behaviorista, de nem is elkötelezetten nativista, többnyire átfogó elsajátítási mechanizmusokat feltételező fejlődésemelletek. A másik oldalon pedig az innátizmus maga általánosítódott mint fejlődési modell, s több területre jöttek létre innátista modellek. Eközben az érvelés technikailag is bonyolultabbá vált. Már nem a galamb áll szemben a babával, hanem a baba világára jelennek meg igen összetett – hol elemeken, hol nyelvtanon alapuló – modellek.

A kognitív tanulási tábor jellegzetes képviselői Karmiloff-Smith, valamint Bates és munkatársai. Karmiloff-Smith (1996), illetve egy nagyobb kutatócsoport is (Elman et al. 1996), mechanizmusokról beszél. Ezek az új kognitív törekvések nyíltan szembeszállnak a „propozíciós elvű” veleszületettség elvével, amelyben olyan abszurdumok vannak, mintha a csecsemőt kijelentésekkel kellene felruháznunk. Karmiloff-Smith (1992) azt hangsúlyozza, hogy a fejlődés korai kibontakozását kétféle innát mechanizmus irányítja, de egyik sem sajátos propozicionálisan szervezett tartalmak velünk születettségét jelenti. Az egyik a specifikált mechanizmusok világa, ahol a környezet csak bizonyos paraméterértékek beállítójának szerepét játssza. Ilyenek lehetnek például a fizikai környezet alapvető mintázataival kapcsolatos dolgok. A másik innát mechanizmus nem specifikált, valójában csak arra vonatkozik, hogy mire kell figyelni a környezetben, például, hogy oda kell fordulni a hangforrás irányába és így tovább. A korai fejlődési szakasz lényegében ezeknek az innát mechanizmusoknak az elvárt környezet alapján történő kibontakoztatása lenne.

Fodor (1998) kritikus, az innátizmust védelmező írásaiban sokszor úgy érzi, hogy az e tekintetben Piaget nyomában haladók csúsztatásokkal élnek. Miközben Fodor szerint azt ígérik, hogy velünk született tartalmakról fognak beszélni, a valóságban szokásokról van szó náluk. Ez persze nem baj, csak a velünk született tartalmak kibontakozásának is lehetnek jellegzetes mechanizmusai, hirdeti Fodor.

A kibontakozási mechanizmus maga egy Fodorhoz hasonló, a pragmatikus mozzanatokat háttérbe szorító szerzőnél nem magyarázat a tartalmak keletkezésére.

Karmiloff-Smith (1992) felfogásában a gyermek nem egyszerűen valamiféle Chomsky leírta veleszületett nyelvtannal jönne világra, hanem sajátos hipotézis-rendszerrel a környezet jellegére. Ebben a formában általánosítódik az eredeti nyelvi innátizmus sok szerzőnél tágabb „kognitív innátizmussá”. Jean Mandler (1992) konceptuális primitívumoknak nevezi ezeket a deklaráltan nem kijelentés-szerűen szervezett észlelési kiinduló elveket. Spelke (2000; Spelke–Kinzler 2007) mag-tudás (*core knowledge*) felfogása pedig az innátizmust kétciklusú fejlődési rendszerré alakítja át. A csecsemő kiinduló állapotában mintegy alapszisztemként rendelkezne négy (vagy öt) alapvető „tartalomspecifikus” innát szerveződéssel, s a fejlődés további menete ezek újraszervezése lenne, hasonlóan Karmiloff-Smith (1992; 1996) reprezentációs újraírási koncepciójához, de nem azonosan vele. Ezt a négy alapszerveződést a tárgyak, a cselekvések, a számok és a tér, s talán a társas események rendszere alkotnák.

Vagyis él a mai fejlődéskutatásban az innátizmus, de nem nyelvi innátizmusként: jóval elvontabban és perceptuálisan konkrétabban, és sokszor valóban az első órákra vonatkoztatva. A chomskyánus innátista felfogás biológiai elméletként való értelmezésének három empirikus vitatézise is létrejött.

1. A beszélni tanuló gyermek környezete. Bár Chomsky és követői kiindulópontja évtizedeken keresztül az a hit volt, hogy a gyermek túl könnyedén tanul ahhoz, hogy mindezt hagyományos tanulási mechanizmusokkal értelmezni lehessen, másrészt pedig a gyermek lényegében nem reagál a környezetére, ezt az utóbbi négy évtized fejlődés-pszicholingvisztikai kutatásai megkérdőjelezi. Az 1970-es években Jerome Bruner (1975; 1978) vetette fel először nagyon határozottan azt, hogy a gyermekhez szóló beszéd sajátos jellegzetességei és a gyermek és a szülő által alkotott interakciós rendszer sajátos állványzatot nyújt a nyelv fejlődése számára. Bizonyos kategóriák, amelyek a nyelvtanban oly központi szerepet játszanak, a cselekvés kategóriáiból vezetődnek le. Az ágensből alany lesz, az eszközökből instrumentális eset, a fogadókból dativus és így tovább. Az évtizedek alatt rendkívül sok adat halmozódott fel arra nézve, hogy milyen aktív alakító szerepe van a környezetnek.

2. A racionális utánzás. Másrészt a klasszikus önfejlődési elméletekben annyira leszólt utánzásról is sokkal komplexebben gondolkodunk. Az utánzást magát mint elsajátítási mechanizmust értelmezzük. Az utánzás nem triviális, amint már régóta tudjuk, hanem különleges emberi képességeket igényel (l. Mehler et al. 2008 tankönyvi összegzését).

3. A korai tanulási környezet. A mai etológiai ihletésű fejlődéskutatás, elsősorban Michael Tomasello (2002; 2003) munkái, ezeket az egyedi megfigyeléseket tág keretbe helyezve azt hangsúlyozzák, hogy az innátizmus empirikus önfejlődési értelmezése nem tartható. A gyermek egy közös szándékvonatkoztatási rendszert bontakoztat ki a gondozó környezettel, közös figyelmi tárgyak irányítják a szótanulás és a nyelvtani tanulás folyamatát. A társas helyzet nem csupán állványzat, ahogy 40 évvel ezelőtt Bruner (1978) és követői elképzelték, hanem maga a tanulás kerete és a tanulás tartalmának megadója. Ennek különleges változata Csibra és Gergely (1998; 2007; 2009; Gergely et al. 2007) természetes pedagógiai koncepciója, amelyben az eredeti innátista érvelés kiterjesztődik, és ezzel visszajára fordul. Gergelyék a fejlődéskutatás azon táborába tartoznak, amelyben a chomskyánus ihletés általános vonásait kiemelve, minden területen – a számok, a társas interakció, a zene stb. világában – előfeszített, sajátosan, biológiailag előkészített rendszer hangolásaként képzelik el az egyedfejlődést. Az, ami Chomskynál még csak a nyelvre vonatkozóan volt innát, ebben a koncepcióban már a társas viselkedésre és mindenféle interakciós és megismerési módokra előszervezett, innát lesz. Maga a baba és a környezet közötti tanulási közege, a sajátos pedagógiai hozzáállás mint evolvált biológiai rendszer jelenik meg (Csibra–Gergely 2011). A kutya kicsit bekapja a saját farkát. Az, ami Chomsky Skinner-kritikájában 40 éve még a standard társadalomtudományi modell és a behaviorizmus szembeállítás volt az általa akkor képviselni kezdett innát rendszerekkel, mára az innát rendszerek átfogó koncepciójává válik, ahol maga az elsajátítási (tanulási) keret lesz innát. A nyelvre vonatkozva ez azt jelenti, hogy a fél évszázaddal ezelőtti innátisták által még lenézett dajkanyelvi vonások és baba–gondozó interakciós keretek válnak olyan evolúciós eredetű felkészültséggé, amely, akárcsak fél évszázada az etológusoknál a követési mechanizmusok kialakítása, különleges tanulási közeget biztosít, olyan elsajátítási kereteket, amelyekben a baba például generikus tudás kialakítására hajlik s a kulturális önkények feltételezésére. Utánoz, de éppen azt utánozza, ami racionálisan nem magyarázható.

Chomsky maga az új tanulási felismeréseket is modulárisan értelmezi és fenntartja kiinduló álláspontját. Chomsky (1995) részletesen illusztrálja, hogy szerinte a nyelvek variabilitása csak felszíni mozzanat, néhány paraméterben történik meg, s ennek megfelelően „a nyelv alapelvei rögzítettek és veleszületettek” (Chomsky 1995, 17). 2005-ben pedig így fogalmaz a velünk születettség elvről:

Feltéve, hogy a nyelvi képességnek azonosak a tulajdonságai más biológiai rendszerekével, három tényezőt kell kutatnunk, amelyek az egyénnél belejátszanak a nyelv kibontakozásába:

1. Genetikai felruházottság, amely láthatóan egyetemes a fajban, s amely a környezet egy részét nyelvi tapasztalatként értelmezi. Ez nem kézenfekvő feladat, amit a csecsemő reflektíven hajt végre, s ez határozza meg a nyelvi képesség fejlődésének általános menetét. A genetikai mozzanatok egy része számítási megszorításokat eredményezhet, amelyek a genetikailag időzített érés során szabályszerűen eltűnnek. [Ez jelentené a kritikus periódust, P. Cs.] Kenneth Wexler [...] ezt nevezi a „Lenneberg álmát” alátámasztó adatsornak.
2. A tapasztalat, akárcsak az emberi képességek és a szervezet más alrendszerénél, szűk terjedelmű változatokat eredményez.
3. A nyelvi képességre nem specifikus elvek. A harmadik tényezőnek altípusai vannak: (a) a nyelvvelsajátításban és másutt is alkalmazható adatelemzése elvek [ez jelentené az észlelési, tanulási és emlékezeti rendszereket, P. Cs.]; (b) a strukturális építkezés és a fejlődési megszorítások elvei, [...] beleértve a hatékony komputáció elveit, amelyek várhatóan különösen fontosak a nyelvhez hasonló komputációs rendszereknél. (Chomsky 2005, 6)

5. A kritikus periódus és az elsajátítás természete

Míg Chomsky számára a nyelv tanulmányozása természettudomány, amely nem tűr meg külső elveket, ugyanakkor megenged például nem szelekciós vagy nem adaptív megoldásokat, mint nevezetes exaptációs érvelései sugallják (Chomsky 1980; 1986; 1988), a korai időtől kezdve számos biológus követője kilép a nyelvi rendszeren s pusztán a nyelvészetben belüli érvelésből az innátizmus interpretációjában. Chomsky innátista ismeretelméleti felfogását korai biológus követője, Eric Lenneberg (1967; 1974) ennek a tudományos hangnemnek megfelelően tényszerű biológiai modellként interpretálja. Négy mozzanatot jelent nála ez a biolingvisztikai értelmezés, mindegyikben a minőségi különlegességet emelve ki más rendszerekhez képest (bemutatásához l. Pléh 2011).

1. Az emberi nyelv evolúciós különlegességének értelmezése.
2. A nyelvi képesség agyi lokalizációjának és egyenesen mögöttes szövettanának specifikumai.
3. A nyelvvelsajátítás kritikus periódus menete.
4. A speciális nyelvi zavarok feltételezése.

Az innátizmus szempontjából releváns 3. és 4. pontot fogjuk itt tekintetbe venni. Ebben a korai bionyelvészeti interpretációban két fontos gondolattal egészül ki Chomsky eredeti, még meglehetősen ismeretelméleti gondolatmenete. Az egyik az innátizmus összekapcsolása a **kritikus periódus** fogalmával, a másik az innátizmus összekapcsolása a **specifikus genetikai zavarokkal**.

A kritikus periódus összekapcsolása az innátizmussal korántsem szükségszerű gondolatmenet. Lenneberg számára ez a királyi út a Chomsky felfogásában igencsak teoretikusan hangzó tanulási paradoxonok feloldásához. Hiszen ha a nyelv innát, akkor kezdettől jelen kellene lennie és egyformának is kellene lennie.

Márpedig nincs kezdettől jelen, s a gyermek a környezeti nyelvet kezdi beszélni. Csakhogy, hangzik a kritikusperiódus-érvelés, a nyelvet a gyermek másként bontakoztatja ki, mint a tanult rendszereket, s ez a kibontakoztató rendszer érési jellegű, csak bizonyos életkorokban érvényesül.

A kritikus periódus és az innátista gondolatmenet affinitását az okozza, hogy a fiatal Chomsky (1959), ismét a már említett Skinner-recenzió tanúsága szerint is, megismerkedett két döntő mozzanattal a modern pszichológia és neurobiológia poszt-behaviorista fejlődése szempontjából. Az egyik, a kereső viselkedések és a kíváncsiság szerepe az emlősök fejlődésében és tanulásában (Berlyne 1950), a másik pedig a korai etológiából származó gondolatmenet, amely a kritikus periódusokat a tanulás szempontjából nemcsak érzékenynek, de minőségileg is eltérőnek tartja. Scott (1962) és mások az 1950-es, 60-as években, a madarak követési imprintingjének és a kutyák kötődésének részletes vizsgálata során kimutatták, hogy számos szempontból nemcsak arról van szó, hogy a fészekhagyó madarak egy bizonyos életkorban tudnak kialakítani egy jellegzetes mozgó és hangadó tárgyra követő reakciót, hanem ezt néhány eltérő paraméterbeállítás is jellemzi. Míg a tanulás szokványos menetében a gyakoriság és a megerősítés döntően meghatározóak, a követési imprintingben az erőfeszítésnek sokkal nagyobb szerepe van. Ha a kiscsirke egy meredek dombon fölfelé menve kell, hogy kövesse a majdani vonzó tárgyat, jobban követi majd, mint ha hosszabb ideig látta.

Lenneberg értelmezésében a kritikus periódus a nyelvelsajátításra nézve elsősorban a két félteke eltérő fejlődési mechanizmusai és érése révén alakul ki. 10 év felett nehéz anyanyelvi szinten új nyelvet tanulni, 4–5 éves kor előtt bekövetkezett agysérüléseknél az agy teljesen restaurálódik és így tovább. A 2. táblázat foglalja össze Lenneberg érveit a nyelvelsajátítási kritikus periódus mellett.

2. táblázat: A nyelvelsajátítás kritikus periódussal való érvelésének érvrendszere Lenneberg (1967) nyomán

Vonás	Érvek a kritikus periódusra	Kutatási adatok
Agyi plaszticitás, majd féltekei specializáció	A nyelv helyreáll az 5 év alatti bal féltekei sérülés után	Műtéti és baleseti afáziás statisztikák
Jellegzetes lezárulás	Féltekei specializáció	Kezdetben nincs féltekei különbség a sérüléseknél
Minőségileg eltérő szerveződés	A nyelv elsajátítása más, mint a kései nyelvtanulás	Második nyelv tanulása serdülőkorig könnyű
Ingerhiány–funkcióhiány	Farkasgyerekek 10 év alatt	Az elhanyagolt gyerek nem tanul meg beszélni
Nem intelligenciafüggő	Csak a nyelvre érvényes rendszer valósítja meg	Értelmi fogyatékosok jó része beszél

A kritikus periódus fogalma számos kritikai mozzanattal volt kénytelen szembe-sülni az ezt követő két nemzedék kutatásai során. Lenneberg abból a megfigyelésből indul ki, hogy 10 éves kor előtti, bal féltekei agyműtétek után a gyerekek beszéde teljesen rekonstruálódik, míg felnőttkorban szinte sosem. Másutt részletesebben bemutattam (Pléh 2008), hogy Lenneberg adatai sokak szerint nem elég pontos időzítésűek, illetve nem elég pontos lokalizációjúak (különösen gyulladá-sos eseteknél). Másrészt, amit Lenneberg úgy magyaráz, mint a féltekék fokozódó specializációját, s a bal félteke ráhangolódását a nyelvre, talán általánosabb plaszticitási változásokkal, kevésbé minőségi módon is magyarázható lenne.

Müller (1996) részletesen érvel a plaszticitás mellett. Egy ilyen rendszerben a patológia nem tekinthető úgy, mint pusztán részrendszerek kiiktatása. Minden viselkedés komplex neurális interakciókban alakul. A fejlődési folyamatokban pedig egy összetevő genetikai alapú hiánya bonyolult fejlődési úton alakítja ki a megfigyelt viselkedést. Miként Jancsó (2004) Müller nyomán összefoglalta, a Chomsky-követő biológiai metafora az innátizmus összekapcsolása valamiféle „előhuzalozottsággal”. Mind a neurális hálók kibontakozásnak flexibilis, kezdeti sok kapcsolattal (abundanciával), majd ezt követő tapasztalati alapú szelekciók kettősségével jellemzett folyamata (Changeux 2008), mind az agykérgi hálózatok traumákat, például csonkolást és egyéb patológiákat követő újrarendeződése arra utal azonban, hogy az „előhuzalozottság” félrevezető metafora. Újabb képalkotási módszereket is használó vizsgálatok eredményei, például Liégeois és munkatársai (2004) szerint a nyelvre vonatkoztatva maga az időzítési kép is bonyolultabb. Ötéves életkor előtti bal oldali sérüléseknél valóban a jobb oldali agyfélteke veszi át a nyelvi funkciókat, öt év feletti sérüléseknél azonban a bal félteke próbál megküzdenni a funkciókért, s emiatt nem teljes a rehabilitáció. Vagyis a nyelvre értelmezett kritikus periódus – úgy tűnik – egyáltalán nem olyan minden vagy semmi jellegű, mint „Lenneberg álma” sugallta volna.

Alább egy listát adok a „gondokról”.

1. Nem mindig jól dokumentált a klinikai leírásokban a sérülés helye.
2. Az újralsajátított nyelv nem tökéletes. A korai bal féltekei sérülés után az újra kialakult beszédben 5 és 10 év között finom mondattani hibák merülnek fel.
3. A fiatal gyermeki agy általánosan nagyobb plaszticitása is magyarázni képes az eredményeket, nem csak a bal félteke specializálódott agyrészeinek működése.
 - A bal halántéklebeny fontos, de e nélkül is kialakul a nyelv.

- Perinatális sérülések a lokalizációtól függetlenül lassíthatják az elsajátítást.
 - A kompenzáció különböző fázisokban jelenhet meg, nem minden vagy semmi jellegű (Johnson 1997).
4. Nem világos az idői ablak lezárulása. A patológiás adatok és a nemi éréssel való összekapcsolás révén Lenneberg 10–11 éves életkoráról beszél a kritikus periódus lezárását illetően. Mások inkább az 5–7 éves életkort támasztanák alá.
 5. Csecsemőknél is megvan már a fokozott érzékenység a nyelvi ingerekre a bal féltekében. A fejlődés valószínűleg nem a bal agyfél nyelvre specializálódásában van az egyedi élet során, hanem abban, hogy a gyermek azt tanulja meg, hogy a jobban működő bal agyfélét használja a nyelvi elemzésre, hasonlóan Dehaene neurális újraverbuválási modelljének logikájához (Dehaene–Cohen 2007).

Eközben a kritikus periódus fogalma mint biológiai fogalom is jelentősen megváltozott.

Az utóbbi két évtizedben a fejlődésbiológia átváltott arról a problémáról, hogy **mikor** és **mi** eredményezi a fejlődés szabályszerűségeit, arra, hogy **hogyan** bontakoznak ki a szabályszerűségeik. A [molekuláris biológiai P. Cs.] kutatás arra összpontosít, hogy a sejtek közötti s a sejten belüli kommunikáció folyamatai hogyan hoznak létre különböző fejlődési „ösvényeket”, ami személyek közötti hasonlóságok mellett egyéni eltéréseket is eredményez. E mechanizmusok feltárása lehetővé teszi mind a lehetőségeiben elfogadhatatlan kimenetű fejlődési pályák azonosítását, mind olyan helyek azonosítását az ösvényeken, ahol egyszerű vagy összetett beavatkozások kezdeményezhetők elfogadhatóbb minták kialakítására. [...] Az életkor megszűnt a fejlődési jelenségek meghatározó tényezője lenni. (Michel–Tyler 2005, 162)

6. Az innátizmus és a genetika viszonya

Miközben Chomsky maga fenntartja elméleti s kissé apodiktikus innátista koncepcióját, a 20. század közepe az innátizmus naturalizálásának kora. Chomsky a 20. század közepének gyermekeként nem beszélhet isteni szikráról, amikor a nyelvet valami különleges, az embert az állatvilágtól és az állati kommunikációtól elválasztó adományként tételezi, sugallatában mégiscsak egy isteniszakra-elméletet feltételez. Kora azonban a genomika diadalának korszaka, az a korszak, amelyben az *innát* egyre inkább genetikailag adottat kezd jelenteni a földhözragadt szaktudósok számára.

Ennek megoldási útja lesz Lenneberg biolingvisztikájának negyedik pontja, amely a specifikus nyelvi elmaradás doktrínájának kiindulópontja lesz. A kiinduló gondolat lényege az, hogy a nyelv kibontakozása jellegzetes, az általános intelligenciától független rendszer jeleit mutatja, ma azt mondanánk, hogy moduláris szerveződésű. Nem függ a gyermek értelmi képességeinek színvonalától, hogy megtanul-e beszélni; bizonyos küszöbértékig még az értelmi fogyatékosok is tudnak beszélni (Lenneberg 1974). Ennek a moduláris, magában álló rendszernek megfelelően Lenneberg feltette, hogy kell lennie olyan zavarnak, amely speciálisan csak a nyelvet érinti.

6.1. Az innátizmus és a fejlődési zavarok összekapcsolása

Ez a gondolatmenet az 1990-es évekre radikális formájában a következőket jelenti:

1. Az egyik szerint **a nyelv fejlődésében is elkülönült (moduláris) rendszer**. Vannak olyan fejlődési zavarok, amelyekben pusztán a nyelv sérül, sőt bizonyos interpretációkban a nyelvnek egyes aspektusai vagy szintjei is sérülhetnek specifikusan (Gopnik 1990; Gopnik–Crago 1991). Ezt nevezük a **specifikus nyelvi zavar** (*Specific Language Impairment, SLI*) koncepciójának. A terminus és a klinikum leírására Leonard (1998) könyve, valamint Lévy és Kavé (1999) összefoglalója ajánlható. Azért disszociációs elv ez, mert felteszi, hogy sajátosan sérülhet a nyelvi rendszer, mégpedig genetikai alapon, miközben más kognitív funkciók épek maradnak, s nincsen klasszikus értelemben vett agysérüléshez kapcsolódó fejlődési afázia sem (ezért hagyják el a *diszfázia* kifejezést).
2. **A nyelven belül is van disszociáció**. Ezt emlegetjük sokszor „kis modularitásként” (Pléh et al. 2008). Elkülöníthető a szabályok és elemek világa, s e két alrendszerért elkülönült idegrendszeri struktúrák felelősek és külön sérülhetnek (Pinker 1991; 1999).

Nézzük meg röviden, milyen érvekkel támasztják alá e két elvet, s mennyire szigorú itt a genetikai meghatározottság, illetve maga a moduláris szerveződés. (Részletesebben l. Kas 2011; Pléh 2008; valamint Pléh–Lukács 2001; Pléh et al. 2008, amelyekből sok helyütt meríttek.)

A Lenneberg nyomán kibontakozott, mára klasszikus felfogás és néhány modern értelmezés is (Pinker 1991; 1999) úgy képzelte el, hogy a genetikai zavarok,

a felnőttkori szerzett zavarok és a korai szerzett zavarok azonos logika szerint értelmezhetőek. A nyelvi rendszer mentális leképezését érintő viselkedéses zavarok kialakulása és az innátizmus genetikai meghatározottságként történő értelmezése fokozatosan összekapcsolódott (Bishop 2001 mértékadó összefoglalást ad erről). Az afázia, a tapasztalati alapú nyelvi elmaradás és a talán genetikai eredetű, de mindenképpen a rendszer kibontakozása során megjelenő SLI ugyanarra a mechanizmusra lenne visszavezethető. Mindegyik a klasszikus mendeli komponenslogika szerint működik, s a zavarokat egy komponens kiesése okozná.

Az utóbbi tíz évben két mozzanat finomította elképzeléseinket erről. Egyrészt **általában dinamikusabbá vált elképzelésünk a viselkedés genetikai meghatározottságáról**. Thomas és Karmiloff-Smith (2002; 2003; Karmiloff-Smith 1998) elméleti érvelés, modellalkotás és klinikai adatok használatával rámutatott arra, hogy a megismerési és idegrendszeri architektúra kialakulása előtt kibontakozó zavarok nemcsak az egyes mechanizmusokat, de az egész tanulási folyamatot átalakítják. A későbbi életkorban, 5–6 éves korban tapasztalt kognitív deficites minta már ennek az átalakult tanulási rendszernek a következménye. Az atipikus fejlődési minta nem értelmezhető „kivonásos logikával”.

A másik oldalról viszont Merzenich és Tallal munkái (Tallal 1976; Merzenich et al. 1996; Tallal et al. 1996) megmutatták, hogy **a nyelvi elmaradás terén masszív tanulási beavatkozásokkal helyre lehet hozni a megzavart fejlődési mintát**, a megmaradó komputációs mező széles körű felhasználásával optimizmusra okot adó kompenzációs hatások érhetőek el.

Ezeknek a megfontolásoknak a keretében alakultak ki olyan felfogások, amelyek a genetikai determinizmust nem a plaszticitás ellentétéként értelmezik, s ezzel az eredeti filozofikus érvelést (nem is lehet megtanulni, tehát veleszületett alapúnak kell lennie), tényszerű lefordítások révén megkérdőjelezzik. **Epigenetikus szabályokat** kezdenek el feltételezni, amelyek plasztikusabbá teszik a feltételezett genetikai meghatározottság használatát a viselkedés–agy–genetika háromszög elemzésében, miközben a szabályozó gének s az életút alatti génaktiváció mechanizmusait emelik ki (Zhanks–Meaney 2010; Johnson et al. 2011; Charney 2012). A hagyományos egy gén, egy kognitív vonás megfeleltetéshez képest:

1. Nincs is olyan sok gén, s ezek egy jó része állati eredetű.
2. Nem tartható az a mendeli naiv kép, amely minden kognitív vonást egy sajátos génhez köt. A génaktiváció mechanizmusai kulcsszerepet játszanak.
3. Maga az idegrendszer, éppen genetikai programjai révén, rendkívül hajlékony rendszer.
4. A genetikai eredetű kognitív zavarok szabályozó gének működésén keresztül, egyedfejlődési úton eredményezik a fenotipikus képet.

Ebben a megközelítésben a gének nem egy pontot, hanem egy fejlődési felületet határoznak meg (Waddington 1957; Pléh 2010), s a fejlődési mechanizmusok és zavarai is soktényezősök. Az igazsághoz tartozik, hogy egy évtizeddel a mai epigenetikai érvelés előtt Fodor (2001, 102) maga is igen világosan megfogalmazta, hogy a genetikai determinizmus és az innátizmus összekapcsolása nem egyszerű fordítási feladat. Ő is látta a mai értelemben vett epigenézis jelentőségét, s az 1:1 mendeli tervrajzos genetikai kép félrevezető voltát.

Az olyan fogalmak, melyek a „genetikai meghatározottság”, „genom”, „genotípus” és hasonlók köré csoportosulnak, maguk is vitathatóak. Korántsincs általános magyarázatunk arról, hogy hogyan fejeződnek ki fenotipikusan a genotipikus változatok. Világos, hogy az epigenetikai és a környezeti folyamatok gyakorlatilag mindig interaktív tényezők. Az efféle interakciók megértése lehet, hogy a tudomány legnehezebb kérdése.

6.2. Az SLI tényeinek és elveinek megkérdőjelezése

Három alapvető új fejlemény volt az utóbbi két évtizedben, amelyek – miközben a „pszichogenetika” kutatási stratégiáit általában is érintik – sajátosan az SLI doktrínáját is megkérdőjelezték. A specifikus nyelvi elmaradás doktrínája szerint a nyelvi elmaradás mintegy a grammatikaképzésre vonatkozó speciális nyelvi rendszer genetikai alapú sérülésének következménye lenne. A másik elképzelés szerint az elmaradás sokkal átfogóbb: pici megismerési, emlékezeti, akusztikus feldolgozási stb. zavarok következménye lenne.

1. Viselkedési tekintetben számos megfigyelés utal arra, hogy **a specifikus nyelvfejlődési zavar talán mégsem annyira specifikus**. Finomabb elemzések kimutatnak jellegzetes munkaemlékezeti, illetve procedurális emlékezeti zavarokat (összefoglalásukra l. Lukács–Kas 2008; Lum et al. 2012), illetve akusztikus feldolgozási zavarokat (Tallal 1976; Tallal et al. 1996) az ilyen nyelvi zavarok korrelátumaiként.

2. Klasszikus genetikai módszereket, ikerkutatásokat alkalmazva Bishop (2001; 2002) azt találta, hogy **a nyelvfejlődési zavarnak két nem a nyelvre korlátozódó kognitív összetevője van**, s ezek közül az emlékezeti sérülés inkább örökletes, az akusztikai zavar inkább szerzett.

3. **Családi öröklésmentek és a FoxP2 gén sorsa**: Finomodtak a molekuláris genetikai felfogások is. A sokat idézett K. családnál ezt a zavart fokozatosan összekapcsoltuk a FoxP2 gén hiányával vagy sérülésével (Lai et al. 2001). Évtizedek

munkája során azonban kiderült, mint Venetianer (2011) kiváló összefoglalója megmutatja, hogy korántsem olyan egyszerű a helyzet, mint eredetileg gondolták. Chomsky követői ugyanis eredetileg úgy vélték, hogy itt valamiféle specifikus nyelvtani génről lenne szó. Viselkedésesen egyenesen jegyvakságról beszéltek (Gopnik 1990), s mindenképpen sajátos morfoszintaktikai zavarokról (Gopnik–Crago 1991). A nyelvi zavarok nem csupán nyelvek azonban, sokszor oro-faciális mozgásszervezési zavarok kapcsolódnak hozzájuk az érintett családtagoknál. Másrészt az összehasonlító genetikai vizsgálatok szerint ez a génállomány több mutációval alakul ki emberi formájában, s valószínű, hogy az emlősöknél kezdetben a mozgásszervezés, majd a kommunikációs mozgások működésmódjaiért felelős, s csak másodlagosan a nyelvtanért (Venetianer 2011).

A genetikai zavarok értelmezését célzó mai kognitív kutatás az eredeti, a szerzett agysérülések disszociatív logikáját és a klasszikus genetikát felhasználó mindent vagy semmit megfontolások helyett új érvelést állít előtérbe. Hadd idézzem erről egy korábbi okfejtésemet.

Ennek lényege egyszerűen megfogalmazható. Mára észrevettük, hogy a magasabb kognitív funkciókra nem lehet egy klasszikus mendeli genetikai képet rávetíteni, amely minden kognitív vonást egy sajátos gén általi szabályozottság alá rendelné. Maga a genetikai is sokkal plasztikusabbá vált. Rácsodálkozunk arra, hogy a mintegy húszezer gén talán nem is tud egyenként olyan sok mozzanatot meghatározni, ezért a kognitív fejlődés genetikai meghatározottságában is előtérbe kell helyeznünk a szabályozó működések jelentőségét.

Másrészt észrevesszük azt is, hogy a magasabb kognitív rendszerekben számos olyan többkomponensű rendszer van, amelyek közös adaptív funkciókat valósítanak meg, mint a [...] szűrületi és a nappali látás, ahol kétféle rendszer egyazon funkciót, a nagy megvilágítási körülmények között is érvényesülő vizuális viselkedésirányítást valósítja meg.

Harmadrészt az emlősöknél, abban a világban, ahol az agykéreg egy része hatalmas tanulógépezetként működik, éppenséggel genetikailag meghatározottan viszonylag hajlékony. Ebből az következik, hogy maguk a genetikailag jelenségszinten minőségi eltérést mutató kognitív zavarok is fejlődési úton érik el ismert képüket. (Pléh 2010, 56)

Vagyis a specifikus nyelvtani elmaradás, amely olyan ígéretes volt az innátizmus genetikai értelmezésére, sokkal kevésbé specifikus viselkedési szinten (Karmiloff-Smith és Thomas), és ugyanakkor sokkal kevésbé specifikus genetikai szinten is. Mindez, ami a viselkedéses magyarázatokat illeti, egy olyan elmélet felé vezet, amely a fokozatos kibontakozást állítja előtérbe a sima, pusztán, tervrajzszerű genetikai meghatározottság helyett. Egy olyan fejlődéskép kezd kibontakozni, amely a Chomsky-féle merev innátizmussal szemben úgy képzelet el, hogy a fejlődés mindig interakciót jelent a környezet és a genetikai programpotenciálok között.

7. Innátizmus és evolúció

Az innátista koncepció a későbbi évek során jellegzetes biolingvisztikai koncepcióvá vált (Chomsky 2004), és mint ilyen, sajátosan kapcsolatba került a standard evolúciós felfogásokkal. Ahogy Dennett (2004) vitriolosan bírálja, Chomsky – Goulddal egyetemben – azok közé a szerzők közé sorolódik be, akik nagyon határozott elképzelést fogalmaznak meg az exaptáció és adaptáció viszonyáról. A standard evolúciós felfogások, és ebbe a standard felfogásba beletartoznak a mai evolúciós pszichológia vezető képviselői is (Barkow et al. 1992; Pinker–Bloom 1991; Pinker 1999; 2002), minden emberi teljesítményt közvetlen adaptációs módon magyaráznak. Ahhoz, hogy arcokat tudjunk felismerni, kell, hogy valamilyen evolúciós nyomás legyen, amely az arcfelismerést preferálja (például a csoportélet és az érzelmi összetartozás előnyével), s ennek következtében létre kell, hogy jöjjön egy olyan idegrendszeri struktúra, amely az arcfelismerésre specializálódott. Gould és Vrba (1982) fogalmazza meg az ezzel szembeállított exaptációs felfogást. Exaptáción azt értik, hogy lehetnek olyan jellegzetességei az emberi gondolkodásnak, amelyekre eredetileg nem irányult szelekció, hanem valami másra irányuló szelekció melléktermékeként jelentek meg. Egy korábban sokat hivatkozott jellegzetes példát említve, az algebra kialakítására az emberi idegrendszer nyilvánvalóan alkalmas, az is nyilvánvaló azonban, hogy amikor ez az idegrendszer szelektálódott, még nem volt algebra. Valami másra kialakult dolognak a következményeként vált alkalmassá erre is.

Az exaptáció fogalmilag úgy jelent meg, mint a panglosszi modellek kritikája. Gould és Lewontin (1979) panglosszi modellnek nevezik azokat az evolúciós gondolatmeneteket, amelyek mindent elkerülhetetlen adaptációként magyaráznak és a létező élővilágot mint a lehetséges legjobb világot értelmezik, akárcsak Voltaire Candide-jának Dr. Panglossa. A panglosszi modelleket Gould mint ultraadaptációs modelleket utasítja el, ugyanakkor az exaptációval történő magyarázat is meglehetősen könnyű és kínálkozó. Ha valamire nem találunk adaptációs magyarázatot, akkor egyszerűen azt mondjuk, hogy valami másra szelektálódott funkcionál elősködik, ezt a „mást” pedig specifikálatlanul hagyjuk. Az exaptációs és adaptációs magyarázatok közötti vita, és ez érinti az innátizmus problémáját, világosan megjelent a nyelvre nézve is. Chomskynak és követőinek ugyanis szembe kellett nézniük azzal, hogy a fél évszázaddal azelőtt elindult ismeretelméleti jellegű innátista tézis beilleszkedik nemcsak a genomika, hanem a modern evolúciós biológia kiterjesztéseibe is. Ha egy viselkedéses architektúrális megoldás (pl. a készségtanulás és a tényrögzítés kettősségén alapuló emlékezeti rendszerek), preferencia (a hangforrás felé fordulás) innát, akkor – hangzik a klasszikus elv – a természetes

szelekció révén kellett létrejönnie. Ennek egyik oldala a proximális ág, amelynek valamilyen genetikai szerveződéshez kell kapcsolódnia, amit fentebb láttunk. Másrészt, a nyelv keletkezésében valahogyan közvetlenül is posztulálnunk kell múltbeli haszonelvű adaptációs megoldásokat. Chomsky innátista gondolatmenete (1968; 1986) legalább kétértelmű volt kezdetektől, s ez a kétértelműség vissza-visszatért. Kétségtelen – mondja Chomsky –, hogy a nyelv biológiai rendszer. Ugyanakkor, miképpen Dell Hymes (1978) megfogalmazza, tulajdonképpen isteni adomány, vagy ahogy Cziko (1995) hirdeti, ez a nyelv gondviselés-alapú felfogása. Hymes ironikus megfogalmazásában a chomskyánus koncepció édenkerti változat a nyelvről. Isteni ajándékként a tökéletes nyelv esélyével jövünk a világra, de aztán nem tudunk élni a gondviselés által nyújtott lehetőségekkel. Ebben az olvasatban, ami az eredetet illeti, a nyelv vízvázalasztóként különíti el az embereket az állatvilág többi részétől.

Dennett (2004) vitriolos bemutatásával Gould és Chomsky, mint az exaptációs végpont képviselői, Karl Marx és a modern katolikus kreacionista Teilhard de Chardin mellé helyeződnek. Gould mindenhol tervet, mintázatot és értelmet keres az evolúcióban, összhangban saját baloldali politikai elkötelezettségével. Dennett (2004) szerint viszont szó szerint kell vennünk Darwin üzenetét, és be kell látnunk, hogy nincsenek égi fogantyúk, csak vak algoritmusok. A neokantianus német filozófus, Ernst Cassirer (1944) az emberről szóló, Amerikában született könyvében viszont a XX. század közepén a német gondolkodásban oly népszerű, mintázatalvű elméleteket állítja előtérbe a hasonló Darwin-értelmezésen túl, s a szimbólumok konstruktív erejét. A két felfogás azonban nem teljesen zárja ki egymást. Amikor Dennett az égi fogantyúkat bírálja, megengedi a daruk posztulálását a tudományos magyarázatban, vagyis az olyan ember alkotta szimbolikus eszközök feltételezését, amelyek növelik értelmünk erejét. Nincsenek, e felfogás szerint, fejlődési égi fogantyúk, lehetnek azonban daruk. A daruk Dennett értelmezésében azt jelentik, hogy a fogalmi és anyagi kultúra eszközei, kulturális gyorsítóként működnek. Ezeket nevezi Dennett popperi és Gregory-féle lényeknek. Dennett, amikor az evolúció rendkívül lassú folyamatában helyet talált a nyelvnek, szervezetenként ezt továbbra is választóvonalnak tartja, talán épp azért, mert a nyelv képes a kultúra alkotására. A kultúra viszont, visszafelé ható módon, új mezőt hoz létre saját döntéseink befolyásolásával.

Ez sok szempontból emlékeztet Cassirer mintázatalvű felfogására. Amikor Cassirer a szimbólumok visszaható erejéről beszél, a nyelv által lehetővé tett szókészítési lehetőségekre gondol. A nyelv egy új mezőt hoz létre a konzervatív és változásorientált erők közti feszültséggel. A nyelv és más szimbolikus formák ereje

olyan örökkévalóságot teremt, amely túléli az egyént, és így állandó feszültség van a „visszaadás és kreáció erői között” (Cassirer 1944, 224).

Chomsky másik arca az utóbbi fél évszázad evolúciós eredményeit a nyelvre nézve elismeri, de igyekszik megőrizni azt, ami specifikus a nyelvre mint emberi nyelvre nézve. Hauser, Chomsky és Fitch (2002) olyan koncepció mellett áll ki, amely szerint, miközben a tágran értelmezett nyelvi képességrendszer sok évmillió alatt fejlődött, s más kognitív és szabályozási rendszerekhez (kategorizáció, társas értelem, hangészlelés) kapcsolódik, addig a voltaképpeni szűken vett emberi nyelvi készség megmarad „isteni szikra” eredményének.

8. Az innátizmus sorsa: Vissza a kezdetekhez?

Az innátizmus tekintetében az utóbbi években adott interjúiban (Chomsky–McGilvray 2012) Chomsky újra filozofikusabban fogalmaz. Míg kezdetben ismeretelméleti koncepciót hirdetett, mára a világ fizikai rendjével kapcsolatos tényezőket tételez fel a nyelv veleszületett szerveződése mögött. A rekurzió, a szimmetriaelv és hasonló, a modern szintaxis tekintetében központi mozzanatok Chomsky legújabb felfogásában a természet, a fizikai természet végső törvényeiként jelennek meg. Nem kell minden szerkezeti mozzanatra közvetlen adaptációs magyarázatnak lennie, **a fejlődés belső korlátai** (Chomsky 2005) is fontos meghatározókként tételezhetőek. A hasznosság evolúciósan ugyanúgy nem magyarázza a strukturális korlátokat, mint ahogy „keresztmetszetileg” a kommunikációs hatékonyság sem. Nehéz haszonelvű vagy kommunikációs hatékonyságbeli magyarázatot találni például arra, hogy *A lánynak nővére is van* jól alkotott mondat, míg *A is lánynak van nővére* jóval kétesebb státuszú, bár mindkettőt megértjük. A nyelv lényegi mozzanatai valójában nem darwini értelemben vett biológiai adaptációk, hanem a nyelv sajátos fizikáját alkotják, illetve keletkezésükben sajátos természeti szabályszerűségek játszanak szerepet, mint például a szimmetria. A szintaxisnak, a nyelv legközpontibb vonásának sajátos fizikai alapjai és fizikyszerű szerepe is van (Piattelli-Palmarini–Uriagereka 2008).

Vagyis egy olyan ívet találunk, ahol az innátizmus filozófiai koncepciója a modern biológia és kísérleti tudományok fejlődésének tényszerű, szaktudományos koncepciójává válik. E szaktudományos koncepció azonban radikalizmusa révén nem lesz tartható, sokkal kifinomultabbá kell válnia. Ezért azután az eredeti javaslatához képest Chomsky újra visszatér a radikalizmust megtartandó, egy filozofikusabb és nem naturalisztikusan értelmezett innátizmushoz. Ebben az új inspirációja D’Arcy Thompson (1917) formafejlődési elmélete.

Meggyőződésem szerint Chomsky nagy, általános, a nyelvészetben túlmutató sikerét (elvontan) szándékosan doktriner, illetve szándékosan elmosott fogalmainak is köszönheti (Pléh 2009). Ilyen maga az **innátizmus** gondolata. Miközben Chomsky a 20. század közepének gyermekeként nem beszélhet őszintén isteni szikráról, amikor a nyelvet valami különleges, az embert az állatvilágtól és az állati kommunikációtól elválasztó adományként tételezi, sugallatában mégiscsak egy isteniszakra-elméletet feltételez. Olyan elméletet, amelynek közvetlen biológiai leghorgonyzásakor számtalan nehézséggel küzdött meg a fél évszázad során. Volt szó olyan homályos fogalmakról, mint **makromutációk**, túl könnyen érvényesíthető jelszavakról, mint az **exaptáció**. Chomsky ideologikus innátizmusát, amely magát a nyelvészetet tartja először pszichológiának (Chomsky 1968), majd természettudománynak (Chomsky 2005), közvetlenül a nyelv tényeinek elemzésével akarja igazolni az egyetemes nyelvtan velünk született voltát. „Láttuk, hogy a fejlődéslélektani iskolák egy része megkérdőjelezi ezt az idős, de Chomskyval még párbajra kelő Jean Piaget-től kezdve, az akkor még ereje teljében lévő pragmatikai orientációjú Jerome Bruneren (1978) keresztül, a mai biológiai értelmezőig, Elizabeth Bates és Annette Karmiloff-Smith munkáig” (Pléh 2009, 1080). Ugyanakkor más irányok éppen Chomsky innátizmusából kiindulva kitágítják ezt. Sokféle tudást tekintenek innát alapúnak, nemcsak a nyelvet, s magát az emberspecifikus elsajátítást értelmezik veleszületetten adott rendszernek. Mind az empirikus gyermeknyelvi kutatás, mind a gyermekre és általában a fejlődésre vonatkozó különböző rafinált kognitív alapú, de mégiscsak környezetelvű, ugyanakkor a kiinduló keretekben újszerű tanuláselméletek megfogalmazásában Chomsky radikális innátizmusának volt ihlető szerepe. Mindenki azért kezdett el újabb és újabb kiegészítő elméleteket gyártani – gondoljunk Steven Pinkerre (1999) – vagy alternatív szociális elméleteket megfogalmazni (Tomasello 2002; 2003; Csibra–Gergely 2011), mert szeretne szembeszállni a Chomsky felvetette innátizmus fogalmi gondolataival. Vagyis, egy önmagában nehezen képviselhető és doktriner felfogás tudomány-szociológiai értelemben inspiratív és progresszív elméletté vált.

Irodalom

- Aarsleff, Hans 1970. The history of linguistics and Professor Chomsky. *Language* 46: 570–585.
- Barkow, John H. – Leda Cosmides – John Tooby (szerk.) 1992. *The adapted mind*. New York: Oxford University Press.
- Berlyne, Daniel E. 1950. Novelty and curiosity as determinants of exploratory behavior. *British Journal of Psychology* 41: 65–80.

- Bishop, Dorothy 2001. Genetic and environmental risks for specific language impairment in children. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 356: 369–380.
- Bishop, Dorothy 2002. Putting language genes in perspective. *Trends in Genetics* 18: 57–59.
- Block, Ned J. – George Dworkin 1976. *The IQ controversy: Critical readings*. New York: Pantheon Books.
- Bruner, Jerome S. 1975. The ontogenesis of speech acts. *Journal of Child Language* 2: 1–19.
- Bruner, Jerome S. 1978. From communication to language. A psychological perspective. In: Ivana Markova (szerk.): *The social context of language*. New York: Wiley. 17–48.
- Cassirer, Ernst 1944. *An essay on man*. New Haven: Yale University Press.
- Changeux, Jean-Paul 2008. *Az igazságkereső ember*. Budapest: Gondolat.
- Charney, Evan 2012. Behavior genetics and postgenomics. *Behavioral and Brain Sciences* 35: 331–410.
- Chomsky, Noam 1957. Syntactic structures. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam 1959. Review of B.F. Skinner's *Verbal behavior*. *Language* 35: 26–58.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of a theory of syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, Noam 1967. *Cartesian linguistics*. New York: Harper and Row.
- Chomsky, Noam 1968. *Language and mind*. New York: Holt. Magyarul: *Mondattani szerkezetek. Nyelv és elme*. Budapest, Osiris-Századvég, 1995.
- Chomsky, Noam 1974. Újabb adalékok a velünk született eszmék elméletéhez. In: Pap (1974, 85–96).
- Chomsky, Noam 1978. Language development, human intelligence and social organization. In: Walter Feinberg (szerk.): *Equality and social policy*. Campaign: University of Illinois Press. 120–143.
- Chomsky, Noam 1980. *Rules and representations*. New York: Columbia University Press.
- Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of language*. New York: Praeger.
- Chomsky, Noam 1988. *Language and problems of knowledge*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Chomsky, Noam 1995. Language and nature. *Mind* 104: 1–61.
- Chomsky, Noam 2004. A biolingvisztika és az emberi minőség. *Magyar Tudomány* 165: 1354–1377.
- Chomsky, Noam 2005. Three factors in language design. *Linguistic Inquiry* 36: 1–22.
- Chomsky, Noam – James McGilvray 2012. *The science of language: Interviews with Noam Chomsky*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Chomsky, Noam – George Miller 1963. Introduction to the formal analysis of natural languages. In: Luce et al. (1963, 269–321).
- Cowie, Fiona 1999. *What's within?: Nativism reconsidered*. New York: Oxford University Press.
- Cowie, Fiona 2010. Innateness and language. In: Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Summer 2010 edition. (<http://plato.stanford.edu/archives/sum2010/entries/innateness-language/>)
- Cziko, Gary 1995. *Without miracles: Universal selection theory and the second Darwinian revolution*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Csibra, Gergely – György Gergely 1998. The teleological origins of mentalistic action explanations: A developmental hypothesis. *Developmental Science* 1: 255–259.
- Csibra Gergely – Gergely György 2007. *Ember és kultúra. A kulturális tudás eredete és átadásának mechanizmusai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Csibra, Gergely – György Gergely 2009. Natural pedagogy. *Trends in Cognitive Sciences* 13: 148–153.
- Csibra, Gergely – György Gergely 2011. Natural pedagogy as evolutionary adaptation. *Philosophical Transactions of the Royal Society B* 366: 1149–1157.

- D'Arcy Thomson, William 1917. *On growth and form*. Cambridge: Cambridge University Press.
Electronic version: <http://archive.org/stream/ongrowthform1917thom#page/n7/mode/2up>
- Dehaene, Stanislas – Lawrence Cohen 2007. Cultural recycling of cortical maps. *Neuron* 56: 384–398.
- Dennett, Daniel 2004. *Darwin veszélyes gondolata*. 2. kiadás. Budapest: Typotex.
- Elman, Jeff L. – Elizabeth A. Bates – Mark H. Johnson – Annette Karmiloff-Smith – Domenico Parisi – Kim Plunkett 1996. *Rethinking innateness: A connectionist perspective on development*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Eysenck, Hans Jürgen 1967. *The biological basis of personality*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.
- Eysenck, Hans Jürgen 1971. *The IQ argument: Race, intelligence, and education*. Chicago: Open Court.
- Farkas Katalin – Kelemen János 2002. *Nyelvfilozófia*. Budapest, Áron Kiadó
- Fodor, Jerry A. 1998. *In critical condition: Polemical essays on cognitive science and the philosophy of mind*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Fodor, Jerry A. 2001. Doing without what's within: Fiona Cowie's critique of nativism. *Mind* 110: 99–148.
- Gergely György – Egyed Katalin – Király Ildikó 2007. A természetes pedagógiáról. *Magyar Pszichológiai Szemle* 62: 107–125.
- Gopnik, Myrna 1990. Feature blindness: A case study. *Language Acquisition* 1: 139–164.
- Gopnik, Myrna – Martha B. Crago 1991. Familial aggregation of a developmental language disorder. *Cognition* 39: 1–50.
- Gould, Stephen Jay – Richard Lewontin 1979. The spandrels of San Marco and the Panglossian paradigm: A critique of the adaptationist programme. *Proceedings of the Royal Society B*, 205: 581–598.
- Gould, Stephen Jay – Elisabeth S. Vrba 1982. Exaptation – a missing term in the science of form. *Paleobiology* 1: 4–15.
- Hauser, Mark D. – Noam Chomsky – William T. Fitch 2002. The faculty of language: What is it, who has it, and how did it evolve? *Science* 298: 1569–1579.
- Hymes, Dell H. 1978. Kommunikatív kompetencia. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció 2. A kommunikáció világa*. Budapest: Közgazdasági Kiadó. 333–356.
- Jacob, François 1977: Evolution and tinkering. *Science* 196: 1161–1166.
- Jancsó Daniella 2004. A veleszületett egyetemes nyelvtan és a modularitás neurobiológiai megközelítése. Vázlatos áttekintés Ralph-Axel Müller közleménye alapján. In: Gervain Judit – Pléh Csaba (szerk.): *A láthatatlan megismerés*. Budapest: Gondolat. 129–142.
- Jensen, Arthur 1969. How much can we boost IQ and scholastic achievement? *Harvard Educational Review* 39: 1–123.
- Johnson, Michael H. 1997. *Developmental cognitive neuroscience*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Johnson, Wendy – Lars Penke – Franck Spinath 2011. Heritability in the era of molecular genetics: Some thoughts for understanding genetic influences on behavioural traits. *European Journal of Personality* 25: 254–266.
- Karmiloff-Smith, Annette 1992. *Beyond modularity. A developmental perspective on cognitive science*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Karmiloff-Smith, Annette 1996. Túl a modularitáson: a kognitív tudomány fejlődésméleti megközelítése. In: Pléh Csaba (szerk.): *Kognitív tudomány*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium. 254–282.

- Karmiloff-Smith, Annette 1998. Development itself is a key to understanding developmental disorders. *Trends in Cognitive Sciences* 2: 389–398.
- Kas Bence 2011. A nyelvi zavarok vizsgálatának szerepe a nyelvi képesség kutatásában. *Magyar Tudomány* 171: 929–937.
- Kelemen János 1977. *A nyelvfilozófia kérdései*. Budapest: Kossuth–Akadémiai.
- Lai, Cecilia S. L. – Simon E. Fisher – Jane A. Hurst – Faraneh Vargha-Khadem – Anthony P. Monaco 2001. A forkhead-domain gene is mutated in a severe speech and language disorder. *Nature* 413: 519–523.
- Lenneberg, Eric 1967. *Biological foundations of language*. New York: Wiley.
- Lenneberg, Eric 1974. A nyelv biológiai szempontból. In: Pap (1974, 111–128).
- Leonard, Laurence B. 1998. *Children with specific language impairment*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Lévi-Strauss, Claude 1962. *La pensée sauvage*. Paris: Plon.
- Lévy, Yonata – Gitit Kavé 1999. Language breakdown and linguistic theory: A tutorial overview. *Lingua* 107: 95–143.
- Liégeois, Frédérique – Alan Connelly – Cross, Judith Helen – Boyd, Stewart – Gadian, David – Faradeh Vargha-Kadem 2004. Language reorganization in children with early-onset lesions of the left hemisphere. *Brain* 127: 1229–1236.
- Luce, R. Duncan – Robert R. Bush – Eugene Galanter (szerk.) 1963. *Handbook of mathematical psychology*, vol. 2. New York: Wiley.
- Lukács Ágnes – Kas Bence 2008. A specifikus nyelvi zavar biológiai alapjai. *Pedagógusképzés* 1–2: 69–79.
- Lum, Jarrad A. G. – Gina Conti-Ramsden – Debra Page – Michael T. Ullman 2012. Working, declarative and procedural memory in specific language impairment. *Cortex* 48: 1138–1154.
- Mandler, Jean M. 1992. How to build a baby: II. Conceptual primitives. *Psychological Review* 99: 587–604.
- Marcus, Gary 2008. *Kluge. The haphazard construction of the human mind*. Boston: Houghton Mifflin.
- Mehler, Jacques – Emanuel Dupoux – Gervain Judit 2008. *Ember születik*. Budapest: Gondolat.
- Merzenich, Michael – William Jenkins – Paul Johnston – Christoph Schreimer – Steven Miller – Paula Tallal 1996. Temporal processing deficits of language learning impaired children ameliorated by training. *Science* 271: 77–81.
- Michel, George F. – Amber N. Tyler 2005. Critical period: A history of the transition from questions of *when*, to *what*, to *how*. *Developmental Psychobiology* 46: 156–162.
- Miller, George – Noam Chomsky 1963. Finitary models of language users. In: Luce et al. (1963, 419–491).
- Müller, Ralph-Axel 1996. Innateness, autonomy, universality? Neurobiological approaches to language. *Behavioral and Brain Sciences* 19: 611–675.
- Pap Mária 1970. *Vissza a nyelvészethez! Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 7: 207–228.
- Pap Mária (szerk.) 1974. *A nyelv keletkezése*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Piaget, Jean 1979. Schèmes d'action et apprentissage du langage. In: Piatelli-Palmarini (1979, 247–251).
- Piatelli-Palmarini, Massimo (szerk.) 1979. *Théories du langage – théories de l'apprentissage*. Paris: Seuil.

- Piatelli-Palmarini, Massimo 1994. Ever since language and learning. Afterthoughts of the Piaget-Chomsky debate. *Cognition* 50: 319–346.
- Piatelli-Palmarini, Massimo – Julio Uriagereka 2008. Still a bridge too far? Biolinguistic questions for grounding language on brains. *Physics of Life Reviews* 5: 207–224.
- Pinker, Steven 1991. Rules of language. *Science* 253: 530–555.
- Pinker, Steven 1999. *A nyelvi ösztön*. Budapest: Typotex.
- Pinker, Steven 2002. *Hogyan működik az elme?* Budapest: Osiris.
- Pinker, Steven – Paul Bloom 1990. Natural language and natural selection. *Behavioral and Brain Sciences* 13: 707–784.
- Pléh Csaba 2000. A demokrácia, a szabadság és a pszichológusok. *Iskolakultúra*, 83–87.
- Pléh, Csaba, 2002. Öröklés- és környezetelvű érvelés az 1970-es évek fordulóján. *Magyar Pszichológiai Szemle* 57: 39–50.
- Pléh Csaba 2008. *A lélek és a lélektan örömei*. Budapest: Gondolat.
- Pléh Csaba 2009. Chomsky és a pszichológia. *Magyar Tudomány* 170: 1075–1081.
- Pléh Csaba 2010. A pszichogenetika kutatási stratégiái és egy példa: a Williams-szindróma. *Magyar Tudomány* 171: 49–57.
- Pléh Csaba 2011. A nyelv biológiai alapjai – bátor elméletek és józan építkezés. *Magyar Tudomány* 172: 910–906.
- Pléh, Csaba 2012. The history of the nature/nurture issue. *Behavioral and Brain Sciences* 35: 376–377.
- Pléh Csaba – Kas Bence – Lukács Ágnes 2008. A nyelvi fejlődés zavarai. In: Kállai János – Bende István – Karádi Kázmér – Racsmány Mihály (szerk.): *Bevezetés a neuropszichológiába*. Budapest: Medicina. 287–337.
- Pléh Csaba – Lukács Ágnes 2001. *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pullum, Geoffrey K. – Barbara C. Scholz 2002. Empirical assessment of stimulus poverty arguments. *The Linguistic Review* 19: 9–50.
- Putnam, Hilary 1974. A „velünk született eszmék” hipotézise és a nyelvészet magyarázó modelljei. In: *Pap* (1974, 97–110).
- Salzinger, Kurt 1970. Pleasing linguists. A parable. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 9: 725–727.
- Scott, John P. 1962. Critical periods in behavioral development. *Science* 138: 949–958.
- Skinner, Burrhus Frederic 1957. *Verbal behavior*. New York: Appleton.
- Skinner, Burrhus Frederic 1963/1972. Az operáns viselkedés. In: Ádám György (szerk.): *Pszichofiziológia*. Budapest: Gondolat. 103–127.
- Spelke, Elisabeth 2000. Core knowledge. *American Psychologist* 55: 1233–1243.
- Spelke, Elisabeth – Katherine D. Kinzler 2007. Core knowledge. *Developmental Science* 10: 89–96.
- Tallal, Paula 1976. Rapid auditory processing in normal and disordered language development. *Journal of Speech, Language and Hearing Research* 19: 561–571.
- Tallal, Paula – Steve L. Miller – Gail Bedi – Gary Byma – Xiaojin Wang – Srikantan Nagarajan – Christoph Schreiner – William M. Jenkins – Michael Merzenich 1996. Language comprehension in language-learning impaired children improved with acoustically modified speech. *Science* 271: 81–84.
- Thomas, Michael C. – Annette Karmiloff-Smith 2002. Are developmental disorders like cases of adult brain damage? Implications from connectionist modeling. *Behavioral and Brain Sciences* 25: 727–788.

- Thomas, Michael C. – Annette Karmiloff-Smith 2003. Modeling language acquisition in atypical phenotypes. *Psychological Review* 110: 647–682.
- Tomasello, Michael 2002. *A kultúra keletkezése*. Budapest: Osiris.
- Tomasello, Michael 2003. *Constructing a language. A language-based theory of language acquisition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Venetianer Pál 2011. Létezik-e a tagolt emberi beszéd képességéért felelős gén? *Magyar Tudomány* 171: 907–912.
- Waddington, Conrad Hal 1957. *The strategy of the genes*. London: George Allen & Unwin.
- Zhanks, Tie-Yaun – Mitchell J. Meaney 2010. Epigenetics and the environmental regulation of the genome and its functions. *Annual Review of Psychology* 61: 439–66.

Changes in the innatism program – From philosophy to genetics

Abstract: The paper surveys how the concept of innatism, under the inspiration of generative grammar initiated by Chomsky, has been changing during the past half century. Chomsky originally used a conceptual epistemological reasoning in favor of innatism. He had pointed out that on the basis of accidental experience all children develop a grammar showing universal features, roughly following an identical pathway. Furthermore, this would go on with little instruction and little feedback from the environment [the “poverty of stimulus” and “no negative evidence” principles]. The theoretical innatism of Chomsky has led to two translations in the language sciences. One is modern child language research that has questioned the innatist program in many ways regarding the setting parameters of development. In the 1970s Jerome Bruner, in the 1990s Annette Karmiloff-Smith, and recently, Michael Tomasello, and Gergely Csibra and György Gergely argue for a formative role of the environment in the unfolding of the linguistic system in children. The poverty of stimulus conception promoted by Chomsky is replaced by a modern ethologically inspired argumentation where the child and the environment form a learning-teaching system together. It is the very process of acquisition which is assumed to be innately organized. Another consequence of Chomsky’s innatist argumentation was the idea of a genetic organization of language disorders proposed by Eric Lenneberg. The innatist vision of language as a system obtains a genetic interpretation: the innate should be coded in the genome. As in strategies of behavior genetics in general, the profession starts to look for children with specific language impairments [SLI]. The survey shows that this slightly naive genetic determinism had to face many difficulties later on. Both specificity and genetic foundations were questioned. Chomsky himself is ambivalent regarding the interpretation of these scientific developments initiated by him. Recently, he moved back to a position overstepping the identification of innatism with genetic determination. Innatism is assumed to follow from universal constraints due to the physical organization of the world in a physicalistic-naturalistic theory.

Keywords: innatism; SLI; genomics; child language research; epigenetics of development

Építőköve-e a kompozicionális szemantikának a szó?

Szabolcsi Anna

New York University, Department of Linguistics

anna.szabolcsi@nyu.edu

Kivonat: Résznek [építőkönek] tekintendő-e a szó a kompozicionális szemantikában? Ha igen, minimális rész-e? E cikkben először felhívjuk a figyelmet olyan morfoszintaktikai és szemantikai elméletekre, amelyekben a szónak nincs kitüntetett szerepe. Ezután bemutatjuk, hogy a morféányi egységeken alapuló elemzés érdekes és fontos kérdéseket vet föl a kvantorkifejezések szemantikájával kapcsolatban. Többek között amellet érvelünk, hogy a **valaki**, **Kati vagy Mari**, **vagy ezer ember**, **vagyok/vagy/vagyon** > *van* és **vajon** szavak kiemelt morfémai nemcsak történetileg, hanem a szinkrón szemantikában is rokonságban állnak egymással.

Kulcsszavak: kompozicionalitás; szintaxis; morfológia; kvantor; konnektívum; kérdőszó; algebrai szemantika

1. Bevezetés

A szemantika kompozicionalitásának elve kimondja, hogy egy összetett kifejezés (például egy mondat) jelentése a részek jelentésének és összerendezésük módjának a függvénye. Mi értendő itt részeken? Ezt a kérdést sokféleképpen föl lehet tenni. Például: csupán hangalakkal rendelkező részeket veszünk figyelembe, vagy fonetikailag üres elemeket is? Felszíni összetevőket vagy a logikai formában előállított összetevőket tekintünk releváns részeknek? E cikk középpontjában a kérdésnek a következő változata áll:

- (1) Résznek (építőkönek) tekintendő-e a szó a kompozicionális szemantikában? Ha igen, minimális rész-e?

Mi a szó? A hangtannak biztosan szüksége van a szóra mint egységre; például az elsődleges hangsúly elhelyezése, a magánhangzó-illeszkedés és egyéb jelenségek leírása szükségessé teszi a szóra mint egységre való hivatkozást. A fonológiai szó tehát nyelvi (és nem csupán helyesírási) releváns fogalom, és a magyarban elég jól meg is felel annak, amit a beszélők szónak tartanak. Erre támaszkodva így tehetjük pontosabbá a fenti kérdéseket:

- (2) Résznek (építőkönek) tekintendő-e a fonológiai szó a kompozicionális szemantikában? Ha igen, minimális rész-e?

Habár semmilyen szemantikai elmélet nem követeli ezt meg, a gyakorlatban a szemantikusok általában igennel válaszolnak legalább az első kérdésre, és gyakran a másodikra is. Az egyes szavakhoz (elsősorban az ún. logikai szavakhoz) tetszőlegesen komplex jelentéseket rendelnek, és ezekből építik föl a mondatjelentést. Ezt az eljárást magyarázhatja Chomsky hagyományosan lexikalista szintaxisa, amely például mind az enyhén rendhagyó *slept* 'aludt' igét, mind a teljesen szabályos *yawned* 'ásított' igét ebben a formában veszi elő a szótárból: a szintaxis nem építi fel őket igetöböl és időjelből, csupán ellenőrzi, hogy időjegyüknek megfelelő szerkezetben állnak-e. Még inkább a szótárból veszi elő készen ez az irányzat a *valami*, *mindenki*, *néha* és ehhez hasonló szavakat.

Az, hogy a szemantika kutatója valamilyen megbízható szintaxiselméletre támaszkodva határozza meg, mekkora és miféle darabokban kell interpretálni a kifejezéseket, helyes stratégia; efféle megalapozás nélkül a kompozicionális interpretáció csupán illúzió volna. Éppen ezért érdemes rámutatni, hogy a lexikalizmus már jó húsz éve nem egyeduralkodó. Mind a morfológiában, mind a szintaxisban teret nyertek olyan elméletek, amelyek a mondatokat közvetlenül morfémákból vagy akár absztrakt jegyekből rakják össze. A levezetéseknek természetesen mellékterméke lesz egy olyan szerkezet, amelyekből a hangtan fonológiai szavak sorozatát állíthatja elő. Ezek a szavak azonban a szemantika számára nem lesznek kitüntetett minimális egységek, esetleg egyáltalán nem is lesznek egységek.

E cikk először röviden bemutat olyan morfoszintaktikai és szemantikai elméleteket, amelyekben a szónak nincs kitüntetett szerepe. Ezután amellet érvelünk, hogy a morfémányi egységeken alapuló elemzés érdekes és fontos kérdéseket vet föl a kvantorkifejezések szemantikájával kapcsolatban. Sok olyan nyelv van, köztük a japán, koreai, szingaléz, malajálam, a szláv nyelvek és a magyar, amelyekben a kvantorokat fölépítő morfémák számos egyéb környezetben is megjelennek. Például *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* (TESz) szerint az alábbi szavak kiemelt morfémája ugyanazt a tövet képviseli:

- (3) **valaki**, Kati **vagy** Mari, **vagy** ezer ember, **vagyok/vagy/vagyon** > van, **vajon**

Meghatározható-e olyan (elvont) közös jelentés, amely ezekben az előfordulásokban mind jelen van? Esetleg wittgensteini „családi hasonlóság” van a jelentések

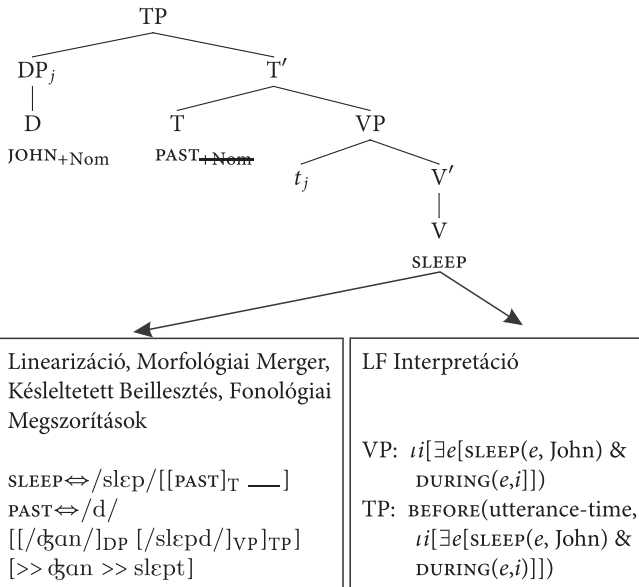
között, amely összefűzi őket anélkül, hogy közös metszetük volna? Talán még az sincs? Végleges válaszra való törekvés nélkül bemutatjuk, hogy van esély közös jelentés azonosítására. A fenti esetben például ez a jelentésmag a hálóelméleti szuprémum (legkisebb felső korlát), amely képzésének az egzisztenciális kvantifikáció, a diszjunkció és a halmazegyesítés mind speciális esetei.

2. Szóhatár (szószint) nélküli elméletek

2.1. Szétosztott Morfológia

A Halle és Marantz által 1994-ben bevezetett Szétosztott Morfológia (*Distributed Morphology, DM*) alapelvei közül elsősorban kettő fontos számunkra: a „hierarchikus szintaktikai szerkezet le egészen a gyökökig” és „a szótári formák késleltetett beillesztése”. A DM a generatív grammatikában manapság megszokott mondattani szerkezeteket hozza létre, de építőkövei sokkal kisebbek: tartalmaz, de szófajilag nem feltétlenül specifikált gyökök és funkcionális morfémák. A DM nem használ olyan hagyományos „nagy” szótári elemeket, mint pl. *rombol* (kauzatív jelentés kauzatív morfológia nélkül), *gyengít* (kauzatív jelentés kauzatív morfológiával), *olvasott* (szabályos múlt idő) vagy akár *evett* (enyhén szabálytalan képzésű múlt idő). Az elméletben nincsenek is a hagyományos értelemben vett szótári elemek. A gyökökből és absztrakt jegyekből fölépített mondat szerkezeteket egyfelől a logikai forma, másfelől a morfológia és a fonológia műveletei veszik munkába. Az utóbbi csoportba tartozik egyebek között a szótári formáknak becézett fonológiai egységek beillesztése. Ezt azért nevezik késleltetettnek, mert a DM az allomorfofok kiválasztásában bizonyos meghatározott mondatkörnyezetet is figyelembe vesz (pl. *ev-ett*, de *esz-ik* és *en-ni*). A Logikai Forma, a Fonológiai Forma és az Enciklopédia külön-külön járul hozzá a mondat jelentéséhez. E feltevések mellett az izoláló és polyszintetikus nyelvek közötti különbségek nem teszik szükségessé, hogy radikálisan különböző kompozicionális mechanizmusokat tételizzünk, és a fonológiai szónak nincs semmiféle különleges státusza a szemantikai értelmezésben; l. Harley (2012)-t a DM szemantikai stratégiáiról. (4)-ben Harley kézikönyvcikkének egy igen egyszerű példáját foglaljuk össze. Habár a *John slept* 'János aludt' mondatban az igének a PAST jelenlétében speciális allomorfa szerepel, a DM képes külön tartani az igét és az időmorfémát a szintaktikai levezetés során, ami lehetővé teszi, hogy mind a kettő a maga helyén járuljon hozzá a jelentéshez. Az időoperátor hatókörében az egész mondat, nem csupán az ige áll.

(4)

2.2. Minimalista szintaxis

Az ún. minimalista szintaxis egyes változatai szellemükben igen közel állnak a Szétoztott Morfológiához (pl. Julien 2002; Kayne 2005, 2010; Koopman 2005; Koopman–Szabolcsi 2000; Sigurðsson 2004; Starke 2009; és még sokan mások). Az egyik idevágó feltevésük az, hogy minden fejkategória egy és csak egy szintaktikai jegyet hordoz. Ennek az a következménye, hogy az egyes fonológiai szavak potenciálisan terjedelmes szintaktikai szerkezeteknek felelnek meg. Sok szó még fejkategóriák mozgatóásával sem állítható össze, mert fráziskategóriákat, ezen belül ún. frázismaradványokat tartalmaz.

Szemléltessük ezt a *jede Frau* 'minden asszony' német kvantoros kifejezés Leu (2010)-féle levezetésével. A kifejezés szemantikai magja a *je* disztributív morféma és a *Frau* NP; ezek megfelelnek a *minden asszony* hagyományosan elfogadott alkotóelemeinek. A *minden*-nel szemben a *jede* kvantor tartalmaz egy *-d* morfémát és egy *-e* nőnemű egyeztető morfémát. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a *-d* nem más, mint a határozott névelő *d*-je. Ez az elemzés azonban helytelen egyeztetési paradigmát jósolna. Leu rámutat, hogy a *jede* forma a melléknevekre jellemző egyeztetést tartalmaz: *jede Frau*, nem pedig **jedie Frau*. (Hogy Leu milyen szerepet tulajdonít ennek a *-d*-nek, számunkra most nem fontos.)

2.3. A felsőfok szemantikája

Az a feltevés, hogy a szóhatár nem zárja le a szó belsejében található operátorok hatókörét, a szemantikai irodalomból is ismerős. Heim (1985) és Szabolcsi (1986) megállapítja, hogy az alábbi angol és magyar mondat egyaránt kétértelmű:

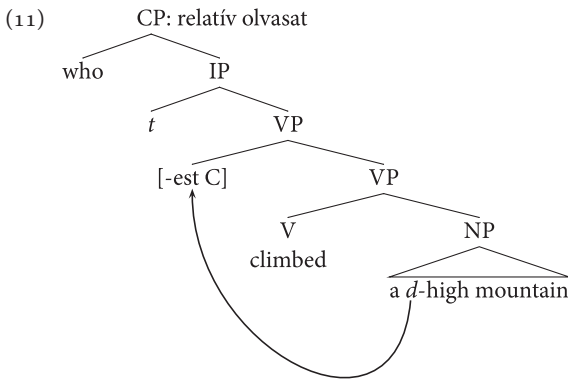
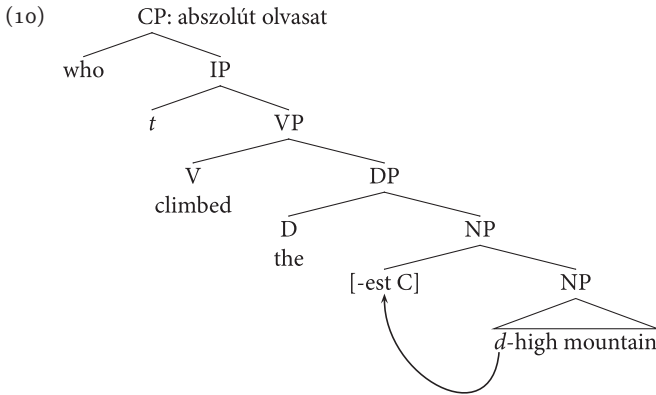
- (7) Who climbed the highest mountain?
 Ki mászta meg a legmagasabb hegyet?
 a. Abszolút olvasat: Ki mászta meg azt a hegyet, amely minden más (kontextuálisan releváns) hegynél magasabb?
 b. Relatív olvasat: Ki mászott meg mindenki másnál magasabb hegyet?

A számunkra fontos megfigyelés az, hogy a relatív olvasat nem hegyeket, hanem megmászott hegyeket hasonlít össze. Ha mindenki alacsony hegyet mászott meg, de vannak a kontextusban magas hegyek is, akkor a válaszul adandó személy nem mászta meg a releváns hegyek legmagasabbikát. A felsőfok operátorának hatókörében tehát nem csak saját főnévi csoportjának (*the highest mountain, a legmagasabb hegy*) elemei találhatók, hanem egyebek közt a mondat igéje is. Ez vagy akkor lehetséges, ha a főnévi csoporton kívüli tartalmakat importáljuk a főnévi csoport belsejébe, vagy ha a felsőfok messze kiterjesztheti hatókörét saját szavának és frázisának határain túlra. Lényegében az első megoldást választja Farkas–É. Kiss (2000), míg Szabolcsi (1986), Heim (1999) és a Heim szemantikáját reprodukáló Hackl (2009) az utóbbi megoldással él. Ezek a szerzők a két olvasatot az alábbi módon állítják elő. (A C változó a kontextuálisan releváns egyedek halmazát vezet be – hegyeket az első, hegymászókat a második esetben. A \max függvény a $\{d: \dots d \dots\}$ -ben definiált fokhalmaz maximumát választja ki.)

- (8) Abszolút olvasat, [-est C]-nek az NP-hez való csatolásával:

$$[[[-est C]_i [d_i\text{-high mountain}]]] = \lambda x. \forall y \in C [y \neq x \rightarrow \max\{d: x \text{ is a } d\text{-high mnt}\} > \max\{d: y \text{ is a } d\text{-high mnt}\}]$$
- (9) Relatív olvasat, [-est C]-nek a VP-hez való csatolásával:

$$[[[-est C]_i \text{climbed } [d_i\text{-high mountain}]]] = \lambda x. \forall y \in C [y \neq x \rightarrow \max\{d: x \text{ climbed a } d\text{-high mnt}\} > \max\{d: y \text{ climbed a } d\text{-high mnt}\}]$$

2.4. Az eddigiek összefoglalása és az új feladat

A három esettanulmányból a következőket vonhatjuk le:

- (12) A szó nem kitüntetett építőegység a szintaxisban és a morfológiában.
 (13) A szó nem kitüntetett építőegység a kompozicionális szemantikában.

Most olyan újabb adathalmaz felé fordítjuk figyelmünket, amely a fenti megközelítést a kvantoros kifejezések szemantikájára alkalmazza.

Tegyük fel, hogy van három olyan kvantorkifejezésünk, amelyek nyilvánvalóan kétmorfémásak: M1+M2, M1+M3, M4+M2. Grammatikánk fölépíti a három szó jelentését azokból a jelentésekből, amelyeket a négy morfémának tulajdonít. Elmondhatjuk-e, hogy grammatikánk kompozicionális?

Ha a négy morféma csak ezekben a szavakban fordul elő, vagy legföljebb olyan más szavakban, amelyeket ugyanezre a kaptafára szabtak, akkor a válasz jó eséllyel igen. Ha azonban ugyanez a négy morféma egészen másfajta környezetekben

is előfordul, akkor csupán ennek a kicsi paradigmának a figyelembevétele nem garantálja a kompozicionalitást. Az igazi feladat az, hogy olyan jelentéseket rendeljünk a négy morfémához, amelyek helyes eredményt adnak a többi környezetben is – minden olyan környezetben, amely megbízhatóan ezeket a morfémákat tartalmazza. Ez a fajta követelmény közhely a frázisok és mondatok szemantikai elemzésében; a szavak belsejére ugyanezt a követelményt kell alkalmaznunk. De a feladat most jóval nehezebb, mert új, mi pedig tapasztalatlanok vagyunk. Előfordul, hogy nem könnyű eldönteni, hogy az azonos vagy hasonló hangsorok valóban ugyanazt a morfémát képviselik-e, és az is lehet, hogy nehéz megtalálni a közös, absztrakt jelentést. Nagy a kísértés, hogy azt föltételezzük, az egyes morféma kombinációk olyan jelentésben vannak lexikalizálva, amely nem állítható elő kompozicionálisan – vagy azt, hogy a morfémák maguk „sokfunkciósak”.

Ebben a helyzetben nagyon hasznos olyan jelenséget keresni, amelynek esetében sok nyelv mutat hasonló mintázatokat. Ha ugyanazok a szabályszerűségek ismétlődnek egymással rokonságban nem álló nyelvekben, ez arra mutat, hogy az egyes nyelveken belül nem homonímiával állunk szemben. A részminták szintén jelezhetik, hogy a morfémának mely szerepei állnak egymással közvetlenebb kapcsolatban és mely más szerepek támaszkodnak további, esetleg fonetikailag üres operátorokra.

Azt fogjuk látni, hogy *valaki–mindenki* típusú kvantorok és az őket alkotó morféma igen alkalmasak erre a vizsgálatra és érdekes új eredményeket ígérnek. Itt bizonyos előmunkálatok elvégzésére vállalkozunk, Szabolcsi (2010; 2013) és Szabolcsi et al. (2014) alapján.

3. Kvantorszavak és alkotórészeik

3.1. Az alapprobléma

Sok nyelv építi kvantorszavait kvantifikációs morfémaiból és „kérdőszavakból”. Ebbe a csoportba tartozik a magyar is. Például:

(14) ki, valaki, mindenki, bárki, akárki, *néki, senki, aki

(15) hol, valahol, mindenhol, bárhol, akárhol, néhol, sehol, ahol

A „kérdőszavak” valójában nem tartalmazzák a kérdés jelentésmozzanatát. Ezeket a (Kuroda 1965 terminusával *indeterminate pronoun*-nak nevezett) elemeket a formális szemantikai irodalom Hamblin (1973)-at követve predikátumként értelmezi:

(16) *ki*: {*x*: személy(*x*)}, *hol*: {*x*: hely(*x*)} stb.

Minket most nem a *ki*, *hol* érdekel, hanem a velük társuló kvantifikációs morfémák. Az utóbbiak a kvantorszavakon kívül is megjelennek különféle környezetekben. A japán nyelv különösen egységes és kiterjedt paradigmákat kínál (Nishigauchi 1990; Shimoyama 2006; Kobuchi-Philip 2009):

- (17) a. dare-**mo** 'mindenki [negációval: senki]'
 b. Tetsuya-**mo** Akira-**mo** 'mind Tetsuya, mind Akira = Tetsuya is, Akira is'
 c. Tetsuya-**mo** '(még) Tetsuya is'
 d. jyu-nin-**mo**-no gakusei 'tíz diák is'
- (18) a. dare-**ka** 'valaki'
 b. gakusei-no dare-**ka** 'valamilyen diák'
 c. jyu-nin-**ka**-no gakusei 'vagy tíz diák, valami tíz diák'
 d. Tetsuya-**ka** Akira(-**ka**) 'Tetsuya vagy Akira'
 e. Dare-ga odorimasu **ka** 'Ki táncol?'
 f. Akira-ga odorimasu **ka** 'Táncol-e Akira?'

Hasonló sorozatokat találunk dravida nyelvekben (Jayaseelan 2001; 2011), az indoeurópai szingalézban (Slade 2011) és legalább részben a szláv nyelvekben. A magyar fordítások azt is világossá teszik, hogy a *mind* és az *is* morfémák együttesen a japán *mo* jelentéstartományát fedik le, a *vala-* és a *vagy* pedig a kérdések kivételével a japán *ka* jelentéstartományát. *Vala-* és *vagy* első pillantásra szintén két különböző morfémának tűnhet, ám a TESz szerint mindkettő a *van* ige tövének a családjába tartozik. Az első a *való* igenév, a második a *vagy[on]* ige tövét képviseli (az *-on* a harmadik személy jele, l. *teszen*, *veszen*, *akarjon* stb.).

Az angol *every*, *both*, *also*, *even* és a *some*, *or*, *if* két annyira heterogén morfémacsoport, hogy az angol nyelv kutatóinak eszükbe sem jut közös jelentésmagot keresni az egyes csoportokon belül. Pontosabban, ha a logikus talál is közös jelentéseket, nyelvész barátainak érdeklődésére aligha számíthat. Az angolban mi sem utal arra, hogy az esetleges közös jelentések megléte nyelvészeti szempontból releváns volna. Ezzel szemben az a tény, hogy a japán, dravida, szingaléz, szláv és a magyar bizonyos rendszerességgel azonos elemeket használnak ezeknek a jelentéseknek a kifejezésére, nyelvészeti elemzés után kiált. Ha pedig meg lehet találni a *ka* típusú morfémákban egyfelől és a *mo* típusú morfémákban másfelől a közös jelentést, akkor valószínű, hogy legalább ebben a kiterjedt nyelvszövetségben a logikai szavak kompozicionálisan – méghozzá „érdekesen” kompozicionálisan – épülnek föl.

(A *nyelvszövetség* terminus alkalmazása csak félig-meddig komoly. Még nem volt módomban megvizsgálni, hogy található-e ugyanilyen szabályos mintázat a

fentiekkel földrajzi közelségben nem lévő nyelvekben is. Az tehát, hogy a szakirodalomban tárgyalt nyelvek többé-kevésbé összefüggő tömböt alkotnak, lehet jelentős, de lehet a véletlen műve is, ti. hogy éppen ezeknek a nyelveknek a kutatói figyeltek föl az efféle adatokra.)

3.2. Legnagyobb alsó korlát, legkisebb felső korlát

Közismert, hogy az univerzális kvantifikáció kifejezhető a tárgyalási univerzumon végigfutó propozíciók konjunkciójával, az egzisztenciális kvantifikáció pedig ilyen propozíciók diszjunkciójával. Legyen U egy olyan véges univerzum, amelyben minden elemnek neve van, például $U = \{\text{Kati, Mari, Juli}\}$. Ekkor a következő állítások ugyanazt fejezik ki:

- (19) a. **Mindenki** 50 kilót nyom.
 b. **Mind** Kati, **mind** Mari, **mind** Juli 50 kilót nyom.
 c. Kati 50 kilót nyom, és Mari 50 kilót nyom, és Juli 50 kilót nyom.
- (20) a. **Valaki** 50 kilót nyom.
 b. **Van** legalább egy individuum, aki 50 kilót nyom.
 c. Kati 50 kilót nyom, **vagy** Mari 50 kilót nyom, **vagy** Juli 50 kilót nyom.

Ezek az egyszerű összefüggések arra utalnak, hogy a *mo–mind* család tagjai is, a *ka–vala/vagy* család tagjai is logikai tekintetben természetes osztályt alkotnak. Ennek az elemzésnek az egyik első képviselője Hunyadi (1987) volt; a jelen vállalkozástól kissé eltérően Hunyadi kifejezetten a *mind* és az *akár* morféimákkal foglalkozott.

A nyelvi általánosítás szempontjából a konjunkció és a diszjunkció propozicionális jellege nem fontos, ezért érdemes a fenti összefüggéseket matematikailag általánosabb terminusokban kifejezni. Az univerzális kvantifikáció és a konjunkció a legnagyobb alsó korlát képzésének a speciális esete, az egzisztenciális kvantifikáció és a diszjunkció pedig a legkisebb felső korlát képzéséé. Tehát:

- (21) Kiinduló hipotézis (nem végleges)
- A *mo–mind* család tagjainak közös szemantikai feladata a legnagyobb alsó korlát képzése.
 - A *ka–vala/vagy* család tagjainak közös szemantikai feladata a legkisebb felső korlát képzése.

Ez a hipotézis mindjárt két szempontból is hasznos. Először: vegyük észre, hogy a *mind...*, *mind...* szerkezet szigorúan disztributív konjunkciót fejez ki ((19a,b) nem igaz akkor, ha a lányok súlya összesen 50 kiló), a *van valaki, aki...* pedig

inkluzív diszjunkciót (nem szükséges, hogy csak egyvalaki legyen 50 kilós). Ez most természetes. A kollektív és a kizáró *vagy nem* logikai alapesetek, tehát az elemzést nem gyöngíti, hanem éppen erősíti, hogy ezeket nem veszi automatikusan egy kalap alá a kvantorokkal. Másodszer: az a követelmény, hogy a tárgyalási univerzum legyen véges és minden elemnek legyen neve, csupán akkor szükséges, ha a kvantorok jelentését a propozicionális logika nyelvén akarjuk kifejezni. A legnagyobb alsó korlát és a legkisebb felső korlát képzése jól értelmezhető végtelen és „névtelen” halmazokon, tehát a nyelvileg indokolatlan követelmények felállítása szükségtelenné válik.

Kérdés azonban, hogy a *mo*-család és a *ka*-család minden tagjára egyformán jól illik-e ez a hipotézis. Az alábbiakban néhány problematikusnak látszó pontot vizsgálunk meg.

3.3. *Mo, mind, is*

Tekintsük először a *mo*-családot. A *minden*-nek és a *mind...*, *mind...* -nek megfelelő *mo*-ról számot adtunk, de az additív *is*-nek, illetve a skaláris *még... is*-nek megfelelő *mo*-ról nem. Hogy erre szükség van-e, vita tárgya lehet. Abból, hogy a magyar itt az *is* elemet használja, arra következtethetünk, hogy a *mo* esetében polyszémia vagy éppen homonímia áll fenn. Ez ellen szól azonban, hogy a *mo* disztribúcióját számos más nyelv reprodukálja, sőt, a magyar *is* megjelenik az *...is*, *...is* szerkezetben, amely azonos jelentésű a *mind...*, *mind...* szerkezettel. Ha a magyar mintát tekintjük mérvadónak, akkor sem lehet egyszerűen kizárni a vizsgálat köréből a (22a)-beli additív *is*-t.

- (22) a. Mari **is**
 b. Kati **is**, Mari **is** = **mind** Kati, **mind** Mari
 c. **mind**(enki)

(A skaláris (*még*) ... *is*-t most valóban figyelmen kívül hagyom, mert nyilvánvaló, hogy az egyszerű additív *is* jelentésen kívül mást is tartalmaz.)

Az egyszerű *is* jelentése nem idegen a disztributív konjunkcióétól, de nem azonosítható vele. Tény, hogy a *Mari is 50 kilót nyom* akkor igaz, ha egy Maritól különböző individuum 50 kilót nyom, és Mari 50 kilót nyom. De a konjunkcióval szemben az *is* előfeltételez, nem pedig állít, másfelől pedig a konjunkcióval szemben az *is* szerepet játszik a másik propozíció bevezetésében. Kobuchi-Philip (2009) elegáns megoldást javasol a japán *mo* három (nem-skaláris) szerepének az egyesítésére. Az egyargumentumú, (22a)-szerű *mo* értelmezése, akárcsak fent, az

is hagyományos szemantikai-pragmatikai elemzésével azonos: a *mo* bevezeti azt a preszuppozíciót, hogy a fókuszban álló elemen kívül más is rendelkezik a mondatban szereplő tulajdonsággal. Ezt a preszuppozíciót a nyelvi vagy nyelven kívüli kontextus elégíti ki. Az iterált, (22b)-szerű ...*mo* ...*mo* tagjai pontosan ugyanezt csinálják, de a tagok kölcsönösen elégítik ki egymás preszuppozícióját, így a kontextustól nem követelnek semmit. Magyar példával (psp = preszuppozíció):

- (23) Kati is, Mari is 50 kilót nyom =
 (Kati 50 kilót nyom; psp: van olyan $x \neq$ Kati, aki 50 kilót nyom) és
 (Mari 50 kilót nyom; psp: van olyan $x \neq$ Mari, aki 50 kilót nyom) =
 Kati 50 kilót nyom és Mari 50 kilót nyom

Kobuchi-Philip szerint a (22c)-szerű, univerzális kvantorban szereplő *mo* esetében ugyanez mondható el a kvantifikációs tartomány elemeiről: a *mo* minddel kapcsolatban bevezet egy preszuppozíciót, és az elemek kölcsönösen elégítik ki egymás preszuppozícióját.

Ha elfogadjuk ezt az elemzést, akkor biztosítva van a *mo*-család tagjainak egy-egy értelmezése (bár a skaláris jelentések esetében a preszuppozíciót finomítani kell). De egyszersmind kissé módosítani kell a (21)-beli első hipotézist. Igaz, hogy a *mo* olyankor jelenik meg, amikor a közvetlen környezetben konjunkció, azaz legnagyobb alsó korlát képzése történik. De a *mo* nem maga végzi a műveletet, csupán megköveteli (preszupponálja) azt. A művelet elvégzését egy fonetikailag üres operátornak kell tulajdonítanunk.

Az a feltevés, hogy a megszokott mellérendelő kötőszónak van fonetikailag üres változata, egyáltalán nem furcsa:

- (24) Besötétedett, és feljött a hold. = Besötétedett. Feljött a hold.
 (25) Felkapkodta a pénzt, az iratokat, az ékszert.

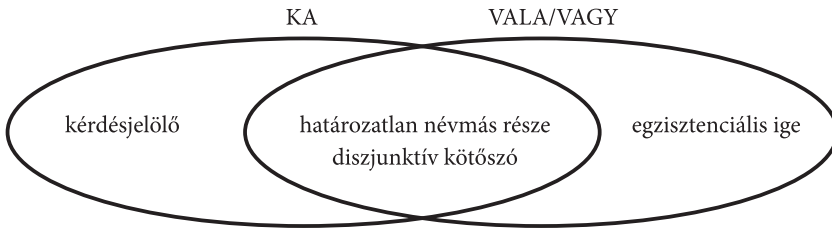
A magyarban az *és* elhagyása választható, de sok nyelvben a koordináció mindig aszindetikus.

Ezekre a következtetésekre alább még támaszkodni fogunk.

3.4. *Ka* és *vala/vagy*

A japán *ka* és a magyar *vala/vagy* disztribúciója is eltér egymástól, de másképpen, mint a *mo*-é és a *mind*-é. Az eddig említett fő adatokat figyelembe véve a viszonyuk a (26)-ban jelzett módon ábrázolható:

(26)

A *vala/vagy* három fő szerepe (vö. *valaki/valami, A vagy B, vagyon>van*) szépen megfelel annak a (21b)-beli hipotézisnek, hogy a család tagjainak közös szemantikai feladata a legkisebb felső korlát képzése. Tisztázandó, hogy a *ka* kérdésjelölő szerepe hogy illik bele ebbe a képbe, és mire következtethetünk abból, hogy a *ka* nem jelenik meg egzisztenciális ige részeként.

Az alábbi áttekintésben magyar példamondatokat használunk, de Hamblin, Karttunen és a többiek természetesen nem a magyarról tettek megállapításokat. A példákat az egyes mondat típusok általános képviselőjének célszerű tekinteni. Külön jelezni fogjuk, ha kifejezetten a magyarról van szó.

A standard értelmezés szerint a kijelentő mondat jelentése egy propozíció (azoknak a lehetséges világoknak a halmaza, amelyekben a mondat igaz). Hamblint (1973) és Karttunent (1977) követve a kérdő mondat jelentése/denotációja a lehetséges válaszok halmaza, azaz egy propozícióhalmaz. (Hamblintól eltérően Karttunen megköveteli, hogy a válaszok igazak legyenek; ettől most eltekintünk.)

(27) *Kati táncol*: $\{w: \text{táncol}(w)(k)\}$

(28) *Táncol-e Kati?*: $\{p: p = \{w: \text{táncol}(w)(k)\} \vee p = \{w: \neg \text{táncol}(w)(k)\}\}$

(29) Ha $U = \{\text{Kati, Mari, Juli}\}$, akkor *Ki táncol?*:

$\{p: p = \{w: \text{táncol}(w)(k)\} \vee p = \{w: \text{táncol}(w)(m)\} \vee p = \{w: \text{táncol}(w)(j)\}\}$

Általánosítva, *Ki táncol?*: $\{p: \exists x. p = \{w: \text{táncol}(w)(x)\}\}$

Látjuk, hogy a kérdések jelentésének definíciójában fontos szerepet játszik a diszjunktív, illetve az ezt általánosító egzisztenciális kvantifikáció. A (21b) hipotézis fényében ez ígéretes. Fontos tény azonban, hogy a kérdésekben nem a logikai diszjunktív a főművelet. A főművelet a propozícióhalmaz képzése; a diszjunktíót arra használjuk, hogy megadjuk, mely propozíciók vannak benne a halmazban.

(26)-ra visszatekintve most azt mondhatnánk, hogy a magyar *vala/vagy* szerepe a „főműveleti” diszjunktív (legkisebb felső korlát képzése), a japán *ka* ellenben „főműveleti” és „halmazdefiniáló” szerepben is előfordul. Ez a felfogás összeférne azzal, hogy a *vala/vagy* előfordul létezés állító ige részeként – bár azt nem magyarázza meg, hogy a japán *ka* ezt miért nem teszi. De más ok is van arra, hogy ne ezt az elemzést válasszuk.

Az elmúlt évtized vonatkozó irodalmának egyik fontos fejleménye az, hogy Alonso-Ovalle (2006) és AnderBois (2012) átértelmezte a választó és a határozatlan névmást tartalmazó kijelentő mondatokat. Az indokokat most nem tárgyaljuk; a végeredmény az, hogy az ilyen kijelentő mondatokat a kiegészítendő kérdésekhez hasonló propozícióhalmazként értelmezik. Ezzel összhangban a Hamblin-ra alapozó Kratzer–Shimoyama (2002)-féle „alternatívák szemantikája” minden kijelentő mondatot propozícióhalmazként értelmez. Ezek a propozíciók azok az alternatívák, amelyeket a mondat felvet. A *Kati táncol*, *Mindenki táncol*, *Nem táncol senki* stb. típusú mondatok sajátossága ebben az elméletben az, hogy csupán egyetlen alternatívát vetnek föl. Nem adnak választási lehetőséget, értelmezésük egyelemű propozíció-halmaz. Tehát az alternatívák szemantikája szerint:

- (30) *Kati táncol*: $\{p: p = \{w: \text{táncol}(w)(k)\}\}$
Mindenki táncol: $\{p: p = \{w: \forall x. \text{táncol}(w)(x)\}\}$
Nem táncol senki: $\{p: p = \{w: \neg \exists x. \text{táncol}(w)(x)\}\}$
- (31) *Táncol-e Kati?*: $\{p: p = \{w: \text{táncol}(x)(k)\} \vee p = \{w: \neg \text{táncol}(x)(k)\}\}$
- (32) Ha $U = \{\text{Kati, Mari, Juli}\}$, akkor
Ki táncol?; *Valaki táncol*; *Kati, Mari vagy Juli táncol*:
 $\{p: p = \{w: \text{táncol}(w)(i)\} \vee p = \{w: \text{táncol}(w)(m)\} \vee p = \{w: \text{táncol}(w)(j)\}\}$
 Általánosítva, *Ki táncol?*; *Valaki táncol*; *Kati, Mari vagy Juli táncol*:
 $\{p: \exists x. p = \{w: \text{táncol}(w)(x)\}\}$

Azzal, hogy mi a különbség a *Ki táncol?* típusú kérdés és a *Valaki táncol* között, a fent hivatkozott irodalom nem foglalkozik. Én Krifka (2013) beszédaktus-elméletét látom alkalmazandónak, de ennek taglalása messze vezetne a jelen cikk fővonalától.

Mi következik mindebből a *ka* típusú morfémaakra nézve? Szabolcsi (2013)-mal összhangban azt a következtetést vonom le, hogy a japán *ka* valójában nem maga a diszjunkció (nem a legkisebb felső korlát képzője). Ha az lenne, nehézkes lenne megkülönböztetni azokat a mondatokat, amelyekben nincs *ka* partikula (ezek a (30) japán megfelelői) azoktól, amelyekben van (ezek a (31)–(32) japán megfelelői). A két csoport között az a fő különbség, hogy a *ka* nélküli mondatok egyalternatívásak, a *ka*-sok pedig többalternatívásak. A *ka* diszjunkcióként vagy legkisebb felső korlát képzőjeként való értelmezése ezeket azért nem tudná megkülönböztetni, mert ezek a műveletek jól alkalmazhatók egyetlen elemre, illetve egyelemű halmazra: $A \vee A = A$, illetve $\text{szup}(\{A\}) = A$. Ehelyett nagyjából a következőt érdemes mondani:

- (33) Legyen $[[M]]$ az M kifejezés által felvetett alternatívák halmaza. M -KA előfeltételezi, hogy a közvetlenül M fölött található alternatívahalmaz-jelölő N kifejezésre igaz legyen az, hogy $[[M]] \subset [[N]]$.

Itt nem fogom pontosítani, hogy mi a „közvetlenül fölött található” mondattani definíciója, illetve, hogy a definíció hogyan működik mondatnál kisebb egységeken. A lényeg az, hogy *ka* preszuppozíciót vezet be: azt a preszuppozíciót, hogy annak az M kifejezésnek az alternatíváit, amelyhez hozzácsoportosodik, a közvetlen környezetnek meg kell őriznie, sőt új alternatívával kell növelnie (M alternatívái valódi részhalmazát alkotják a fölöttes N alternatíváinak). Ez az előfeltevés teljesül, ha $N = M \vee P$; nem teljesül, ha $N = M$ (az alternatívák nem szaporodnak) vagy $N = M \wedge P$ (az alternatívák szűkülnek). (33)-nak következménye, hogy a fölöttes $[[N]]$ mindig több alternatívás halmaz; de (33), helyesen, nem csak ezt követeli meg, hanem szigorúbb követelményt ró $[[N]]$ és $[[M]]$ viszonyára.

Szabolcsi (2013) a Ciardelli et al. (2012)-féle inkvizitív szemantika keretében kicsit másképpen fejezi ki (33)-mat. Az inkvizitív szemantika az alternatívák szemantikájának a fejleménye és továbbvitele; ezt az apparátust azonban itt nem fogjuk bevezetni. Érdeemes viszont megemlíteni az inkvizitív szemantika egy műveletét, amelyet *!*-lel jelölnek. Ez lényegében az alternatívahalmaz mögötti információtartalmat keresi vissza.

- (34) A $\{q, r\}$ alternatívahalmaz információtartalma $\{p: p = q \cup r\}$.
Ha $[[M]] = \{q, r\}$, $[[!M]] = \{p: p = q \cup r\}$.

A $\{p: p = q \cup r\}$ halmaz egyelemű, egyalternatívás – lényegében a hagyományos diszjunktív propozíciónak felel meg. A *!* operátor halmazegyesítés révén „kilapítja” a $\{q, r\}$ -ben felsorolt alternatívákat.

A *!* operátor hasznos lehet a japán *ka* és a magyar *vala/vagy* megkülönböztetésében. Emlékezzünk vissza arra, hogy a *ka*-val ellentétben a *vala/vagy* nem szerepel sem eldöntendő, sem kiegészítendő kérdések jelölőjeként, viszont szerepel a létezés állító *va*gyon > *van* igében. Elképzelhető, hogy a *vala/vagy* egyes előfordulásaiban egy fonetikailag üres *!* operátorral társul, a japán *ka* viszont nem. Ezt az elemzést alátámasztaná, ha kiderülne, hogy a *dare-ka* határozatlan névmás és a válaszító *A-ka B* nagyobb mérvű episztemikus bizonytalanságot fejez ki, mint a magyar *valaki* és *A vagy B*. Ugyanakkor valószínű, hogy a *valami tíz* és a *vagy tíz* típusú magyar kifejezések ’körülbelül tíz’ olvasata nem tartalmaz *!* operátort. (A TESz megkülönbözteti a *vagy tíz* típusnak a ’legalább’ és a ’körülbelül’ olvasatát.)

Szabolcsi (2013) ezt az elemzést kiterjeszti a magyar kérdésekben szereplő *-e* és *vajon* elemekre; ezt itt most nem részletezzük.

3.5. Preszuppozíció, nem pedig maga a művelet

A *mo*-val foglalkozó 3.3. pontban és a *ka*-val foglalkozó 3.4. pontban egy fontos tekintetben azonos következtetésre jutottunk. Ez a következtetés az volt, hogy bár a *mo*-t tartalmazó szerkezetek értelmezése egészében konjunkciós jellegű, a *ka*-t tartalmazóké pedig diszjunkciós jellegű, a *mo* és *ka* elemek, illetve magyar megfelelőik nem tekinthetők olyan operátoroknak, amelyek maguk végzik el ezeket a műveleteket azokon a nyelvi egységeken, amelyekhez hozzátalakoznak. Mind a két esetben arra jutottunk, hogy a két morfémacsalád tagjai egy-egy jellegzetes preszuppozíciót vezetnek be. Előírják, hogy azok a nagyobb egységek, amelyeknek a közvetlen összetevőikhez hozzátalakoznak, rendelkezzenek egy bizonyos denotációs szemantikai tulajdonsággal, de nem ők maguk biztosítják ennek teljesülését.

Ez az elméleti újítás Szabolcsi (2013)-ból származik. Előfutárainak tekinthetők azok az elméletek, egyebek közt Ladusaw (1992), Beghelli–Stowell (1997) és Carlson (2006), amelyek szerint a hallható funkcionális morfémák általában nem szemantikai műveletek hordozói, hanem csupán jelzik, hogy a mondatban valahol olyan fonetikailag üres operátor található, amely a megfelelő műveletet elvégzi. Az egyik fontos különbség Ladusaw, Beghelli–Stowell, Carlson és a jelen elmélet között az, hogy az előbbieket szerint a funkcionális morfémák tisztán szintaktikai jelei a szemantikailag jelentős, de néma operátorok jelenlétének, a jelen elmélet szerint viszont az itt vizsgált morfémák szemantikai úton, preszuppozíció bevezetésével „mutatnak rá” egy bizonyos szemantikai tulajdonságra. (Természetesen fennáll az a különbség is, hogy a hivatkozott művek más konkrét jelenségekkel foglalkoztak.)

3.6. Iterált morfémák

Az eddig tárgyaltakon kívül van még egy jelentős ok arra, hogy a *mo* és a *ka* morfémákat és magyar megfelelőiket ne értelmezzük konjunkciós (legnagyobb alsó korlátot képző), illetve diszjunkciós (legkisebb felső korlátot képző) operátorként. Nyilvánvaló, hogy $A \wedge B$ -ben, illetve $A \vee B$ -ben csupán egy-egy operátor szerepel.

Nem ez a helyzet a mi morfémainkkal. Azt már láttuk, hogy a *mo*, *mind* és *is* több példányban is megjelenik ugyanabban a szerkezetben:

- (35) Tetsuya-mo Akira-mo
Kati is, Mari is
(mind Kati, mind Mari)

Ha e morfémaknak van szemantikai tartalmuk, akkor az nem lehet maga a logikai operáció. A fent javasolt preszuppozíciót viszont mindegyik külön-külön is hordozhatja.

Ugyanez a jelenség létezik a másik családban, például a szingaléz *hari* és a malajálam *oo* esetében, amelyek a diszjunkció valamennyi tagján megjelennek. (A japán *ka* iterálható, de nem kötelező iterálni.)

- (36) Gunəpələ hari Chitra hari gaməṭə giyā
Gunapala *hari* Chitra *hari* falu-dat ment-*a*
'Gunapala vagy Chitra elment a faluba'
(Slade 2011, 24)

- (37) ŋaanJohn-ine-(y)oo Bill-ine-(y)oo kaNDu
én John-acc-oo Bill-acc-oo látt[am]
'Láttam John-t vagy Bill-t'
(Jayaseelan 2001, 70)

Mindkét szerző személyes közlése megerősítette, hogy ezek a mondatoknak az értelmezése megengedő, nem pedig kizáró 'vagy', azaz, a *hari* és az *oo* morfémaknak a diszjunkció mindkét tagján való megjelenése **nem** hasonlítható (38)-hoz:

- (38) Vagy Kati, vagy Mari táncolt.

Akárcsak a *mo*, *is* és *mind* esetében, ha a *hari* és *oo* morfémaknak szemantikai szerepük, méghozzá azonos szemantikai szerepük van, akkor ez a szerep nem lehet maga a diszjunkció (legkisebb felső korlát képzése). A jelen elmélet szerint mind a két tag külön-külön ugyanazt az $[[M]] \subset [[N]]$ formájú preszuppozíciót vezet be, ahol *N* a teljes mondatrész vagy a teljes mondat. A szemantikai művelet ismét egy fonetikailag üres operátor végzi.

Azt, hogy az éppen megfelelő operátor működjön az egyes szerkezetekben, a morféma preszuppozíciós tartalma garantálja. Ha például (36)-ban és (37)-ben a konjunkció (legnagyobb alsó korlát) műveletet végeznénk el, a *hari* és *oo* preszuppozíciója nem teljesülne. A részleteket l. Szabolcsi (2013)-ban.

4. Összegzés

A jelen cikk két fő állítást tett. Az első az, hogy a fonológiai szó nem építőegység a morfológiában és a szintaxisban, és így nincs jó ok föltételezni, hogy az volna a kompozicionális szemantikában. A második az, hogy ha a *mindenki* és *valaki* típusú kvantorszavak jelentését a bennük szereplő morfémák jelentéséből építjük föl, méghozzá olyan módon, hogy figyelembe vesszük e morfémáknak összes előfordulását, érdekes új szemantikai eredményekhez jutunk.

Ez a kutatási program természetesen sok nehéz kérdést is fölvet, egyebek közt a diakrónia és szinkrónia viszonyával kapcsolatban. Érdeemes rámutatni, hogy e cikk nem használt történeti tényeket érvként a szinkrón elemzésben. Az a tény, hogy a TESz szerint két alak ugyanabból a tőből származik, nem szolgált érvként arra, hogy ugyanazt a jelentést tulajdonítsuk nekik. Azt találtuk viszont, hogy a vizsgált esetekben a szinkrón szemantikai elemzés eredménye és a történeti azonosság egybevág. Ez persze nem jelenti azt, hogy mindig ilyen szerencsénk lesz.

Irodalom

- Alonso-Ovalle, Luis 2006. Disjunction in Alternative Semantics. PhD disszertáció, University of Massachusetts, Amherst.
- AnderBois, Scott 2012. Focus and un informativity in (Yucatec Maya) questions. *Natural Language Semantics* 20: 349–390.
- Beghelli, Filippo – Timothy Stowell 1997. Distributivity and negation: The syntax of *each* and *every*. In: Anna Szabolcsi (szerk.): *Ways of scope taking*. Dordrecht: Kluwer. 71–109.
- Carlson, Gregory 2006. ‘Mismatches’ of form and interpretation. In: Veerle van Geenhoven (szerk.): *Semantics in acquisition*. Dordrecht: Springer. 19–36.
- Ciardelli, Ivano – Jeroen Groenendijk – Floris Roelofsen 2012. Inquisitive semantics. NASSLLI 2012 lecture notes. (<http://tinyurl.com/lbe3yz6>)
- Farkas, Donka – Katalin É. Kiss 2000. On the comparative and absolute readings of superlatives. *Natural Language and Linguistic Theory* 18: 417–455.
- Hackl, Martin 2009. On the grammar and processing of proportional quantifiers. MOST versus MORE THAN HALF. *Natural Language Semantics* 17: 63–98. (<http://tinyurl.com/moan8g3>)
- Halle, Morris – Alec Marantz 1994. Some key features of Distributed Morphology. In: MIT Working Papers in Linguistics 21: 275–288.
- Hamblin, Charles Leonard 1973. Questions in Montague English. *Foundations of Language* 10: 41–53.
- Harley, Heidi 2012. Semantics in Distributed Morphology. In: Klaus von Stechow – Claudia Maienborn – Paul Portner (szerk.): *Semantics: An international handbook of natural language meaning*. Berlin & Boston: Walter de Gruyter. 2151–2172.
- Heim, Irene 1985. Notes on comparatives and related matters. (<http://semanticsarchive.net>)

- Heim, Irene 1999. Notes on superlatives. (<http://semanticsarchive.net>)
- Hunyadi, László 1987. On the interpretation of the Hungarian quantifiers *mind* 'every' and *akár* 'any'. *Acta Linguistica Hungarica* 37: 125–136.
- Jayaseelan, Karattuparambil A. 2001. Questions and question-word incorporating quantifiers in Malayalam. *Syntax* 4: 63–93.
- Jayaseelan, Karattuparambil A. 2011. Comparative morphology of quantifiers. *Lingua* 121: 269–286.
- Julien, Marit 2002. Syntactic heads and word formation. New York: Oxford University Press.
- Karttunen, Lauri 1977. The syntax and semantics of questions. *Linguistics and Philosophy* 1: 1–44.
- Kayne, Richard 2005. Movement and silence. Oxford: Oxford University Press.
- Kayne, Richard 2010. Comparisons and contrasts. Oxford: Oxford University Press.
- Kobuchi-Philip, Mana 2009. Japanese MO: Universal, additive and NPI. *Journal of Cognitive Science* 10: 172–194. (<http://semanticsarchive.net>)
- Koopman, Hilda 2005. Korean (and Japanese) morphology from a syntactic perspective. *Linguistic Inquiry* 36: 601–633.
- Koopman, Hilda – Anna Szabolcsi 2000. Verbal complexes. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Kratzer, Angelika – Junko Shimoyama 2002. Indeterminate pronouns: the view from Japanese. *Proceedings of Third Tokyo Conference in Psycholinguistics és* <http://semanticsarchive.net>
- Krifka, Manfred 2013. Embedding speech acts. In: Tom Roeper – Margaret Speas (szerk.): *Recursion*. Oxford University Press. (<http://tinyurl.com/lxeh5mr>)
- Kuroda, Sige-Yuki 1965. Generative grammatical studies in the Japanese language. Doktori értekezés, MIT.
- Ladusaw, William 1992. Expressing negation. *Semantics and Linguistic Theory* 2: 236–259.
- Leu, Thomas 2010. The internal syntax of *jeder* 'every'. *Linguistic Variation Yearbook* 2009: 153–204.
- Nishigauchi, Taisuke 1990. Quantification in the theory of grammar. Dordrecht: Kluwer.
- Shimoyama, Junko 2006. Indeterminate phrase quantification in Japanese. *Natural Language Semantics* 14: 139–173.
- Sigurðsson, Halldór 2004. The syntax of person, tense, and speech features. *Rivista di Linguistica* 16: 219–251.
- Slade, Benjamin 2011. Formal and philological inquiries into the nature of interrogatives, indefinites, disjunction, and focus in Sinhala and other languages. PhD disszertáció, University of Illinois. (<http://semanticsarchive.net>)
- Starke, Michal 2009. Nanosyntax: A short primer to a new approach to language. (<http://ling.auf.net/lingBuzz/001230>)
- Szabolcsi, Anna 1986. Comparative superlatives. *MIT Working Papers in Linguistics* 8: 245–266. (<http://semanticsarchive.net/>)
- Szabolcsi, Anna 2010. Quantification. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szabolcsi, Anna 2013. What do quantifier particles do? *Linguistics and Philosophy*, megjelenés alatt. (<http://ling.auf.net/lingbuzz/001857>)
- Szabolcsi, Anna – James Whang – Vera Zu 2014. Quantifier words and their multi-functional(?) parts. *Language and Linguistics* 15/1 (<http://tinyurl.com/l7y6fcc>). Preprint: <http://semanticsarchive.net>.
- TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1967–1984. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Are words building blocks in compositional semantics?

Abstract: Are words building blocks in compositional semantics? If yes, are they minimal building blocks? This article first reviews recent morpho-syntactic and semantic theories that do not assign a distinguished role to words. We then show that working from morpheme-sized units leads to interesting and important questions in connection with the semantics of quantifier expressions. We argue that the highlighted morphemes of **valaki** 'someone', *Kati* **vagy** *Mari* 'Kate or Mary', **vagy** *ezer ember* 'some one thousand people', **vagyok/vagy/vagyon** > *van* 'be, 1st/2nd/3rd singular' and **vajon** 'question modifier, ca. I wonder, lit. be, 3sg subjunctive' are not only historically related; they are related in synchronic semantics as well.

Keywords: compositionality; syntax; morphology; quantifier; connective; question word; algebraic semantics

Egy filozófiai mítosz John Searle névelméletéről¹

Zvolenszky Zsófia

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Filozófiai Intézet
zvolenszky@elte.hu

Kivonat: Mai szemmel újraolvasva John Searle Proper names című, 1958-ban megjelent klasszikus tanulmányát, két meglepő részletre lehetünk figyelmesek. Egyrészt arra, hogy Searle javaslata valójában markánsan más, mint a széles körben neki tulajdonított úgynevezett leírásnyaláb-elmélet. Másrészt arra is fény derül, hogy az elmélet, amelyet a szerző ténylegesen képviselt, érdekes és mai szemmel is ígéretes elgondolás. Végső soron az az elképzelés, hogy Searle elmélete valamiféle fregeánus átmenetet képezne Frege leíró névelmélete és Kripke – a Megnevezés és szükségyszerűség előadásában kifejtett – javaslatai között, nem más, mint nyelvfilozófia-történeti mítosz.

Kulcsszavak: tulajdonnevek; referencia; jelentés; leíró elmélet; leírásnyaláb-elmélet

1. Bevezetés

John Searle Proper names című, immár nyelvfilozófiai klasszikusnak számító tanulmányát a következő kérdésfelvetéssel indítja: „Vajon van-e értelmük a

¹ Számos fontos megjegyzést, visszajelzést kaptam e témával kapcsolatban a Cseh Tudományos Akadémia által 2012-ben John Searle filozófiájáról rendezett konferencia szervezőitől és résztvevőitől, elsősorban John Searle-től (l. Searle 2012, 213–214); a Magyar Szemanták Asztaltársaságától (MASZAT); az ELTE BTK Filozófia Intézetében tartott habilitációs előadásaim közönségétől, különösen a habilitációs bizottság tagjaitól – közülük kiemelném Ambrus Gergelyt, Farkas Katalint és Ujvári Mártát; a Second Philosophy of Language and Mind (PLM) Konferencia résztvevőitől, különösen Hanoch Ben-Yamitól, Manuel Garcia-Carpinterótól, Josep Maciától, Peter Pagintól és François Recanatitól; a Logic and Philosophy of Mathematics (LaPoM) résztvevőitől, különösen Máté Andrásától; az Integrált Érvelés Tanulmányok Olvasókör résztvevőitől.

Külön köszönet illeti azokat, akik a tanulmány korábbi változatait (angolul Zvolenszky 2012) elolvasták és éles elméjű megjegyzésekkel látták el: elsősorban Ray Buchanant (szinte nincs olyan bekezdés, amely ne őrizné nyomát az ő egyik-másik javaslatának), valamint Bárány Tibort, Forrai Gábort, Kelemen Jánost és Szabó Gendler Zoltánt.

Egy személyes megjegyzés: Pap-Zvolenszky Olivia türelme és kitartása, és a Babaszoba Kommando – beltagjai: Erkel László (Kentaur), Nagy Kriszta, Póka Júlia, Sárai Soma; kültagjai: Pap András László és Zvolenszky Ágota – hathatós segítsége nélkül e tanulmány a kislányom érkezése előtt bizonyosan nem készülhetett volna el. A kutatást támogatta továbbá: az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja és az OTKA K-19648 sz. Integrált Érvelés Tanulmányok pályázata.

tulajdonneveknek?”² (Searle 1958, 166). Válaszát a tanulmány végén összegzi: ha a kérdés azt firtatja, hogy „vajon a tulajdonneveket logikai kapcsolat fűzi-e a referenciájukat képező tárgy tulajdonságaihoz, akkor a válasz az, hogy »igen, valamiféle laza kapcsolat van közöttük«” (uo. 173). Searle ezen a ponton röviden kitér arra is, hogy a logikai kapcsolatot úgynevezett „deskriptív előfeltevések” (*presuppositions*) teremtik meg: különféle leírások, amelyek olyan tulajdonságokat adnak meg, amelyek beazonosítják a kérdéses tárgyat mint olyat. A tárgyra egyedülként illenek a leírások; például az *Arisztotelész* név deskriptív előfeltevései közé tartozhat az, hogy *Nagy Sándor tanítója, a Metafizika szerzője, Platón leghíresebb tanítványa*. Ezek a leírások Arisztotelész egyes tulajdonságait fogalmazzák meg: hogy például ő és csakis ő volt Nagy Sándor tanítója.³ Searle javaslatának azt a részletét, hogy a leírások **előfeltevésekként** jelennek meg, a kommentátorok többnyire figyelmen kívül hagyják. Írásomban amellet érvelek, hogy az előfeltevések momentuma kulcsfontosságú újítás Searle tanulmányában: szerepe annyira alapvető, hogy jó okunk van Searle javaslatát előfeltevése elméletnek nevezni.

Célom, hogy megmutassam: átgondolva, újragondolva és továbbgondolva Searle előfeltevése elméletét két lényegi újdonsággal szembesülünk. Egyrészt azazal, hogy Searle (1958) javaslata valójában markánsan más, mint a széles körben neki tulajdonított úgynevezett leírásnyaláb-elmélet. Másrészt arra is fény derül, hogy az elmélet, amelyet ténylegesen képviselt, érdekes és mai szemmel is ígéretes elgondolás. Végző soron az az elképzelés, hogy Searle elmélete valamiféle fregeánus átmenetet jelentene Frege leíró névelmélete és Kripke – a Megnevezés és szükségyszerűség előadásában kifejtett – javaslatai között, nem más, mint nyelvfilozófia-történeti mítosz. A filozófusok által elmesélt történettel szemben az általam rekonstruált searleianus elmélet – a deskriptív előfeltevések érdekes csavarával együtt – sok tekintetben rokonságot mutat a Kripke által inspirált direktreferencia-elmélettel.

Írásomban tehát visszakanyarodom Searle *Proper names* című tanulmányához, hogy rekonstruáljam az általa eredetileg képviselt előfeltevése elméletet. Célom, hogy megmutassam: ez az álláspont továbbfejlesztett formában képes megválaszolni néhány alapvető ellenvetést, amelyet a tulajdonnevek leírásnyaláb-elméletével szemben az elmúlt évtizedek során megfogalmaztak. Az elméleti háttér felvázolását követően (2. szakasz) amellet érvelek, hogy Searle álláspontját kortársai

² Ahol lehetett, természetesen a már megjelent magyar fordításokat használtam; a többi idézet lefordításában külön köszönöm Bárány Tibor segítségét. A fregei *Sinn* angol megfelelőjét (*sense*) „értelem”-nek fordítottam.

³ Természetesen Arisztotelész egyik-másik tulajdonsága másokra is illik, például az, hogy filozófus volt; ennek megfelelően az e tulajdonságot kifejező leírás, az *egy filozófus* nem **határozott** leírás.

részben azért értették félre, mert nem vették számításba, hogy a *szükségszerű* terminust ő 'analitikus' értelemben használta (3. szakasz); részben pedig azért, mert figyelmen kívül hagyták az előfeltevések szerepét (4. szakasz). E megfontolások fényében máris választ kapunk a leírásnyaláb-elmélettel szemben felmerülő ellenvetések némelyikére. Továbbá a searleianus elméleti keret alapján választ adhatunk az egyedi egzisztenciaállításokkal – például: *Arisztotelész létezett* – kapcsolatos ellenvetésre is (5. szakasz). Végül a 6. szakaszban megfogalmazok néhány záró megjegyzést a searle-i elemzést célzó kripkei kritikáról.

2. Három gyakran elhangzó ellenvetés

Frege (1892/1980) az indító kérdésünkre a következő választ adta: igen, a tulajdonneveknek valóban van értelmük; ezeket mai terminológiával **fregei jelentéseknek** is hívhatjuk. A fregei jelentéseket általában a fregei elméletben betöltött szerepükkel szokták jellemezni, például: egy tulajdonnév fregei jelentése megadja, hogy a név hogyan is járul hozzá az őt tartalmazó összetett kifejezések jelentéséhez; meghatározza, hogy a név kire (vagy mire) referál; egyben a megértés tárgya (a név kompetens használói annak fregei jelentését ragadják meg). Filozófiai körökben elterjedt nézet, hogy Frege elmélete a tulajdonnevek jelentéséről – azaz a tulajdonnevek leíró jelentéselmélete – elegáns magyarázatot ad mindhárom szerepre, azonban ennek komoly ára van: más területen végzetes problémákba ütközik, amelyeket a toldozott-foltozott változat, a leírásnyaláb-elmélet sem képes megoldani. Így aztán az utóbbi elmélet, amelyet elsősorban Searle-nek tulajdonítanak, általában úgy jelenik meg az irodalomban, mint egyfajta felvezetés Saul Kripke tulajdonnevekről szóló alternatív elemzéséhez. Ebben a szakaszban felvázolom a fregei elméletet és a Searle-nek tulajdonított leírásnyaláb-utódelméletet, megmutatva, hogy az elemzésekkel szemben szokás szerint felhozott három ellenvetés – a szakirodalom tanúsága szerint – hogyan, mennyiben érinti őket.

A Frege (és Russell) nevével fémjelzett leíró jelentéselmélet a tulajdonnevekről (röviden: **leíró elmélet**) kimondja: minden egyes tulajdonnév jelentését egy vele társított határozott leírás adja meg. Például az *Arisztotelész* név jelentését megadhatja az a leírás, hogy *Nagy Sándor tanítója*. Ki is az, aki a leírást a névhez társítja – a nyelvi közösség, vagy egyedi beszélők? A fregei elmélet az utóbbi álláspontot képviseli: minden egyes beszélő, aki kompetens használója az *Arisztotelész* névnek, a kérdéses jelentésadó leírást társítja vele. És vajon miben áll ez a társítás? Többféleképpen is meghatározhatjuk, az egyszerűség kedvéért kövessük Kripke javaslatát: egy beszélő akkor társít egy határozott leírást egy tulajdonnévhez, ha

meggyőződése, hogy a leírás egyetlen individuumra illik: a név viselőjére.⁴ A leíró elmélet szerint az *Arisztotelész* név megértésének feltétele, hogy a beszélő a *Nagy Sándor tanítója* határozott leírást társítsa a névhez; a név ennek a határozott leírásnak a jelentésével járul hozzá az őt tartalmazó mondatok jelentéséhez; a név viselője nem más, mint az az individuum, akire a határozott leírás illik. Dióhéjban: a név szinonim a vele társított határozott leírással.

Vizsgáljunk meg három gyakran elhangzó ellenvetést a leíró elmélettel szemben! A továbbiakban szorososan követem Michael Devitt és Kim Sterelny (1999, 45–54), valamint Peter Ludlow (2007, 8. szakasz) gondolatmenetét; mindkét szöveget meghatározó nyelvfilozófiai referenciapontként és oktatási anyagként tartják számon.

Az emberek jellemzően többféle határozott leírást is társítanak egy tulajdonnévvel. Egyrészt intraperszonális sokféleséggel találkozunk: egyazon filozófus az *Arisztotelész* névhez azt a leírást is társíthatja, hogy *a Metafizika szerzője*, meg azt is, hogy *Platón leghíresebb tanítványa*, és még számos egyebet. Másrészt interperszonális sokféleséget is megfigyelhetünk: megtörténhet, hogy egy történész a *Nagy Sándor tanítója* leírást társítja az *Arisztotelész* névhez, eltérve ezzel a filozófus vagy a gimnazista gyakorlatától.

(i) A **„hiányzó elméleti alap” ellenvetés** (*principled basis objection*) egyaránt támaszkodik az intraperszonális és az interperszonális sokféleségre. A leíró elmélet szerint egyetlen határozott leírás adja meg az *Arisztotelész* név jelentését vagy értelmét. Azonban mind egyetlen beszélő esetében, mind különböző beszélőknél a társított határozott leírások sokféleségével szembesülünk. A leíró elmélet szerint „[...] a társított leírások egyike übereli az összes többit. Ha az nem denotál semmit, akkor a név üres, még akkor is, ha az összes többi társított leírás egy és ugyanazon tárgyra illik.” (Devitt–Sterelny 1999, 48). A leíró elméletnek valamilyen elméleti alapot kellene biztosítania ahhoz, hogy azonosítsuk azt a határozott leírást – a jelentésadó határozott leírást –, amellyel az *Arisztotelész* név szinonim; nem világos azonban, hogy honnan eredne ez az elméleti alap.

(ii) A **„nemkívánatos többértelműség” ellenvetés** (*unwanted ambiguity objection*) az interperszonális sokféleségről szól. Még ha az intraperszonális sokféleség kapcsán akadna is válasz a „hiányzó elméleti alap” ellenvetésre, a jelentésadó leírások akkor is eltérést mutatnának a nyelvi közösségen belül. A filozófus, a történész, a gimnazista stb. jelentésadó leírásai az *Arisztotelész* névre jó eséllyel különböznek egymástól. Így viszont a leíró elmélet arra a nemkívánatos eredményre jut, hogy az *Arisztotelész* név a nyelvhasználók körében többértelmű.

⁴ Amikor Kripke a leírásokra építő elméletek (így például a leíró elmélet) általános jellemzőit pontokba foglalja, az (1) és a (2) tételben fogalmazza meg ezt a javaslatát (Kripke 1980/2007, 45, 53).

(iii) A „nemkívánatos szükségszerűség” ellenvetés (*unwanted necessity objection*) kimondja, hogy még ha (i)-et és (ii)-t valahogy megoldaná is a leíró elmélet, akkor is problémába ütközne azzal kapcsolatban, hogy a tulajdonnevek és a jelentésadó leírásjelöltek modális viselkedése eltér.

- (1) Arisztotelésznek volt tanítványa.
- (2) Nagy Sándor tanítójának volt tanítványa.

Az (1) esetlegesen igaz, míg a (2) szükségszerűen igaz. Esetleges tény Arisztotelészről, hogy volt tanítványa; van olyan tényellentétes helyzet, amelyben Arisztotelész senkit sem tanít. Ezzel szemben minden tényellentétes helyzet olyan, hogy az a valaki, akire illik a *Nagy Sándor tanítója* leírás olyan ember (lény) lesz, akinek van tanítványa, így (2) szükségszerűen igaz.⁵ Azonban azzal, hogy a *Nagy Sándor tanítója* leírást tekintjük az *Arisztotelész* név jelentésadó leírásának, arra a nemkívánatos eredményre jutnánk, hogy az (1) szükségszerű igazság. És a jelentésadó leírás szerepében bármely más jelölt ugyanúgy nemkívánatos eredményt hozna.

A leíró elmélet következő módosítása látszólag orvosolja a problémákat: egy tulajdonnév jelentését nem egyetlen határozott leírás adja meg, hanem egy leírásnyaláb. Nevezzük ezt a – széles körben Searle-nek tulajdonított – nézetet leírásnyaláb-elméletnek, röviden **nyalábelmélet**nek. A nyalábelmélet négy tézis egyesítéséből áll össze. Először: a nyaláb nem csupán határozott leírásokból áll; például az *Arisztotelész* névhez társított nyaláb olyan elemeket is tartalmazhat, amelyek Arisztotelészen kívül másra is illenek: filozófus, Sztageirában született. Másodszor: a nyaláb több beszélő társított leírásainak együttese: a filozófus, a történész, a gimnazista stb. leírásaiból áll össze. Harmadszor: ahhoz, hogy egy beszélő sikerrel használja és megértse az *Arisztotelész* nevet, elég, ha egyetlen olyan leírást társít a névhez, amely a nyalábban szerepel, és ez a leírás Arisztotelészre és csakis rá illik, illetve a nyalábbeli leírások olyan kombinációját társítja a névhez, amelyek többsége (vagy súlyozott többsége) Arisztotelészre és csakis rá illik.⁶ Negyedszer:

⁵ Természetesen (2) úgynevezett **de dicto** olvasatáról beszélünk, amely szerint a határozott leírás hatóköre szűkebb, mint a *szükségszerűen igaz* hatóköre. Az ellenvetésben megfogalmazott probléma lényege: a tulajdonnevek és a határozott leírások modális viselkedése eltér, mivel míg az utóbbiak *de dicto* olvasattal ruházhatják fel a mondatot, az előbbiek nem. Soames (2002, 24–50) részletesen tárgyalja, hogy a leíró elmélet híve mit mondhat a két olvasatról, és milyen problémákkal kell számolnia; erről magyarul I. Zvolenszky (2007, elsősorban 202–203).

⁶ Devitt és Sterelny (1999, 50) a harmadik kritérium egy gyengébb változatát is ismerteti: ahhoz, hogy egy beszélő megértse az *Arisztotelész* nevet, elég, ha **valamilyen** határozott leírást társít a névhez, amely egyedileg beazonosítja a tárgyat; nem szükséges, hogy ez a leírás szerepeljen a névhez

ahhoz, hogy valaki az *Arisztotelész* név viselőjének számítson, elég, ha a nyalábban szereplő leírások többsége (vagy súlyozott többsége) illik rá; a nyalábelmélet megengedi, hogy valamennyi hiba csússzék a nyaládba (például ha rájövünk, hogy Arisztotelész mégsem Sztageirában született, nem okoz gondot e leírás jelenléte a nyaládban); mindaddig, amíg a leírások (súlyozott) többsége egy bizonyos individuumba illik, ő a név viselője.

Első ránézésre úgy tűnik, hogy a nyalábelmélet válasszal szolgál az (i)–(iii) ellenvetés mindegyikére. (i)-re: a nyaláb több leírást is tartalmaz, így nincs szükség elméleti alapra, amelynek alapján választanunk kellene közülük. (ii)-re: az *Arisztotelész* név nem eredményez nemkívánatos többértelműséget, mert a történész, a filozófus és mások leírásai egyaránt bekerülnek a névhez tartozó leírásnyaládba. (iii)-ra: elkerüljük az (1)-ben tapasztalt nemkívánatos szükségszerűséget, mivel a nyalábelmélet nem követeli meg, hogy az **összes** nyaládbeli leírás igaz legyen a név viselőjére: van olyan tényellentétes helyzet, amelyben a *Nagy Sándor tanítója*

tartozó nyaládban. Lehet akár olyan is, hogy az, akire János referált, amikor az imént az „*Arisztotelész*” nevet használta. E gyengébb változat szerint a leírásnyaláb a nyelvi közösség egészének szintjén adja meg a tulajdonnév jelentését, az egyedi beszélők megértésében nem játszik szerepet. Sok bizonyíték szól amellett, hogy Strawson (1959, 181–183) a nyalábelméletnek egy ilyen változatát képviselte. Az ellenvetések és érvek, amelyekkel a jelen tanulmány foglalkozik, a harmadik tézis mindkét variánsára érvényesek.

Érdekes azonban röviden kitérni arra is, hogy Kripke leírásalapú elméletekre adott ellenvetései hogyan is érintik a strawsoni álláspontot, amely e harmadik tézis gyengébb változatát fogadja el. Strawson álláspontjának egyik alapköve, hogy a leírásnyaláb a közösség szintjén jelenik meg. Közben a szerző azt is vallja, hogy egy-egy beszélő azonosító leírása (amelynek nem kell szerepelnie a névhez tartozó nyaládban) nyilvánvalóan az egyén szintjén jelenik meg. Így aztán Strawson javaslatát úgy értelmezhetjük, mint ami nem egy, hanem két leírásalapú elmélettel áll elő: **egy közösségi szintű elmélettel a tulajdonnevek jelentéséről, és egy egyéni szintű elmélettel a tulajdonnevek használatáról és megértéséről.** (Ezzel szemben a fregei leíró elmélet egységes, egyéni szintű elméletként szolgál a nevek jelentéséről, használatáról és megértéséről.) Kripke (1980/2007) a második előadásban több problémát is felvet, amelyek szerinte a tulajdonnevek minden leírásalapú elméletével kapcsolatban felmerülnek: nem szükséges, hogy egy kompetens névhasználó bármilyen határozott leírást társítson a névhez; és még ha társít is, lehet, hogy a leírás hibás, ezért senkire sem illik, vagy nem a név viselőjére illik, hanem valaki másra. Mármost ezek a kripkei ellenvetések kizárólag az egyéni szintű leírásalapú elméleteket érintik; a közösségi szintű alternatívákat nem. Így aztán Strawson egyik javaslatát – a közösségi szintű nyalábokról szólót – Kripke kritikái nem érintik (ahogyan erre Evans [1973, 187–189] rá is mutat), azonban (szemben azzal, amit Evans állít) a strawsoni elmélet képviselője igenis szembesül a kripkei kritikákkal a másik javaslat – az egyéni szintű azonosító leírások – kapcsán.

Hamarosan látni fogjuk, hogy a „hiányzó elméleti alap” ellenvetés egyik különlegessége, hogy a leírásalapú elméletek közösségi szintű változataira is érvényes.

éppen azon kevés leírások egyike a nyalábon belül, amelyek nem illenek a név viselőjére; így az (1) – elvárásainknak megfelelően – esetleges igazság lesz.

Azonban ha jobban belegondolunk, ki fog derülni: az (i)–(iii) ellenvetések a nyalábelmélettel kapcsolatban is érvényesek maradnak.

A „hiányzó elméleti alap” ellenvetés továbbra is áll: nem akarjuk, hogy minden egyes Arisztotelészre vonatkozó társított leírás bekerüljön a nyaládba; kézenfekvő azt gondolnunk, hogy egy Arisztotelész-kutató konkrét szöveghelyekre vonatkozó leírásai nem képezik részét annak a nyalábnak, amely az *Arisztotelész* nevet **definiálja**, megadja annak jelentését. Olyan idioszinkratikus leírásokat sem szeretnénk bevenni a nyaládba, mint például a *filozófus, akit Arisztidnek hívtam a filozófiavizsgámon*. A nyalábelmélet képviselőjeként számon tartott Peter F. Strawson azt javasolja, hogy a nyaláb összeállításakor olyan leírásokat gyűjtsünk össze, amelyeket a beszélők Arisztotelész releváns, feltűnő (*salient*) leírásainak tartanak, és a nyaládba azokat a leírásokat vegyük be, amelyeket „leggyakrabban említenek” (Strawson 1959, 191). Így aztán a nyalábelméletnek továbbra is biztosítania kellene valamiféle elméleti alapot ahhoz, hogy elválasszuk a releváns és gyakran említett leírásokat azoktól, amelyek nem (elég) relevánsak, vagy amelyeket nem elég gyakran említenek a beszélők.⁷

A nemkívánatos többértelműség ellenvetése szintén érvényben marad: valószínűtlen, hogy a különféle beszélők (a történész, a gimnazista stb.) által adott leírásnyalábok, valamint a leírások egymáshoz képesti súlyozása megegyezzen beszélőről beszélőre. Így viszont továbbra is számolnunk kell azzal a nemkívánatos eredménnyel, hogy az *Arisztotelész* név nem ugyanazt jelenti az egyes beszélők számára. Amennyiben a nyalábelmélet híve mindezt azzal próbálná megoldani, hogy kimondaná: a nyelvi közösség a beszélők számára rögzíti a leírásnyalábot, akkor a leíró elmélet és a nyalábelmélet egyik fő előnye illanna el. Tudniillik az, hogy az elmélet képes számot adni a különbségről informatív és triviális azonosságállítások között, mint például *Tullius Cicero volt* kontra *Tullius Tullius volt*. (A magyarázat így szól: a *Cicero* és *Tullius* nevekkkel társított leírások eltérnek egymástól, és így a két név jelentése eltér.) Ugyanis igen valószínű, hogy a nyelvi közösség egészének véleménye alapján összeállított leírásnyalábok és súlyok a *Cicero* és *Tullius* esetében megegyeznének egymással, és így az első azonosságállítás ugyanúgy triviálisnak számítana, mint a második – érvel Devitt és Sterelny (1999).

⁷ Vegyük észre: ezen a ponton a „hiányzó elméleti alap” ellenvetés Strawson közösségi szintű nyalábelméletét kritizálja. Milyen alapon állítjuk össze a nyalábot a különféle beszélők leírásai alapján? Lásd az előző lábjegyzetet a közösségi szintű és az egyéni szintű elméletekről.

A nyalábelméletnek továbbra is szembesülnie kell a nemkívánatos szükségszerűségekkel:

(3) Arisztotelész a nyalábban említett tettek közül legalább az egyiket véghezvitte.

A (3) esetlegesen igaz állításnak tűnik: Arisztotelész élete alakulhatott volna teljesen másképp, választhatott volna teljesen más foglalkozást, és így előállhatott volna az a helyzet, hogy a nyalábban említett tettek egyikét sem hajta végre. Azonban a nyalábelmélet nemkívánatos eredményt hoz: a (3) szükségszerű igazság lesz.

A fenti gondolatmenet alapján számos szerző – beleértve Devittet, Sterelnyt, valamint Ludlow-t – a nyalábelméletet valamiféle fregeánus átmenetként tárgyalják, hogy felvezethessék Kripke 1970-es Megnevezés és szükségszerűség előadásait, amelyek a leíró és a nyalábelméletekhez képest markánsan más alternatívát kínáltak.⁸ De vajon Searle (1958) valóban a nyalábelméletet képviselte? És Searle tényleges javaslatával szemben vajon valóban hatékony az (i)–(iii) ellenvetés, ahogyan azt a filozófiai szakirodalom általában feltételezi? A továbbiakban rámutatok: érdemes mindkét kérdésre nemleges választ adnunk.

3. Szükségszerűség és analiticitás

Ebben a szakaszban amellet érvelek, hogy a Proper names című tanulmányban kifejtett elmélet igenis választ ad (iii)-ra, a nemkívánatos szükségszerűség ellenvetésére. Az a széles körben vallott nézet, hogy Searle elemzése védtelen az ellenvetéssel szemben, olyan szükségszerűségfelfogásra támaszkodik, amely markánsan eltér Searle szükségszerűségfogalmától.

Kiindulópontként érdemes tisztáznunk, hogy Searle mit is értett az „analitikus állítás” fogalmán, amellyel a tanulmányát indítja és zárja. Szerinte „egy állítás csak akkor analitikus, ha pusztán a nyelvi szabályok alapján, mindenfajta empirikus vizsgálódás nélkül igaz” (Searle 1958, 166). Mármost ennek fényében van okunk azt gondolni, hogy a (4) állítás szintetikus?

(4) Tullius Cicero volt.

⁸ Farkas–Kelemen (2002, 134–135) meghatározó nyelvfilozófia-tankönyve is így jár el, bár a szerzők lábjegyzetben megjegyzik, hogy „Searle [1958] alapgondolatai némileg különböznek [az] egyszerű leíráselélettől”, amely szerint „a nevekhez nem egyetlen leírást, hanem alternatív leírások egy csoportját kell kapcsolni”.

Searle e kérdésre „nem”-mel válaszol, mondván, hogy a (4) **használható** úgy is, hogy „nyelvi szabályokból következően igaz legyen”; később hozzát teszi: „[egy] olyan állítás, amelyet e mondat kimondásával tesznek [...] a legtöbb ember számára analitikus volna” (Searle 1958, 167, 173). Amikor a (4)-et analitikusan használják, a mondat arról ad információt, hogy a magyar nyelv különféle jeleinek használatát, ezen belül is a *Cicero* és *Tullius* nevek használatát milyen nyelvi szabályok irányítják: e szabályok értelmében a két név ugyanazt az individuumot jelöli. Eközben a (4) kimondásával tehetünk szintetikus állítást is; az állítás „akár hangot adhat egy alapvető fontosságú történeti felfedezésnek is” (Searle 1958, 173). Ezen a ponton Searle (4)-et ahhoz hasonlítja, mint amikor arról vitatkoznak, hogy vajon a *Shakespeare Bacon volt* állítás – amelyet Searle szintetikusnak tekint – igaz-e vagy hamis. E vita résztvevői nem valamiféle „nyelvről szóló tézist fejtenek ki” (Searle 1958, 167), és így nem analitikus állítást fogalmaznak meg, amikor tagadják, hogy *Shakespeare Bacon volt*. A Proper namesben Searle egyik célkitűzése az, hogy „olyan módon vizsgálja meg a kapcsolatot tulajdonnevek és a jelöletük között, hogy megmutassa: mindkét fajta azonosságállítás [analitikus és szintetikus] egyaránt lehetséges” (Searle, 1958, 167). Searle fogalma tehát nem „a-nyelvi-közösség-száma-analitikus”, hanem inkább „egy-egyén-száma-analitikus” vagy „beszélők-egy-alcsoportja-száma-analitikus”. Vegyük észre: az imént felsorolt idézetekben Searle arról az esetről írt, amikor **a vita résztvevői a *Shakespeare Bacon volt* állítást szintetikusként használják**, és arról, hogy a (4) „a legtöbb ember számára analitikus”.⁹ Nem világos, hogy egy ilyen egyénhez (vagy alcsoporthoz) viszonyított analiticitásfogalom milyen célt szolgálhat; az 5. szakaszban visszatérek erre a kérdésre. E szakasz további részében azt vizsgálom meg, hogy Searle szükségszerűség- és analiticitásfogalmai hogyan viszonyulnak egymáshoz.

A nemkívánatos szükségszerűség ellenvetése kapcsán gyakran idézik a Proper names alábbi részletét:¹⁰

[...] tegyük fel, hogy azt kérdezzük: „miért vannak egyáltalán tulajdonneveink?” Nyilvánvalóan azért, hogy individuumokra referálhassunk. „Igen, de ezt meg tudjuk csinálni a leírásokkal is.” De csak azon az áron, hogy mindig specifikáljuk az azonosságfeltételeket, akárhányszor csak referálunk valamire. Tegyük fel, hogy az *Arisztotelész* helyett mondjuk azt használjuk,

⁹ Searle azt a lehetőséget nem említi, amikor egyetlen beszélő egyik alkalommal analitikus állítást tesz a (4) kimondásával, máskor pedig szintetikus. Annak alapján, hogy a szerző miket mondott az analiticitásról, evidens, hogy abban az esetben mindenképpen megengedné ezt, ha a *Cicero* és *Tullius* nevekre vonatkozó nyelvi szabályok időközben megváltoznak. És mi a helyzet akkor, ha a nyelvi szabályok változatlanok? Erre a kérdésre az 5. szakaszban még visszatérek.

¹⁰ Kripke ezt a részletet kétszer is szinte teljes egészében idézi (1980/2007, 42–43, 55), Devitt és Sterelny pedig a zárójeles megjegyzést idézi (1999, 51).

hogy *Nagy Sándor tanítója*. Ebben az esetben **szükségszerű igazság** lesz, hogy az az ember, akire referálunk, Nagy Sándor tanítója – márpedig csupán esetleges tény, hogy Arisztotelész foglalkozott neveléssel (noha azt állítom: szükségszerű tény, hogy Arisztotelész rendelkezik a szokás szerint neki tulajdonított tulajdonságok logikai összegével, megengedő értelemben vett diszjunkciójával). (Searle 1958, 172; az aláhúzás, félkövér jelölés tőlem, Z. Zs.)

Igencsak úgy tűnik, hogy ebben a részletben az „esetleges”/„szükségszerű” szavakon Searle egy-egy nyelvi fogalmat ért: „a nyelvi szabályok szerint esetleges/szükségszerű”; semmi okunk nincs arra, hogy másképpen értelmezzük. A zárójeles megjegyzésben Searle azt állítja, hogy **az aktuális világ Arisztotelésze** mindenképpen rendelkezik legalább eggyel az általánosan neki tulajdonított jellemzők közül. Searle nem arról beszél, hogy **Arisztotelész élete egy tényellentétes helyzetben** hogyan alakul, mondjuk ha filozófus helyett asztalosnak megy. A nemkívánatos szükségszerűség ellenvetése a „szükségszerű tény” utóbbi értelmezésén alapul, így Searle mondandóját nem is érinti. Összegezve: a „szükségszerű”-n Searle – legtöbb kortársával egyetemben¹¹ – nagy valószínűséggel „analitikus”-t értett. Ennek az értelmezésnek sokatmondó bizonyítéka, hogy a fenti részletet Searle majdnem szóról szóra elismétli *Beszédaktusok* című könyvében egy évtizeddel később, annyi változtatással, hogy „szükségszerű tény” helyett „analitikus igazság”-ot említ (Searle 1969/2009, 172–173).

A nemkívánatos szükségszerűség ellenvetése másfajta szükségszerűségfogalomra támaszkodik: a metafizikai szükségszerűség fogalmára, amelyre Kripke a *Megnevezés és szükségszerűség* előadásaiban hívta fel a figyelmet, kétszer is idézve a fenti részletet Searle-től. Kripke amellet érvelt, hogy **ha** az idézetben a „szükségszerű” metafizikai szükségszerűséget jelent, **akkor** Searle zárójeles megjegyzése hamis (Kripke 1980/2007, 43), mivel nem „szükségszerű igazság, [...] hogy Arisztotelész rendelkezik a szokás szerint neki tulajdonított tulajdonságokkal” (Kripke 1980/2007, 55). Kripke is és Searle későbbi kritikusa is – például Devitt és Sterelny (1999), valamint Ludlow (2007) – a kondicionális előtagját igaznak tekintették, Kripke metafizikai szükségszerűség fogalmát tulajdonítva Searle-nek. Reményeim szerint rávilágítottam, hogy e feltevés megalapozatlan.

Searle tanulmányában egy másik értelemben is használja a „esetleges” jelzőt. Céлом, hogy megmutassam: ez a három előfordulás éppen hogy erősíti az iménti állításomat, miszerint az „esetleges”/„szükségszerű” címkéket Searle úgy érti, hogy „nyelvi szabályok értelmében esetleges/szükségszerű”. Írása legelején Searle

¹¹ L. például a Marcus és Quine közti vitát (Marcus 1961; Marcus–Quine 1962), valamint Quine korábbi írásait (például 1943; 1953/2002). A szükségszerűség fogalmával kapcsolatos, 1970-ig folyó intenzív vitákról l. Burgess (1997) és Neale (2000), magyarul Zvolenszky (2007, 174–182).

megállapítja, hogy a (4)-gyel tehetünk analitikus állítást, amely emellett mégis hordoz új információt, méghozzá a nyelvünkben használatos kifejezésekre (például tulajdonnevekre) vonatkozó konvenciókról. Searle hangsúlyozza, hogy a (4) ilyen használatakor az állítás mégiscsak esetleges, „esetleges tényeket illusztrál az-zal kapcsolatban, hogy a kifejezéseinket hogyan használjuk”, a (4) igazsága „esetleges használat” függvénye (Searle 1958, 166–167). Searle „nyelvhasználat-függvényében-esetleges” fogalmával kapcsolatban (röviden: **használat-esetlegesség**) három részletet érdemes kiemelni. Először: a használat-esetlegesség szorosan kapcsolódik Kripke metafizikai szükségszerűség fogalmához – olyan tényellentétes helyzetekről szól, amelyekben a nyelvi szabályok másképpen alakulnak, mondjuk a *Cicero* szó azt jelenti, amit a *bátor* valójában jelent.¹² Másodszor: **minden** mondat használat-esetleges, hiszen az összes kifejezésről elmondható, hogy a rá vonatkozó nyelvi szabályok attól függnnek, hogy a nyelvhasználat milyen fordulatot vett; kézenfekvő azt gondolnunk, hogy egyetlen állítás és egyetlen tény sem használat-szükségszerű. Ennek fényében aztán világossá válik egy harmadik részlet is: a fenti, sokat idézett bekezdésben Searle az „esetleges tény” és „szükségszerű tény” kifejezéseket semmiképpen sem használhatja a használat-esetlegesség/használat-szükségszerűség értelemben: elvégre is Searle azt írja, hogy „szükségszerű tény, hogy Arisztotelész rendelkezik a szokás szerint neki tulajdonított tulajdonságok logikai összegével, megengedő értelemben vett diszjunkciójával” (1958, 172); azonban, ahogy az imént rámutattunk, **használat-szükségszerű** tények nincsenek;

¹² Vegyünk számba két megfontolást, az egyik Searle elemzésével, a másik Kripke elemzésével kapcsolatos. Searle másfajta használat-esetlegességre hoz példát, mint én tettem; ahelyett, hogy azt hangsúlyozná, hogy a kifejezések lexikális jelentései használat-esetlegesek, arra mutat rá, hogy a *Tullius* név két előfordulása a *Tullius Tullius volt* mondatban használat-esetleges, mivel pusztán annak függvénye, hogy a két névelőfordulással történetesen ugyanarra a személyre referálunk, hogy a nyelvünket aktuálisan milyen konvenciók szerint használjuk (Searle 1958, 167). A kétféle használat-esetlegesség közötti különbség a jelen tanulmány szempontjából nem számít.

Kripke, miközben arról beszél, hogy az adott nyelv bizonyos állításai metafizikailag szükségszerűek, hangsúlyozza, hogy rögzítettnek tekinti, hogy „a világ leírására ... a **magyar** nyelvet használjuk, az **általunk megszokott** jelentésekre és referenciákra támaszkodunk”: „nem mondhatjuk, hogy a *kettő meg kettő az négy* pusztán azért esetleges igazság lenne, mert az emberek beszélhetnének akár olyan nyelven is, amelyben a *kettő meg kettő az négy* azt jelentené, hogy a hét páros [szám]” (Kripke (1980/2007, 57–58, kiemelés az eredetiben). Kripke „metafizikai esetlegesség” fogalma tehát bizonyosan más, mint a használat-esetlegesség itt tárgyalt két formája. Ez azonban nem változtat azon, hogy **metafizikailag** lehetséges, hogy a nyelvi szabályok mások legyenek, mint amilyenek valójában (márpedig a használat-esetlegesség erről szól); csak hát ez a lehetőség irreleváns akkor, amikor azt a kérdést tesszük fel, hogy vajon bizonyos **magyar nyelvű** állításaink (többek közt az, hogy *Tullius Cicero volt* és *Kettő meg kettő az négy*) szükségszerű igazságot fejeznek-e ki (Kripke mindkét állításnál igennel válaszol).

használat- esetleges tény, hogy bizonyos jellemzőket az *Arisztotelész* név viselőjének tulajdonítanak, másokat meg nem. Összefoglalva: bár Searle tanulmányában másutt az „esetleges”-t eltérő értelemben használja – amelyet én használat- esetlegességnek hívtam –, közelebről megvizsgálva világossá válik, hogy a Kripke és mások által vizsgált idézet ettől eltérő esetlegességfogalomról szól.

E szakaszban amellett érveltem, hogy a kulcsfontosságú idézetben Searle a szükségszerűsége aniliticitást értett, nem pedig metafizikai szükségszerűséget; márpedig a nemkívánatos szükségszerűség ellenvetése az utóbbit tulajdonította neki, így célt tévesztett. Egy aggodalom mégis megmarad: nem vethető fel egy kapcsolódó ellenvetés Searle saját fogalmával szemben is? Hívhatjuk ezt a **nem- kívánatos aniliticitás ellenvetésének**: az idézetben Searle elköteleződik amellett, hogy a (3) – *Arisztotelész a nyalábban említett tettek közül legalább az egyiket véghezvitte* – analitikus, vagyis nyelvi szabályok alapján igaz, és így az *Arisztotelész* név kompetens használói *a priori* módon, további tapasztalatra való hivatkozás nélkül is tudják, hogy igaz. Kripke (1980/2007, 48–49) szerint ez az állítás problematikus, mivel empirikus felfedezés eredménye volt (és *a priori* módon nem volt tudható), hogy az *Arisztotelész* név viselője a neki tulajdonított tettek bármelyikét is véghezvitte; és tényleg: olykor az is előfordul, hogy az empirikus felfedezések a bevett elképzelés ellenkezőjére mutatnak rá, ahogyan Jónás esetében is, akiről történészek ma már úgy tudják, hogy a Bibliában neki tulajdonított tettek egyikét sem hajtotta végre. E történészek álláspontja teljességgel koherensnek tűnik, azonban Searle az idézett részben amellett kötelezi el magát, hogy a *Jónás a neki tulajdonított tettek közül legalább az egyiket véghezvitte* analitikus, és így *a priori*, vagyis a történészek álláspontja ellentmondást tartalmaz.

A következő két szakaszban amellett érvelek, hogy az elmélet, amelyet Searle ténylegesen képviselt – az előfeltevése elmélet – az (i) és (ii) ellenvetések mellett a nemkívánatos aniliticitás ellenvetésére is képes választ adni.¹³ Az ellenvetések tárgyalása előtt azonban érdemes immár felvázolnunk magát az előfeltevése elméletet.

4. Az előfeltevése elmélet

Valójában mit is javasolt Searle, és a szerző elmélete mennyiben tér el a széles körben neki tulajdonított nézettől? Ha jobban megvizsgáljuk, kiderül, hogy Searle a leírásnyaláboknak igencsak más szerepet szánt, mint a leírásnyaláb-elmélet.

¹³ E tanulmányban nem vitatom a nemkívánatos aniliticitás ellenvetésének jogosságát; inkább provizorikusan elfogadom – és megmutatom, hogy az előfeltevése elmélet kínál rá választ.

Miféle leírásokat veszünk be a nyáládba, amely az *Arisztotelész* név jelentését hivatott megadni? Searle szerint „az *Arisztotelész* név használóit megkérjük, hogy sorolják fel, szerintük melyek a rá vonatkozó **lényegi és elfogadott** tények” (Searle 1958, 171, kiemelés tőlem, Z. Zs.). E megállapítás első pillantásra máris maga után vonja a „hiányzó elméleti alap” és a „nemkívánatos többértelműség” ellenvetéseket. Milyen alapon választjuk el egymástól a lényegi és a nem lényegi, valamint az elfogadott és nem elfogadott tényeket? És hogyan kerüljük el azt a helyzetet, amelyben a lényegi és az elfogadott tények skálája beszélőről beszélőre változik? Ez a gondolatmenet azonban figyelmen kívül hagy egy alapvető részletet Searle javaslatával kapcsolatban.

Ahhoz, hogy Searle elméletét átlássuk, először észre kell vennünk, hogy a szerző különbséget tesz a tulajdonnevek **különleges használatai** és hétköznapi használatai között; az utóbbiakat **referáló használatoknak** nevezi:

bár a tulajdonnevek normál esetben nem állítanak vagy kötnek ki semmilyen tulajdonságot, **referáló használatuk** mégiscsak **előfeltételezik**, hogy a referenciájukat képező tárgy bizonyos tulajdonságokkal bír [...] Mármint én amellett érvelek, hogy az *Ő Arisztotelész* deskriptív ereje abban rejlik, hogy azt **állítja** [*assert*], hogy ezen állítások [*statements*] közül megfelelő számú (nincs meghatározva, hogy pontosan mennyi) állítás igaz a tárgyra. Tehát az *Arisztotelész* név **referáló használati előfeltételezik** egy olyan tárgy létezését, amelyre az állítások közül megfelelő számú (nincs meghatározva, hogy pontosan mennyi) állítás igaz. **A tulajdonnevek referáló használati áll, hogy előfeltételezzük, hogy az egy bizonyos dologra (és csakis őrá) vonatkozó deskriptív állítások igazak, azonban hétköznapi, általános esetekben nem állítjuk ezeket az állításokat**, még csak nem is jelezzük, hogy közülük pontosan melyiket előfeltételeztük. (Searle 1958, 170–171, kiemelés tőlem, Z. Zs.)

Searle mondandója teljesen világos: az *Arisztotelész* név referáló használati előfeltételezik – anélkül, hogy állítanak –, hogy a név viselőjére a társított leírásnyaláb elemei közül kellő számú ráillik. (Fontos, hogy a kellő számú leírás együttesen beazonosítsa Arisztotelészt, csakis őrá legyen igaz.) A különleges esetekben (Searle az idézetben az *Ő Arisztotelész* mondatot említi), állító használat esetén a beszélő azt **állítja** (és nem pusztán előfeltételezi), hogy a nyáláb leírásai közül kellő számú ráillik az *Arisztotelész* név viselőjére. Searle kétféle különleges esetet említ: egyrészt az **azonosságállításokat** (például *Ő Arisztotelész*, *Tullius Cicero volt*, *A Csomolungma az a Mount Everest*), másrészt pedig az egyedi egzisztenciaállításokat, például *Arisztotelész nem (is) létezett*, amely Searle szerint „azt állítja, hogy az *Arisztotelész* név referáló használatával járó konvencionális előfeltevések, deskriptív állítások kellő számban hamisak” (Searle 1958, 173).¹⁴

¹⁴ A különleges esetek közé sorolhatnánk még a függő beszéd egyes eseteit is, például *Jancsi úgy gondolja, hogy Tullius Cicero volt*; Searle (1958, 1969/2009) nem említi ezeket.

Egyelőre nem világos, hogy vajon referáló használatok esetén milyen előfeltevésfogalom segítségével védheti ki Searle a „hiányzó elméleti alap”, a „nemkívánatos többértelműség” és a „nemkívánatos analiticitás” ellenvetéseket. E szakasz további részében ezzel a kérdéssel foglalkozom. A következő szakaszban visszatérek arra a kérdésre, hogy a különleges esetekben milyen választ adhatunk az ellenvetésekre.

Vajon milyen előfeltevésfogalmat érdemes választanunk a referáló használatok esetén? Két lehetőségünk van: egy tulajdonnevet tartalmazó mondat használatakor a megnyilatkozás igazságfeltételei vagy függenek a nyalábban szereplő leírások némelyikétől, vagy nem függenek tőlük, hanem pusztán a név referenciáját képező dologtól függenek, vagyis attól a tárgytól, amelyre egyedileg illik a nyaláb leírásainak súlyozott többsége. Az első esetben azt mondhatjuk, hogy a megnyilatkozásnak **leírásfüggő igazságfeltételei** vannak, az utóbbi esetben pedig azt, hogy **tárgyfüggő igazságfeltételei** vannak.¹⁵ Célom, hogy megmutassam, hogy (a) Searle nem tette le a voksát egyik vagy másik megoldás mellett sem, azonban (b) céljaihoz a tárgyfüggő igazságfeltételek közelebb állnak, és (c) a tárgyfüggő igazságfeltételekkel a referáló használatok esetén ígéretes és elegáns választ adhatunk a fennmaradó ellenvetésekre.

Zárójelben érdemes megemlítenünk, hogy a referáló használatok skálája jóval szélesebb, mint Donnellan (1966) úgynevezett referenciális használatának köre; a két címkét érdemes tehát elkülönítenünk. Egyrészt Donnellan a **határozott leírások** referenciális és attributív használatait különbözteti meg, azonban a határozott leírásokon kívül más kifejezéseknek is lehetnek **referáló** használataik (például a tulajdonneveknek); másrészt a Donnellan által referenciálisan és attributívan használt határozott leírásokra adott példák (például két különféle használatban kimondva: *Smith gyilkosa örült* vagy: *A pasas, aki meggyilkolta Smith-t, örült*) **mindegyike** a searle-i értelemben referáló használatnak számít.

¹⁵ A tulajdonnevek jelentésének és a tárgy- avagy leírásfüggő igazságfeltételeknek a kérdése szoros összefüggést mutat. Emlékezzünk vissza: a leíró elmélet korábban megfogalmazott változata szerint egy tulajdonnév szinonim a vele társított határozott leírással, a példánk szerint az *Arisztotelész* név azzal, hogy *Nagy Sándor tanítója*. Ez az elmélet tehát elkötelezi magát amellett, hogy két olyan egyszerű (például függő beszéd-től mentes) mondat esetén, amely pusztán abban tér el, hogy az egyik a tulajdonnevet tartalmazza ott, ahol a másik a határozott leírást, az igazságfeltételek azonosak: például *Arisztotelész Sztageirában született* és *Nagy Sándor tanítója Sztageirában született*. Ugyanis – a leíró elmélet szerint – az utóbbira adott elemzésünk megegyezik az előbbire adottal. Az utóbbi elemzésénél a leírás evidensen szerephez jut: leírásfüggő igazságfeltételekkel számolhatunk (amennyiben azzal a kézenfekvő feltételezéssel élünk, hogy például az alábbi (5)–(8) igazságfeltételei a leírások különbsége miatt eltérőek); következésképpen a leíró elmélet itt tárgyalt változata elkötelezi magát amellett, hogy a tulajdonnevet tartalmazó mondatok szintén leírásfüggő igazságfeltételekkel bírnak.

Kezdjük (a)-val. Amellett érvelek, hogy Searle tanulmányából nem rajzolódik ki, hogy szerinte a tulajdonneveket tartalmazó állítások igazságfeltételei leírásfüggők vagy tárgyfüggők. Először vegyük szemügyre, milyen megfontolások szólnak a tárgyfüggő igazságfeltételek **ellen**. Searle az előfeltevésekre vonatkozóan Strawson (1950)-et tekinti irányadónak: „Strawsont követve azt mondhatjuk, hogy a tulajdonnevek és határozott leírások referáló használatai egyaránt előfeltételezik, hogy létezik egy és csakis egy tárgy, amely a kifejezés referenciáját képezi” (Searle 1958, 170). Márpedig Strawson céljai szempontjából a tárgyfüggő igazságfeltételek katasztrofális eredményt hoznak, méghozzá a következő okból. Strawson írása csak futólag említi a tulajdonneveket, elsősorban határozott leírásokkal foglalkozik olyan megnyilatkozások kontextusában, mint például *A jelenlegi francia király bölcs*. És bizony roppant meghökkentő volna az a javaslat, hogy e mondat jelenlegi kimondásának nincsenek teljes igazságfeltételei amiatt, hogy jelenleg Franciaországnak nincs királya, és így nincs olyan tárgy, amelytől a megnyilatkozás igazságfeltételei függnének. Ugyanúgy meghökkentő volna az a javaslat is, hogy az igazságfeltételek egyáltalán nem függenek az olyan deskriptív részletektől, mint például hogy franciáról van szó, vagy királyról. E meghökkentő javaslatból az következne, hogy az alábbi mondatok mai kimondásának ugyanazon tárgyfüggő igazságfeltételei volnának:

- (5) Az angol királynő bölcs.
- (6) VI. György utódja a trónon bölcs.
- (7) Az egyetlen uralkodó, aki James Bond-videóklipben szerepelt, bölcs.
- (8) Az egyetlen uralkodó, aki nyári olimpiai videóklipben szerepelt, bölcs.

E megnyilatkozások mindegyikénél a tárgyfüggő igazságfeltételek megegyeznek: egy bizonyos személyre, II. Erzsébetre vonatkoznának, és arra, hogy ő bölcs. Ezzel szemben az (5)–(8)-ra adott leírásfüggő igazságfeltételek sokkal meggyőzőbb megoldást kínálnak: segítségükkel nemekvivalens igazságfeltételeket adhatnánk a négy megnyilatkozásra annak alapján, hogy a bennük szereplő deskriptív elemek eltérnek egymástól.¹⁶

A Proper names egyéb szakaszaiban Searle maga nem kötelezi el magát a mellett, hogy az előfeltevések leírásfüggő vagy tárgyfüggő igazságfeltételekkel járnak. Azon túl, hogy Strawsonra hivatkozik, így ír:

¹⁶ Soames (1989, 609, 16. lábjegyzet) is azt feltételezi, hogy (5)–(8) esetén Strawson a leírásfüggő igazságfeltételeket választja. Soames azonban nem veszi számításba Strawson későbbi (1959) javaslatait az előfeltevésekről (hamarosan kitérünk ezekre).

De a tulajdonnevek egyedisége és hatalmas gyakorlati előnye pontosan abban rejlik, hogy e kifejezések segítségével nyilvánosan referálhatunk tárgyakra anélkül, hogy olyan kérdéseket felvetnénk, vagy megegyezésre jutnánk egymással a tekintetben, hogy pontosan milyen deskriptív jellemzők határozzák meg a tárgy azonosságát. A tulajdonnevek nem leírásokként működnek, hanem fogasokként, amelyekre leírásokat aggatunk. Így aztán a tulajdonnevekkel kapcsolatos kritériumok lazasága szükséges feltétele annak, hogy elvállasszuk egymástól a nyelvben megjelenő referáló és leíró szerepeket [*function*]. (Searle 1958, 172)

Az idézet első mondata megállapítja: ahhoz, hogy beszélők az *Arisztotelész* névvel referáljanak, nem szükséges egyezésre jutniuk arról, hogy mely leírások azonosítják Arisztotelészt és csakis őt. Erre a jelenségre azonban (egyetlen jelentésadó leírás helyett) leírásnyalábok segítségével is magyarázatot adhatunk, mondván, hogy a nyaláb súlyozott többsége Arisztotelészre és csakis őrá illik. Azt a kérdést, hogy az előfeltételezett leírások hogyan is működnek, és vajon leírás- vagy tárgyfüggő igazságfeltételekkel járnak, Searle megállapítása egyáltalán nem érinti. A második, rejtélyes mondat arról, hogy a nevek „fogasok” (*pegs*), „amelyekre leírásokat aggatunk”, talán egy tárgy-/fogasfüggő igazságfeltétel-modellt inspirál, amelynek értelmében az egyedi beszélők a tárgyat azonosító leírások révén érik el az igazságfeltételeket; azonban Searle sem itt, sem másutt nem ad semmilyen útmutatást arra nézve, hogy ebben az irányban induljunk el.¹⁷ A harmadik mondatot kétféleképpen is értelmezhetjük: Searle vajon egy olyan szükségszerű feltételre gondol, amely általánosságban vonatkozik a kifejezések referáló szerepére, vagy pedig **kizárólag a tulajdonnevek** referáló szerepére gondol? Az első értelmezés szembe megy Strawson (1950) azon elképzelésével, hogy a nyelv referáló szerepének tipikus esetei a határozott leírások olyan előfordulásai, mint amelyeket például az (5)–(8)-ban láthattunk. Nagyon gyakoriak az olyan helyzetek, amikor határozott leírások, például *a jelenleg uralkodó angol királynő* alkalmazási kritériumai semennyire nem lazák, így a kérdéses leírás sem laza: a beszélő valaki olyanra referál, aki megfelel a jelenleg uralkodó angol királynőség kritériumának; ezek alapján azonban Strawson nem kívánja elkülöníteni egymástól a határozott leírások referáló és leíró szerepét (Strawson 1950, 334–344).¹⁸ A második értelmezés nem megy szembe Strawson állításaival: amennyiben Searle pusztán a tulajdonne-

¹⁷ „A nevek fogasok, amelyekre leírásokat aggatunk” tökéletes metafora volna D’Cruz elméletére (amelynek néhány aspektusát később számba is vesszük), amely szerint „egy hétköznapi tulajdonnév pusztán fenntart egy helyet, ahol egy olyan tetszőleges határozott leírás szerepelhet, amely igaz az adott individuumra”.

¹⁸ Strawson (1950, 334–344) hosszan foglalkozik a „referáló használatok/szabályok” és az „askriptív/deskriptív/attributív használatok avagy szabályok” elkülönítésével. Valószínű, hogy Searle erre gondol, amikor az idézetben referáló és leíró szerepek (*referring function/descriptive function*) megkülönböztetéséről beszél.

vek esetén köti ki a lazaságot mint szükséges feltételt a referáló és a leíró szerep elkülönítésére, akkor (Strawsonnal egyetértésben) fenntarthatja, hogy a **határozott leírások** esetén nem kell ilyen szükséges feltétellel számolnunk. Ehhez azonban részletesen el kellene magyaráznunk, hogy a Searle szerinti referáló használatok hogyan viszonyulnak a Strawson szerintiekhez; közben viszont a fenti idézetten kívül Searle nem (vagy alig)¹⁹ ír a nyelv és a tulajdonnevek referáló szerepéről. Mindent összevetve az idézett Searle-szakasz több szempontból is rejtélyes, és végső soron nem támasztja alá egyik választást sem: sem azt, hogy előfeltételezett határozott leírások esetén leírásfüggő igazságfeltételeket kapunk, sem azt, hogy tárgyfüggőeket.

Folytassuk (b)-vel: Searle számára miért is előnyösek a tárgyfüggő igazságfeltételek? Először is: határozott leírások esetében szembesülnünk kell az (5)–(8) példánál tapasztalt bizarr következményekkel, tulajdonnevek esetén azonban nem, márpedig Searle tanulmánya szinte kizárólag az utóbbiakkal foglalkozik (leszámítva a korábban már idézett mutató névmást az *Ő Arisztotelész állításban*). Egyébként John Stuart Mill nyomán népszerűvé vált az az álláspont, hogy a *Cicero szónok volt* és a *Tullius szónok volt* kimondásakor a beszélők ugyanazokat a tárgyfüggő igazságfeltételeket fejezik ki. Másodszor: Strawson (1950) írása a határozott leírások referáló használatai mellett (amelyekkel kapcsolatban, ahogy láthattuk már, a két lehetőség közül a leírásfüggő igazságfeltételek választása tűnik meggyőzőbbnek) a kontextusfüggő kifejezésekre is kitér röviden, mint például az *én* és az *ez*; márpedig olyan mondatok esetén, mint *Én filozófus vagyok*, *Ez piros*, a tárgyfüggő igazságfeltételek jóval meggyőzőbb választásnak tűnnek, mint a leírásfüggők; David Kaplan az 1970-es évek óta emellett érvelt – például a *Demonstratives* (1977/1989) című monográfiájában. Így aztán egyáltalán nem világos, hogy Strawson (1950) **egyértelműen** az egyik avagy a másik megoldás mellett tette volna le a voksát.²⁰ Harmadszor: a későbbi, *Individuals* (1959, 180–194) című könyvében Strawson az ott felvázolt előfeltevés-modell révén kifejezetten a tárgyfüggő igazságfeltételek mellett foglal állást. Javaslatára szerint az az egyik feltétele

¹⁹ Röviddel az idézet után, Searle (1958, 172) a „határozott leírások és tulajdonnevek szerepkülönbségéről” azt írja, hogy „a határozott leírások kizárólag azért referálhatnak, mert a kérdéses kritériumok a fenti [korábban idézett] értelemben nem lazák: a határozott leírások annak révén referálnak, hogy megmondják nekünk, mi is a tárgy [miben áll az azonossága]. A tulajdonnevek azonban anélkül referálnak, hogy felvetnék a tárgy mibenlétének kérdését.” Ez a részlet, úgy tűnik, a második (egyébként is valószínűbb) értelmezést támasztja alá, azonban semennyivel sem teszi világosabbá, hogy Searle a tárgy- vagy leírásfüggő igazságfeltételek közül melyiket választja/választaná.

²⁰ L. Soames (1989, 562–566) éles elméjű megfontolásait arról, hogy Strawson (1950) álláspontját hogyan értelmezhetjük, és hogyan viszonyíthatjuk Frege (1892/1980) előfeltevés-fogalmához.

annak, hogy „egy partikuláris tárgyat beilleszthessünk egy proposícióba” (180), s aztán ez része legyen annak, amit a beszélő mond (182), hogy a beszélő képes legyen egyedileg beazonosítani a partikuláris tárgyat, ahol is a tulajdonnevekre vonatkozó egyedileg azonosító leírások a nevek „előfeltevés-halmazát” (192) képezik. Fontos részlet, hogy sikeres névhasználat esetén a beszélőtől és a hallgató-ságtól egyaránt elvárjuk, hogy képes legyen azonosítani a partikuláris tárgyat, bár azonosítási módjaik eltérőek lehetnek (183).

Végül pedig (c)-ről: az előfeltevés elmélet számára a tárgyfüggő igazságfeltételek választása fontos előnyt jelent: így a hétköznapi esetekben, a tulajdonnevek referáló használatával összefüggésben hatékonyan megválaszolhatjuk a fennmaradó ellenvetéseket az elméleti alap hiányával, a nemkívánatos többértelműséggel és a nemkívánatos analiticitással kapcsolatban. A tárgyfüggő választás esetén (i) – a „hiányzó elméleti alap” ellenvetése – a tulajdonnevet tartalmazó megnyilatkozások igazságfeltételeinek szintjén nem merül fel, mivel az igazságfeltételek pusztán a tárgyra térnek ki, így aztán nincs szükség semmiféle elméleti alapra ahhoz, hogy az előfeltevésnyaláb leírásai közül válasszunk. (ii) – a nemkívánatos többértelműség ellenvetése – szintén nem merül fel: ismét az a helyzet, hogy a tulajdonnevet tartalmazó megnyilatkozások igazságfeltételei pusztán a tárgyra térnek ki, a beszélő és a hallgatóság számára egyaránt ugyanaz a személy lesz a név referenciája – annak ellenére, hogy kettőjük előfeltevésnyalábjai potenciálisan eltérőek, az *Arisztotelész* név hozzájárulása az igazságfeltételek szintjén nyelvhasználoról nyelvhasználóra megegyezik. Továbbá a nemkívánatos analiticitás ellenvetése (amely a nemkívánatos szükségszerűség ellenvetésének, (iii)-nak a helyébe lépett, miután tisztáztuk, milyen szükségszerűségfogalmat érdemes Searle-nek tulajdonítanunk) szintén nem okoz nehézséget: a tulajdonnevek referáló használatakor – mint például a (3)-ban – a megnyilatkozás igazságfeltételei pusztán a tárgyra térnek ki, az előfeltevésnyaláb leírásaira nem, így aztán a (3) nem is számít analitikus igazságnak.

Összegezve tehát: azzal, hogy tulajdonnevet tartalmazó megnyilatkozásoknak tárgyfüggő igazságfeltételeket tulajdonítunk – vagyis az előfeltételezett leírásokat kirekesztjük a megnyilatkozás igazságfeltételeiből –, olyan állásponthoz jutunk, amely egyéb erényei mellett sikerrel válaszol a nyalábelmélettel szemben felvetett (i) és (ii) ellenvetésekre, valamint a nemkívánatos analiticitás ellenvetésére. Eddig azonban kizárólag a hétköznapi esetekkel foglalkoztunk, és nyitva hagytuk azt a kérdést, hogy az előfeltevés elmélet vajon tudja-e kezelni a fennmaradó ellenvetéseket a különleges esetekben is; most vizsgáljuk meg az utóbbi problémát!

5. A fennmaradó ellenvetések hatástalanítása

Searle kétféle különleges esetet emelt ki: az azonosságállításokat és az egyedi egzisztenciaállításokat. Javaslat a volt, hogy ilyen formájú megnyilatkozásokkor nem pusztán előfeltételezi a beszélő, hogy van egy és csakis egy individuum, akire a leírásnyalában szereplő leírások súlyozott többsége illik, hanem ez közvetlenül része annak, amit beszélők állítanak. Hogyan egyeztethető össze ez a javaslat az (i) és (ii) ellenvetésekkel az elméleti alap hiányáról és nemkívánatos többértelműségekről?²¹ E tanulmányban csupán az egyedi egzisztenciaállítások problémájára keresek megoldást, az azonosságállításokat egy másik alkalomra hagyom.

Searle elemzésétől teljesen függetlenül több filozófus is felhívta rá a figyelmet, hogy az egyedi egzisztenciaállítások – mint amilyen például az *Arisztotelész létezett* vagy az *Arisztotelész soha nem létezett* vagy az *Arisztotelész nem (is) létezett* – annyiban különlegesek, hogy nem játszanak stabil szemantikai szerepet a nyelvben.²² Ludwig Wittgenstein (1953/1982, 79. §, 64) így ír:

[h]a valaki azt mondja, „Mózes nem létezett”, akkor ez sok mindent jelenthet. Jelentheti azt, hogy az izraelitáknak nem **egyetlen** vezérük volt, amikor kivonultak Egyiptomból – vagy: a vezérüket nem Mózesnek hívták – vagy: nem volt olyan ember, aki mindazt véghezvitte volna, amit a Biblia Mózesről elmond – vagy stb., stb. – Russellt követve azt mondhatjuk: a *Mózes* nevet különböző leírások segítségével lehet definiálni [...]. És aszerint, hogy az egyik vagy a másik definíciót fogadjuk-e el, kap a *Mózes létezett* mondat más jelentést, és éppígy minden más mondat is, amely Mózesről szól. (kiemelés az eredetiben)

Wittgenstein a következőt javasolja: a *Mózes nem létezett* azt is jelentheti, hogy 'az izraelitáknak nem egyetlen vezérük volt', 'az izraeliták vezérét nem Mózesnek hívták', és így tovább. Amikor valaki azt mondja, hogy „Mózes nem létezett”, egyszerűen nem világos, hogy az illető milyen igazságfeltételeket fejezett ki. Ennek következtében kicsit sem meglepő, hogy a megnyilatkozás többértelmű a beszélők körében, és nincs elméleti alapunk arra, hogy kiválasszuk, a beszélő adott alkalommal mit is értett a szavain a többféle alternatív igazságfeltételek közül. Az ilyen formájú megnyilatkozások híján vannak a stabil szemantikai szerepnek, így aztán pontosan arra számítunk, hogy az (i) és (ii) ellenvetések fel fognak merülni; akkor aggódnánk, ha nem tennék.²³ Wittgenstein elemzése meggyőző, ám a szerző

²¹ A nemkívánatos analiticitás ellenvetése a különleges esetekkel kapcsolatban nem merül fel, így csak lábjegyzetekben térek ki rá.

²² D'Cruz (2000, 740–743) részletesen tárgyalja ezt a kérdést.

²³ A nemkívánatos analiticitás ellenvetése az egyedi egzisztenciaállítások esetén nem merül föl – nyilvánvaló, hogy az ilyen formájú állítások Searle előfeltevéses elméletében soha nem analitikusak (és nem analitikusak a leíró elmélet vagy a leírásnyaláb-elmélet szerint sem).

az idézet utolsó mondatában tovább általánosítja az elgondolást, mondván hogy **egyetlen**, a Mózes nevet tartalmazó állítás **sem** bír stabil szemantikai szereppel, beleértve az olyanokat is, hogy *Mózes szakállt viselt*. Márpedig ez utóbbi eredmény nem vág egybe a hétköznapi intuíciónkkal, nem gondoljuk, hogy a *Mózes szakállt viselt* mondat híján lenne a konkrét, stabil igazságfeltételeknek. Másrésről az utolsó mondat bizonyítékul szolgál arra, hogy Wittgenstein (Searle-től eltérően) a nyalábelméletet képviselte, amellyel szemben az (i) és (ii) ellenvetések joggal felvethetők.²⁴

Más szerzők azonban – például Gareth Evans (1982, 396–398) és Mark D’Cruz (2000, 740–743) – amellet érveltek (szerintem helyesen), hogy az egyedi egzisztenciaállítások esetén – pontosabban: ők kizárólag **negatív** (tagadott) egzisztenciaállításokról beszélnek – igenis világosan érzékelhető a stabil szemantikai szerep hiánya, és magyarázatot kíván. Searle különleges esetekre tett javaslata pontosan ilyen fajta magyarázatot biztosít számunkra: mivel a leírásnyaláb annak részeként jelenik meg, amit állítunk, többféle nemekvivalens leírást is adhatunk, és nincs elméleti alapunk arra, hogy közülük egyiket vagy másikat kiválasszuk; ugyanígy joggal számíthatunk beszélők közötti ingadozásra, többértelműségre is. A negatív egzisztenciaállítások esetén tehát az (i) és (ii) ellenvetés megjelenése a színen olyan fordulat, amelyet az előfeltevésees elmélet híve előnyként, nem pedig hátrányként könyvel el; pontosan azok az elméletek vannak rosszabb helyzetben, amelyek elkerülik (i)-et és (ii)-t, nekik akad magyaráznivalójuk.

D’Cruz szerint erős kontraszt áll fenn a negatív egzisztenciaállítások és az olyan hétköznapi állítások között, mint a *Mózes szakállt viselt*, az utóbbiak ugyanis stabil szemantikai szerepet töltenek be a nyelvben.

Az Arisztotelész kövér volt abban az értelemben tölt be stabil szemantikai szerepet a nyelvben, hogy egy kompetens hallgatóság minden további nélkül pontosan tudná, mit is kezdjen vele. Mikor valaki kimondja, hogy *Arisztotelész kövér volt*, általában nem vált ki olyan reakciókat, hogy „Ezt most hogy érted?” vagy „Nem értem, mit mondasz”, amelyek a megnyilatkozás állítólagos stabil szerepét aláásnák. Természetesen a stabil szerep az alkotóelemek – *Arisztotelész, kövér, volt* – stabil szerepéből következik és abból, ahogyan ezek a megnyilatkozásban összeállnak. A *Q kövér volt* kimondásakor a megnyilatkozás ugyanezen a módon bír stabil szemantikai szereppel, amely az **ő** alkotóelemeinek stabil szerepéből és az **ő** összerakási módjából következik. Egy ilyen megnyilatkozás tehát semmilyen szemantikai rejtélyt nem vet fel annak számára, aki megragadta és megérti *Q*-t, és aki egyébként beszél magyarul: az illető jól tudná, mit kezdjen a megnyilatkozással. [...] Evans rámutatott egy érdekes tényre egy olyan negatív egzisztenciaállítás esetén, mint *Ronald Reagan nem létezik*, ahol [a *Reagan*

²⁴ Searle és Strawson mellett Wittgensteinnek szokás tulajdonítani a nyalábelméletet, pontosan a Filozófiai vizsgálódások 79. §-a alapján.

névvel kapcsolatban] **érett** nyelvhasználati gyakorlatról beszélhetünk: az ilyen megnyilatkozás **stabil szemantikai szerep nélküli** abban az értelemben, amit az imént felvázoltunk [...].
(D'Cruz 2000, 740, kiemelés az eredetiben)

Ezen a ponton D'Cruz Evanst idézi, hogy a negatív egzisztenciaállítások példáján rávilágítson a stabil szemantikai szerep hiányára:

Amikor nincs olyan konkrét információhalmaz, amelyet általánosan társítanak egy névvel (ez történik például egy érett névhasználati gyakorlatban), akkor a negatív egzisztenciaállítás nem bír világos értelemmel [...] Ha valaki azt mondaná nekem, hogy „Ronald Reagan nem létezik”, nem tudnám, mit kezdjek a megnyilatkozással. Ha a megjegyzés szándékolt tartalma az volt, hogy az állítás akkor és csak akkor igaz, ha a *Ronald Reagan* név, ahogyan egy bizonyos nyelvhasználati gyakorlat keretei között előfordul, nem referál senkire, akkor ennek igazságából semmilyen következtetést nem tudok levonni az általam a névhez társított információkra vonatkozóan, hiszen így értelmezve a megjegyzést még mindig fennáll az a lehetőség, hogy az én információim igenis valamely személyre vonatkozó ismereteknek felelnek meg.
(Evans 1982, 397)

D'Cruz a következő jelenségre hívja fel a figyelmet: amikor azt hallom, *Ronald Reagan nem létezik*, nem vonhatok le olyan következtetéseket, hogy nincs olyan, akire illene az a határozott leírás, hogy *az Egyesült Államok 40. elnöke*, vagy az, hogy *a férfi, aki azelőtt, hogy megválasztották volna az Egyesült Államok 40. elnökének, hollywoodi színész volt, majd Kalifornia 33. kormányzója*, és így tovább; könnyedén előfordulhat, hogy ezek a határozott leírások akkor is illenek valakire, ha történetesen igaz, hogy Ronald Reagan nem létezik.

Mindez komolyan aláátamasztja a searleianus előfeltevése elméletet. Van valami nagyon intuitív abban, hogy a negatív egzisztenciaállításoknak nincs stabil szemantikai szerepük: esetükben szemantikai bizonytalansággal van dolgunk, míg hétköznapi esetekben, amikor a tulajdonnév referáló használatban fordul elő, mint például a *Mózes szakállt viselt* kimondásakor, nincs szó szemantikai bizonytalanságról. Az előfeltevése elmélet fényében e kontrasztban nincs semmi meglepő. Miben áll, hogy egy beszélő leírásokat társít egy tulajdonnévhez? Abban, hogy azt hiszi: a leírások illenek a név viselőjére. Az előfeltevése elmélet szerint a hétköznapi esetekben, amikor a társított leírások pusztán az előfeltevés részei, a beszélői társítások közötti ingadozások nem befolyásolják a megnyilatkozás szemantikai szerepének stabilitását, míg a különleges esetekben, amikor a társítások az állítás részei, a végeredmény szövevényes és labilis.

Továbbá: Evans és D'Cruz megállapítása, hogy bizonyos megnyilatkozások (másokkal ellentétben) stabil szemantikai szerep nélküliek, kiterjeszthető – szerintem – a **pozitív** egzisztenciaállításokra is, például arra, hogy *Mózes létezett*,

Homérosz létezett és Ronald Reagan létezett: ezeknél ugyanúgy tapasztalhatjuk a stabil szemantikai szerep hiányát.²⁵ Ahogyan a negatív egzisztenciaállításokat, a pozitívakat is (igazakat, hamisakat egyaránt) a különféle beszélők többféleképpen érthetik – nemekvivalens igazságfeltételek egész sorát rendelhetik hozzájuk – anélkül, hogy a hallgatóság választani tudna közülük. D’Cruz fent idézett elemzése könnyedén kiterjeszthető a tulajdonnevek referáló használata és a pozitív egzisztenciaállítások közötti kontrasztra is. A *Mózes létezett* megnyilatkozás értelmezése pontosan olyan bizonytalanságot, tanácstalanságot eredményez, mint a *Mózes nem létezett* megnyilatkozása.

Evans is azon az állásponton van, hogy a negatív egzisztenciaállításoknál jól megfigyelhető, robusztus jelenség a stabil szemantikai szerep hiánya; ennek érzékeltetésére kiemeli, hogy alapvető különbség tapasztalható a hétköznapi tulajdonnevek és az általa a tulajdonnevek **átlátszó használatának** (*thin use*) nevezett esetek közt. Az átlátszó használatú tulajdonneveket a nyelvhasználók erősen társítják egy konkrét határozott leírással: „Mondjuk álnévre foglalom egy repülőjegyet, és másnap felhívhatom a repülőtársaságot, mondván hogy »Nézze, Agatha Hermer nem is létezik« [...] A diszpécsernek pusztán azt a következtetést kell levonnia, hogy amikor korábban kimondtam a nevet, senkire se referáltam vele” (Evans 1982, 398). Az *Agatha Hermer nem létezik* megnyilatkozás stabil szemantikai szereppel bír. Ennyiben alapvetően különbözik a *Mózes nem létezett* és az *Arisztotelész soha nem létezett* állításoktól, amelyek hétköznapi tulajdonneveket tartalmaznak, és amelyek esetében magyarázatot kell adnunk egy érdekes jelenségre: a stabil szemantikai szerep hiányára. Az olyan azonosságállítások, mint hogy *Mózes létezett*, *Arisztotelész létezett*, *Homérosz létezett*, ugyanígy magyarázatra szoruló szemantikai instabilitást mutatnak.

Searle nem foglalkozik a stabil szemantikai szerep hiányával az egzisztenciaállítások esetén, bár az alábbi idézet utolsó mondatában röviden említi:

Az *Arisztotelész soha nem létezett* [...] azt állítja, hogy az *Arisztotelész* név referáló használataival járó konvencionális előfeltevések, deskriptív állítások kellő számban hamisak. Még nem világos, hogy pontosan melyik állítások [*statements*] lesznek hamisak, vagy melyekről állítjuk [*assert*], hogy hamisak, mivel a nyelvben még nem fektették le az *Arisztotelész* név alkalmazásának kritériumait, tehát nem világos, hogy pontosan melyik feltételek adják meg az alkalmazási kritériumokat.

(Searle 1958, 73)

²⁵ Természetesen ezek az egyedi egzisztenciaállításokról szóló megfontolások szándékaim szerint teljesen általános érvényűek; (a) a műt idejű mondatokra is vonatkoznak, valamint (b) olyan mondatokra is, amelyekben a tulajdonnevek nem személyeket jelölnek, például *Trója létezik*, *Trója nem létezik*, *Atlantisz létezik*, *Atlantisz nem létezik*.

Searle fő mondandója: adva, hogy az *Arisztotelész* névhez tartozó leírásnyaláb nem mindegyik elemét ismeri a beszélő, és nem mindegyik elem igaz Arisztotelészre, nincs egyetlen olyan *Semmire sem illik az L leírás* formájú állítás sem, amelyről azt mondhatnánk, hogy a beszélő ezt értette az *Arisztotelész soha nem létezett* megnyilatkozáson. Searle azonban ezt az elmélete következményének tekintti, nem pedig független módon alátámasztott elvárásnak, ahogyan Wittgenstein, Evans és D’Cruz.

A dolgok mostani állása szerint a searleianus előfeltevése elméletben a különleges esetek másik fajtája, az azonosságállítások szintén stabil szemantikai szerep nélkül maradnak:

(4) Tullius Cicero volt.

Amikor (4) elhangzik, nyitott kérdés marad, hogy pontosan mely leírások részei annak, amit a beszélők állítanak. Ám egyáltalán nem világos, hogy ebben az esetben valóban úgy éreznénk, hogy a mondat nem tölt be stabil szemantikai szerepet. Az azonosságállítás egész egyszerűen nem veti fel a kérdést: „Úgy érted, hogy a szónok, aki Marcus Antoniuszt megvádolta azonos volna azzal, aki...?” Vagy: „Úgy érted, hogy a filozófus, akinek az egyik neve csicszeriborsót jelent, azonos volt azzal, aki...?” Nem mondanánk, hogy „amíg mindezt nem tisztázzuk, homályos marad, mit is értettél a szavaiddon.” Ezek alapján azt láthatjuk, hogy egy kisebb részlet, az azonosságállítások tekintetében a „hiányzó elméleti alap” és a nemkívánatos többértelműség ellenvetések hatékonyan támadják a searleianus előfeltevése elméletet. Megválaszolendő kihívás marad tehát, hogy alternatív javaslatot dolgozzunk ki az azonosságállításokra.

Végül röviden szeretném megvizsgálni, hogy a (4)-hez hasonló azonosságállításokkal kapcsolatos hiányosság hogyan kapcsolódik ahhoz, amit Searle az analiticitásról állít. Idézzük fel a 3. szakaszban írtakat: Searle szerint a beszélő (4)-et arra is **használhatja**, hogy analitikus állítást tegyen, és arra is, hogy szintetikus (Searle 1958, 167); Searle azt is állította, hogy (4) „a legtöbb ember számára analitikus” (173). Úgy tűnik tehát, hogy Searle az analiticitás fogalmán itt azt érti, hogy „egy-egyén-száma-analitikus”, nem pedig azt, hogy „a-nyelvi-közösség-száma-analitikus”. Ne feledjük azonban: az a jelenség, hogy egy állítás bizonyos személyek számára analitikus, míg mások számára nem, igencsak szűk körű. Arról egyáltalán nincsen szó, hogy a tulajdonnevek **referáló használati** esetén olyan állításokkal lenne dolgunk, amelyek egyesek számára analitikusak, mások számára pedig nem azok. Kizárólag a különleges esetekben (például a (4) kapcsán) állhatnak elő

egyének közti eltérések, ahol is a társított leírások közti eltérések valóban ahhoz vezetnek, hogy az egyes beszélők mást állítanak, és míg az egyikük analitikus, a másikuk szintetikus állítást tett.²⁶ A Searle-féle „egy-egyén-számára-analitikus” fogalmával kapcsolatban igenis felmerül a két ellenvetés: milyen elméleti alapunk van arra, hogy kiválasszuk, a nyaláb mely leírásai részei annak, amit a beszélő állít, és melyek nem, valamint mihez kezdünk a beszélők közt felmerül nemkívánatos eltérésekkel.²⁷ Az a tény, hogy (4) típusú azonosságállítások esetén Searle nem biztosít a teljes nyelvi közösség szintjén megjelenő analiticitásfogalmat, pontosan azzal jár, hogy elmélete támadási felületet ad a két ellenvetés számára. Ez a támadási felület azonban igencsak korlátozott: kizárólag különleges esetben, az azonosságállításoknál kell számolnunk vele.

6. Záró megjegyzések

Tanulmányom elején Searle összegző szavait idéztem a Proper namesből: szerinte a deskriptív előfeltevések révén laza logikai kapcsolat áll fenn tulajdonnevek és az általuk jelölt határozott leírásoknak megfelelő tárgyak között. A jelen írásban ezt az összegzést bontottam ki, hogy megmutassam: Searle előfeltevése elmélete radikálisan más, mint a leírásnyaláb-elmélet, amelyet Devitt és Sterelny (1999) és Ludlow (2007) a szerzőnek tulajdonít. Ezek a filozófusok az összegzésben szereplő „laza” aspektusra koncentráltak, arra, hogy nem egyetlen leírás adja meg egy név

²⁶ Most már szembenézhetünk a 9. lábjegyzetben felvetett kérdéssel is: Searle elmélete szerint megtörténhet, hogy ugyanazon beszélő egy alkalommal szintetikus állítást tesz a (4) kimondásával, egy másik alkalommal pedig analitikusat (pontosítva tehát: Searle használathoz vagy alkalomhoz viszonyított analiticitásfogalommal dolgozik). Miért is? Felidézve Searle javaslatát: a különleges esetekben a társított leírások részei annak, amit a megnyilatkozáskor a beszélők állítanak; márpedig a beszélő által társított leírások megváltozhatnak az idők során (a beszélő új leírásokat vesz be, a régieket kiszórja, módosítja) **anélkül, hogy a nyelvi szabályok (mondjuk a Tullius és a Cicero nevekhez tartozó nyalábok) is megváltoznának**; így aztán ugyanazon beszélő egy alkalommal használhatja a (4)-et úgy, hogy analitikus állítást tesz, máskor pedig úgy, hogy szintetikus, miközben a kifejezéseket érintő nyelvi szabályok változatlanok maradnak. Ne feledjük azonban: ez a fajta alkalmakhoz viszonyított analiticitás kizárólag a különleges esetekben állhat elő, amikor a társított leírások részei annak, amit állítunk.

²⁷ A nemkívánatos analiticitásról szóló ellenvetés Searle azonosságállításokra adott elemzése kapcsán nem vetődik fel: csak akkor merülhetne fel, ha azt akarnánk, hogy a *Tullius Cicero volt* **ne** legyen analitikus egy bizonyos beszélő számára – Searle előfeltevése elmélete szerint viszont mégis analitikus volna. Azonban ilyenkor nem kapnánk analitikus állítást, hiszen a beszélő *Cicero* és *Tullius* nevekhez társított leírásai eltérnének egymástól.

jelentését, hanem egy leírásnyaláb. Azonban figyelmen kívül hagyták az előfeltevések aspektusát, amelyet tanulmányomban kiemeltem, rámutatva, hogy ennek mentén igen érdekes és ígéretes elemzést kaphatunk. Searle előfeltevések elmélete két részből áll. Egyrészt a **hétköznapi esetekben** – a tulajdonnevek referáló használatánál, amely néhány kivételt leszámítva az összes használatot lefedi – az *Arisztotelész* nevet tartalmazó megnyilatkozások **előfeltételezik**, hogy a név viselőjére illik a névhez tartozó leírásnyaláb súlyozott többsége. Másrészt a **különleges esetekben** – amelyekre Searle csak két példát említ: az egyedi egzisztenciaállításokat és az azonosságállításokat – az *Arisztotelész* nevet tartalmazó megnyilatkozások **állítják**, hogy a név viselőjére illik a névhez tartozó nyaláb súlyozott többsége.

A hétköznapi esetekben a leírásnyaláb igencsak korlátozott szerepet játszik; Searle javaslatának egy plauzibilis, ígéretes és a Proper names állításaival összhangban álló továbbfejlesztése – az előfeltevések elmélet – tagadja, hogy a nyalábban szereplő leírások részei volnának a megnyilatkozás igazságfeltételeinek; ehelyett az igazságfeltételek pusztán a tárgytól függenek, vagyis a személytől, Arisztotelésztől. Ez a searleianus elmélet az eddigi feltételezésekhez képest jóval közelebb áll Kaplan (1977/1989) direktreferencia-elméletéhez – amely szerint egy tulajdonnév pusztán a referenciájával járul hozzá a kifejezett proposícióhoz. Az az elképzelés, hogy Searle elmélete valamiféle fregei átmenetet képezne Frege leíró névelmélete és Kripke – a Megnevezés és szükségszerűségben kifejtett – javaslatai között, jórészt mítosz, a XX. századi nyelvfilozófiatörténet egyik mitikus epizódja.

Igaz ugyan, hogy a különleges esetekben a leírásnyalábok nagyobb szerephez jutnak, mint a hétköznapi esetekben. Az *Arisztotelész* névhez tartozó nyaláb leírásai részei annak, amit egy beszélő állít, amikor azt mondja, hogy *Arisztotelész soha nem létezett*. Érdekes azonban észben tartanunk, hogy a különleges esetek ritkák, kivételesnek számítanak.

A XX. századi nyelvfilozófiatörténet elbeszélésekor gyakran kiemelnek három, Searle elméletét érintő ellenvetést: a „hiányzó elméleti alap” ellenvetését, valamint a nemkívánatos többértelműség és nemkívánatos szükségszerűség ellenvetéseit. Céloom az volt, hogy megmutassam: ezek az ellenvetések Searle előfeltevések elméletét jórészt nem is érintik; ráadásul az elméletet érdekes és érdemes továbbfejlesztetni. Írásomban pusztán e három ellenvetésre koncentráltam, és nem vállalkoztam arra, hogy az előfeltevések elméletet az összes kripkei ellenvetéssel szemben megvédjem.

Kripke (1980/2007) a rá jellemző körültekintéssel járt el, amikor szóba hozta Searle elméletét, s jobban figyelt az elmélet részleteire, mint Devitt, Sterelny és Ludlow. Kripke azt javasolta, hogy különböztessük meg a jelentéselméleteket a referencia meghatározásáról szóló elméletektől (röviden: referenciaelméletektől),

és – a többi filozófussal ellentétben – nem feltételezte, hogy Searle a leírásnyaláb-jelentéelméletet képviselte volna (Kripke 1980/2007, 17–19, 38–42).²⁸ Eközben viszont Kripke több ponton is megjegyezte, hogy a referenciaelméletek hatásköre igen korlátozott: nem adnak iránymutatást azzal kapcsolatban, hogy a tulajdonneveket tartalmazó mondatokat hogyan **elemezzük**. Amennyiben a leírásnyalábok segítségével tulajdonneveket tartalmazó mondatokat szeretnénk elemezni, beleértve az olyanokat is, hogy *Arisztotelész soha nem létezett*, akkor olyan elméletre van szükségünk, amely a tulajdonnevek **jelentéséről** szól, állítja a szerző (1980/2007, 18–19, 40). Ezek alapján Kripke hallgatósága és olvasói valószínűleg azt a következtetést vonták le, hogy Searle a leírásnyalábokra az ambiciózusabb **jelentéelmélet** keretei közt hivatkozik. Elvégre Searle kimondta, hogy az *Arisztotelész soha nem létezett* mondat „azt állítja, hogy az *Arisztotelész* név referáló használataival járó konvencionális előfeltevések, deskriptív állítások kellő számban hamisak” (Searle 1958, 173). A sugallt következtetés azonban figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy Searle az egyedi egzisztenciaállításokat különlegesnek tartotta, a hétköznapi esetekben pedig egészen más szerepet szánt a leírásnyaláboknak.

Általánosabban: önmagában azzal, hogy Searle álláspontját jellemezve csak két lehetőséget veszünk számításba – vagy jelentéelmélet, vagy referenciaelmélet –, máris figyelmen kívül hagyjuk a searle-i javaslat két fontos részletét: egyrészt azt, hogy a szerző elkülöníti a különleges és a hétköznapi eseteket, másrészt pedig azt, hogy az utóbbiak elemzéséhez az előfeltevés fogalmát hívja segítségül. A hétköznapi esetekre a két lehetőség egyike sem illik igazán: az *Arisztotelész* névhez

²⁸ Kripke Wittgensteintől idéz egy részletet, így folytatva: „Ezen elképzelés szerint, melynek *locus classicus* Searle tanulmánya a tulajdonnevekről, a **név referenciáját** nem egyetlen leírás, hanem leírások nyálábjai vagy családjai határozzák meg.” Így aztán Kripke eleinte konzervatív módon úgy értelmezi Searle-t, mint aki referenciaelmélettel állt elő. Ezzel szemben más szerzők a következőképpen vezeték fel Searle (1958) álláspontját:

... Peter Strawson és John Searle voltak a [„nyaláb”- vagy modern] elmélet legmeghatározóbb képviselői. Amíg a klasszikus elmélet szoros köteléket feltételez a név és egyetlen leírás közt, a modern elmélet immár laza kötelékkel számol a név és számos leírás közt. **Ez a leírásnyaláb kifejezi a név értelmét, és meghatározza annak referenciáját [...].**
(Devitt–Sterelny 1999, 50, kiemelés tőlem, Z. Zs.)

Vegyük szemügyre például a *Szókratész* nevet. Valóban része volna e név jelentésének, hogy viselője kiitta a bürökpoharat, Platón tanítója volt, és véghezvitte mindazokat a tetteket, amelyeket a filozófiatörténeti tanulmányaink során hallottunk róla? Searle javaslata: nem szükséges, hogy a név **jelentését** egy olyan leíráshoz társítsuk, amely az **összes** ilyen elemet tartalmazza – elég lehet az is, hogy a legtöbb elem illik Szókratészre, vagy hogy közülük egy megfelelően súlyozott nyáláb illik rá.
(Ludlow 2007, Section 8, az első kiemelés tőlem, a második az eredetiben, Z. Zs.)

társított leírásnyaláb semmiképpen sem adja meg az *Arisztotelész* név jelentését (mármint annak tekintetében, amit a jelentésen általában érteni szoktunk); a nyaláb szerepe azonban bizonyosan több annál, mint hogy meghatározza az *Arisztotelész* név referenciáját. Az elmúlt ötven év során jórészt figyelmen kívül hagyták az előfeltevések szerepét Searle elméletében; így vált Searle (1958) tanulmánya egy nyelvfilozófiatörténeti mítosz főszereplőjévé.

Irodalom

- Burgess, John 1997. Quinus ab omni naevo vindicatus. In: Ali A. Kazmi (szerk.): Meaning and reference. Canadian Journal of Philosophy Supplement 23: 25–65.
- Copi, Irving M. – James A. Gould 1964/1985. Kortárs tanulmányok a logikaelmélet kérdéseiről (ford. Bánki Dezső, Dajka Balázs, Faragó Szabó István, G. Havas Katalin, Hársing László, Máté András, Solt Kornél és Urbán László). Budapest: Gondolat.
- D’Cruz, Mark 2000. A theory of ordinary proper names. Mind 109: 721–756.
- Devitt, Michael – Kim Sterelny 1999. Language and reality: An introduction to the philosophy of language. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Donnellan, Keith 1966. Reference and definite descriptions. Philosophical Review 77: 281–304.
- Evans, Gareth 1973. The causal theory of names. Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volume 47: 187–208.
- Evans, Gareth 1982. The varieties of reference. Oxford: Clarendon Press.
- Farkas Katalin – Kelemen János 2002. Nyelvfilozófia. Budapest: Áron Kiadó.
- Frege, Gottlob 1892/1980. Jelentés és jelöllet (ford. Máté András). In: Gottlob Frege: Logika, szemantika, matematika. Budapest: Gondolat. 159–190.
- Kaplan, David 1977/1989. Demonstratives. In: Joseph Almog – John Perry – Howard Wettstein (szerk.): Themes from Kaplan. New York: Oxford University Press. 481–563.
- Kripke, Saul 1980/2007. Megnevezés és szükségszerűség (ford. Bárány Tibor). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ludlow, Peter 2007. Descriptions. In: Edward N. Zalta (szerk.): The Stanford encyclopedia of philosophy (Winter 2011 Edition). (<http://plato.stanford.edu/archives/win11/entries/descriptions>)
- Marcus, Ruth Barcan 1961. Modalities and intensional languages. Synthese 13: 303–322. Magyar fordítása in: Copi–Gould (1964/1985, 485–512). Ford. Bánki Dezső.
- Marcus, Ruth Barcan – Willard Van Orman Quine et al. 1962. Discussion. In: Marx W. Wartofsky (szerk.): Boston studies in the philosophy of science. Dordrecht: Reidel. 105–106.
- Neale, Stephen R. 2000. On a milestone of empiricism. In: Petr Kotátko – Alex Orenstein (szerk.): Knowledge, language and logic: Questions for Quine. Dordrecht: Kluwer. 237–346.
- Quine, Willard Van Orman. 1943. Notes on existence and necessity. Journal of Philosophy 40: 113–127.
- Quine, Willard Van Orman. 1953/2002. Referencia és modalitás (ford. Eszes Boldizsár). In: Willard Van Orman Quine: A tapasztalattól a tudományig. Budapest: Osiris. 225–251.
- Searle, John 1958. Proper names. Mind 67: 166–173.
- Searle, John 1969/2009. Beszédaktusok (ford. Bárány Tibor). Budapest: Gondolat Kiadó.

- Searle, John 2012. Reply to commentators. *Organon F* 2012/19, Supplementary Issue 2: 199–225.
- Soames, Scott 1989. Presuppositions. In: Dov M. Gabbay – Franz Guenther (szerk.): *Handbook of philosophical logic*, Volume IV. Dordrecht: Reidel. 553–616.
- Soames, Scott 2002. *Beyond rigidity: The unfinished semantic agenda of naming and necessity*. Oxford: Oxford University Press.
- Strawson, Peter F. 1950. On referring. *Mind* 59: 320–344. Magyar fordítása in: Copi–Gould (1964/1985, 167–206).
- Strawson, Peter F. 1959. *Individuals*. New York: Routledge.
- Wittgenstein, Ludwig 1953/19982. *Filozófiai vizsgálódások* (ford. Neumer Katalin). Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Zvolenszky Zsófia 2007. Megnevezés és szükségszerűség – Négy évtized távlatában. In: Kripke (1980/2007, 151–221).
- Zvolenszky Zsófia 2012. Searle on analyticity, necessity, and proper names. *Organon F* 2012/19, Supplementary Issue 2: 109–136.

Philosophers' myth about John Searle's theory of proper names

Abstract: By revisiting John Searle's seminal paper *Proper names* [1958] we are in for a twofold discovery. First, Searle's account of proper names is crucially unlike the so-called cluster-of-descriptions theory, which many philosophers take Searle to have held. Second, the view he did hold is interesting, plausible, and worthy of serious reconsideration. The idea that Searle's account is a largely Fregean interlude between the Fregean description theory of proper names and Kripke's proposals – presented in his *Naming and necessity* lectures – is in major ways a myth, a mythical chapter in how the history of 20th-century philosophy of language is often told.

Keywords: proper names; reference; meaning; description theory; cluster-of-descriptions theory

Intenzionalitás és felcserélhetetlenség

Az „egyszerű mondatok” bonyolult problémája¹

Bárány Tibor

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Szociológia és Kommunikáció Tanszék; Közép-európai Egyetem, „Human Project”
barany.tibor@gmail.com

Kivonat: A szakirodalom álláspontja szerint az intenzionalitás tünetei meghatározott kifejezések előfordulásához kötődnek. Saul [1997a] „egyszerű mondatai” nem tartalmaznak intenzionális kifejezést, mégis átmennek az intenzionalitás felcserélhetetlenségi tesztjén. A jelenség szemantikai magyarázatai azt kívánják megmutatni, hogy a tulajdonnevek a kérdéses használatban nem koextenzívek egymással [Pitt 2001; Moore 1999; 2000], vagy a mondat logikai formája [rejtett] indexikus elemet tartalmaz, amely blokkolja a nevek cseréjét [Forbes 1997; 1999; 2006]. A pragmatikai magyarázatok szerint a felcserélhetetlenségi intuíciónkat tisztán pragmatikai mechanizmusok működésére kell visszavezetnünk [Barber 2000]. A pszichológiai magyarázat szerint a nyelvhasználók szisztematikusan tévesen értékelik az „egyszerű mondatok” igazságértékét [Braun–Saul 2002; Saul 2007]. Tanulmányomban ezekkel szemben az „egyszerű mondatok” egy sajátos pragmatikai magyarázata mellett érvelek, amely a különböző beszélői perspektívák egyidejű jelenlétére, valamint a társalgási irónia fogalmára támaszkodik [Zimmermann 2005; Bárány 2011].

Kulcsszavak: intenzionalitás; felcserélhetetlenség; tulajdonnevek; referencia; jelentés

1. Referenciális szemantika – és amire nem jó

A klasszikus referenciális szemantika három alapelvre épül:

1. Minden (tartalmas) kifejezésnek van valamilyen extenziója.
2. A mondatok extenziója a mondatok igazságértéke.

¹ Az írás a MAG Zrt. által támogatott BETEGH09 projekt keretében készült. A tanulmány gondolatmenete alapján számos különböző előadást tartottam („Kivel ebédelt Lois Lane? Az »egyszerű mondatok« bonyolult problémája”, Erasmus Kollégium, ELTE BTK, Budapest, 2011. december 2., valamint BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék, 2012. február 28.; „Preteoretikus intuíciónk és intenzionális kontextusok”, Magyar Szemantikusok Asztaltársasága [MASZAT], Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2011. december 8.; „Az »egyszerű mondatok« rejtélye” – Theoretical Philosophy Forum, ELTE BTK, Budapest, 2012. március 14.). Szeretnék köszönetet mondani a viták során elhangzott kérdésekért és megjegyzésekért a résztvevőknek, különösen Gyarmathy Zsófiának, Kálmán Lászlónak, Kornai Andrásnak, Varasdi Károlynak és Zvolenszky Zsófiának. Köszönöm Gyarmathy Zsófiának, Máttyási Róbertnek és Zvolenszky Zsófiának, hogy elolvasták a tanulmány korábbi változatát, és inspiratív megjegyzéseket fűztek a szöveghez. Továbbá köszönöm az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* névtelen bírálójának a hasznos és alapos kommentárokat.

3. Az extenzió kompozicionális: az összetett kifejezések extenziója az összetevő kifejezések extenziójától, valamint az összetétel módjától függ.

A klasszikus referenciális szemantika bizonyos változatai – amennyiben kellőképpen gazdag típusszerkezettel rendelkező, tehát nagy kifejező erejű (extenzionális) logikai közvetítő nyelvet alkalmaznak – megfelelő keretelméletként szolgálhatnak a természetes nyelvek egy-egy töredékének szemantikai modellezéséhez. De közel sem minden lehetséges nyelvi kontextus működésének modellezéséhez: összefoglalóan **intenzionális jelenségeknek** szokás hívni azokat a nyelvi jelenségeket, amelyek leírása érdekében valamilyen ponton át kell alakítanunk a klasszikus referenciális szemantikát.²

Az intenzionalitásnak számos különböző tesztjét ismerjük; ezek közül az egyik legfontosabb, és a nyelvfilozófiai szakirodalomban legrészletesebben tárgyalt teszt a **felcserélhetlenségi teszt**.³ Ha az összetett kifejezés extenziója kompozicionálisan áll össze az összetevők extenziója és az összetétel módja alapján, továbbá ha a mondatok extenziója a mondatok (aktuális) igazságértéke, akkor amennyiben a mondatok egyik összetevőjét vele azonos extenziójú összetevőre cseréljük,

² Ezt a megfogalmazást Szabó Gendler Zoltánnak köszönhetem. Az „intenzionális jelenség” kifejezést elméletsemleges címkéként használom, jóllehet a megnevezés önmagában már utal a kérdéses jelenségcsoport egyik lehetséges magyarázatára. Frege (1892/2000) elképzelése szerint a propozicionális attitűdigék hatókörén belül előforduló kifejezések szokásos jelölétük helyett szokásos értelmüket vagy jelentésüket jelölik. Carnap (1947) ezt az ötletet felhasználva olyan szemantikai elméletet szerkesztett, amelyben a bizonyos mondatkontextusokban előforduló kifejezések nem az extenziójukkal, hanem az **intenziójukkal** járulnak hozzá a mondat igazságértékéhez. (A kifejezés intenziója az a függvény, amely minden állapotleíráshoz – modernebb terminológiával: lehetséges világhoz – hozzárendeli a kifejezés ottani extenzióját.) Richard Montague (1973/1974) erre az elemzésre támaszkodva már egyenesen az intenzionalitást tekintette alapesetnek, és ahol szükség volt rá, különböző – „mulatságosan olvashatatlan” (Forbes 2006, 107) – jelentéspotztulátumok segítségével biztosította a kifejezések extenzionalitását. (Partee 1997, 31 ezt a stratégiát „a legrosszabb forgatókönyv alapján való általánosítás” stratégiájának nevezi.) Hangsúlyozom: fent – a szakirodalom szóhasználatával összhangban – egyszerűen azokat a nyelvi környezeteket nevezem intenzionálisnak, amelyek az anyanyelvi beszélők szemantikai intuíciói alapján **átmennek az intenzionalitás valamelyik tesztjén**; függetlenül attól, hogy egyébiránt a szóban forgó jelenség leírása során hasznát vennénk-e az intenziófüggvény formális szemantikai fogalmának, illetve elfogadnánk-e az intenzionális kontextusok fregeánus–carnapiánus–montagoviánus magyarázatát.

³ Korábban részletesen érveltem emellett, hogy az intenzionalitásnak valójában csupán két önálló tesztje van: a felcserélhetlenségi teszt és a nem-specifikus olvasatok tesztje. A szakirodalomban szokás szerint elkülönített további tesztek – az egzisztenciális generalizáció kudarca, az egzisztenciális nyomaték eltűnése vagy a kvantorexportálás kudarca – visszavezethetők vagy az egyikre, vagy a másikra (Bárány 2011).

a mondatok (aktuális) igazságértéke nem változhat meg. Tegyük fel, hogy a következő mondat igaz:

(1) P. Howard tegnap délben belépett a Japán Kávéházba.

Mivel P. Howard ugyanaz a személy, mint Rejtő Jenő (az egyszerűség kedvéért most tekintsünk el attól az irodalomtörténeti és filológiai apróságtól, hogy a *P. Howard* csupán Rejtő Jenő **egyik** álneve), ezért annak a mondatnak is igaznak kell lennie, hogy

(1') Rejtő Jenő tegnap délben belépett a Japán Kávéházba.

Az (1) mondat tehát **nem** megy át a *salva veritate* (azaz igazságmegőrző) felcserélhetetlenség tesztjén: ha (1) igaz, (1') is igaz lesz, és *vice versa*. Nem így áll a helyzet mondjuk az *azt hiszi, hogy* szerkezettel. Ismét csak tegyük fel, hogy a (2) mondat aktuálisan igaz:

(2) Béla azt hiszi, hogy P. Howard tegnap délben belépett a Japán Kávéházba.

A (2) mondatban immár nem cserélhetjük fel egymással szabadon a két tulajdonnevet, hiszen ebben az esetben semmi nem garantálja, hogy a mondat igazságértéke változatlan maradjon.

(2') Béla azt hiszi, hogy Rejtő Jenő tegnap délben belépett a Japán Kávéházba.

Minden további nélkül megtörténhet, hogy a (2) mondat igaz, a (2') mondat hamis: mondjuk azért, mert Bélának fogalma sincsen róla, hogy P. Howard egyszerűs mind Rejtő Jenő – és így természetesen nem is hiheti, hogy Rejtő Jenő lenne az a személy, aki tegnap délben belépett a Japán Kávéházba.

A felcserélhetetlenség jelenségét ebben az esetben az *azt hiszi, hogy* szerkezet hívja elő. A hagyományos elemzések szerint az intenzionalitás tüneteit mindig meghatározott **intenzionális kifejezések** jelenléte okozza; az intenzionalitás tüneteinek (tehát a *salva veritate* felcserélhetetlenség és a determinánssal ellátott névszói szerkezetek nem-specifikus olvasatainak megjelenése) e kifejezések **hatókörén** belül jelentkeznek.⁴ A *hiszi* és a többi **propozicionális attitűdige** mellett az

⁴ A „hatókör” természetesen nem elméletsemleges fogalom: csak akkor tudjuk megállapítani, hogy egy kifejezés aktuálisan milyen hatókörrel rendelkezik a mondatban, ha rendelkezésünkre áll a

intenzionális kifejezések közé tartoznak egyebek közt még a **modális kifejezések** (például: *szükségszerű, lehetséges* stb.), a **kommunikációs igék** (például: *mond, állít, kérdez* stb.), az **alkotásfolyamatra utaló igék** (például: *megfesti, lerajzolja* stb.), az úgynevezett **objektuális attitűdigék** (például: *keres, akar, fél* stb.), továbbá bizonyos **határozói és jelzői módosítók** (például: *állítólag, szívesen* stb.). Természetesen az intenzionális kifejezést tartalmazó mondatoknak lehetnek olyan **olvasataik**, amelyek esetében a mondat nem mutatja az intenzionalitás tüneteit. Az elemzésnek ilyenkor az a feladata, hogy – hatóköri ambiguitásra hivatkozva, vagy valamilyen más módon – számot adjon az olvasatok különbségéről.

Az intenzionalitás nyelvészeti és nyelvfilozófiai szakirodalma egészen a legutóbbi időkig magától értetődőnek tekintette, hogy az intenzionalitás tüneteit meghatározott kifejezések előfordulásához kötődnek. Jennifer M. Saul (1997a) azonban előállt néhány zavarba ejtő példával, amivel új irányt szabott az intenzionális jelenségek körül forgó vitának. A példák azért zavarba ejtőek, mert olyan mondatokkal van dolgunk, amelyek átmennek a felcserélhetlenségi teszten, ám (felszíni szerkezetükben) **nem tartalmaznak** intenzionális kifejezést. Innen is kapták a nevüket: „egyszerű mondatok” – nincsen bennük semmi olyasmi, ami szokás szerint előhívná az intenzionalitás tüneteit.

Vegyük például az alábbi „egyszerű” (tehát intenzionális kifejezést nem tartalmazó) mondatot:

(3) Clark Kent bement a telefonfülkébe, és Superman kijött belőle.

Tegyük fel, hogy a mondat valós szituációt ír le (azaz tekintsünk el attól, hogy eredetileg egy fiktív történet kontextusában hangzott el, egy képregény oldalain találkoztunk vele). A *bemegy* és a *kijön* egyértelműen nem intenzionális kifejezések, ezért a *Clark Kent* és a *Superman* koextenzív tulajdonnevek felcserélésének elvileg nem lehetne semmi akadálya. Ám mégis van: intuíciónk szerint a felcserélés nem hagyja változatlanul az eredeti mondat igazságértékét, hiszen a (3) mondattal ellentétben a (3') mondatot hamisnak érezzük.

(3') Clark Kent bement a telefonfülkébe, és Clark Kent kijött belőle.

Hiszen nem Clark Kent volt az, aki kijött a telefonfülkéből, hanem Superman; még akkor sem, ha történetesen Superman ugyanaz a személy, mint Clark Kent.

mondat valamilyen – részben szemantikai szempontok által meghatározott – szintaktikai elemzése (vö. Partee 1997, 39).

De vannak egyértelműbb esetek is. Tisztán extenzionális kifejezések segítségével érdekes összehasonlításokat tehetünk Clark Kent és Superman között, és az így kapott mondatok egytől egyig át fognak menni a felcserélhetetlenségi teszten, hiába nem tartalmazznak intenzionális kifejezést.⁵ Például:

(4) Superman sokkal több magas épületre mászott fel, mint Clark Kent.

(4') Superman sokkal több magas épületre mászott fel, mint Superman.

Míg a (4) mondat igaz, a (4') szükségszerűen hamis, hiszen senki nem mászhat fel sokkal több magas épületre saját magánál.⁶

Ám ne gondoljuk, hogy a jelenséget valamilyen módon mégiscsak a fikció számlájára kellene írunk. Íme, egy olyan példa, amelynek nyilvánvalóan semmi köze nincsen a fikcionális nyelvhasználathoz:

(5) Soha nem jártam Leningrádban, de múlt héten néhány napot Szentpétervárott töltöttem.

(5') Soha nem jártam Szentpétervárott, de múlt héten néhány napot Szentpétervárott töltöttem.

Az (5') mondat egyértelműen hamis, hiszen ellentmondást tartalmaz.

A fenti három esetben az igazságérték esetleges megváltozásával kapcsolatos intuíciónk nem egyformán erős. A (4) és az (5) esetében a koextenzív tulajdonnevek cseréjét egyértelműen „hibásnak” érezzük, mert a csere egy igaz vagy hamis

⁵ Igaz, bizonyos esetekben nehéz eldönteni, hogy **tisztán** extenzionális kifejezéssel van-e dolgunk. Ilyenkor nem támaszkodhatunk a felcserélhetetlenségi tesztre, mivel a teszt ellenpéldáit keressük. Ezért csak a kifejezés bevett jelentésére apellálhatunk: ha a kérdéses kifejezés jelentése **megfelelő mértékben** hasonlít azon kifejezésekre, amelyekről korábban megmutattuk, hogy intenzionálisak, akkor ő maga is intenzionális – vagy legalábbis semmiképp sem **tisztán** extenzionális. A pszichológiai folyamatokra utaló igék (a propozicionális és az objektuális attitűdigék) kétségkívül intenzionálisak; ezért ha egy ige jelentése legalább részben **pszichológiai jelentésmozzanatokat** tartalmaz, nem tekinthetjük tisztán extenzionálisnak. Moore (1999, 92, 1. láb.) erre hivatkozva veti el Saul (1997a) példáját: *Superman sikeresebb volt a nőknél, mint Clark Kent.* (Valakik körében sikeresnek lenni annyira, mint valakik szemében ilyennek és ilyennek látszani, és ez utóbbi megfogalmazás már egyértelműen utal a kérdéses személyek pszichológiai attitűdjére.) Tanulság: nem minden mondat „egyszerű”, ami annak látszik – és bár nehéz pontosan megadni a lexikai dekompozíció szabályait, amelynek révén az egyes esetekben eldönthetnénk, hogy a kérdéses kifejezés valóban tartalmaz-e pszichológiai attitűdökre utaló jelentésmozzanatot, érdemes **minden kétséget kizáróan** extenzionális kifejezésekkel dolgoznunk. Nem sok lehetőségünk maradt: lényegében csupán a fizikai cselekvéseket és állapotokat leíró kifejezések ilyenek.

⁶ Vegyük észre, a felcserélhetetlenség bizonyos esetekben a propozicionális attitűdöket kifejező mondatok alanyi pozíciójában álló tulajdonnevet is „megfertőzi”: *Clark Kent gyakran arra vágyik, hogy feltűnőbb öltözékben dolgozzon* (Forbes 1997, 111, 5. jegyzet).

(s ezen belül is: aktuálisan igaz) mondatot olyan mondattá változtat, amely minden körülmények között hamis. Következésképpen csak akkor tudjuk fenntartani, hogy az eredeti mondattal kapcsolatos intuíciónk helyes, ha határozottan tagadjuk a felcserélhetőséget. A (3) mondat esetében nem kényszerülünk ilyen revízióra: a felcserélhetőség érdekében csak azt kell elfogadnunk, hogy a (3) mellett **valami-lyen értelemben** a (3') is helyesen írja le ugyanazt a helyzetet. S nem nehéz ilyen interpretációt találnunk: **bizonyos értelemben** igaz, hogy Clark Kent ment be a fülkébe, és – rövid átöltözés után – ő is jött ki belőle, hiszen Superman azonos Clark Kenttel. (Tehát amikor Superman elhagyta a telefonfülkét, egyszersmind Clark Kent is elhagyta.)

Megtehetjük persze, hogy már a kezdetek kezdetétől fogva tűzön-vízen át ragaszkodunk ez utóbbi értelmezéshez: szó szerint véve **igenis** Clark Kent jött ki a telefonfülkéből, bárki bármit is mond Superman és Clark Kent állítólagos különbségéről. Következésképpen a (3) és a (3') igaz, a (4) és a (4') hamis, a felcserélhetőség problémája pedig fel sem merül.⁷ Mindazonáltal az „egyszerű mondatok” problémájával foglalkozó szerzők többsége adottnak veszi, hogy a nyelvhasználók **sztenderd** reakciója a fenti mondatokra a következő: a (3), a (4), az (5) és a hozzá hasonló mondatokat jellemzően igaznak, a (3'), a (4'), az (5') és a hozzá hasonló mondatokat jellemzően hamisnak tartják. (Pontosabban fogalmazva: **amikor** a (3) és a hozzá hasonló mondatokat igaznak tartják, **akkor** a (3') és a hozzá hasonló mondatokat hamisnak tartják.) A továbbiakban én is így fogok tenni.

Az „egyszerű mondatok” problémája kettős kihívást támaszt a nyelvfilozófusokkal szemben. Egyrészt magyarázatot kell adniuk magára a jelenségre: hogyan lehetséges, hogy noha az „egyszerű mondatok” nem tartalmaznak intenzionális kifejezést, hétköznapi intuíciónk szerint mégis megsértik a koextenzív kifejezések *salva veritate* felcserélhetőségének elvét.⁸ Másrészt pedig az elemzést össz-

⁷ Érdekes módon a vita résztvevői nem foglalkoznak vele, hogy a mondatok aktuális tagolása hogyan befolyásolja a felcserélhetetlenségi intuíciónkat. Szerintem a (3*) esetében jóval erősebbek a felcserélhetetlenségi intuíciónk, mint a (3)-nál:

(3*) Clark Kent ment be a telefonfülkébe, és Superman jött ki belőle.

A (3*) mondat – a (3)-sal ellentétben – fókuszos, s ez jelentősen megváltoztatja az értelmezését: a mondat nem **állítja**, hogy valaki bement a telefonfülkébe, hanem **előfeltételezi**, s ehelyett azt állítja, hogy ez az illető **nem más volt, mint Clark Kent**. Ebben az esetben a név cseréje a mondat által közölt új információt, az állítás lényegét érinti – szemben a (3) mondattal, ahol a név a topikhoz tartozik, tehát a csere a diskurzusban eleve adott, ismertnek tételezett elemhez kapcsolódik.

⁸ A jelenség nem csupán a tulajdonnevekkel kapcsolatban jelentkezik, hanem a denotatív kifejezések más típusaival (a határozott leírásokkal, a névmásokkal és a kvantoros kifejezésekkel) kapcsolatban

hangba kell hozniuk az intenzionális kontextusok – ezen belül is elsősorban a propozicionális attitűdöket kifejező mondatok – szokásos elemzéseivel. Az intenzionális kontextusok vagy a propozicionális attitűdigés mondatok filozófiai és nyelvészeti magyarázatainak fontos próbája, hogy kiterjeszthetők-e az „egyszerű mondatokra”. Képesek-e leírni azokat a nyelvi (vagy másféle) mechanizmusokat, amelyek a felcserélhetetlenségi intuíciónk háttérben állnak, és meggyőzően be tudják-e mutatni, hogy ezek mennyiben térnek el a propozicionális attitűdigés mondatok esetében leírt mechanizmusoktól (vagy meg tudják-e mutatni, hogy minden esetben ugyanazok a mechanizmusok állnak a háttérben)?

Tanulmányom első részében számba veszem az „egyszerű mondatok” problémájára adott megoldási javaslatokat. A jelenség **szemantikai magyarázatai** azt kívánják megmutatni, hogy az „egyszerű mondatok” esetében valójában **nem** sérül a koextenzív kifejezések *salva veritate* felcserélhetősége. Két elemzést fogok megvizsgálni. Az egyik szerint arról van szó, hogy a tulajdonnevek a kérdéses használatban egyszerűen **nem koextenzívek** egymással (Pitt 2001; Moore 1999; 2000). A másik elfogadja, hogy a szóban forgó nevek koextenzívek, de azt állítja, hogy a mondat logikai formája olyan (rejtett) **indexikus elemet** tartalmaz, amelynek a kérdéses tulajdonnév az aktuális szemantikai értéke, következésképpen a nevek cseréje a logikai forma más elemeit is érinti (Forbes 1997; 1999; 2006). Ezek az elemzések fontos szerepet szánnak a társalgási kontextusnak a jelenség magyarázatában: a társalgás kontextusa dönti el, hogy az „egyszerű mondatok” hogyan viselkednek a felcserélhetőség szempontjából; ám azt is hozzáteszik, hogy a kontextuális bemenet az absztrakt logikai forma szintjén fejt ki a hatását. Ezzel szemben a jelenség **pragmatikai magyarázatai** azt állítják, hogy az „egyszerű mondatok” logikai formája nem változik meg az egyes használatok során, a felcserélhetetlenségi intuíciónkat pedig különböző tisztán pragmatikai mechanizmusok működésére kell visszavezetnünk – mondjuk ilyen vagy olyan (grice-i) társalgási implikaturák jelenlétére (Barber 2000). A Jennifer M. Saul (és David Braun) által kidolgozott **pszichológiai magyarázat** ezzel szemben a nyelvhasználók intuitív szemantikai ítéleteire koncentrál: a hallgatók – különböző pszichológiai mechanizmusoknak köszönhetően – szisztematikusan tévesen értékelik az „egyszerű mondatok” igazságértékét (Braun–Saul 2002; Saul 2007). Részletesen meg fogom mutatni, hogy mi a baj ezekkel a magyarázatokkal, és milyen teoretikus árat kell fizetnünk az elfogadásukért. Tanulmányom második részében az „egyszerű mondatok” egy sajátos pragmatikai magyarázata mellett fogok érvelni,

is. Az egyszerűség kedvéért – valamint azért, mert a vita résztvevői is így tettek – én a továbbiakban csupán a tulajdonnevek felcserélhetetlenségére fogok koncentrálni.

amely a különböző beszélői perspektívák egyidejű jelenlétére, valamint a társalgási irónia fogalmára támaszkodik (Zimmermann 2005; Bárány 2011). Állításom szerint ez a magyarázat nem csupán összhangban van az „egyszerű mondatokkal” kapcsolatos hétköznapi intuíciónkkal (szemben a jelenség bizonyos szemantikai és implikátúraalapú pragmatikai magyarázataival), de elfogadásáért nem kell súlyos teoretikus árat fizetnünk.

2. Négy stratégia

2.1. Szemantikai stratégia: bővítsük a szemantikai elmélet ontológiáját

A fentiekben adottnak tekintettük, hogy a *Clark Kent* és a *Superman* tulajdonnevek (akárcsak a *Leningrád* és a *Szentpétervár*) koextenzívek egymással – ám talán éppen ez volt a probléma. Ha meg tudjuk mutatni, hogy ezek a nevek nem ugyanazt a dolgot vagy személyt jelölik, nem lesz okunk azt gondolni, hogy az „egyszerű mondatokban” sérülne a koextenzív kifejezések *salva veritate* felcserélhetőségének elve. Nincs azonos referencia, nem merül fel a felcserélhetőség kérdése – nincs probléma.

David Pitt (2001) szerint könnyű dolgunk van. Gondoljunk csak bele: Clark Kent és Superman egyaránt a Krypton bolygóról származó Kal-El **alteregója**. A *Clark Kent* tulajdonnév a mi használatunkban a Clark Kent-alteregót jelöli, a *Superman* tulajdonnév pedig a Superman-alteregót. De kicsodák ezek az alteregók? Pitt elemzése szerint **diszkontinuus temporális részek fúziói**: a *Kal-El* nevű négydimenziós létező temporális részeiből összeálló létezők. A *Superman* név egyszerűen Kal-El azon temporális szeleteinek vagy részeinek összességét jelöli, amelyek akkor voltak jelen, amikor Kal-El Supermanként járt-kelt a világban; és ugyanez áll a *Clark Kent*-re. A szerző a fizikai tárgyak időbeli létezésének **perdurantista** elméletét vallja: a fizikai tárgyak négydimenziós entitások, tehát olyan dolgok, amelyek térbeli kiterjedés mellett időbeli kiterjedéssel is bírnak. Metafizikai szóhasználat: a fizikai tárgyak téridőbeli nyúlványok.⁹ Egy „hagyományos” tulajdonnév mindig ilyesféle téridőbeli nyúlványokat jelöl – az alteregók nevei pedig téridőbeli nyúlványok kontinuum részeit vagy diszkontinuum részeinek fúzióit jelölik. (Ezekben az esetekben az alteregóktól meg kell különböztetnünk a **primum egót**; a *primum egó*t jelölő névvel, mint fenti példánkban a *Kal-El*-lel, a teljes téridőbeli nyúlványra referálunk.). A fenti példában diszkontinuum tem-

⁹ A perdurantizmusról magyarul l. például Tőzsér (2009, 97–138).

porális részek szerepelnek, hiszen Kal-El hol Clark Kentként, hol Supermanként jelenik meg; viszont, és ez fontos kikötés, az egyes alteregók között nincs átfedés.

Természetesen csak azokban az esetekben van értelme alteregók és primum egók megkülönböztetéséről beszélni, amikor a két tulajdonnév nem felcserélhető egymással. Ha a nevek koextenzívek, egyszerűen ugyanazt a téridőbeli nyúlványt jelölik, s intenzionális kifejezések hatókörén kívül felcserélhetők egymással *salva veritate*. Bonyolítja a metafizikai összképet, hogy az alteregók nem csupán egyetlen primum ego téridőbeli részeiből állhatnak össze: megtörténhet, hogy az első személy halála után valaki továbbviszi Zorro szerepét (mint ahogy a *Zorro álarca* című 1998-as filmben valóban átvette a szerepet Don Diegótól Alejandro Murietta), s ebben az esetben a *Zorro* nevű létező több **különböző** téridőbeli nyúlvány valódi részeiből tevődik össze (Pitt 2001, 539). Az alteregók és a primum egók körültekintő megkülönböztetése döntő szerepet játszhat az egyes „egyszerű mondatok” elemzése szempontjából. Maradjunk egy pillanatra a szuperhősöknél: Bruce Wayne és Batman esete – minden látszat ellenére – egészen más, mint Clark Kent és Superman esete. Míg a *Clark Kent* és a *Superman* egyaránt különböző alteregók nevei, addig a *Bruce Wayne* névvel magát a személyt, tehát a primum egót jelöljük, amely időről időre magára veszi a *Batman* névvel jelölt alteregóját (Pitt 2001, 544).

Az elemzés legfőbb vonzereje az elméleti takarékoság: anélkül kínál megoldást az „egyszerű mondatok” problémájára, hogy szemantikai elméletünket bármelyik ponton módosítanunk kellene. Pitt (2001) a tulajdonneveket – a modern nyelvfilozófia ortodoxiájával összhangban – merev jelölőknek tartja, olyan kifejezéseknek tehát, amelyek minden lehetséges világban ugyanazt a dolgot jelölik (amennyiben a kérdéses világban létezik a névvel megjelölt dolog).¹⁰ Csupán annyit tesz hozzá, hogy ezek a dolgok – amelyeket továbbra is megfeleltethetünk a szemantikai elméletünk (illetve a választott logikai közvetítő nyelv) tárgyalási univerzumában szereplő elemeknek – valójában négydimenzionális entitások, (kontinuus és diszkontinuus) téridőbeli nyúlványok. (Ha valaki úgy gondolja, hogy a négydimenzionális entitások bevezetése az elmélet ontológiájába érintetlenül hagyja a szemantikai elméletünket, téved. Példának okáért az időhatározós szerkezetek funkciójáról egészen más módon kell számot adnunk, mint korábban: míg a sztenderd elemzés szerint ezek a szerkezetek a mondat által leírt **esemény idejét adják meg**, addig a perdurantista elemzés szerint az a szerepük, hogy ki-jelöljék, a kérdéses négydimenziós tárgy **melyik temporális szelete** vett részt abban az eseményben, amelyről a mondat beszámol. Mivel Pitt (2001) nem tér ki a perdurantista elemzés formális szemantikai következményeire, a továbbiakban én sem foglalkozom a kérdéssel.)

¹⁰ A merev jelölésről l. Kripke (1980/2007) klasszikus írását.

Az elemzésnek azonban megoldást kell találnia egy súlyos problémára. A következő mondatokat mindnyájan igaznak érezzük:

- (6) Superman az Clark Kent.
- (7) Batman az Bruce Wayne.

Márpedig az elemzés szerint nem lehetnének igazak: egy dolog két különböző temporális része (egészen pontosan a dolog temporális részeinek két különböző gyűjteménye) nem lehet azonos egymással (l. (6)); továbbá egy dolog nem lehet azonos az egyik temporális részével (temporális részeinek valamelyik gyűjteményével) (l. (7)). Pitt (2001, 543) szerint ezek a mondatok valóban hamisak. Igaznak pedig azért érezzük őket, mert igaz állításokat **implikálnak**:

- (6') Az a személy, akinek Superman az alteregója, az az a személy, akinek Clark Kent az alteregója.
- (7') Bruce Wayne az a személy, akinek Batman az alteregója.

Pitt nem határozza meg, milyen pragmatikai mechanizmusok eredményeként áll elő a kérdéses implikatúra. Csupán annyit mond, hogy „nem szó szerinti jelentéssel” van dolgunk: a beszélő a (6) mondaton a (6')-t, a (7) mondaton a (7')-t érti (Pitt 2001, 543, 544).

A következőkben három ellenvetést fogok megfogalmazni az „egyszerű mondatok” problémájának perdurantista megoldásával szemben. Elsőként: az elemzés nem tud mit kezdeni azzal a jelenséggel, hogy bizonyos esetekben egyszerre több alteregó is jelen lehet ugyanabban az időpillanatban (Moore 1999, 102; Saul 2007, 32). Vegyük például az alábbi mondatot:

- (8) Miközben Lois Lane Supermannal beszélt telefonon, kinézett az ablakon, és megpillantotta Clark Kentet egy telefonfülkében.

Mivel kikötöttük, hogy a *Clark Kent* és a *Superman* névvel megjelölt temporális részek között nem lehet átfedés, ezért nem tudjuk megmagyarázni, hogyan lehet a mondat igaz – miközben nem jelent problémát olyan helyzetet elképzelnünk, amelyben az. Mondjuk: Lois szenvedélyes telefonbeszélgetést folytat a szuperhőssel az étteremben, s egyszercsak szórakozott pillantása megakad a tutyimutyi riporterén, aki az étteremmel szemközti telefonfülkében áll.¹¹

¹¹ Elképzelhető, hogy a tulajdonnevek felcserélhetetlenségét a (8) mondatban annak a számlájára íránk, hogy a *valakivel beszél telefonon* és a *valakit megpillant* nem tisztán extenzionális kifejezések.

Vegyük észre, az elemzésen mit sem segít, ha feladjuk a kikötést. Az **átfedéses esetekről** beszámoló mondatokban, mint például a (8)-ban, nem működik a nevek cseréje. Miért nem? Azért, mert a két tulajdonnév nem koextenzív egymással: különböző téridőbeli nyúlványokat jelölnek. Jóllehet az általuk jelölt téridőbeli nyúlványoknak van közös részük, s a mondat történetesen olyan eseményeket ír le, amelyekben mindkét tárgy a közös részével vett részt. A módosított magyarázat tehát működni látszik. Igen ám, de ha feltesszük, hogy a két alteregó **minden részében** tökéletes átfedésben van egymással (kis fantáziával kieszelhetünk ilyen példát, az a lényeg, hogy a többi ágens képes legyen két különböző „csatornán” keresztül találkozni a két alteregóval), a felcserélhetetlenségi intuíciónk **továbbra is érvényben maradnak**. Felolteni egy alteregót (egyebek közt) annyit tesz, mint bizonyos helyzetekben így és így viselkedni. Ám mivel az alteregók megjelenése nem szükségképpen különül el egymástól térben és időben, továbbá a felcserélhetetlenségi intuíciónk valószínűleg **függetlenek** az alteregók téridőbeli különbségétől, az alteregókat nem redukálhatjuk **pusztán** a személy azon pillanataira, amikor az a kérdéses alteregót felöltve cselekszik.

Másodszor: a perdurantista elemzés arra vállalkozik, hogy kizárólag a tulajdonnevek referenciájának szintjén adjon számot a hétköznapi felcserélhetetlenségi ítéleteinkről. Mint láttuk, az intuíciónk **igazolása** az egyszerű azonossági állítások esetében problémákba ütközik. És a nehézségek csak fokozódnak, amikor elképzeljük olyasvalakinek a reakcióját, aki éppen most értesült Superman és Clark Kent azonosságáról (Saul 2007, 35):

(9) Jézusom, Superman életének nagyobbik részében tutyimutyi alakként viselkedik!

A mondatban a beszélő szándékai szerint a **teljes** téridőbeli nyúlványra referál a *Superman* névvel; vagy legalábbis a Superman- és a Clark Kent-szeletekre **egyszerre**. Szemben az előzővel, ez az ellenvetés nem végzetes. Az elemzés hívének csupán annyit kell tennie, hogy megadja a (9) mondat valamelyik elfogadható parafrázisát, amely kifejezi a szándékolt beszélői jelentést (mondjuk: 'Jézusom, az a személy, akinek Superman az alteregója, életének nagyobbik részében, amikor nem a Superman-alteregót viseli, tutyimutyi alakként viselkedik!'), majd pedig meghatározza azokat a pragmatikai mechanizmusokat, amelyeknek köszönhetően a szóban forgó beszélői jelentés előáll. Igen ám, de ha néhány jellemző használat

Ám ennek nincs jelentősége. Könnyűszerrel kiötlhetünk olyan példát, amely minden kétséget kizáróan extenzionális ígéket tartalmaz. Mondjuk: *Miközben Clark Kent a parkban futott, Superman a mobiltelefonján felhívta Lois Lane-t.*

– azonosságállítások (6), „kiterjesztett” használat (9) – esetében pragmatikai magyarázathoz folyamodunk, vajon mi szólhat amellest, hogy a többi esetben szemantikai magyarázatot adjunk? És fordítva: az a célunk az elemzéssel, hogy **igazoljuk** a *Clark Kent bement a telefonfülkébe, és Superman kijött belőle* mondattal kapcsolatos (felcserélhetetlenségi) intuíciónkat – de vajon ezek az intuitív ítéletek miért fontosabbak, mint a *Superman az Clark Kent* vagy a *Superman életének nagy részében tutyimutyi alakként viselkedik* mondatokkal kapcsolatos intuíciónkat?

A harmadik ellenvetés már közvetlenül az intuíciók és az elemzés viszonyát érinti. Jó érvek szólnak amellest, hogy minden érvényes szemantikai elméletnek el kell fogadnia az ontológiabővítés korlátozásának (módszertani) elvét:

(OBKE) Az ontológiabővítés korlátozásának elve

A szemantikai elmélet ontológiája kizárólag olyan objektumokat tartalmazhat, (a) amelyek explicite részét képezik a hétköznapi, *common sense* ontológiánknak, vagy (b) amelyek létezése mellett a hétköznapi nyelvhasználók implicite elkötelezik magukat.

Természetesen jó érvek szólnak az elv ellen is; ezt a módszertani vitát itt és most nem kell lefolytatnunk. Egy dolog azonban biztos: a perdurantizmus **revizionista** metafizikai elmélet. A hétköznapi tárgyakat józan pillanatainkban nem négydimenziós temporális nyúlványokként szoktuk elgondolni, amelyek egy-egy időpillanatban soha nincsenek jelen teljes egészükben. Pitt (2001) rendkívül furcsa vállalkozásba fogott, amikor úgy döntött, hogy a nyelvhasználók felcserélhetetlenségi intuíciónkat egy revizionista ontológiai elmélet segítségével próbálja meg igazolni. Nem meglepő, hogy az elemzés a fentiek mellett további kontraintuitív eredményekhez vezet:

(10) Bruce Wayne többször verekedett, mint Batman.

Az elemzés értelmében a (10) mondat igaz, hiszen a *Bruce Wayne* magát a személyt, a *primum egót* jelöli, és a *primum ego* mindig mindent megtesz, amit az alteregói megtesznek. (Ha Bruce Wayne legalább egyszer verekedett, akkor öszszességében több verekedésben vett részt, mint amikor a Batman-álruhát viselte.) Intuitív ítéletünk szerint viszont a mondat egyértelműen hamis (Saul 2007, 34).¹²

¹² A városneveket tartalmazó „egyszerű mondatok” esetében a temporális részekre alapozott magyarázat első pillantásra sokkal találóbbnak tűnik: a *Leningrád* névvel egyazon város más temporális részére referálunk, mint a *Szentpétervár* névvel. A *primum ego* és az alteregók megkülönböztetését azonban nagyon nehéz, ha nem egyenesen lehetetlen a városok példájára átvinni. Talán Pitt (2001) ezért is nem a városnevek esetére dolgozta ki az elemzését. Mint később röviden látni fogjuk, Zimmermann (2005) szerint a városneveket tartalmazó „egyszerű mondatok” működése jól leírható

Összefoglalva: a perdurantista magyarázat alighanem rossz helyen lokalizálja az „egyszerű mondatokkal” kapcsolatos zavar forrását. Nem Superman és Clark Kent, Batman és Bruce Wayne, Leningrád és Szentpétervár azonosságának (metafizikai) kérdése áll a probléma hátterében, hanem az, hogy hogyan **használjuk** e dolgok tulajdonneveit az egyes megnyilatkozások során.

Joseph G. Moore (1999, 2000) szintén szemantikai megoldást javasolt az „egyszerű mondatok” problémájára, de más irányban indult el, mint David Pitt (2001). A szerző azt indítványozza, hogy kiindulópontként tegyünk különbséget a szóban forgó tulajdonnevek vonatkozásában felvilágosult és naiv nyelvhasználók között. A felvilágosult (*enlightened*) nyelvhasználók tisztában vannak Superman és Clark Kent (vagy Batman és Bruce Wayne, Leningrád és Szentpétervár stb.) azonosságával, a naiv nyelvhasználók viszont úgy hiszik, hogy két különböző személlyel (várossal stb.) van dolguk. Moore (1999; 2000) szerint a naiv nyelvhasználók a *Superman* és a *Clark Kent* tulajdonneveket konkrét személyek megjelölésére használják. Következésképpen a (3) mondattal igaz állítást fejeznek ki, a (3') mondattal úgyszintén – ám tévesen úgy gondolják, hogy a (3') mondat hamis. Az összehasonlítást kifejező mondatok esetében a helyzet pontosan ennek a fordítottja: mind a (4), mind a (4') mondat hamis, ám a nyelvhasználók tévesen úgy gondolják, hogy a (4) mondat igaz.

- (3) Clark Kent bement a telefonfülkébe, és Superman kijött belőle.
- (3') Clark Kent bement a telefonfülkébe, és Clark Kent kijött belőle.
- (4) Superman sokkal több magas épületre mászott fel, mint Clark Kent.
- (4') Superman sokkal több magas épületre mászott fel, mint Superman.

A naiv nyelvhasználók tehát pontosan úgy használják a tulajdonneveket az „egyszerű mondatokban”, ahogyan az a „klasszikus” elemzésekből következik: a nevek koextenzívek egymással (bár ezzel a nyelvhasználók nincsenek tisztában), és felcserélhetőek egymással *salva veritate*.

A felvilágosult nyelvhasználók ezzel szemben a személy különböző **aspektusait** jelölik a tulajdonnevekkel. A Superman-aspektus azon tulajdonságok összessége, amelyek a személyt Supermanné teszik: ilyen és ilyen kinézet, karaktervonások, csak rá jellemző vagy hozzá kötődő cselekedetek – egyszóval mindaz, amit a tájékozott nyelvhasználók a személyhez kötnek vagy a személlyel társítanak. Moore (1999, 95) elemzése szerint ilyenkor a nevek **szinekdochikus** használatával van

(montagoviánus) szemantikai eszközökkel, ahol is a városnevek használatával kifejezett temporális viszonyok modellezése fontos szerepet játszik a szemantikai elemzésben.

dolgunk: a beszélők a – konvencionálisan magukat a személyeket jelölő – nevek segítségével a személyek bizonyos aspektusaira referálnak.

A tulajdonnevek referenciája (pontosabban: a referencia **típusa**) tehát kontextusról kontextusra változik; az „egyszerű mondatok” naiv társalgási kontextusban „sima” (fregei) propozíciókat, felvilágosult társalgási kontextusban pedig **aspektusérzékeny** propozíciókat fejeznek ki. Az előbbi esetben a koextenzív nevek felcserélése nem ütközik akadályba; az utóbbi esetben a nevek nem koextenzívek egymással, így fel sem merül a felcserélhetőség kérdése. Fontos hangsúlyozni, hogy az elemzés szerint a kontextuális bemenet nyelvi megszorításokon keresztül éri el a referencia megváltozását (vagy legalábbis feltehetőleg így kell értenünk Moore (1999, 93) megjegyzését, amely szerint „a felcserélhetetlenségi intuícióinkra nem pragmatikai alapon adhatjuk a legjobb magyarázatot”): a felvilágosult kontextusban használt „egyszerű mondatok” logikai formája különbözik a naiv kontextusban használt „egyszerű mondatokétól”.¹³

(3LFM) Clark Kent/Superman Clark Kent-aspektusa bement a telefonfülkébe, és Clark Kent/Superman Superman-aspektusa kijött belőle.

(4LFM) Clark Kent/Superman Superman-aspektusa sokkal több magas épületre mászott fel, mint Clark Kent/Superman Clark Kent-aspektusa.

Bár a szerző nem fejt ki részletesen, a mondat logikai formájában szereplő *-aspektusa* olyan függvénykifejezés, amelynek bemenete maga a kérdéses tulajdonnév, kimenete pedig a névhez a társalgási kontextusban aktuálisan hozzárendelt konnotációk összessége. A nevek tehát felvilágosult kontextusban az aktivizált konnotációikkal járulnak hozzá a kifejezett propozíció igazságértékéhez.

A nevek szokásos referenciája, azaz maga az individuum pusztán beágyazott vagy **másodlagos** referenciaként jelenik meg (3) és (4) felvilágosult használatában (Moore 1999, 95). Hasonlóan működik a dolog, mint a *Lois Lane bal karja* összetett kifejezés esetében: a beágyazott tulajdonnév referenciája csupán másodlagos referenciája az összetett kifejezésnek. Vegyük észre: a *Lois Lane bal karjáról* tett állítások némelyike magáról *Lois Lane-ről* is elmondható, más állításokat viszont nem „vihetünk át” az individuumra. Ennek mintájára a (3)-ból **következik** a (3''), a (4)-ből viszont **nem következik** a (4'')

¹³ A logikai forma a mondat olyan egyértelműsített strukturális reprezentációja, amelyből transzparens módon levezethető a mondat szemantikai jelentése (Partee 1997, 43). Figyelem: (3LFM) és (4LFM) szigorúan véve nem a mondatok logikai formáját adja meg, hanem a logikai forma közelítő – természetes nyelvi – parafrázisát.

- (3'') Clark Kent/Superman, maga a személy bement a telefonfülkébe, és Clark Kent/Superman, maga a személy kijött belőle.
- (4'') Clark Kent/Superman, maga a személy sokkal több magas épületre mászott fel, mint Clark Kent/Superman, maga a személy.

Hiszen ha a személy valamelyik aspektusa bemegy a telefonfülkébe, maga a személy is bemegy vele együtt (*ad analogiam*: ha Lois Lane bal karja megsérül, Lois Lane is megsérül); ám ha valakinek az egyik aspektusa több magas épületre mászik fel a másik aspektusánál, ebből nem következik, hogy a személy több magas épületre mászik fel saját magánál (*ad analogiam*: ha Lois Lane bal karja hosszabb a jobb karjánál, ez nem vonja maga után, hogy Lois Lane hosszabb lenne önmagánál). Fontos hangsúlyozni: az elemzés szerint a beszélő (3) kimondásával nem állítja (*asserts*) (3'')-t, az utóbbi által kifejezett proposíció pusztán **következménye** az előbbinek.¹⁴

Az elemzés legfontosabb előnye, hogy képes számot adni a felcserélhetetlenségi intuícioinkról. A magyarázat háttérben hozzávetőleg a következő elgondolás húzódik meg: a tulajdonneveket normál esetben individuumok megjelölésére használjuk. Ha viszont adott két tulajdonnév, amelyek normál esetben ugyanazt az individuumot jelölik, két feltétel teljesülése esetén képesek vagyunk ezeket a neveket individuumok aspektusainak jelölésére használni. A két feltétel a következő: (a) tisztában vagyunk vele, hogy normális használat esetén a két tulajdonnév koextenzív egymással; (b) vannak az individuumnak olyan tulajdonságai, amelyeket a társalgás résztvevői szokás szerint csupán az egyik vagy csupán a másik tulajdonnévvel kapcsolnak össze. Mindkét feltétel döntően fontos. Ha (a) nem teljesül, a beszélő egyszerűen nincs olyan helyzetben, hogy kialakítsa magában azt a szándékot, hogy az individuum két különböző aspektusára referáljon a két tulajdonnévvel (Saul 1999, 107). Ha (b) nem teljesül, tehát az individuum nem él „kettős életet”, nincs értelme az aspektusok megkülönböztetésének. És nincs is rá lehetőség, hiszen bevett társított tulajdonságok nélkül a különböző tulajdonneveket tartalmazó megnyilatkozások egyszerűen nem fejeznek ki különböző (aspektusérzékeny) proposíciókat a társalgás kontextusában.

Fogadjuk el, hogy Moore (1999; 2000) elemzése valóban jól illeszkedik az „egyszerű mondatok” intuitív jelentésével kapcsolatos hétköznapi ítéleteinkhez, és helyesen írja le a releváns társalgási kontextusok működését. (Legalábbis

¹⁴ Moore tehát elfogadja azt az elvet, hogy az állítás (*assertion*) illokúciós ereje nem öröklődik át a megnyilatkozás során kifejezett állítás (*statement*) logikai-szemantikai következményeire. Vagy másképpen fogalmazva: az állító beszédaktus (*assertion*) során a beszélő nem köteleződik el állításának (*statement*) logikai-szemantikai következményei mellett.

ideiglenesen; a következő szakasz végén látni fogunk majd néhány komoly ellenvetést általánosan a jelenség szemantikai kezelésmódjával kapcsolatban.) Mégis úgy gondolom, Moore elemzése túl könnyű megoldást választ az intuíciók igazolására, s ezzel végső soron túl nagy árat fizet célja eléréseért.

A magyarázat középpontjában a logikai formában megjelenő *-aspektusa* elem áll: ez az a nyelvi összetevő, amely mintegy „aktivizálja” a tulajdonnevek szokásos konnotációit. A konnotációk pedig a szokás szerint a tulajdonnevekkel társított tulajdonságokkal ekvivalensek. A *Superman* név konnotációit úgy adhatjuk meg, hogy felsoroljuk azokat a tulajdonságokat, amelyeket a beszélők általában jellemzőnek tartanak Supermanre: ilyen és ilyen ruhát visel, így és így viselkedik katasztrófhelyzetben, ilyen és ilyen hatással van Lois Lane-re stb. A tulajdonságok felsorolása révén végső soron határozott és határozatlan leírásokat kapcsolunk össze a tulajdonnévvel: *Superman az a szuperhős, aki a Krypton bolygóról származik, ilyen és ilyen öltözetben jelenik meg a katasztrófák színhelyén, aki Lois Lane-re komoly erotikus vonzerőt gyakorol* stb. Napnál is világosabb: visszajutottunk az intenzionális kontextusok fregei elemzéséhez – azzal a fontos különbséggel, hogy itt a mondat felszíni szerkezetében **nincsen** intenzionális kifejezés. Ennek szerepét az *-aspektusa* elem játssza el: hatására a tulajdonnevek szokásos referenciájuk helyett szokásos jelentésüket vagy értelmüket jelölik. (Moore elemzésében természetesen nem a nevek értelméről, hanem a nevek konnotációiról van szó, ám ez csupán felszíni különbség; szellemét tekintve vérbeli fregeánus magyarázattal van dolgunk.) A manőver lényegét a következőképpen foglalhatnánk össze: „Ha a tulajdonnév nem intenzionális kifejezés hatókörén belül fordul elő, posztulálj rejtett intenzionális összetevőt, amely a tulajdonnév (fregei) értelmét jelöli.”

Ez a manőver túl könnyű megoldást kínál az „egyszerű mondatok” problémájára. Az intenzionális kontextusok fregeánus elemzése elsősorban annak köszönheti a magyarázó erejét, hogy **konkrét kifejezések** előfordulásához köti az intenzionalitás tüneteit. E kifejezések – jelentésük vagy használati szabályaik révén – **megváltoztatják** a hatókörükön belül álló nyelvi elemek szemantikai tulajdonságait: a kérdéses mondatösszetevők szokásos jelölésük helyett szokásos értelmüket jelölik. Megtehetjük persze, hogy ha nem találunk intenzionális kifejezést a mondat felszíni szerkezetében, akkor „elhelyezünk” egyet a mondat logikai formájában, így biztosítva a szükséges nyelvi apparátust a felcserélhetlenségi intuícióink igazolásához, ám ha nincsenek független érveink a manőver mellett, megoldásunk menthetetlenül *ad hoc* jellegű lesz. (Erre a problémára később még visszatérek.)

És túl nagy árat kell fizetnünk az intuíciók igazolásáért: a fregeánus elemzés megvásárlásával az elemzéssel kapcsolatos nehézségeket is megvásároljuk. Két komolyabb nehézséget szeretnék kiemelni. Az egyiket Saul (2007, 38–53)

„aspektusproblémának” nevezi. Anélkül, hogy elmerülnénk a részletekben: nagyon nehéz pontosan meghatározni, hogy mely (és milyen fajtájú) tulajdonságokból állnak a tulajdonnevek által jelölt aspektusok. A társalgás résztvevőinek véleménye döntő ponton eltérhet azzal kapcsolatban, hogy melyek is lennének Superman jellegzetes tulajdonságai. Adottnak véve, hogy a nyelvhasználók eltérő mértékben ismerik Superman pályafutását (mi több, sokan számos részletet egyszerűen rosszul tudnak), mi biztosítja, hogy a beszélő és a hallgatóság tagjai ugyanazokat a tulajdonságokat, ugyanazt az aspektust ragadják meg a megnyilatkozás során? Mi biztosítja végső soron a használt kifejezés – intenzionális kontextuson belüli – referenciájának azonosságát, ami a sikeres kommunikáció egyik előfeltétele lenne? (A nevek leíró elméletével **mint jelentéselmélettel** kapcsolatos analóg problémát „az ingadozás problémájának”, illetve „nemkívánt többértelműségnek” szokták nevezni; vö. például Devitt–Sterelny (1999, 48–49). Saul az aspektusprobléma néhány további részletével is foglalkozik; a következő részben még visszatérek a kérdésre.)

A másik nehézség azzal kapcsolatos, amit Donald Davidson 1968-as tanulmánya óta „szemantikai ártatlanságnak” szoktak hívni a nyelvfilozófusok. Davidson (1968/1984, 108) így ír:

Frege óta a filozófusok hozzáédződtek ahhoz a gondolathoz, hogy a propozicionális attitűdöket kifejező összetett mondatok alárendelt tagmondatai különös módon olyasféle dolgokra referálnak, mint amilyenek az intenziók, a propozíciók, a mondatok, a megnyilatkozások vagy az inskripciók. Nem is maguk a dolgok a különösek, hisz mindegyikük teljesen rendben van a saját helyén (már ha egyáltalán van helye), hanem az az elképzelés, hogy a bolygókat, embereket, asztalokat és vízilovakat jelölő hétköznapi szavaink függő beszédben elvesztenék „földközeli” referenciájukat, s cserébe „egzotikus” referenciát nyernének. Ha visszaszerezhetnénk az elvesztett szemantikai ártatlanságunkat, amely Frege előtt még megvolt, szerintem tökéletesen hihetetlennek tünne számunkra, hogy a *Galilei azt mondta, hogy* után kimondva a *mégis mozog a Föld* bármi mást jelentene, vagy bármi másra referálna, mint amit egyéb nyelvi környezetekben szokott jelenteni vagy mint amire egyéb nyelvi környezetben szokott referálni.

Davidson hangsúlyozza, hogy a filozófia előtti, hétköznapi intuitív szemantikai ítéleteink szerint a propozicionális attitűdigés mondatokban szereplő kifejezések pontosan arra referálnak, mint amire általában referálni szoktak, és a jelentésük is ugyanaz. (Már amennyiben anyanyelvi intuíciónkat nem „fertőzték meg” a fregei tanok. A nyelvfilozófusok természetesen nem számítanak megbízható adatközlőknek.) A szemantikai ártatlanság elvét bizonyos anaforás jelenségek is alátámasztják. Maradjunk a kedvenc szuperhősünkénél, Supermannél, illetve Clark Kentnél (Bach 2000, 104):

- (11) Lois azt hiszi, hogy Clark Kent nem tud repülni, pedig ő a levegőben legügyesebben mozgó szuperhős.

Az ő névmás egyértelműen Clark Kentre referál, nem pedig a *Clark Kent* szokásos jelentésére. Ugyanez a probléma az „egyszerű mondatok” fregeánus elemzésével kapcsolatban is felmerül:

- (12) Clark Kent bement a telefonfülkébe, Superman kijött belőle, és abban a pillanatban ő volt a legszomorúbb ember egész Metropolisban.

Az ő névmás itt szintén egy személyt jelöl, nem pedig a *Clark Kent* vagy a *Superman* név állítólagos konnotációit. Moore (1999, 98–99) válaszként arra hivatkozik, hogy ezekben az esetekben a névmás és a tulajdonnév közti anaforikus kapcsolat nem azt eredményezi, hogy a névmás átveszi a tulajdonnév új, intenzionális referenciáját – hanem azt, hogy a névmás a tulajdonnév **másodlagos referenciájára** referál (miként abban a mondatban, hogy *Lois bal karja egész délután sajgott, ezért ő úgy döntött, hogy elmegy az orvoshoz*). Mi több, állítása szerint az anaforás jelenségek éppen hogy alátámasztják az elemzést, hiszen igen gyakran megtörténik, hogy névmások segítségével aspektusokra referálunk:

- (13) Clark Kent bement a telefonfülkébe, Superman kijött belőle, de ő már nem tűnt vidámnak, nem úgy, mint Clark Kent.

A (13) mondat persze nem bizonyít semmit: intuíciónk szerint az ő névmás ilyenkor **sem** tulajdonságok valamilyen nyalábjára, pláne nem a *Superman* név szokásos konnotációira referál, hanem magára Supermanre. Ezt végső soron maga Moore (1999, 97) is elismeri:

Részben tiszteletben tartom a szemantikai ártatlansággal kapcsolatos intuíciót, amikor megengedem, hogy maguk a személyek szolgáljanak a tulajdonnevek másodlagos referenciájául. Ám ezen túlmenően, azt hiszem, kénytelen vagyok tagadni az intuíciót – a valóban felvilágosult nyelvhasználók, miután átgondolták a dolgot, kénytelen-kelletlen tudomásul veszik, hogy a neveket időnként arra használják, hogy aspektusokat jelöljenek velük, nem pedig személyeket.

A felcserélhetlenségi intuíciónk igazolásáért tehát komoly árat kell fizetnünk: fel kell adnunk a szemantikai ártatlansággal kapcsolatos intuíciónkat. A következő részben látni fogjuk: Graeme Forbes szintén fregeánus szellemű megoldást kíván adni az „egyszerű mondatok” problémájára, ám nem feltétlenül szeretné ezt az árat megfizetni.

2.2. Szemantikai stratégia: bővítsük a logikai formát indexikus elemekkel

Graeme Forbes szerint az intenzionális kontextusokban tapasztalt felcserélhetetlenséget mindig ugyanarra a nyelvi mechanizmusra kell visszavezetnünk: a mondat – a kérdéses használatban – „rejtett” indexikus összetevőket tartalmaz. (Fontos hangsúlyozni, hogy Forbes (2006) nem kíván **általános** elméletet adni az intenzionalitásról: a nem-specifikus olvasatok megjelenéséért szerinte egészen más nyelvi mechanizmus felel.) Idézzük fel Quine (1953/2002) klasszikus példáját:

(14) Giorgionét a termete miatt nevezték így.

A mondatban szereplő *Giorgione* nevet nem cserélhetjük fel az igazságérték megváltozása nélkül a vele koextenzív *Barbarelli* névvel. Ám nem azért, mintha a mondat bármiféle intenzionális kifejezést tartalmazna, hanem azért, mert az *így* kifejezés a *Giorgione* tulajdonnevet jelöli. Forbes (1997, 109) az indexikus kifejezések ilyen használatát az anafora mintájára **logoforának** nevezi. Az anafora és a logofora között az a különbség, hogy míg az első esetében a kérdéses kifejezés a vele anaforikus kapcsolatban álló kifejezés **referenciáját** jelöli, addig az utóbbi esetben közvetlenül **magát a kifejezést**. Az *így* a **demonstratívumok** közé tartozik, tehát olyan indexikus kifejezés, amelynek referenciáját és tartalmát csak az aktuális használat – a beszélői szándékok, a rámutatás iránya stb. – ismeretében tudjuk meghatározni.¹⁵ A fenti mondat kimondásakor a beszélő arra használja az *így* demonstratívumot, hogy közvetlenül a *Giorgione* tulajdonnévnek – a mondat kimondása során – imént létrehozott **példányát** jelölje vele, s ezen keresztül magára a tulajdonnévre, a kifejezés**típusra** referáljon (Forbes 2006, 155).

A (14) mondatban a *Giorgione* tulajdonnevet a *Barbarellire* cserélve az *így* demonstratívum referenciája is megváltozik, tehát a csere a mondat egyéb elemeinek referenciáját sem hagyja érintetlenül. Ez a magyarázata a tulajdonnevek felcserélhetetlenségének: olyan nyelvi környezetben fordulnak elő, amelyek érzékenyek arra, hogy **milyen** tulajdonnév segítségével jelöljük ki a referenciát. Graeme Forbes elemzése szerint a propozicionális attitűdigés és az objektuális attitűdigés mondatok esetében is a fenti jelenséggel találkozunk – azzal a fontos különbséggel, hogy a mondat felszíni szerkezetében általában nem jelenik meg az

¹⁵ Az *én* **indexikus kifejezés**, amely minden megnyilatkozás során az aktuális beszélőt jelöli, az **demonstratívum** referenciáját viszont csak a beszélői szándékok (és egyéb tényezők) ismeretében tudjuk kiválasztani. Indexikusok és demonstratívumok megkülönböztetéséről l. Kaplan (1977/1989) klasszikus tanulmányát, valamint Braun (2001) összefoglaló írását.

indexikus elem, ezeket csupán „odaérti”, „hallgatólagosan alkalmazza” a beszélő (Forbes 2006, 169). Hogy egészen pontosan mi is lenne ez az odaértett indexikus kifejezés, arra a szerző elemzése más és más választ adnak. Forbes (1990; 1996; 2000) még az *így* kifejezés különböző változataival kísérletezik; Forbes (2006) már a *mint olyan* mellett teszi le a garast. Ez utóbbi szerint a következő módon kell rekonstruálnunk a (15) és a (2) mondatok logikai formáját:

- (15) Lois Lane Supermant keresi.
 (15LFF) Lois Lane Supermant_i mint olyan_i keresi.
 (2) Béla azt hiszi, hogy P. Howard tegnap délben belépett a Japán Kávéházba.
 (2LFF) Béla azt hiszi, hogy P. Howard_i mint olyan_i tegnap délben belépett a Japán Kávéházba.

Forbes ezt az elemzést terjeszti ki az „egyszerű mondatok” jelenségére is. Forbes (1997; 1999) még az *így öltözve* és az *így megszemélyesítve* indexikus szerkezetekre támaszkodik, ám Forbes (2006) – nem kis mértékben Saul (1997b) és Moore (1999) ellenvetéseinek hatására – már a *mint olyanra* épülő általános változatot adja elő. Ez utóbbi alapján (3) logikai formája (hozzávetőleg) a következő:¹⁶

- (3LFF) Clark Kent_j mint olyan_j bement a telefonfülkébe, és Superman_k mint olyan_k kijött belőle.

Mi lesz a szemantikai értéke a mondat egyes elemeinek? A *Clark Kent* és a *Superman* tulajdonnevek továbbra is ugyanazt jelölik, mint amit szokás szerint: magát az individuomot. Az *olyan* demonstratívum a vele logoforikus kapcsolatban álló tulajdonnevet jelöli: első előfordulásában a *Clark Kent*, második előfordulásában a *Superman* tulajdonnevet. A *mint* kifejezés szemantikai értéke egy függvény, amely a bemenet szemantikai értékéhez (itt: a két tulajdonnévhez) **prezentációs módokat** rendel hozzá. A *Clark Kent_j mint olyan_j bement a telefonfülkébe* mondat akkor és csak akkor lesz igaz, ha a tulajdonnév által kijelölt individuumra áll, hogy ő **Clark Kentként** bement a telefonfülkébe. Természetesen a prezentációs módoknak valahogyan helyet kell szorítanunk a logikai közvetítő nyelvünk ontológiájában. Forbes olyan eseményszemantikai elmélettel dolgozik, amelyben az **individuumok** és az **események** halmaza mellett a **prezentációs módok** halmaza is részét képezi az univerzumnak.

Néhány technikai részlettől eltekintve Forbes (2006, 168) a következő formális szemantikai fordítást adja a mondatnak (a szerző az eseményszemantikai

¹⁶ Természetesen a *belőle* is anaforikus kapcsolatban áll a *telefonfülkébe* kifejezéssel; ezt az egyszerűség kedvéért nem tüntettem fel a rekonstrukcióban.

elmélet Parsons-féle neo-davidsoniánus változatát használja, amelyben a mondatok események predikátumai, és az események „elemei” különböző tematikus szerepek – ágens, páciens, téma, forrás, cél stb. – révén kapcsolódnak össze az eseményekkel):

$$(3LFF') \quad \exists e(\text{bemenés}(e) \wedge \text{mint olyan}(\text{AG}(e, \text{clark kent})) \wedge \text{THEMA}(e, \text{a telefonfülke}))$$

$$\wedge \exists e(\text{kijövés}(e) \wedge \text{mint olyan}(\text{AG}(e, \text{superman})) \wedge \text{THEMA}(e, \text{a telefonfülke}))$$

A **mint olyan**(AG(*e*, **clark kent**)) szerkezet jelentését nem úgy kell visszaadnunk, hogy 'Clark Kent Clark Kentként cselekedett, **mikor** ő volt az *e* esemény ágensé', hanem úgy, hogy 'Clark Kent **Clark Kentként** volt az *e* esemény ágensé'. Ez rendkívül fontos részlet; ezzel a megoldással ugyanis elkerülhetjük a perduranta elemzéssel szemben felhozott legkomolyabb ellenvetést, tudniillik hogy az individuumok egyszerre több szerepben is feltűnhetnek, ezért e szerepeket nem ragadhatjuk meg az individuumok téridőbeli részeinek segítségével (l. a fenti (8) mondatot).¹⁷

Forbes logoforás elemzése is kontextualista magyarázatot ad az „egyszerű mondatok” jelenségére: kizárólag a felvilágosult nyelvhasználóknak állhat szándékukban az individuumok neveit az individuumok prezentációs módjaival

¹⁷ Forbes (1999, 87) a (3) mondat kapcsán még a temporális megoldást választotta:

$$(3LFF^*) \quad \text{Clark Kent}_j \text{ így}_j \text{ öltözve bement a telefonfülkébe, majd Superman}_k \text{ így}_k \text{ öltözve kijött belőle.}$$

$$(3LFF^{*'}) \quad \text{bement}(\text{clark kent, a telefonfülke}) \wedge (\text{az } \alpha: C(\alpha, \text{így})[\text{öltözve}(\delta_{\text{clark kent}}, \alpha)])$$

$$\wedge \text{majd}(\text{kijött}(\text{superman, a telefonfülke})) \wedge (\text{az } \alpha: C(\alpha, \text{így})[\text{öltözve}(\delta_{\text{superman}}, \alpha)])$$

Forbes itt részben más technikai apparátust használ, mint a fenti rekonstrukcióban. A logikai formában szereplő határozott leírás („az az α öltözetmód, amely úgy van címkézve, hogy ő [Clark Kent] ezt az öltözetet viseli”) általánosított kvantorként jelenik meg; továbbá a formulában nincsenek eseménylváltozók, mivel nem eseményszemantikai elemzést adunk. A lényeges különbség azonban nem ez, hanem az, hogy itt még Forbes úgy gondolja, hogy (i) a logikai forma szintjén az *így* demonstratívum mindig összekapcsolódik egy olyan elemmel, amely meghatározza, hogy mi definiálja a kérdéses szerepet (*így öltözve*: öltözték, *így megszemélyesítve*: szerep, stb.); valamint hogy (ii) az „egyszerű mondatok” többségének szerkezete leírható temporális konjunkcióként, s csak a bonyolultabb esetekben van szükségünk határozói módosító elemek feltételezésére, s ezzel párhuzamosan eseményszemantikai kezelésmódra. (Ilyen bonyolultabb eset lenne például: *Clark Kent Supermannek öltözött a farsangi bulin*; Saul 1997b, 116.) Forbes (2006) már az általános, minden esetre egyaránt alkalmazható elemzés mellett teszi le a garast.

összekapcsolni. A naiv beszélőnek – az ő perspektívájából – csupán egyetlen név áll a rendelkezésére az individuum megjelölésére (definíció szerint **ezért** tartjuk őt naiv beszélőnek), s bár ez a tulajdonnév az ő fejében is nyilvánvalóan összekapcsolódik az individuum jellegzetes tulajdonságaival, ez a tény egyszerűen **nincs hatással** a kérdéses mondatok szemantikájára, mert – másik név híján – nem realizálódik jól megragadható névhasználati különbségekben.

Az elemzés legkomolyabb előnye, hogy hiánytalanul számot ad az „egyszerű mondatokkal” kapcsolatos felcserélhetetlenségi intuíciónkról, s ezenközben tiszteletben tartja a szemantikai ártatlanság elvét. Láttuk: a kontextus nem változtatja meg a tulajdonnevek referenciáját, hiszen a nevek felvilágosult és naiv beszédkörnyezetben egyaránt a szokásos referenciájukat jelölik. Ami valóban különbözik, az a mondatok logikai formája; ám mivel a kérdéses elemek nem jelennek meg a kimondott mondat szerkezetében, így a szemantikai ártatlansággal kapcsolatos intuíciónk nem sérülhetnek.

Az embernek mégis az az érzése, hogy ismét csak túl könnyen kapjuk meg, amit szeretnénk. Forbes neo-fregeánus magyarázata nem sokkal kevésbé *ad hoc* jellegű, mint Moore-é. A prezentációs módok, amelyekkel a szemantikai elmélet ontológiáját bővítjük, nem sokkal távolabbi rokonai a fregei értelmeknek, mint az aspektusok.¹⁸ Egészen bizonyosan intenzionális entitások (azzal kapcsolatosak, hogy egy személy milyenek mutatja, miként határozza meg saját magát, vagy hogyan látják őt a többiek), és a felcserélhetetlenségnek itt is az áll a háttérben, hogy a csere hatására megváltozik az intenzionális entitásokat jelölő elemek referenciája. Forbes némiképp módosított változatban alkalmazza a neo-fregeánus stratégiát: „Ha a tulajdonnév nem intenzionális kifejezés hatókörén belül fordul elő, posztulálj rejtett indexikus összetevőt, amely valamilyen módon aktivizálja a tulajdonnév (fregei) értelmét.”

Régóta tudjuk: módszertani megkötések nélkül a logikai forma gazdagításával tetszőleges nyelvi jelenségre szemantikai magyarázatot adhatunk. Hiszen ha nem működik az elemzésünk, nincs más dolgunk, mint hogy bevezessünk a logikai formába egy olyan elemet – rejtett operátort, indexikus kifejezést vagy másféle nyelvi eszközt –, amely készségesen szállítja a kívánt eredményt, előállítja a

¹⁸ Zimmermann (2005, 68) ki is mondja: valójában határozott leírások nyalábjaírói van szó. (A szerző azt is állítja, hogy Forbes logoforikus elemzése csupán „szépészetileg” különbözik az „egyszerű mondatok” többi szemantikai elemzésétől, azaz a logikai formában elhelyezett indexikus összetevő nem játszik lényegi szerepet az elemzésben (Zimmermann 2005, 65). Szerintem ez tévedés: az indexikus összetevő biztosítja Forbes számára a formai lehetőséget arra, hogy a magyarázat illeszkedjen a szemantikai ártatlanság elvéhez; és ez a vita szempontjából fontos részlet. Erre a kérdésre még visszatérek a 28. jegyzetben.)

megfelelő olvasatot. A logikai forma gazdagítását tehát valahogyan korlátoznunk kell. A leghatékonyabban úgy korlátozhatjuk, ha kikötjük: csak olyan esetben ragadhatjuk meg egyazon nyelvi környezet két különböző használatának eltérését a logikai forma szintjén, tehát csak akkor vezethetjük vissza a használatok különbségét a logikai forma különbségére, ha van olyan természetes nyelv, amelyben a kétféle használat grammatikalizálódott. (A mi esetünkben: van olyan természetes nyelv, amelyben a *mint olyan* kifejezés **kötelezően** megjelenik a felvilágosult kontextusban kimondott mondatokban.) Ezt a kikötést persze a nyelvészek és filozófusok többsége valószínűleg túl erősnek találná. A módszertani vitát ezen a helyen nem kell eldöntenünk. Két dolgot viszont fontosnak tartok megjegyezni.

Egyrészt: Forbes fordítási javaslatokai nem hangoznak természetesen magyarul. (Az *így öltözve* kifejezéssel gazdagított mondatok rendkívül furcsák, ráadásul maga a magyarázat is egészen biztosan rossz: a „supermanséget” nem pusztán a Superman-álruha viselésével szoktuk azonosítani.) Amikor a magyar beszélő hangsúlyozni szeretné, hogy a tulajdonnevekkel különböző szerepeket játszó individuumokról beszél, valami ilyesmit mond: *Clark Kent Clark Kentként ment be a telefonfülkébe, és Supermanként jött ki belőle.*¹⁹ A *-ként* egyértelműen intenzionális kifejezés; az elemzés tehát némi technikai ügyeskedéssel alkalmazhatónak látszik a természetes nyelvi magyar mondatokra is. (Feltéve, hogy meg tudjuk magyarázni, hogyan jelenik meg a (3) mondat logikai formájában egy extenzionális előfordulású tulajdonnév az alanyi pozícióban, és hogyan lesz az eredetileg alanyi pozícióban álló tulajdonnevekből intenzionális módosító elem.) Csupán az a kérdés, vannak-e jó érveink a mellett, hogy **ez** a szóban forgó jelenség legjobb magyarázata. Másrészt viszont: Forbes **nem erre a kérdésre** keresi a választ. Számára azért fontos az „egyszerű mondatok” jelensége, mert ellenpéldaként szolgál arra az általános tézisére, hogy felcserélhetetlenségi intuíciónk háttérben mindig ugyanaz a nyelvi mechanizmus áll – jelesül: bizonyos rejtett indexikus kifejezések előfordulása. Ha a magyarázat kiterjeszhető az „egyszerű mondatokra”, az ellenpélda elesik.

De miért is olyan fontos hatástalanítani az ellenpéldát? A következő miatt: **ha** elfogadnánk, hogy az „egyszerű mondatok” esetében pusztán pragmatikai mechanizmusok állhatnak a felcserélhetetlenségi intuíciónk háttérben, **akkor** kénytelenek lennénk elismerni, hogy elképzelhető, hogy a propozicionális attitűdök tartalmát kifejező mondatok esetén is ugyanezzel van dolgunk. A (neo-)fregeánus elemzés híve nem mérhet kettős mércével: ha megengedi magának, hogy bizonyos felcserélhetetlenségi intuíciókkal kapcsolatban pragmatikai

¹⁹ A mondat diskurzusfunkciók szerinti aktuális tagolásának fontosságáról l. a 7. jegyzetet.

magyarázathoz folyamodjon, nem tilthatja meg ugyanezt a neo-russelliánus filozófusnak vagy a direktreferencia-elmélet hívének más felcserélhetetlenségi intuíciókkal kapcsolatban.

A **neo-russelliánusok** – például Nathan Salmon (1986; 1989) és Scott Soames (1995) – szerint két propozicionális attitűdöt kifejező mondat, amely csupán abban különbözik egymástól, hogy az alárendelt mellékmondatban szereplő tulajdonnevet vele koextenzív névre cseréltük, **ugyanazt** a strukturált (tehát tulajdonságokból, tulajdonságok tulajdonságaiból stb. és individuumokból álló) propozíciót fejezi ki. A **direktreferencia-elmélet** azt állítja, hogy a tulajdonnevek **kizárólag** a referenciájukkal járulnak hozzá az őket tartalmazó mondatok igazságfeltételeihez – függetlenül attól, hogy a nevek milyen nyelvi környezetben fordulnak elő. A propozicionális attitűdöket kifejező mondatok mellékmondataiban tapasztalt felcserélhetetlenséget mindkét megközelítés szerint különböző pragmatikai folyamatok számlájára kell írunk;²⁰ akárcsak az „egyszerű mondatok” esetében.²¹

Egy szó mint száz: ha Forbes komolyan veszi a kettős mércére hivatkozó ellenvetést, kénytelen párhuzamos módon elemezni a propozicionális attitűdigés mondatok és az „egyszerű mondatok” működését, kénytelen hasonló **szemantikai** mechanizmusokra visszavezetni a felcserélhetetlenségi intuícióinkat. Még akkor is, ha **önmagában** a jelenség valamilyen pragmatikai magyarázata tűnne szerencsésebbnek.²² (Érdekes módon a vita résztvevőiben nem merült fel, hogy magát a kettős mérce ellenvetést támadják. Pedig lenne rá mód. A propozicionális attitűdigés mondatok pontosan abban különböznek az „egyszerű mondatoktól”, hogy propozicionális attitűdigét tartalmaznak. Ezért kézenfekvő lenne azt állítani, hogy **ez** a nyelvi elem az, amely jelentése révén működésbe hozza a felcserélhetetlenségi ítéleteinkért felelős szemantikai mechanizmusokat. És mivel ilyen elemmel nem számolhatunk az „egyszerű mondatokban”, következésképpen itt más, pragmatikai jellegű magyarázatot kell találnunk a felcserélhetetlenségi intuícióinkra. A bizonyítás terhe a neo-russelliánusokra és a direktreferencia-elmélet képviselőire

²⁰ De nem feltétlenül a grice-i implikaturákat kell segítségül hívniuk; Salmon (1986) például másféle pragmatikai magyarázatot kínál.

²¹ Jennifer M. Saul 1997-es vitaindító cikkét a későbbi megszólalók többsége úgy értelmezte, hogy a kettős mérce ellenvetés révén a szerző egyértelműen a jelenség pragmatikai megközelítése mellett érvel. Braun–Saul (2002) és Saul (2007) később világossá tette: a szerzőpáros az „egyszerű mondatok” pragmatikai magyarázatait **is** elveti.

²² Forbes (2006, 164) megengedi, hogy a *mint olyan* elem különböző mikro-pragmatikai folyamatok, például az ún. „szabad bővülés” (*free enrichment*) hatására jelenjenek meg a mondat logikai formájában, de – Recanati (2003)-hoz hasonlóan – úgy gondolja, hogy az ilyesféle „elsődleges pragmatikai folyamatok” az **igazságfeltételek szemantikai tartalom** kialakulásához járulnak hozzá.

hárul: nekik kell megmondaniuk, miért nem jelent különbséget a propozicionális attitűdigék jelenléte vagy hiánya.)

De térjünk vissza Forbes (2006) elemzéséhez. Mint láttuk, a logoforás magyarázat – szemben Moore elemzésével – tiszteletben tartja a szemantikai ártatlanság elvét; ám hasonló módon védtelen az aspektusproblémával szemben. Mi garantálja, hogy a társalgás résztvevői ugyanazt a prezentációs módot társítják a tulajdonnevekkel, következésképpen mi biztosítja, hogy a *mint* függvénykifejezés mindenki számára ugyanazt az értéket rendeli hozzá a nevekhez? (Saul 1997b; 2007 megmutatta: nem csupán az interperszonális ingadozás jelent problémát, hanem az is, hogy nem tudunk egységes, minden esetre érvényes leírást adni arról, micsodák is ezek az állítólagos prezentációs módok. A finom részletek ismeretétől ismét eltekintek.) Mi több, az elemzésnek a tartalom meghatározásának problémájával is szembe kell néznie. Ki vagy mi dönt arról, hogy a tulajdonnevet tartalmazó mondatokkal aspektusérzékeny propozíciót fejez-e ki a beszélő? Vegyük Bill Clinton híres állítását:

(16) Nem volt szexuális viszonyom Miss Lewinskyvel.

Tegyük fel, hogy az egykori elnök a *Miss Lewinsky* nevet a fehér házi gyakornok, a *Monica* nevet pedig a vele gyengéd kapcsolatban álló fiatal hölgy megjelölésére használta. Naiv kontextusban az elnök a (16) mondattal hamis állítást fejezett ki, tehát hamisan esküdött, felvilágosult kontextusban viszont a mondat révén igazat mondott, hiszen a szóban forgó személlyel **mint** a fehér házi gyakornokkal valóban nem létesített szexuális kapcsolatot (Saul 1999; Moore 1999). A probléma a következő: mivel a kérdéses mondat elhangzásakor nem volt tisztázva, hogy a beszélő és a hallgatók milyen közösen osztott kontextuális előfeltevésekre támaszkodnak, nem számolhatunk egységes társalgási kontextussal. Meg kell engednünk kétféle értelmezést: a mondat mást jelentett az elnök felvilágosult beszédhelyzetében, mint a hallgatók naiv beszédkontextusában. A beszélői kontextusban az elnök aspektusérzékeny igaz propozíciót, a hallgatói kontextusban viszont hamis propozíciót fejezett ki – de **nem hazudott** (Saul 2000, 255; Saul 2007, 49). Hiszen nem szándékosan állított hamisat: egyszerűen úgy gondolta, tévesen, hogy a *Miss Lewinsky* név használatával a kérdéses személyről kizárólag mint a fehér házi gyakornokról beszélhet. Igen ám, szól Saul érvelése, de ez pontosan arra mutat rá, hogy a valóságban **nincsen ilyen használat**. Ha lenne, el kellene fogadnunk, hogy a beszélő tévesen mérte fel a társalgási helyzet paramétereit (*ad analogiam*: mást értett a *szexuális viszony* kifejezésen), de nem tett szándékosan hamis esküt – míg az elképzelt esetben ezt a fajta védekezést nem szívesen fogadnánk el.

Saul (1999; 2000; 2007) ellenvetése természetesen nem meggyőző, mert a szerző számos részletet figyelmen kívül hagy. Például: az eskü nem csak akkor lehet hamis, ha maga a kifejezett proposíció hamis, de akkor is, ha igaz, ám félrevezető (Forbes 2006, 173–174). Továbbá **elvileg** semmi nem zárja ki, hogy a logoforás elemzés képes legyen tisztázni a tartalom meghatározásának kérdését. Ám az ellenvetés arra igenis rávilágít, a hétköznapi esetekben milyen ritka, hogy a felvilágosult (aspektusérzékeny) használat ténylegesen intézményesüljön. Hivatalos (jogi stb.) kontextusokban a dolgoknak, személyeknek általában **egyetlen** nevük van; ha (nagyritkán) mégis több, akkor ezek a nevek különösebb következmények nélkül felcserélhetők egymással.

A szakasz hátralévő részében csupán egyetlen ellenvetést kell számba vennem, amely talán mind közül a legsúlyosabb. Moore és Forbes kontextualista szemantikai elemzése arra támaszkodott, hogy a társalgás szereplőinek felvilágosultsága döntő hatással van az „egyszerű mondatok” használatára, és arra, hogy a mondatok milyen proposíciót fejeznek ki. Saul (2007, 53) szavaival:

Moore és Forbes kontextualista elemzéseinek minden lehetséges változata arra a gondolatra támaszkodik, hogy a kontextuális ingadozást részben a beszélők és a hallgatók felvilágosultsága határozza meg. Más tényezők – az érdekeik és a szándékaik – szintén szerepet játszanak; az elemzések különböző változatai abban térnek el egymástól, hogy mit mondanak arról, szerintük **kinek** a felvilágosultsága számít. Ám egyetlen szerző egyetlen pillanat erejéig sem vonja kétségbe, hogy a társalgás résztvevőinek felvilágosultsága fontos tényező. Ha a beszélő (és feltehetőleg a hallgatóság) nem felvilágosult, nem fejezhet ki aspektusérzékeny proposíciót. Szerintem viszont ez az elgondolás alapvetően téves: amennyiben a felvilágosultságot szükséges feltételnek tekintjük, nem vagyunk képesek megragadni az egyszerű mondatokkal kapcsolatos intuíciónkat. Méghozzá azért nem, mert a résztvevők felvilágosultságának mértéke egyszerűen nincs hatással az intuíciónkra. Ez azt jelzi, hogy elhibázott vállalkozás olyan elemzéssel előállni, amelyben a résztvevők felvilágosultságán áll vagy bukik a kontextuális ingadozás. Bármilyen mozgatja is a kontextuálisan váltakozó intuíciónkat, egészen biztosan nem ez áll a háttérben.

Saul érve tehát a következő. Az elemzés szerint a beszélő és/vagy a hallgató felvilágosultsága szükséges feltétele az aspektusérzékeny proposíció kifejezésének. A mondatok intuitív igazságértéke azonban **nem** változik együtt a társalgás résztvevőinek felvilágosultságával. A (3) és a (4) mondatot egyaránt igaznak, a (3') és a (4') mondatot egyaránt hamisnak tartjuk, függetlenül attól, hogy naiv vagy felvilágosult beszélő mondta ki őket. Az aspektusos és a logoforás elemzés szerint a naiv beszélők az „egyszerű mondatokban” szereplő nevekkkel egyszerűen individuumokra referálnak, következésképpen **úgy kellene vennünk**, hogy a (3) és a (3') mondattal ugyanazt az igaz, a (4) és a (4') mondattal pedig ugyanazt a hamis proposíciót fejezték ki. De nem így vesszük; semmit nem számít, hogy mit tudunk

a beszélő és a hallgatóság felvilágosultságáról. (Ugyanez „belülről” is igaz: miután a naiv nyelvhasználó értesült Superman és Clark Kent azonosságáról, rövid zavart követően nem fogja visszavonni a helyeslését a (4) mondatról, és nem fogja a (3')-t **egyértelműen** igaznak tartani.) Ha viszont a mondatok intuitív igazságértéke nem változik együtt a résztvevők felvilágosultságával, akkor a felvilágosultság nem lehet döntő eleme a kontextusnak. Ezt az ellenvetést Saul a felvilágosultság problémájának nevezi.

Az ellenvetés rendkívül elgondolkodtató. Bármilyen megoldást adjunk is az „egyszerű mondatok” problémájára, a magyarázatnak számot kell vetnie azzal, hogy a mondatok (igazságértékének) értékelése **független** a megnyilatkozás kontextusára vonatkozó információinktól.

2.3. Pragmatikai stratégia: kezeljük a jelenséget tisztán pragmatikai jelenségként

Alex Barber (2000) elemzése szintén abból indul ki, hogy naiv beszédkontextusban nem történik semmi különleges vagy furcsa, a beszélő és a hallgatók arra használják a tulajdonneveket, amire általában szokták: individuumok megjelölésére. Nem így felvilágosult kontextusban, ahol is a következő folyamat zajlik le:

1. A beszélő kimondja azt a mondatot, hogy *Superman sokkal több magas épületre mászott fel, mint Clark Kent.*
2. A hallgató észreveszi, hogy a beszélő hamis állítást tett. Ezzel megsértette a grice-i együttműködési alapelvet („Mindig úgy járulj hozzá a társalgáshoz, ahogy azt az adott szakaszban a beszélgetés elfogadott célja és iránya megköveteli!”; Grice 1975/2011, 31), ezen belül is a minőség első maximáját („Ne mondj olyasmit, amit hamisnak tartasz!”; uo.). A hallgató tudja, hogy a beszélő tudja, hogy az állítás hamis; valamint azt is tudja, hogy a beszélő tudja, hogy ő tudja, hogy az állítás hamis (és így tovább).
3. A hallgató megpróbálja kitalálni, mi lehetett a beszélő célja a társalgási maxima megsértésével.
4. A hallgató felállítja a következő hipotézist: Vannak olyanok, akik nem tudják, hogy Clark Kent azonos Supermannal. Ők – pontosan meghatározható episztémikus feltételek fennállása esetén – azt mondanák, amit a beszélő most mondott. Következésképpen a beszélő nyilván azt akarta közölni (implikálni) a mondat kimondásával, hogy aktuálisan fennállnak azok a feltételek, amelyek esetén a tudatlan beszélők azt mondanák, amit most ő mondott.

A tudatlan (korábbi terminológiánkkal: naiv) beszélő a (4) mondattal számolna be arról, hogy mit gondol Clark Kent és Superman fizikai képességeinek különbségéről: azt gondolja, hogy a szuperhős sokkal több magas épületre mászott fel, mint a tutyimutyi riporter. A felvilágosult beszélő a (4) mondattal azt szeretné implikálni, hogy **most is olyan helyzet van**, mint amiről a naiv beszélő a (4) mondattal számolna be – azaz a kérdéses személy úgy viselkedik, hogy Supermanként sokkal több magas épületre mászik fel, mint Clark Kentként (Barber 2000, 303–304). Kicsit körülményesebb megfogalmazásban:

(4B) Clark Kent/Superman, mikor supermanizált, sokkal több magas épületre mászott fel, mint Clark Kent/Superman, mikor clarkkentizált.

A (4B) nem a (4) logikai formáját ragadja meg, hanem a (4) társalgási **implikaturája**, amelyet a hallgató az adott társalgási kontextusban érvényes kommunikációs normák és elvárások (stb.) alapján vezetett le a (4) kimondásából álló megnyilatkozásból.

A (3) mondat esetén módosítanunk kell a magyarázaton, hiszen ott a kiinduló mondat **igaz**, tehát a beszélő nem sértheti meg a minőség első maximáját. Ehelyett a mód negyedik maximáját („Légy rendezett!”) sérti meg („Vajon miért használ két tulajdonnevet ugyanarra a személyre? Miért nem alkalmaz a második esetben a név helyett névmást?”), valamint a mennyiség első maximáját („Hozzájáruláson a szükséges mértékben legyen informatív!” – „Vajon miért tartja fontosnak kiemelni, hogy az a személy, aki bement a telefonfülkébe, ki is jött belőle?”).

Összefoglalva: az elemzés szerint a (3) és a (3') egyaránt igaz, a (4) és a (4') egyaránt hamis; a nyelvhasználók pedig azért érzik a (3)-at és a (4)-et mégis igaznak, a (3')-t és a (4')-t viszont hamisnak, mert a (3) és a (4) – felvilágosult kontextusban – valami igazat implikál, a (3') és a (4') viszont valami hamisat. (Terjedelmi okokból nem sorolom fel mind a nyolc mondatot; az olvasó könnyűszerrel végig tudja gondolni, hogy melyik implikatúra miért igaz és miért hamis.) A propozíciók igazságértékének értékelésekor tehát szisztematikus hibát követünk el: összetévesztjük a mondat által **kifejezett** és a megnyilatkozás során **implikált** propozíciókat, s tévesen az utóbbi igazságértékét tekintjük a kimondott mondat igazságértékének.

Az implikatúraalapú magyarázat legkomolyabb előnye, hogy rendkívül józan leírást nyújt az „egyszerű mondatok” használatáról. Nem sérti meg az ontológia-bővítés elvét (hiszen semmilyen módon nem gazdagítja a szemantikai elméletünk ontológiáját), tiszteletben tartja a szemantikai ártatlansággal kapcsolatos intuíciónkat, és nem posztulál *ad hoc* módon rejtett összetevőket a logikai forma szintjén.

Bár nem **igazolja** az intuitív felcserélhetetlenségi ítéleteinket, mégis legalább hihető magyarázatot ad a nyelvhasználók szisztematikus tévedésére.

Mint láttuk korábban, a neo-russelliánus filozófusoknak és a direktreferencia-elmélet híveinek egészen biztosan a jelenség valamilyen pragmatikai magyarázatara lenne szükségük. Kérdés, hogy Barber elemzése megfelelne-e a céljaiknak. Barber szerint nem, hiszen – amennyiben a propozicionális attitűdigék hatókörén belüli tulajdonnevek felcserélhetetlenségéről van szó – ő egyértelműen a fregeánusok oldalán áll. Érvelése a következő (Barber 2000, 306–307): a fenti magyarázat előfeltételezi, hogy a naiv nyelvhasználók számára a (3) és a (3') mondatnak más és más az ismeretértéke vagy kognitív szignifikanciája. Ez viszont csak úgy lehetséges, ha a (17) igaz, a (17') viszont hamis (feltételezve, hogy Lois Lane a naiv nyelvhasználók egyike):

(17) Lois Lane úgy gondolja, hogy a *Superman* névnek Superman a szemantikai értéke.

(17') Lois Lane úgy gondolja, hogy a *Superman* névnek Clark Kent a szemantikai értéke.

Márpedig a neo-russelliánus elméletek, valamint a direktreferencia-elmélet értelmében a két mondat igazságértékének szükségképpen meg kell egyeznie egymással. Saul (2007, 62, 71) szerint már eleve az is furcsa feltételezés, hogy egy hétköznapi naiv nyelvhasználónak konkrét meggyőződése lennének az általa használt nevek **szemantikai értékével** kapcsolatban. Azaz: jó eséllyel mindkét mondat hamis, függetlenül a bennük szereplő nevek felcserélhetőségétől. De nem is ez a legfontosabb probléma, hanem az, hogy igenis képesek vagyunk úgy számot adni (3) és (3') ismeretértékének vagy kognitív szignifikanciájának különbségéről, hogy nem kötelezzük el magunkat (17) és (17') igazsága mellett (Saul 2007, 70–72). Ennek az a legegyszerűbb módja, ha kizárólag ilyesféle mondatokat használunk a magyarázat során, mint a következő: *Lois Lane nincs tisztában azzal, hogy a Superman név és a Clark Kent név ugyanazt az individuumot jelöli*. Az „egyszerű mondatok” implikátúraalapú magyarázata tehát megfogalmazható olyan módon, amely összhangban áll a neo-russelliánusok és a direktreferencia-elmélet híveinek meggyőződéseivel.

De vizsgáljuk meg magát a magyarázatot. A hagyományos grice-i elemzés szerint a társalgási implikátúrákra szükségképpen igaz három tulajdonság: a társalgási implikátúrák **levethető** (azaz a kommunikációs normák és elvárások, a megnyilatkozás kontextusa, valamint a szereplők háttértudása alapján kikövetkeztethető a kimondott mondatból), **törölhető** (a következő tagmondatban explicite tagadhatjuk őket anélkül, hogy ellentmondáshoz jutnánk) és **leválaszthatatlanok** (más mondattal kifejezve ugyanazt a tartalmat szintén megjelennek).

Forbes (2007, 172–173) szerint az „egyszerű mondatok” állítólagos implikatíváinak esetében a második feltétel nem áll: a kérdéses tartalmak nem törölhetők. Forbes nem említi példát, de nyilvánvalóan valami ilyesmire gondol:

(18) [?]Clark Kent bement a telefonfülkébe, és Superman kijött belőle; egyébiránt Clark Kent minden tekintetben ugyanúgy viselkedett, és úgy is nézett ki, mint Superman.

Kérdés azonban, hogy a mondat valóban **szemantikailag** rosszul formált-e, s nem csupán pragmatikailag hibás. Kétségtől van mentve az értelme két különböző tulajdonnevet használni, ha a beszélő ezzel nem szeretne semmit kifejezni – ám ez az eset véleményem szerint még igen távol áll attól, hogy a mondat önellentmondásos legyen. Mondhatni: pontosan ilyen az, amikor egy implikált tartalmat töröl a beszélő.²³

Saul (2007) szerint természetesen az implikátúraalapú magyarázat sem ad megoldást az aspektusproblémára. Csupán annyival vagyunk előrébb, mint a szemantikai magyarázatok esetében, hogy itt a probléma nem a kifejezett, hanem az implikált tartalmakkal kapcsolatban jelentkezik. Miben áll „clarkkentizálni” és „supermanizálni”? Kinek a szándéka dönti el, hogy a „clarkkentizálás” és a „supermanizálás” az adott beszédkontextusban melyik tulajdonságokat foglalja magában? A Clinton-mondatok viszont nem jelentenek problémát az implikátúraalapú magyarázat számára. A grice-i elemzés elég pontosan meghatározza, milyen feltételek fennállása esetén beszélhetünk implikatíváról: nem elég, hogy a beszélő feltételezze, hogy az implikátúra levezethető a kimondott mondat és a társalgási kontextus alapján, valóban annak is kell lennie.

Ám amit ezzel nyerünk a réven, azt elveszítjük a vámon. Az implikátúraalapú elemzés nem csupán azt feltételezi, miként a szemantikai elemzések, hogy a beszélők kizárólag felvilágosult beszédszituációban használhatják az „egyszerű mondatokat” aspektusérzékeny proposíciók kifejezésére – hanem azt is, hogy egyáltalán csak akkor lehet szó ilyen használatról, ha **aktuálisan mindkét név elhangzik** a felvilágosult beszédszituációban.²⁴ Máskülönben ugyanis nem lesz, ami előhívna az implikatívát: a hallgatóknak nem tűnik fel, hogy a beszélő a két név párhuzamos kontrasztív használatával a szó szerint kifejezett tartalom szint-

²³ Ez a jelenség arra utal, hogy a törölhetőség nem minden esetben megbízható tesztje a kifejezett szemantikai tartalom és a társalgási implikatívák elkülönítésének. (A probléma természetesen túlmutat az „egyszerű mondatok” kérdéskörén; ezen a helyen nem tudok részletesebben foglalkozni vele. Egy biztos: (18) nem **egyértelműen** önellentmondásos, és ez jelentősen gyengíti Forbes (2007) ellenvetését.)

²⁴ Vö. Zimmermann (2005, 70).

jén megsértette valamelyik társalgási implikaturát. (Vegyük a *Superman tegnap megint megmentette egész Metropolit* mondatot. A szemantikai elemzések szerint felvilágosult kontextusban a tulajdonnevet aspektusok vagy prezentációs módok megjelölésére használjuk. Az implikaturaalapú magyarázat híve nem mondhat semmi hasonlót: egy ponton elhangzott a mondat, a hallgatók – Metropolis felvilágosult lakói – mindent rendben találtak, és mindenki ment a dolgára.)

Miként az már a fejezet elején is világossá vált, az implikaturaalapú magyarázat a felvilágosultság problémájára sem képes megoldást adni. Az „egyszerű mondatok” intuitív igazságértékének értékelése teljes mértékben független attól, hogy naiv vagy felvilágosult beszédszituációt képzelünk el. (Mint ahogy a társalgás résztvevőinek felvilágosultságával sem változik együtt a mondat intuitív igazságértéke.) Braun–Saul (2002) és Saul (2007) szerint ez egyértelműen arra utal, hogy nem szemantikai, de nem is pragmatikai folyamatok állnak a felcserélhetlenségi ítéleteink háttérében – hanem valami más.

2.4. Pszichológiai stratégia: válasszuk el egymástól az igazságérték és az intuitív igazságérték kérdését

Az eddigi magyarázatok hallgatólagosan elfogadták a kifejezés vagy implikáció elvét:

(KIE) A kifejezés vagy implikáció elve
A kompetens, racionális beszélőknek az *M* mondat igazságértékével kapcsolatos intuitív ítéletét vagy az *M* által kifejezett propozíció igazságértéke határozza meg, vagy pedig az, hogy a *K* kontextusban *M* milyen igazságértékű propozíciót implikál.

Braun–Saul (2002) és Saul (2007) szerint általában véve nincs okunk elfogadni az elvet – az „egyszerű mondatok” esetében pedig különösképpen nincs.

Vegyünk egy párhuzamos esetet. Képzeljük el, hogy valaki felteszi nekünk a kérdést:

(19) Fajtánként hány állatot vitt fel magával Mózes a bárkára?

A beszélők többsége azt válaszolná, hogy *Kettőt*; miközben a bibliai történetben nem Mózes szerepel, hanem Noé, és ezt ők is tudják. A kérdéses beszélők tehát végső soron igaznak ítélik a következő mondatot:

(20) Mózes fajtánként két állatot vitt magával a bárkára.

– miközben **pontosan tudják**, hogy nem Mózes, hanem Noé épített bárkát, hogy megmeneküljön az özönvíztől. A Mózes-illúzió esete tehát ellenpéldaként szolgál a kifejezés vagy implikáció elvére: a beszélők egyszerűen nem a kifejezett vagy implikált proposíció igazságértékét tekintik a mondat igazságértékének. Pontosabban fogalmazva: a kimondott mondat igazságértékelését nem a kifejezett vagy implikált proposíció igazságértéke határozza meg, hanem valami más: az intuitív ítélet kialakulásának háttérében különböző összetett pszichológiai folyamatok állnak. Például: a nyelvhasználók hasonló tulajdonságokat társítanak a két névvel, gyakorlatlanul vonnak le következtetéseket nevek felcserélésével; stb. (Braun–Saul 2002, 15–16; Saul 2007, 100–101).²⁵

Az „egyszerű mondatok” esetében pontosan ugyanez a helyzet. A (3) mondat igaz, a (4) hamis; a koextenzív tulajdonnevek merev jelölők, amelyek csupán referenciájukkal járulnak hozzá a kimondott mondat igazságfeltételeihez, következésképpen minden probléma nélkül felcserélhetőek egymással *salva veritate*; ezért tehát a (3') mondat szintén igaz, a (4') mondat szintén hamis. A beszélők azonban **nem** a (3) és a (4) (és a (3') és a (4')) mondat által kifejezett proposíció igazságértékét tekintik a mondatok igazságértékének. A hiba (feltehetőleg) nem akkor történik, amikor megragadják a proposíciót, hanem akkor, amikor értékelik, tehát megállapítják annak igazságértékét. Braun–Saul (2002) és Saul (2007) számos különböző, bevallottan spekulatív pszichológiai magyarázatot kínál a „tévesztésre”. Egészen biztos, hogy sokat számít, a beszélő mennyire tárolja egymástól függetlenül az elméjében a Clark Kenttel és a Supermannel kapcsolatos (képi és nyelvi) információkat; mennyire gyakorlott az állítások közti különböző következtetési viszonyok felismerésében, vagy nevek (esetleg más kifejezések) cseréjén alapuló nyelvi feladatok megoldásában; aktuálisan felismeri-e a két személy azonosságát; stb. Természetesen továbbra is fontos tényező, hogy a mondatok egy nevet tartalmaznak vagy kettőt, hogy személyek vagy városok nevééről van szó, és így tovább.

A téves értékelésre hivatkozó pszichológiai magyarázat megoldást kínál a felvilágosultság problémájára: a felcserélhetetlenségi intuíciónk azért nem változnak együtt azzal, hogy felvilágosult vagy naiv beszédshituációt képzelünk el, mert a téves értékelésért felelős pszichológiai folyamatok „felülírják” a mérlegelés eredményét, esetleg ezek hatására a mérlegelési folyamat le sem játszódik. Az „egyszerű

²⁵ Braun–Saul (2002) és Saul (2007) másik visszatérő példája a jelenségre a Wason-féle kiválasztási teszt. Ez a példa a nyelvfilozófusok körében rendkívül népszerű, más összefüggésben Wilson–Sperber (2004/2006, 324–326) is foglalkozik a jelenséggel, s kínál rá relevanciaelméleti magyarázatot.

mondatok” rejtélyének megfejtése után immár egyetlen elvégzendő feladatunk maradt: kísérleti eredményekre támaszkodva részletesen leírni a szóban forgó pszichológiai folyamatokat; spekulatív magyarázatainkat empirikusan jól konfirmált magyarázatokkal helyettesíteni.

Ez azonban nem tűnik egyszerű feladatnak. Vegyük észre: a Mózes-illúzió esete számos ponton nem analóg az „egyszerű mondatok” esetével. Furcsa gondolat, hogy a beszélők **szisztematikusan** hibát követnek el: olyan ez, mintha a (19)-et kimondó személy, aki véletlenül összetévesztette a *Noé* nevet a *Mózes* névvel, ezt a hibát majdnem minden egyes alkalommal elkövetné, s utána is ragaszkodna a hibájához (Forbes 2006, 170–171). Ráadásul míg a Mózes-illúzió esetében fordított arányosság van a bibliai műveltség mértéke és a tévesztés valószínűsége között, addig a Superman-történetek ismerete nem teszi valószínűbbé, hogy nem követjük el a hibát (Forbes 2006, 171).

Ha jobban belegondolunk, az elemzés szerint a beszélő a (19) mondat kimondásával egyszerűen **performanciahibát** követ el: véletlenül összececerél egymással két nevet. A hallgató szeretne együttműködni (különösen igaz ez a kísérleti szituációra), ezért a feladatmegoldásra koncentrál, s vagy észre sem veszi a nevek cseréjét, vagy automatikusan korrigálja magában a beszélőt. Az analógiát tehát a következő módon bonthatnánk ki: az „egyszerű mondatok” esetén a beszélők szisztematikusan performanciahibát követnek el, s a hallgatók ezt szisztematikusan nem veszik észre – illetve ha mégis, akkor valamilyen furcsa okból kifolyólag jellemzően ragaszkodnak a hibához. Ez a magyarázat különösen implauzibilisnek tűnik. Mi több, felettebb *ad hoc* jellegű is. A manőver lényege: „Ha a szemantikai vagy pragmatikai elméleted segítségével nem tudsz kielégítő magyarázatot adni egy jelenségre, utald a performanciahibák körébe.”

A KIE elvetésének nagy ára van: intuitív igazságérték-ítéleteinket és az intuitív jelentéstényeket – szinonimitási ítéletek, felcserélhetőségi ítéletek stb. – többé nem használhatjuk a szemantikai és pragmatikai elméleteink tesztelésére. Ha joggal feltételezhetjük, hogy a nyelvhasználó egyszerűen **nem veszi észre**, hogy nem a mondat által kifejezett vagy implikált proposíció igazságértékét társítja a mondattal, mi több, azután is ragaszkodik a „hibához”, miután felhívták a figyelmét a „tévedésére”, akkor **bármelyik** intuitív jelentéstény esetében hivatkozhatunk ugyanerre. És ennek messzemenő módszertani következményei vannak: a beszélők intuitív ítéletei többé nem jelentenek empirikus korlátozást az elméletalkotó számára. Ezt az árat, véleményem szerint, nem érdemes megfizetni az „egyszerű mondatok” problémájának megoldásáért.

3. Az „egyszerű mondatok” jelenségének egy lehetséges pragmatikai magyarázata

A jelenség magyarázatának kulcsa valóban a felvilágosult használatban rejlik. Hogyan jár el a beszélő, amikor kimondja a (3), a (4) vagy az (5) mondatot? Szerintem a következőképpen: **úgy tesz, mintha** egy naiv beszélő perspektívájából számolna be a kérdéses eseményekről, miközben **adottnak tekinti**, hogy beszélgetőpartnerei felvilágosultak (Bárány 2011, 117). Ez az „úgy tesz, mintha” a társalgási **irónia** alapmozzanata: a beszélő **fiktív módon** két különböző ismeretelméleti pozíciót foglal el.²⁶

Az irónia fogalmát itt tágabb értelemben használom, mint ahogy a nyelvfilozófiában szokás. A nyelvfilozófusok rendszerint azt a jelenséget nevezik iróniának, amikor a beszélő pontosan az ellenkezőjét érti a mondatán, mint amit az szó szerint kifejez. Szerintem az irónia jelensége mindig **többféle perspektíva egyidejű jelenlétére** vezethető vissza. Még a legegyszerűbb esetben is: amikor a beszélő azt mondja, hogy *Hát ez remek buli volt*, és azt érti a szavain, hogy 'ez a buli rémesen sikerült', akkor valójában **eljátssza, mintha** egy olyan személy perspektívájából beszélne, akinek rendkívül jó véleménye van a buliról. És bizonyos kontextuális feltételek teljesülése esetén számíthat rá, hogy a hallgatók tisztában lesznek vele: az ő perspektívája nem esik egybe ennek a személynek a perspektívájával. (Amennyiben a feltételek nem teljesülnek, a hallgatók úgy értik a beszélő szavait, mintha azok közvetlenül az ő véleményét tükröznék; ezek az ironikus beszédaktusok félreértésének jellemző esetei.) Az iróniának ebben az értelmezésben nincs sok köze a humorhoz vagy a vicces megnyilatkozásokhoz. A kétféle ellentétes perspektíva jelenléte nem szükségképpen vált ki humoros hatást; jóllehet kiválthat, és gyakran ki is szokott váltani.²⁷

²⁶ Forrai–Huoranszki (2005: 551) is utal erre a jelenségre, igaz, a szerzők egyenesen megróják Sault, mondván hogy „érvelése során két különböző és összeegyeztethetetlen ismeretelméleti pozíciót foglal el”. Valójában nem a szerző foglal el két különböző ismeretelméleti pozíciót a jelenség értelmezése során, hanem a beszélő, amikor ironikusan használja a mondatokat.

²⁷ Itt nem foglalkozom állást azzal kapcsolatban, hogy az ironikus mondandó társalgási implikátúra formájában jelenik-e meg a társalgás során. A grice-i elemzés szerint az ironikus és a metaforikus nyelvhasználat esetén a beszélő **úgy tesz, mintha** azt mondaná, amit a mondat kifejez, de valójában nem mondja (a *mond* grice-i értelmében), hiszen nem azt érti a szavain, amit azok szó szerint jelentenek (Grice 1975/2011, 37–39; vö. Zvolenszky 2006; 2011). A két elemzés kiindulópontja tehát közös. Mindazonáltal Grice szerint a beszélő az ironikus beszédaktus során pontosan az ellenkezőjét érti annak, mint amit az általa **látszólag** kimondott mondat jelent (Grice 1978/2011, 53–54); pontosabban: olyan propozíciót fejez ki, amely „nyilvánvaló módon kapcsolódik a kimondott szavakhoz”; a legnyilvánvalóbban pedig éppen az a propozíció kapcsolódik hozzájuk, amelyik egyszerűen

Ez a magyarázat megoldást kínál a felvilágosultság problémájára. A mondatok intuitív igazságértéke azért független attól, hogy felvilágosult vagy naiv társalgási kontextust képzelünk el, mert a színlelt kettős (vagy többes) identitások esetén **alapértelmezésben** mindig elfogadjuk a felkínált (társalgási) forgatókönyvet. Kimondottan fiktív esetben, mint amilyen például Clark Kent és Superman története, ezt az ajánlatot még erősebbnek érezzük. (Természetesen megtehetjük, hogy nem élünk az ajánlattal; erre vezethető vissza az a tény, amelyet a bevezetőben röviden említettem, aztán pedig jótékonyan szemet hunytam felette, tudniillik hogy a (3)–(4) mondatokkal kapcsolatos felcserélhetetlenségi intuíciónk valószínűleg nem olyan egyöntetűek, mint ahogyan azt a vita résztvevői feltételezik. Igenis lehetnek olyan „makacs nyelvhasználók”, akik hiába felvilágosultak, ragaszkodnak hozzá, hogy a Clark Kent és Superman tulajdonságait összehasonlító mondatok egész egyszerűen hamisak. Ők nem fogadják el a számukra felkínált társalgási forgatókönyvet.)

A Clinton-mondatok esetében már nem beszélhetünk ilyesfajta ajánlatról: a hallgatók nem feltételezhetik, hogy a beszélő szándékosan úgy tenne, mintha egy naiv személy perspektívájából szólalna meg (hiszen nincs értelme színlelt kettős identitást képzelni a két tulajdonnév „mögé”). Vagy ha mégis, a hallgatónak, aki morális ítéletet szeretne alkotni az elnök viselkedéséről, nem áll érdekében elfogadni ezt az ajánlatot. A városnevek esetében (l. például az (5) mondatot: *Soha nem jártam Leningrádban, de múlt héten néhány napot Szentpétervárott töltöttem*) természetesen nincs szó színlelt identitásokról, ám az elemzés itt is érvényesnek tűnik: a beszélő egyszerre két ismeretelméleti pozíciót foglal el. Úgy tesz, mintha nem tudná, hogy Leningrád azonos Szentpétervárral, ám egyszersmind adottnak tekinti, hogy beszélgetőpartnerei tisztában vannak ezzel a ténnyel, és azzal is tisztában vannak, hogy ő is tisztában van vele.

Thomas Ede Zimmermann (2005) hasonló módon elemezte az „egyszerű mondatok” jelenségét, ám úgy gondolta, hogy a városnevek esetében nem két különböző perspektíva vagy ismeretelméleti pozíció egyidejű jelenlétéről van szó (tehát nem pragmatikai jelenséggel van dolgunk), hanem arról, hogy a két név egyazon város különböző temporális szakaszait jelöli, és ezt a használati

ellentét az eredeti propozícióval” (Grice 1975/2011, 38). A társalgási irónia azonban véleményem szerint jóval általánosabb jelenség, amely mindig többféle perspektíva egyidejű jelenlétére vezethető vissza – függetlenül attól, hogy a perspektívák különbsége egymással ellentétes propozíciók formájában ragadható-e meg. Másrészt: nem kell Grice-ot követve azt állítanunk, hogy a beszélő az ironikus mondathasználat során szükségképpen létrehozott valamilyen társalgási implikaturát – minden további nélkül elképzelhető, hogy más pragmatikai mechanizmusok leírásával adjunk számot a perspektívák egyidejű jelenlétéről. (Erről részletesebben l. Bárány 2014.)

különbséget beépíthetjük a nevek montagoviánus szemantikai elemzésébe (Zimmermann 2005, 55–62).²⁸ A szerző a következőképpen érvel amellett, hogy a kettős

²⁸ Az elemzés – néhány technikai részletet elhagyva – a következőképpen fest. A városneveket tartalmazó „egyszerű mondatok” esetében két különböző típusú névvel van dolgunk: az **általános név** (mint amilyen például a *Szentpétervár*) segítségével a város minden temporális szakaszát megjelölhetjük, a **korlátozott nevek** révén viszont csupán a város egy-egy temporális szakaszára referálhatunk (ilyen lenne például a *Leningrád*). Zimmermann (2005) – Montague (1970/1974)-t követve – kényelmi okokból a tulajdonnevekhez **típusemelés** révén rendel fordítást a logikai közvetítő nyelvben: a nevek ebben az elemzési keretben halmazok halmazait jelölik. A *Leningrád* mint korlátozott név használati szabálya ennek megfelelően a következő (ahol is a város L-szakasza az az időszak, amikor *Leningrád* volt a hivatalos neve):

A 'Leningrád *P*' formájú predikáció a (w_0, t_0) kontextusban kimondva akkor és csak akkor igaz a (w, t) szituációról, ha

- (i) a. a (w, t) szituációban Szentpétervár rendelkezik azzal a tulajdonsággal, amelyet a *P* predikátum a (w_0, t_0) kontextusban kifejez; valamint
- b. *t* részét képezi a város L-szakaszának *w*-ben.

Az általános nevek abban különböznek a korlátozott nevektől, hogy használati szabályuk nem tartalmaz az (ib) pontban olvashatóhoz hasonló megszorítást.

Zimmermann (2005, 67–68) érvelése szerint az elemzést nem terjeszthetjük ki a kettős identitás eseteire. Ilyenkor ugyanis például a 'Clark Kent *P*' használati szabályai így festenek (feltéve, hogy a *Clark Kent* korlátozott név):

- (ii) a. a (w, t) szituációban Kal-El rendelkezik a *Q* tulajdonsággal, amelyet a *P* predikátum a (w_0, t_0) kontextusban kifejez; valamint
- b. *Q* CK-tulajdonság *w*-ben.

A CK-tulajdonságok azok a tulajdonságok, amelyek Kal-Elre akkor jellemzőek, amikor Clark Kentként cselekszik. Igen ám, de a *bemegy a telefonfülkébe* tulajdonság **nem** tartozik a CK-tulajdonságok közé: semmilyen értelemben nem jellemzőbb Clark Kentre, hogy időnként bemegy a telefonfülkébe, mint például Lois Lane-re vagy bárki másra. (Ha a példa nem eléggé meggyőző, cseréljük le erre: *Clark Kent körülnézett a helyszínen*.) A magyarázat rendkívül egyszerű: míg a temporális szakaszokat jól megragadhatjuk a róluk igaz módon predikálható tulajdonságok összességével, addig az alteregókhoz **mint alteregókhoz** nem tartozik hozzá az **összes** tulajdonság, amely igaz módon predikálható a személyről, amikor az a szóban forgó alteregót felöltve cselekszik. Zimmermannak kétségtől van: a fenti montagoviánus elemzés valóban nem terjeszthető ki a kettős (vagy többes) identitás eseteire. Abban azonban téved, hogy ez az elemzés csak „szépészetileg” különbözne az „egyszerű mondatok” bevett szemantikai magyarázataitól, hiszen például a Forbes elemzésében szereplő rejtett indexikus összetevőnek pontosan az a feladata, hogy kiválassza azokat a tulajdonságokat, amelyek részét képezik a szóban forgó „prezentációs módoknak”. (Ezzel kapcsolatban l. még a 18. jegyzetet.) A montagoviánus elemzés kudarca a kettős identitások esetében tehát **önmagában** nem szól az „egyszerű mondatok” szemantikai magyarázatai ellen.

(vagy többes) identitás eseteire kínált pragmatikai magyarázat nem terjeszthető ki a városnevek esetére. Amikor a felvilágosult beszélő megfelelő feltételek mellett kimond egy *M* „egyszerű mondatot”, amely egy személy két különböző identitására utaló tulajdonnevet tartalmaz, a mondat az alábbi kontrafaktuális értelmezést kapja a megnyilatkozás kontextusában:

(KF) Ha a beszélő naiv lenne, *M*-et mondaná.

Ez pedig a városneveket tartalmazó „egyszerű mondatok” esetében „nem tűnik természetes értelmezési stratégiának” (Zimmermann 2005, 79). Nem látom be, miért lenne így. Az (5) mondatot furcsának érezzük, mi több, részben humoros hatást kelt – és ez pontosan arra vezethető vissza, hogy a beszélő úgy tesz, mintha nem lenne tisztában a két név koreferencialitásával, miközben tudjuk, hogy tisztában van vele.

Vegyük a következő mondatot: *Soha nem találkoztam Bajnai Rózsával, de tegnap láttam Hoffmann Rózsát a minisztériumban.* Itt a nevek szintén nem két különböző színlelt/valós identitást jelölnek, akárcsak az (5) esetében; valamint használatuk egyértelműen a személy különböző életszakaszaihoz kötődik. Egy felvilágosult beszélő szájából a mondat mégis pontosan olyan hatást kelt, mint az (5), jóllehet városnevek helyett személynevekkel van dolgunk, vagy mint a (3), jóllehet nincs szó különböző párhuzamos szerepekről. Tanulság: az „egyszerű mondatok” esetében nem a párhuzamos szerepeken van a hangsúly (funkció szerint szembeállítva a szerepeket jelölő neveket a különböző temporális szakaszokat jelölő nevekkel), hanem két különböző episztemológiai perspektíva egyidejű jelenlétén.

Zimmermann (2005, 70–84) a kettős identitásról szóló „egyszerű mondatok” pragmatikai magyarázata során nem használja az *irónia* kifejezést, a perspektívák különbségét pedig **nyelvek** különbségeként próbálja megragadni. Elemzése szerint a nyelvhasználók szabály szerint abból indulnak ki, hogy egy nyelvben a tulajdonnevek szintjén nem találkozhatunk koreferencialitással: minden individuumot kizárólag egyetlen névnek kell jelölnie. (Figyelem: a szerző a „nyelven” nem a természetes nyelveket érti, hanem annál kisebb egységeket, dialektusokat, szociolektusokat vagy „nyelvjátékokat”). Ha véletlenül két név a nyelvhasználók szerint ugyanazt a dolgot jelölné, egyszerűen megszabadulnak az egyiktől, s nem használják többé. Természetesen megtörténhet, hogy egy nyelv mégis két olyan nevet tartalmaz, amelynek azonos a referenciája, ám a nyelvhasználók nincsenek ezzel tisztában – pontosan ilyen a naivak nyelve. A koreferencialis nevek használata ebben a modellben mindig a **kódváltás** jele: a beszélő valamilyen céllal átveszi egy másik nyelv valamelyik szavát. Az „egyszerű mondatok” esetében a

következő történik: a felvilágosult hallgatók a két azonos referenciájú név használatából arra következtetnek, hogy a beszélő kódot váltott, a felvilágosultak nyelve helyett immár a naivak nyelvét használja. A kódváltás ezek után beindítja a fent leírt pragmatikai értelmezési mechanizmusokat: a hallgatók **feltételesen kontextust váltanak**, azaz úgy tesznek, mintha a beszélő naiv személyként szólna hozzájuk, s a megnyilatkozásnak **szubjektív értelmezést adnak**, azaz elfogadják, hogy a beszélő saját naiv perspektívájából mutatja be az eseményeket (azaz úgy tesznek, mintha a két tulajdonnév valóban két különböző személyt jelölne).²⁹

A perspektívák egyidejű jelenlétére hivatkozó, irónialapú pragmatikai magyarázat legkomolyabb előnye, hogy miközben **igazolja** a hétköznapi intuíciónkat, elkerüli a korábban említett csapdákat. Tiszteletben tartja a **szemantikai ártatlansággal** kapcsolatos intuíciónkat, megoldást nyújt a **felvilágosultak problémájára**, s nem merül fel vele kapcsolatban az **aspektusprobléma**. (Nem kell megmondanunk, pontosan milyen tulajdonságok teszik Supermant Supermanné: elég annyit állítanunk, hogy a naiv nyelvhasználók a kérdéses helyzetben a *Superman* nevet használnák.) S a kínált magyarázat a legkevésbé sem *ad hoc* jellegű: a társalgási irónia egyéb eseteiben pontosan ugyanolyan hallgatóra tett hatással kell számolnunk, mint az „egyszerű mondatok” esetében. Ráadásul a fenti elemzés révén nem foglalunk állást a tulajdonnevek szemantikai tulajdonságairól folyó vitában: az iróniaalapú magyarázat mind az intenzionális kontextusok neo-fregeánus elemzésével, mind a direkterferencia-elmélettel vagy a propozíciók neorusselliánus elméletével összefér. De minden előnye közül talán a legfontosabb, hogy tiszteletben tartja az intuitív jelentéstényeket, s megerősíti azt az intuitív ítéletünket, hogy noha Clark Kent azonos volt Supermannal, mégsem a tutyimutyi riporter mentette meg Metropolit Lex Luthortól és más válogatott gonosztevőktől sűrű rendszerességgel.

Irodalom

Bach, Kent 2000. A puzzle about belief reports. In: Katarzyna M. Jaszczolt (szerk.): Pragmatics of propositional attitude reports. Current research in the semantics/pragmatics interface, vol. 4. Oxford: Elsevier. 99–109.

²⁹ Zimmermann (2005, 84–94) részletesen kidolgozza a pragmatikai mechanizmusok működésének formális modelljét; ennek ismertetésétől most eltekintek. Fontos megjegyezni, miként arra Gyarmathy Zsófia felhívta a figyelmet, hogy Zimmermann (2005) kódváltásos magyarázatát nem lehet kiterjeszteni a denotatív kifejezések bizonyos más típusaira, például a határozott leírásokra (nincs értelme feltenni, hogy egyetlen nyelven belül minden individuumot kizárólag egyetlen határozott leírással lehetne megjelölni) – míg az iróniaalapú magyarázatot igen.

- Barber, Alex 2000. A pragmatic treatment of simple sentences. *Analysis* 60: 300–308.
- Bárány Tibor 2011. Intenzionalitás: szavak, képek, gondolatok. Doktori értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.
- Bárány Tibor 2014. A társalgási irónia három modellje. In: Bárány Tibor – Gáspár Zsuzsa – Margócsy István – Reich Orsolya – Vér Ádám (szerk.): *A megértés mint hivatás. Köszöntő kötet Erdélyi Ágnes 70. születésnapjára*. Budapest: L'Harmattan Kiadó. 493–509.
- Braun, David 2001. Indexicals. In: Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Summer 2012 edition). (<http://plato.stanford.edu/archives/sum2012/entries/indexicals/>)
- Braun, David – Jennifer Saul 2002. Simple sentences, substitutions, and mistaken evaluations. *Philosophical Studies* 111: 1–41.
- Carnap, Rudolf 1947. *Meaning and necessity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Davidson, Donald 1968/1984. On saying that. In: Donald Davidson: *Inquiries into truth and interpretation*. Oxford: Clarendon Press. 93–108.
- Devitt, Michael – Kim Sterelny 1999. *Language and reality. An introduction to the philosophy of language*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Forbes, Graeme 1990. The indispensability of Sinn. *The Philosophical Review* 99: 535–563.
- Forbes, Graeme 1996. Substitutivity and the coherence of quantifying in. *The Philosophical Review* 105: 337–372.
- Forbes, Graeme 1997. How much substitutivity? *Analysis* 57: 109–113.
- Forbes, Graeme 1999. Enlightened semantics for simple sentences. *Analysis* 59: 86–91.
- Forbes, Graeme 2000. Objectual attitudes. *Linguistics and Philosophy* 23: 141–183.
- Forbes, Graeme 2006. *Attitude problems. An essay on linguistic intensionality*. Oxford: Clarendon Press.
- Forrai Gábor – Huoranszki Ferenc 2005. *Salva veritate felcserélhetőség egyszerű mondatokban. Magyar Filozófiai Szemle* 2005/3: 549–553.
- Frege, Gottlob 1892/2000. Jelentés és jelölet. Fordította Máté András. In: Gottlob Frege: *Logikai vizsgálódások. A kötetet szerkesztette Máté András*. Budapest: Osiris Kiadó. 118–147.
- Grice, Herbert Paul 1975/2011. Társalgás és logika. Fordította Márton Miklós. In: Grice (2011, 27–42).
- Grice, Herbert Paul 1978/2011. További megjegyzések a társalgás és a logika viszonyáról. Fordította Márton Miklós. In: Grice (2011, 43–57).
- Grice, Herbert Paul 2011. *Tanulmányok a szavak életéről. A kötetet szerkesztette Bárány Tibor és Márton Miklós*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Kaplan, David 1977/1989. Demonstratives. In: Joseph Almog – John Perry – Howard K. Wettstein (szerk.): *Themes from Kaplan*. Oxford: Oxford University Press. 481–563.
- Kripke, Saul 1980/2007. *Megnevezés és szükségszerűség*. Fordította Bárány Tibor. A kötetet szerkesztette Zvolenszky Zsófia. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Montague, Richard 1970/1974. Universal grammar. In: Thomason (1974, 222–246).
- Montague, Richard 1973/1974. The proper treatment of quantification in ordinary English. In: Thomason (1974, 247–270).
- Moore, Joseph G. 1999. Saving substitutability in simple sentences. *Analysis* 59: 91–105.
- Moore, Joseph G. 2000. Did Clinton lie? *Analysis* 60: 250–254.
- Partee, Barbara 1997. Montague grammar. Társszerző Herman L. W. Hendriks. In: Johan van Benthem – Alice ter Meulen (szerk.): *Handbook of logic and language*. Amsterdam: Elsevier. 5–91.
- Pitt, David 2001. Alter egos and their names. *The Journal of Philosophy* 98: 531–552.

- Quine, Willard Van Orman 1953/2002. Referencia és modalitás. Fordította Eszes Boldizsár. In: Willard Van Orman Quine: A tapasztalattól a tudományig. A kötetet szerkesztette és a tanulmányokat válogatta Forrai Gábor. Budapest: Osiris Kiadó. 225–249.
- Recanati, François 2003. *Literal meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Salmon, Nathan 1986. Frege's puzzle. Cambridge, MA: MIT Press.
- Salmon, Nathan 1989. Illogical belief. *Philosophical Perspectives* 3: 243–285.
- Saul, Jennifer M. 1997a. Substitution and simple sentences. *Analysis* 57: 102–108.
- Saul, Jennifer M. 1997b. Reply to Forbes. *Analysis* 57: 114–118.
- Saul, Jennifer M. 1999. Substitution, simple sentences, and sex scandals. *Analysis* 59: 106–112.
- Saul, Jennifer M. 2000. Did Clinton say something false? *Analysis* 60: 255–257.
- Saul, Jennifer 2007. *Simple sentences, substitution, and intuitions*. Oxford: Oxford University Press.
- Soames, Scott 1995. Beyond singular propositions? *Canadian Journal of Philosophy* 25: 515–550.
- Thomason, Richmond H. (szerk.) 1974. *Formal philosophy. Selected papers of Richard Montague*. New Haven–London: Yale University Press.
- Tőzsér János 2009. *Metafizika*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wilson, Deidre – Sperber, Dan 2004/2006. Relevanciaelmélet. Fordította Bárány Tibor. *Helikon* 4: 294–336.
- Zimmermann, Thomas Ede 2005. What's in two names? *The Journal of Semantics* 22: 53–96.
- Zvolenszky Zsófia 2006. Grice metaforaelméletének védelmében: Ki mondta, hogy az élet nem habos torta? *Világosság* 2006/8 –9–10: 9–19.
- Zvolenszky Zsófia 2011. „Társalgás és logika” kétszer két évtized távlatából. In: Grice (2011, 338–359).

Intensionality and lack of substitutivity: The complex problem of “simple sentences”

Abstract: In the philosophical literature it is commonly supposed that “symptoms” of linguistic intensionality can be explained by the occurrence of certain expressions in the sentence. However, so-called “simple sentences” [analyzed first by Saul 1997a] do not contain intensional expressions, yet co-referring names cannot be substituted in them *salva veritate*. Semantic accounts of the phenomenon aim to show either that the names in question, contrary to what we might initially think, are not coextensive [Pitt 2001; Moore 1999; 2000]; or that the logical forms of “simple sentences” contain hidden indexical elements which block the substitution of co-referring names [Forbes 1997; 1999; 2006]. Pragmatic accounts hold that anti-substitution intuitions should be thought of as products of purely pragmatic mechanisms [Barber 2000]. According to the “mistaken evaluation” account provided by David Braun and Jennifer M. Saul [2002] and Saul [2007], our intuitive judgments about the truth values of “simple sentences” are incorrect, and these mistaken judgments are to be explained by some complex psychological or cognitive processes. In this paper I offer a pragmatic explanation of the phenomenon of “simple sentences” which is based on a particular account of verbal irony: the person who speaks ironically adopts two [or more] epistemically [or otherwise] incompatible perspectives simultaneously; uttering “simple sentences” is but one way – a rather intricate way – to speak ironically [Zimmermann 2005; Bárány 2011].

Keywords: intensionality; failure of substitutivity of coreferential expressions; proper names; reference; meaning

Mit mond a *kell*?

A normallogika néhány szemantikai és nyelvfilozófiai problémájáról¹

Márton Miklós

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar,
Jog- és Társadalomelméleti Tanszék
marton@ajk.elte.hu

Kivonat: A normatív megnyilatkozások közti logikai viszonyok kezelésére hivatott sajátos normallogika lehetősége körüli viták régóta jelen vannak mind a metaetika, mind a jogfilozófia területén. Mindazonáltal a kérdés alapvetően nyelvfilozófiai–szemantikai problémákat vet föl, mint például: tulajdoníthatunk-e igazságértéket a normatív megnyilatkozásoknak? A normativitás jelensége kezelhető-e a pragmatika vagy a beszédaktus-elmélet szintjén? Kiterjeszhető-e a sztenderd lehetségesvilág-szemantika a deontikus kijelentések logikájára, és tekinthető-e ez a logika a normák logikájának? Tanulmányomban ezeken, és ezekhez hasonló más kérdéseken keresztül egy taxonómiáját nyújtom a normallogikáról szóló elméleteknek, másrészt amellett próbálok érvelni, hogy a legigéretebb jelölt a probléma megoldására az önálló imperatív logika kidolgozását célzó megközelítés.

Kulcsszavak: normallogika; szemantika; pragmatika; deontikus logika; imperatív logika

1. Bevezetés

A normák logikájának lehetőségét firtató kérdés hosszú ideje a filozófia, azon belül is a metaetika és a jogfilozófia érdeklődésének középpontjában áll. A probléma egyik legkorábbi megfogalmazása természetesen David Hume jól ismert érveléséhez köthető, amely szerint deskriptív állításokból érvényes deduktív következtetés útján nem juthatunk normatív állításokhoz (l. Hume 1739/2006, 468). Az egyik közkeletű értelmezés szerint Hume e tétele azon egyszerű oknál fogva érvényes, hogy a normák semmiféle logikai relációban nem szerepelhetnek, így deduktív következtetésekben sem. Első pillantásra ez az állítás meglehetősen intuícióellenesnek tűnik, lévén a hétköznapiok során lépten-nyomon elismerjük a normák, normatív állítások közti logikai viszonyok fennállását. Így például elismerjük, hogy a normák (a) összekapcsolhatók logikai konnektívumokkal (*Fogd a pénzt és fuss!*); (b) konzisztensek és inkonzisztensek lehetnek egymással (*Lőj! Ne*

¹ Tanulmányom egy megjelenés alatt álló írásomban megkezdett vizsgálódások folytatása, továbbgondolása. Az itt nem részletezett problémákhoz l. Márton (2014). A tanulmány az OTKA 109638 azonosító számú projektjének támogatásával készült.

lőj!); (c) következhetnek egymásból és deskriptív állításokból is (*Gondold meg és igyál!* ⇒ *Igyál!*).²

Mi támasztja alá akkor mégis e közkeletű vélekedést? Nos, az a meggyőződés, hogy logikai viszonyok csak igazságértékkel rendelkező kijelentések (propozíciók) között értelmezhetők. A fent számba vett logikai viszonyokat éppen az igazságértékek közti viszonyokként szokás definiálni. A normák azonban sokak véleménye szerint nem rendelkeznek igazságértékkel, éppen ezért nem szerepelhetnek logikai viszonyokban.³

Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy bemutassam: az, hogy hogyan foglalunk állást a normalogika lehetőségének kérdésében, elsősorban azon múlik, mit gondolunk a normatív állítások szemantikájáról. Mint az az iménti gondolatmenetből is látszik, a normalogika lehetőségét tagadó álláspont is szemantikai eredetű: a normatív állítások és a valóság közti viszony egyfajta megközelítéséből ered. Úgy vélem, a normalogika lehetősége és mibenléte az alábbi két kérdésre adott válaszokon múlik:

- a. A normativitás szemantikai vagy pragmatikai jelenség?
- b. Tulajdoníthatunk-e a normáknak valamilyen módon igazságértéket?

Mivel egyszerű eldöntendő kérdésekről van szó, a lehetséges elméletek száma a válaszok lehetséges kombinációja lesz, vagyis négy. Úgy vélem ugyanis, hogy a két kérdés független egymástól: az egyikre adott válasz nem kötelez el bennünket a másikkal kapcsolatos valamilyen válasz mellett. A helyzet tehát, úgy vélem, bonyolultabb, mint ahogy azt a kezdeti fölvetés illetve a szakirodalomban több

² Jörg Hansen (2008, 1.6) ezzel ellentétben amellet érvel, hogy az élő nyelvben valójában nem található imperatív következtetések, csak a filozófiai írásokban. A *tehát*, *így* és hasonló kötőszavak szerepe az élőnyelvi példákban szerinte nem a logikai következtetés, az analitikus kapcsolat kifejezése, hanem sokkal inkább motiváló, indokadó stb. szerepük van. Ezen álláspont hatásos cáfolatához l. Vranas (2010, 62–63).

³ A Hume-tétel igazságának e magyarázata valószínűleg téves. Ahogy több szerző is fölhívja rá a figyelmet, még ha igaz is, hogy nem vezethető le a *kell* a *van*-ból, ebből nem következtethetünk a normák igazságérték-nélküliségére. Az *X hiszi, hogy p* mondat sem következik *p*-ből (meg *p* sem ebből), mégis rendelkezik igazságértékkel (Opalek–Wolenski 1987, 375). Egyszóval semmi nem zárja ki, hogy a normák deskriptív állításokból való levezethetlensége nem az igazságérték hiányából ered. Sőt, egyes szerzők szerint (Schurz 2004, 1–2) ha az igazságérték hiányára hivatkozunk, akkor Hume tételét voltaképpen trivializáljuk: normák nem következhetnek deskriptív állításokból, mert logikailag egyáltalán nem következhetnek semmiből. Éppen ezért úgy vélem, a Hume-tétel érvényességének kérdése a normalogika lehetőségének kérdésétől – legalábbis részben – különböző kérdés, így a továbbiakban nem is foglalkozom vele.

szervő is sugallja. Opalek és Wolenski (1987, 374–75) szerint például az alábbi két egymás utáni kérdést kell föltennünk: (a) rendelkeznek-e a normák igazságértékel; (b) létezik-e a normáknak logikája. A szerzők szerint továbbá az első kérdésre igennel válaszoló kognitivistának a második kérdésre is igennel kell válaszolnia, míg az első kérdésre nemleges választ adó nonkognitivistának a másodikra válaszolhat igennel és nemmel is.

Álláspontom szerint azonban ez a séma a téma logikai szerkezetének túlzott leegyszerűsítése. Szerintem egyrészt az igazságérték kérdésén túl fontos még beemelnünk a szemantikai vagy pragmatikai jelleg kérdését is. Ezt már egyébként Opalek és Wolenski imént idézett gondolatai is sugallják, hiszen min múlik, hogy a nonkognitivistának milyen álláspontot foglal el a normalogika kérdésében? Szerintem ezen. Egyébként a valóságban is többféle nonkognitivistai elmélet létezik, amelyek eltérnek a normalogika lehetőségének megítélésében. Ahogy Marturano (2005) megjegyzi, míg például az emotivizmus alapján lehetetlen a normák logikája, addig a preskriptivizmus alapján problematikus, de lehetséges. Másrészt a továbbiakban igyekszem bemutatni, hogy – legalábbis elvben, célkitűzésük szerint – a fent általam jelzett két kérdésre adott lehetséges válaszkombinációkat megtestesítő mind a négy álláspont alapján lehetséges valamiféle normalogika. Hogy ezek az elméletek mennyire sikeresek egy ilyesfajta logika szemantikai-pragmatikai megalapozóiként, az persze más kérdés. A következőkben ezt a kérdést igyekszem megvizsgálni az egyes elméletek tekintetében.

2. Pragmatikai elméletek

Vajon mi támasztja alá a normák igazságérték nélküliségének népszerű tézisét? Úgy tűnik, a tézis megfogalmazóinak szemé előtt alapvetően a felszólítások (parancsok, kérések stb.) lebegtek. A normákat tehát alapvetően felszólításoknak, parancsoknak gondolják. Azonban az, hogy egy megnyilatkozás kérésnek, parancsoknak vagy más effélének számít-e, a megnyilatkozás illokúciós erején és nem a proposicionális tartalmán múlik. Mindez arra utal tehát, hogy a normajelleg a nyelv pragmatikai-illokúciós szintjéhez tartozik, nem pedig a szemantikai-proposicionális szinthez.

A következőkben két olyan elméletet veszek számba, amelyek egyaránt az illokúciós erő szintjéhez tartozó pragmatikai jelenségként kezelik a normativitást. A második kérdésre azonban eltérően válaszolnak. Míg az első, Richard Hare nevéhez köthető álláspont arra következtet, hogy a logikát valóban érdeklő proposicionális tartalom szintjén a normáknak is tudunk igazságértéket tulajdonítani,

addig a normák úgynevezett expresszionista koncepciója szerint csak az állítások rendelkeznek igazságértékkel, a felszólítások, előírások, vagyis a normák nem. A Hare-féle elmélet ennek megfelelően pozitívan ítéli meg a normalogika lehetőségét, ezzel szemben az expresszionizmus legfeljebb csak kerülő úton tartja azt lehetségesnek.

2.1. Hare elmélete

Richard Hare több írásában (Hare 1949; 1952) is kifejtette azon nézetét, hogy a normatív állítások, vagyis az ő szóhasználatában a preskripciók tartalmazznak egyfajta igazságértékkel rendelkező részt, és éppen ez a rész lényeges a logika szempontjából. Álláspontja nem előzmény nélküli. Ahogy például Ota Weinberger (1985, 16) is bemutatja (l. még: Hansen 2008, 1.3), már a normalogika lehetőségéről szóló vita kezdetén, Jørg Jørgensen (1937) híres cikkében is fölmerült ez az elképzelés, ahol is a szerző a normatív állítások szerkezetén belül megkülönböztet egy imperatív és egy indikatív részt, és szintén úgy látja, a logika szempontjából az indikatív rész számít.

Hare (1949, 27–29) egy preskripció alkotórészei közt megkülönböztette a **diktort** és a **deskriptort** (későbbi írásaiban **frasztikus** és **neusztikus** részt, l. Hare 1952, 18) azon az alapon, hogy az utóbbi egybevág egy kijelentés leíró részével, míg az előbbi jelzi, hogy előírással van dolgunk. Hare itt jól láthatóan megelőlegezi a beszédaktus-elmélet „illokúciós erő–propozicionális tartalom” felosztását, sőt még azt is leszögezi, hogy mind a kijelentő, mind a felszólító mondatok deskriptor része rendelkezik egy deskriptummal, amely maga az a tény, amely fennáll, ha a kijelentő mondat igaz vagy a felszólítás teljesül. Hare tehát itt még a „kielégítési feltétel” általános searle-i fogalmát is előrevetíti.

Hare (1949, 30–33) a felosztásnak megfelelően arra jut, semmi okunk kételkedni abban, hogy az imperatív következtetések valódi logikai következtetések, lévén a logikai következtetés a deskriptorok közti viszony, melyekhez bármilyen diktort hozzárendelhetünk. Hare (1952, 21–23) a következtetések mellé még a logikai konnektívumok és az ellentmondás fogalmainak alkalmazhatóságát is hozzáveszi, vagyis ezek is a felszólítások deskriptor (frasztikus) részéhez tartoznak, és – mint ilyeneknek – ugyanolyan szerepük van a logikai viszonyokban, mint kijelentésekben található párjaiknak. A normalogika lehetőségét fölvető kérdés Hare-féle megoldása tehát abban állt, hogy a normáknak éppolyan propozicionális tartalmat tulajdonítunk, mint a deskriptív megnyilatkozásoknak, így felruházva őket igazságértékkel. A normák logikája e koncepció szerint semmi más, mint a klaszszikus propozicionális logika.

2.2. Expresszivismus

A normák úgynevezett expresszionista fölfogása a témát a jogelmélet felől megközelítő Alchourron és Bulygin (1981; 1984) nevéhez kötődik, akik több írásukban fejtették ki és védelmezték e koncepciót.

Kiindulásukban Alchourron és Bulygin is két részre tagolja a normákat kifejező normamondatokat: egy deskriptív részre (ez a cselekvés-propozíció vagy máshol normatartalom), és egy preskriptív részre, a normatív operátorra (Alchourron–Bulygin 1984, 454). Ez utóbbi jellegét tekintve a szerzőpáros szerint megoszlanak a vélemények abban a tekintetben, vajon a normatív megnyilatkozás szemantikai vagy pragmatikai tulajdonságaihoz járulnak-e hozzá. Álláspontjuk szerint e két felfogásból két koncepció adódik: az általuk **hületikus**nak nevezett koncepció szerint a normák „propozíciószerű” képződmények, amelyekhez társulhatnak propozicionális konnektívumok, míg a másik, az **expresszív** koncepció szerint a normák beszédaktusok, nyelvi entitások. A normatív operátor itt – csakúgy, mint Hare-nél – annak a pragmatikai funkciónak az indikátora, amelyet a beszélő a normatív mondat kimondásával teljesíteni kíván.

A szerzőpáros az expresszív koncepció mellett teszi le a voksát, és ami a mi szempontunkból fontosabb, úgy véli, ebből az következik, hogy a normatív megnyilatkozásoknak nem tulajdoníthatunk igazságértéket, hiszen ezt csak a propozicionális tartalommal rendelkező állításokkal tehetjük meg. Ennek megfelelően álláspontjuk szerint *sui generis* normalogika nem lehetséges, hanem az úgynevezett normapropozíciók között állnak csak fönn logikai viszonyok (Alchourron–Bulygin 1984, 463). E normapropozíciók a normakibocsátók aktusainak tartalmáról szóló propozíciók. Vagyis ha a normakibocsátó kiad egy normát: $!p$, akkor ebből következik Op , ami egy igaz–hamis normapropozíció („ p -t létre kell hozni”). De ez a logika a szerzők szerint bizonyos mértékben alapjául szolgál a normák logikájának, amennyiben ez a „racionális jogalkotó” logikájának tekinthető. Ha feltesszük, hogy egy normatív rendszer konzisztens – vagyis hogy a normakibocsátó nem alkot irracionálisan normákat –, akkor a kibocsátott normák közötti viszonyok logikai viszonyokként is értelmezhetők. Ennek megfelelően például p és $\sim p$ inkompatibilisek lesznek, nem abban az értelemben, hogy nem lehetnek egyszerre igazak, hanem hogy konjunkciójuk a rendszer irracionális inkonzisztenciájára utal. A normapropozíciók logikájáról a következő részben még részletesebben is lesz szó.

Az expresszivisták elmélethez nagyon hasonló elképzeléssel állt elő Opalek és Wolenski (1987). A legfontosabb különbség, hogy e szerzők olyan koncepciót mutatnak be, amely tagadja, hogy a normák nyelvi entitások lennének. Egyik érvük

szerint furcsa lenne nyelvi entitásoknak engedelmessé válni, megszegni vagy követni őket stb. Ugyanakkor a nyelvfüggetlen, absztrakt proposíciókhoz sem tartják hasonlóknak a normákat. Álláspontjuk szerint létezik a nyelvi megnyilatkozásoknak egy sajátos típusa, a **normálás** (*norming*), amely leginkább Austin performatív megnyilatkozásaihoz tartozik. Mármost amiképpen a parancsolás eredményei a parancsok, a kérés eredményei a kérések és a döntés eredményei a döntések, éppúgy a normálás eredményei a normák. És amiképpen sem a kérések, sem a parancsok ebben az értelemben nem nyelvi entitások, hanem nyelvi cselekedetek eredményei, éppígy áll a helyzet a normákkal. Az úgynevezett normatív állítások az explicit performatív alakok lesznek: *Azt normálom, hogy...* Ezek a szerzőpáros szerint igazak vagy hamisak lehetnek, habár nem leíróak. Vannak továbbá másodlagos normatív állítások, ezek a korábbi performatívumokról szóló beszámolók – vagyis a fent említett normaproposíciók. A deontikus logika a szerzők koncepciójában mindkét féle (első és másodrendű) normatív állítás logikája lesz. Ebben az értelemben a normák a deontikus logika feltételei, amennyiben szükségképpen létrejönnek a normatív performatív megnyilatkozások eredményeképpen (Opalek–Wolenski 1987, 381 skk.).

2.3. A pragmatikai elméletek kritikája

A pragmatikai koncepciók sok sebből véreznek. Az ellenérvek részben elméleti-nyelvfilozófiai jellegűek, részint bizonyos gyakorlati logikai buktatókra hívják föl a figyelmet.

Először is kezdjük azzal a finom kritikával, hogy nem feltétlenül szerencsés a normákat, normatív megnyilatkozásokat azonosítani a felszólításokkal. Ahogy arra például von Wright (1963, 96–97) is rámutatott, többfajta illokúciós erő kifejezésére használjuk a felszólító módot, melyek közül jó néhány egyáltalán nem nevezhető normának. Ilyen például az imádság vagy óhaj, a kérés, a figyelmeztetés. A másik oldalról pedig fontos megemlíteni, hogy a megengedő normákat (*Hétfőn is jöhetsz*) nem felszólító módban szoktuk kifejezni – habár tehetjük úgy is –, inkább deontikus segédigét vagy igealakot tartalmazó kijelentő mondatokat szoktunk használni.

Egy fokkal lényegesebb ellenvetést fogalmazhatunk meg azzal az eljárással szemben, ahogy mind az Alchourron–Bulygin, mind pedig az Opalek–Wolenski szerzőpáros szembeállítja egymással a felszólításokat és az állításokat. Mindkettőtük álláspontjában lényeges elem, hogy csak az állításoknak tulajdoníthatunk propozicionális tartalmat, és így (legalábbis egyenes úton) igazságértéket. Ez a

szembeállítás azonban kategóriahibásnak tűnik. A beszédaktus-elmélet alapján – melyre mindkét szerzőpáros hivatkozik – az illokúciós erőtől független kérdés, hogy egy megnyilatkozásnak tulajdoníthatunk-e propozicionális tartalmat (erről részletesen l. Searle 1969/2009, 2–3. fejezet). Ráadásul ez a kérdés pedig független attól a további metafizikai jellegű kérdéstől, hogy milyen, nyelvi vagy nem nyelvi természetű entitásoknak kell tekintenünk a propozíciókat. Az Alchourron és Bulygin által szorgalmazott hületikus és expresszív koncepcióra történő felosztás éppen ezért részben hibás: abból, hogy a normativitás pragmatikai jelenség, még nem következik, hogy a normáknak ne lehetne propozicionális tartalmuk. Éppígy némileg anakronisztikusnak tűnik Opalek és Wolenski hivatkozása az austini performatívumokra, lévén a performativitás valójában az illokúciós erő kérdése, nevezetesen a deklaratívumokra jellemző tulajdonság (Searle 1975), s mint ilyen szintén nem zárja ki a propozicionális tartalom jelenlétét.

Ennyiben tehát Hare elmélete védhetőbb. Az az elgondolása ugyanakkor, hogy a normák logikája egyszerűen a propozicionális logika, nem működik. Vannak olyan esetek, amelyeknél intuitíve nagyon is lényegesnek tűnik a következtetés helyességének szempontjából, hogy a propozíciókat **normatív** vagy **deskriptív** illokúciós erővel látjuk-e el.⁴ Hare valamennyire érzékeli a problémát, és az alábbi két elv (főként az első) bevezetésével igyekszik megoldani annak a kérdését, mi dönti el, milyen illokúciós erő (diktó, neusztkus rész) járul egy propozicionálisan helyesen levont konklúzióhoz (Hare 1952, 28 skk.).⁵

1. **Poincaré-elv:** egyetlen következtetés sem lehet érvényes, amelynek konklúziója imperatív, premisszái között viszont nincs imperatívusz.⁶

2. **Hare-elv:** Egyetlen kijelentés sem következik premisszák egy adott halmazából, amely ne következne azok indikatív tagjaiból is. Következménye: indikatív konklúzió nem vonható le pusztán imperatív premisszákból (a triviális esetektől eltekintve, mint amilyen két egymásnak ellentmondó imperatív premissza jelenléte).

⁴ A példákhoz és elemzésükhöz l. Márton (2014).

⁵ Az elnevezések Vranas (2012a)-ból származnak.

⁶ Figyeljük meg, hogy itt Hare határozottan hitet tesz a Hume-tétel érvényessége mellett, pedig általános koncepciójának lényege, hogy lehetségesnek tartja a normák közti logikai viszonyok fennállását. Hasonlóra enged következtetni Matthew Bedke (2011) gondolatmenete, aki amellet érvel, hogy a racionális indokok nem lehetnek természeti és fenomenális tények, nem redukálhatók azokra. Így levezethetetlennek tartja a normatív propozíciókat a deskriptívekből, vagyis igaznak tartja a Hume-tételt, amiből persze semmi nem következik a normák logikájára, és benne az indokok szerepére (l. alább) nézve. Mindkét példa alátámasztja azt az álláspontot, hogy a normalogika lehetőségének és a Hume-tétel érvényességének kérdése valóban két egymástól független kérdés (l. a 3. lábjegyzetet).

Ez a megoldás azonban egyrészt *ad hoc*-nak tűnik, másrészt jól láthatóan ellentmond Hare alapötletének, vagyis annak a két állításnak, hogy a normatív jelleg az illokúciós erőhöz tartozik, a logikai tulajdonságok viszont a propozicionális tartalomhoz.

A probléma ráadásul általánosabb. A normativitás pragmatikai megközelítésének hívei, úgy tűnik, feltételezik, hogy az „illokúciós erő–propozicionális tartalom” felosztás egybeesik a „pragmatikai tulajdonság–szemantikai tulajdonság” felosztással. Éppen ezért érvelnek úgy, hogy mivel a normativitás az illokúciós erő kérdése, ezért pragmatikai jelenség, illetve éppen ezért nem képesek kezelni az illokúcióserő-indikátor számlájára írható következtetéseket (pl. $Pp \Rightarrow \sim O \sim p$).⁷ A logikai viszonyok ugyanis nem származhatnak pragmatikai jellemzőkből, hanem csak szemantikaiakból.

A feltételezés elméleti megfontolások alapján is vitatható. John Searle például a beszédaktus-elmélet részletes kidolgozása során többek között azért vetette el Austin eredeti lokúciós aktus–illokúciós aktus felosztását (és vezette be az előbbi helyett a **propozicionális tartalom** fogalmát), mert e két szint valójában nem független egymástól. Egy értelemmel és referenciával bíró lokúciós aktus sohasem erőfüggetlen ugyanis, éppen ezért mindig meghatároz egy illokúciós aktustípust is. Az illokúciós erő így a jelentés részévé válik, akár explicit illokúcióserő-indikátor által, akár más, kontextuális eszközök révén fejeződik ki (Searle 1968, 407–412). A normák vonatkozásában ezzel összhangban nyilatkozik például Ota Weinberger (1985, 174–175), aki amellet érvel, hogy a megnyilatkozások illokúciós ereje hozzájárul az átadott információtartalomhoz, és így szemantikailag releváns lesz.

A pragmatikai elméletek hívei tehát, úgy tűnik, egy mondat szemantikai tulajdonságait kizárólag az igazságfeltételek által meghatározottaknak látják, ami természetszerűleg csak a propozicionális tartalmak esetében lesz releváns. A fenti általános ellenvetéseken túl ez az elképzelés egy konkrét problémához is vezet, jelesül az úgynevezett Frege–Geach-problémához. Ha a jelentés kérdése kizárólag az igazságfeltételek kérdése, akkor hogyan járulhatna hozzá egy igazságértékkel, így igazságfeltételekkel nem rendelkező alkotórész az összetett szerkezet igazságfeltételeihez, vagyis jelentéséhez?⁸ Valamiképpen hozzájárul, különben a beágyazott normatív alkotórészt tartalmazó kijelentő mondatok (pl.: *Fontos előírás, hogy vigyáznunk kell a holminkra*) értelmetlenek lennének, holott nem azok. A különböző összetett szerkezeteknek más lehet a pragmatikai céljuk, mint a be-

⁷ L. például Weinberger (1985, 177–178).

⁸ E megfogalmazásból jól látható, hogy a sztenderd logikai konnektívumok normákra történő alkalmazásának már a Bevezetésben említett kérdése voltaképpen csak a Frege–Geach-probléma egyik esete.

ágyazott normatív szerkezetnek önállóan – mégis a végső szemantikai tulajdonságok szempontjából ezeknél is számít, hogy a beágyazott alkotórész normatív. A normativitást tehát nem lehet pusztán a különálló eset – vagyis amikor önálló megnyilatkozásként kezeljük a normatív megnyilatkozást – pragmatikai vonásként kezelni (van Roojen 2012). Úgy kell megadnunk az önálló normatív megnyilatkozások jelentését, hogy beágyazott alkotórészként is megőrizzék. Ha például egy $\{Op, Op \supset q\} \Rightarrow q$ típusú következtetést érvényes *modus ponens*nek tekintünk, akkor feltételezzük, hogy *Op* esetében nem ekvivokációval állunk szemben, függetlenül attól, hogy az első és a második premissza más (normatív, illetve deskriptív) illokúciós erővel van ellátva (Marturano 2005 példája). Vagyis egy normatív mondatnak akkor is ugyanaz kell, hogy legyen a jelentése, ha beágyazódik egy komplexebb mondatba. Így a pragmatista elmélet képviselőjének vagy azt kell föladnia, hogy a normativitás jelensége az illokúciós erő függvénye, vagy azt, hogy a szemantikai tulajdonságok kizárólag az igazságfeltételeken múlnak. Ez a két lépés két különböző, ám egyaránt szemantikai jellegű elméletét nyújtja a normatív megnyilatkozásoknak. A következőkben e két megközelítést fogom bemutatni.

3. Szemantikai elméletek

A most tárgyalásra kerülő elméletek közös vonása tehát, hogy a normativitás jelenségét, az egyes megnyilatkozások normatív jellegét szemantikai jelenséggént kezelik. Az elsőként bemutatásra kerülő elmélet kognitivistá, vagyis igenlően válaszolja meg a Bevezetésben említett második, a normák igazságértékkel való rendelkezésének lehetőségét firtató kérdést. E koncepció szerint a normatív állítások (legalábbis egy bizonyos értelemben) deontikus vagy normaproponíciók, amelyek a szokásos proponíciókon végrehajtott műveletekből származnak (Weinberger 1985, 167–168). E műveletek elemzése pedig a deontikus logika mint normalogika feladata volna. A második elképzelés ezzel szemben nem tulajdonít igazságértéket a normáknak. Ám mivel mégis szemantikai jelenséggént kezeli a normativitást, ezért lehetségesnek tartja a normák logikájának létezését, méghozzá egy sajátos, a propozicionális logikától különböző normalogikáét.

3.1. A deontikus logika mint normalogika

A legismertebb kognitivistá megoldás azon a megfigyelésen alapul, hogy ha a normákat explicit illokúciós-erő-indikátorral ellátott kijelentő mondatokkal fejezzük

ki (*Hozd ide a könyvet!* helyett *Azt parancsolom/kérem, hogy hozd ide a könyvet*), akkor ezeket a normatív, előíró értelem mellett mindig lehet úgy is olvasni, mint egy mentális állapotról vagy akár magáról az elhangzó direktív beszédaktusról szóló beszámolót vagy leírást (ha föltesszük, hogy egyidejűleg több beszédaktust is végre tudunk hajtani). Ahhoz hasonlít ez, ahogy az *azt akarom* kezdetű mondatoknak is e két olvasata lehetséges (Vranas 2008, 530). Ha érdeklődésünket kiterjesztjük a deontikus segédigéket, igemódosítókat tartalmazó megnyilatkozásokra is, akkor látszik, hogy normatív nyelvi megnyilatkozásainknak mindig megvan ez a két olvasata, vagyis egyaránt lehet előíró értelmű megnyilatkozásként és beszámolóként olvasni őket. Így von Wright elhíresült példáját idézve: az *A házam előtt parkolhatsz* mondat kimondása egyrészt lehet megengedő normatív aktus a beszélő részéről, aki így engedélyt ad a címzettnek a parkolásra, másrészt lehet egy fennálló megengedő normáról – amelynek kibocsátója lehet akár a beszélő is – tájékoztató állítás, amely igaz vagy hamis, attól függően, hogy ténylegesen mi a helyzet az adott normával kapcsolatban: kibocsátott valaki egy ilyen tartalmú érvényes/létező normát vagy sem.

Ugyanezt a gondolatot kicsit precízebben fogalmazza meg Allan Gibbard (1990, 96–97) a beágyazott normatív kijelentések már említett problémája kapcsán. Elmélete szerint egy S normatív kijelentés tartalmát alapvetően az ún. faktuális-normatív világok azon $\langle w, n \rangle$ osztályával adhatjuk meg, amelyekben S érvényes. Egy faktuális-normatív világ egy olyan világ, amely egy lehetséges világ (w) és egy teljes normarendszer (n) rendezett párosa. Az, hogy S érvényes benne, azt jelenti, hogy az adott w világban a kérdéses tényállást az n normarendszer megengedi. Ez a megoldás a komplex mondatokba beágyazott normatív kijelentésekre is alkalmazható, méghozzá úgy, hogy a beágyazott normatív kijelentésnek igazságfeltételeket adunk, amellyel hozzá tud járulni a teljes mondat igazságfeltételeihez. Ez úgy történik Gibbard szerint, hogy minden N normatív rendszerben jelenlévő S normatív mondatához tartozik egy olyan S_n deskriptív kijelentés, amelyet úgy kapunk, hogy az eredeti normatív predikátum (F) helyett az „ N szerint F ” predikátumot illesztjük a mondatba. Az így kapott kijelentés segítségével tehát az alábbi definícióhoz juthatunk: S érvényes $\langle w, n \rangle$ -ben akkor és csak akkor, ha S_n igaz w -ben.

A két olvasat két eltérő szemantikai tartalmat eredményez, melyek terminológiai megnevezése meglehetősen változatos: von Wright (1963, 104–105) a normatív megnyilatkozásokat az első olvasatban **normatív aktusnak**, míg a második olvasatban **normatív állításnak** nevezi. Alchourron és Bulygin – akikről már láttuk, hogy a normalogika lehetőségét illetően a most tárgyalt megoldáshoz hasonló álláspontra helyezkedtek – terminológiájában a normamondatok normákat fejeznek ki, a deontikus mondatok viszont a normákról szóló normapropozíciókat

(1984, 453–454). A második olvasat megnevezése az Opalek–Wolenski szerzőpárosnál **deontikus állítás**, ami egy olyan deklaratív mondat, amely kötelezés, tiltás, engedély meglétét állítja „egy bizonyos morális vagy jogi rendszerre tekintettel” (1987, 374).

Mármost – nevezzük bárhogy is – ami a második olvasatban jelenlévő propozicionális tartalmat sajátossá teszi, az a karakterét meghatározó **deontikus operátorok** jelenléte, amelyek – mint minden modális operátor – voltaképpen propozícióképző operátorok, vagyis kitöltetlen argumentumhelyeiket propozíciókkal betöltve újabb propozíciókat képeznek (Schurz 2004, 2). A normapropozíciókat kifejező deontikus állítások tehát voltaképpen a modális állítások egy válfaját alkotják, és éppen ezért a köztük lévő logikai viszonyok – az ellentmondás- vagy következményviszony – adekvátan megragadhatók egy sajátos modális logikai rendszer keretében.

A deontikus logika ennek megfelelően jó hatvan éve a modális logika valóban létező és intenzíven művelt ága. Abban tehát a normalogika lehetőségét vitatók mind egyetértenek, hogy a deontikus állítások, normapropozíciók logikája, vagyis a deontikus logika létezik. A kérdés azonban nem is ez, hanem az, hogy mi a viszony a normák logikája és a deontikus logika között. Opalek és Wolensky nyomán e viszony háromféle lehet (1987, 376):

- a. Csak deontikus logika van, normalogika nincs, mivel a normák nem rendelkeznek igazságértékkel. Voltaképpen – mint láttuk – ezen az állásponton vannak az expresszizmus képviselői.
- b. A normalogika a deontikus logika alapja, feltétele. Ezt az álláspontot képviseli például Peter Vranas, a sajátos **imperatív logika** kidolgozója, aki szerint egy jól működő munkamegosztást képzelhetünk el a kétfajta logika között (Vranas 2012b, 9).
- c. A deontikus és a normalogika „párhuzamos” rendszerek. A most vizsgált koncepció – elsősorban von Wright megfogalmazásában – voltaképpen ezt az álláspontot fejt ki részletesen.

Az utolsóként említett elképzelés tehát úgy tekint a deontikus logikára, mint ami egyben a normák logikájának szerepét is betölti. Ami a deontikus rendszereket alkalmassá teszi e szerepre, az von Wright saját bevallása szerint az a tény, hogy e logika sajátos törvényei maguknak a normáknak a logikai tulajdonságait tárják föl, vagyis a normák e tulajdonságai tükröződnek a normatív propozíciókban (1963, 134). Így – folytatja von Wright – a deontikus logika bázisa bizonyos értelemben a hagyományosan, preskriptíven értelmezett deontikus kifejezések logikai elmélete.

3.2. A koncepció kritikája

A szakirodalom számos szerteágazó jellegű nehézséget, paradoxont, problémát tárgyalt a deontikus logika fent ismertetett szemantikájával kapcsolatban. Mint azt már korábbi írásomban leszögeztem, álláspontom szerint e problémákat gyökerüknél fogva három csoportra lehet osztani: (a) a normatív állítások másodrendűségéből fakadó problémákra; (b) a deontikus logikához kapcsolódó lehetségesvilág-szemantika speciális problémáira; (c) a klasszikus predikátumlogika formuláinak preskriptív „visszaolvasásából” fakadó ún. deontikus paradoxonokra. Jelen tanulmányban nem részletezem e problémák mibenlétét (l. Márton 2014), csupán általánosságban jelzem az eredetüket.

Ami a lehetségesvilág-szemantika alkalmazását illeti, itt egyrészt fontos belátnunk, hogy mint minden modális logikához, a deontikus logikához is szerkeszthetünk ilyesfajta szemantikai modellt. A sztenderd megoldás szerint a logikailag lehetséges világok teljes körén belül fölveszünk egy elérhetőségi vagy alternatívarelációt, abból a célból, hogy ábrázoljuk a kiinduló normák által lehetővé tett deontikus lehetőségek körét. Egy v világot az aktuális világ deontikus alternatívájának nevezünk akkor és csak akkor, ha az aktuális világbeli összes kötelező tényállás fennáll v -ben. Az alternatívarelációt felválthatjuk továbbá egy preferenciarendezéssel is, ami többé vagy kevésbé közelív, elérhetővé tesz adott világból más lehetséges világokat, esetünkben deontikusan többé vagy kevésbé ideálisnak sorolja be az elérhető világokat (a részletekhez l. McNamara 2010). A lehetségesvilág-szemantika alapján és a deontikus logika, illetve a normatív logika párhuzamosságát feltételezve definiálhatjuk a normák közti logikai viszonyokat. Eltérően egymásnak két norma akkor és csak akkor, ha a tartalmaikat megadó lehetségesvilág-osztályok diszjunktak, vagyis nincs közös elemük. Következik egyikből a másik pedig akkor, ha e halmazok egybevágóak, vagyis minden olyan lehetséges világban, amelyben az egyik érvényes, a másik is az (Gibbard 1990, 99–101).

A probléma mármint a második feltételezésből adódik. A lehetséges világokban tudniillik tények és nem normák állnak fön, így kétséges, hogy e tények bármilyen eloszlásából valóban következtethetünk-e a megfelelő normák fennállására. Számos, a szakirodalomban megfogalmazott nehézség visszavezethető erre az alapvető bizonytalanságra.

Ami a másik két problémacsoportot illeti, a gond mindkettőben abból fakad, hogy a klasszikus propozicionális logika törvényei intuíciónellenes eredményekre vezetnek. A deontikus paradoxonok esetében a normákra történő „visszaolvasásuk” során, a másodrendűségből eredő problémák esetében pedig azon eljárás

során, amikor a formulákba behelyettesítjük magukat a normatív aktusokat, amelyekről a deontikus állítások a vizsgált koncepció szerint szólnak.

Összességében elmondhatjuk, hogy bár a normák logikai viszonyainak, logikai tulajdonságainak vizsgálatát célul kitűző koncepciók közül a deontikus logika elmélete jutott a legmesszebb, és vált a legkidolgozottabbá, mégis komoly kétségeink lehetnek a koncepció alapötletének helyességét illetően.

3.3. Imperatív logika

Ha a normativitást szemantikai jellemzőnek tekintjük, ám nem tulajdonítunk a normáknak igazságértéket, akkor az előző elmélettel ellentétben nem tekinthetjük a normatív megnyilatkozásokat olyanoknak, mint amelyek valamiféle sajátos propozicionális tartalmakkal rendelkeznek. A normatív szemantikai jelleget ekkor azonban valamilyen más, nem propozicionális, nem igazságfeltételekben megadható összetevőnek kell tulajdonítanunk. És ebben az esetben a normák sajátos szemantikájából egy sajátos normatív, vagy más néven imperatív logika származhat. Ebbe az irányba tesz néhány – még meglehetősen tapogatózó – lépést Ota Weinberger is, aki a normák expresszív koncepciójával vitatkozva bár elismeri, hogy a normatív mondatokat különböző illokúciós erővel mondhatjuk ki, és így különböző pragmatikai funkcióik lehetnek, sőt még azt is, hogy ezek irrelevánsak a velük kapcsolatos logikai viszonyok és műveletek mibenlétét illetően, azonban az Alchourron–Bulygin szerzőpárossal ellentétben úgy véli, a logikailag is releváns „normatartalmak” **kommunikátumok**; nem tekinthetők propozícióknak, hanem sajátos normatív információknak (Weinberger 1985, 197–198).

Egy ilyen, sajátos szemantikára épülő logikáról szóló elképzelés legkomolyabb nehézsége, feladata abban áll, hogy hogyan határozza meg az olyan hagyományos logikai alapfogalmakat, mint az ellentmondás- vagy a következményfogalom. A klasszikus halmazelméleti szemantikára ugyanis itt nem támaszkodhat az elméletalkotó, lévén az az **igazság** – vagy a **kielégítés** és a **modell** – fogalmára épül, amelyek alkalmazását a normák igazságértékkel való rendelkezését elutasító nonkognitivistaként a normákra nézve szintén el kell utasítson (Opalek–Wolenski 1987, 377). Jó példa e nehézségre Alchourron és Bulygin gondolatmenete arról, miben állhat a normák, az ő terminológiájukban az imperatívuszok inkonzisztenciája. Ez ugyanis nem lehet (a) a klasszikus inkonzisztencia, hiszen a normák a nonkognitivisták szerint nem rendelkeznek igazságértékkel; (b) a normák propozicionális tartalmainak inkonzisztenciája, hiszen például Pp és $P\sim p$ nem inkonzisztensek egymással; (c) az egy normarendszeren vagy kódexen belüli együttes

előfordulás hiánya, hiszen léteznek inkonzisztens normarendszerek. Megoldásuk szerint $!p$ és $! \sim p$ azért inkonzisztensek egymással, mert egy racionális normakibocsátónak nem állhat szándékában, hogy e két norma egyszerre érvényes legyen. Általában föltesszük, a normakibocsátónak szándékában áll, hogy teljesüljenek a normák, ezek viszont nem teljesülhetnek egyszerre, így irracionális lenne a részéről ezek együttes kibocsátása.⁹

Hasonló véleményen van von Wright is egy kései írásában, ahol úgy definiálja egy normaosztály konzisztenciáját, hogy a benne szereplő összes kötelezően létrehozandó tényállás bármely megengedetten létrehozandó tényállással alkotott konjunkciója létrehozható (*doable*) tényállást eredményez, azaz ez utóbbi nem tautologikus és nem foglal magában (propozicionális) inkonzisztenciát. Hozzáteszi még, hogy ezen az alapon inkonzisztensnek azért nevezhetjük normák egy osztályát, mert irracionális volna a norma kibocsátója részéről olyan normákat alkotni, amelyek együttesen nem végrehajthatóak, vagyis nem létrehozható tényállást eredményeznek (von Wright 1999, 34). Egy másik helyen pedig egyenesen úgy fogalmaz, hogy annak a kérdése, hogy milyen normákat racionális együttesen megalkotni, éppúgy logikai kérdés, mint az, hogy melyek lehetnek egyszerre igazak. A logika e koncepció szerint magában kell, hogy foglalja a racionalitás törvényeit is, nemcsak az igazságéit (von Wright 1991/1996, 133).

A sajátos normalogika alapötlete szerint tehát azt vizsgálja, milyen normák együttes elfogadására vagy elutasítására van megfelelő racionális indokunk. Ez persze nem újdonság, hiszen jól ismert az az elképzelés, hogy mindenfajta normatív állítás lényege az **indok** benne elfoglalt lényegi szerepe: D’Almeida szerint például azt mondani, hogy valakinek így vagy úgy kell cselekednie, azonos azzal (vagy legalábbis kimerítően elemezhető azzal), hogy (valamilyen jogi, morális vagy más értelemben) megfelelő indoka van a cselekvésre (2011, 171). Ha valaki utasítást, parancsot, kérést címez a másik felé, akkor ezzel szükségszerűen azt is állítja (vagy legalábbis implikálja), hogy a hallgatónak jó indokai vannak a direktívának megfelelő cselekvésre (2011, 192). E megfigyelések alapján D’Almeida (2011, 196–197) éppen azáltal különbözteti meg a valóban normatív mondatokat a deontikus kifejezéseket tartalmazó nem normatív mondatoktól, hogy az előbbiek kifejeznek indokoltságot is. Vagyis a normatív megnyilatkozásokban az *X-nek p-t kell tennie, de semmi oka erre* voltaképpen önellentmondás, míg a

⁹ E nézettel szemben persze fölvethető (l. van Roojen 2012), hogy az attitűdök ilyesfajta inkoherenciája nem biztos, hogy minden esetben tartalmi inkonzisztenciát eredményez. A Moore-paradoxon esetében például éppen az adja a paradoxitás érzetét, hogy irracionális a megnyilatkozó részéről a két mondat kimondása (*A macska a szőnyegen van. Én ezt nem hiszem*), holott a mondatok tartalmilag nem inkonzisztensek egymással.

nem-normatívokban (pl. a normapropozíciókat kifejező deontikus állításokban) nem az.

A normák közötti logikai viszonyokat racionális indokoltági viszonyokként értelmező és vizsgáló önálló norma- vagy imperatív logika legrészletesebb kidolgozója, Peter Vranas egyik írásában két érvet is felhoz annak alátámasztására, miért nem lehet az imperatív logika izomorf a klasszikus predikátumlogikával (2008, 531–532):

1. Az imperatív logikában keverhetjük az állításokat és az előírásokat. Ezt a gondolatot a szerző nem fejti ki részletesebben, de álláspontom szerint itt arra utal, hogy e különbség fennállása egy következtetésen belül lényeges lehet, más eredményre vezethet, mint ha nem állna fenn, és ezt az izomorf megközelítés (amely minden formulát egyaránt igaz–hamis proposíciónak tekint) nem tudja kezelni.
2. A preskripciók esetében nem csak két ún. **teljesülési érték** van, mint a proposíciónál, hanem Vranas szerint három. Egy kevert feltételes mondatnál (*Fuss, ha kedves az életed!*), ha mindkét tagmondat igaz vagy teljesül, akkor az egész **teljesült**, ha az előtag igaz, az utótag pedig nem teljesül, akkor **teljesületlen**, ha pedig az előtag nem igaz, akkor **semmis** (*avoided*).

Ez utóbbi kategória bevezetésére azért van szükség, mert különben nem tudnánk megkülönböztetni a feltételes parancsot egy feltételes szituáció előállítására vonatkozó parancstól: Míg az első (*Ha megkéri a kezéd, menj hozzá!*) semmis, ha hamis az előtag (nem kéri meg a kezét senki a címzettnek), az utóbbi (*Tégy róla, hogy: ha megkéri a kezéd, menj hozzá!*) teljesül, ha az előtag hamis, a klasszikus predikátumlogika törvényeinek megfelelően. Jól mutatja ezt, ha ígéretként kezeljük e parancsokat: míg a második esetben eleget tesz ígéretének a címzett, ha nem igaz az előtag, az első esetben sem eleget nem tesz, sem nem szegi meg az ígéretét. A dolog itt egyszerűen tárgyaltalan lesz (Vranas 2008, 535).

Vranas a fenti megfontolások mentén részletesen kidolgozza az imperatív logika szemantikai alapfogalmait, amelyeket máshol (Márton 2014) már tárgyaltam. Jelen céljaink szempontjából elegendő azt felidézni, ahogy a szerző egyik tanulmányában (Vranas 2012a) általános, a deklaratív és az imperatív esetekre egyaránt érvényes következményfogalmat dolgoz ki a **fenntartás** (*sustain*) fogalmára alapozva: egy következtetés akkor és csak akkor érvényes, ha szükségszerű, hogy ha premisszái együttesen jóváhagyásra érdemesek, akkor konklúziója is az. Együttesen jóváhagyásra érdemesnek pedig akkor és csak akkor nevezhetünk egy premisszaosztályt, ha egy és ugyanazon tény tartja fenn a premisszáik jóváhagyására

érdemességét, amit a preskripciók esetében Vranas **alátámasztásnak**, a propozícióknál **garantálásnak** nevez.

Végezetül nézzük meg, e definíció alapján milyen típusú következtetések bizonyulnak érvényesnek az imperatív logikában. Vranas több írásában is különféle következtetési osztályokra bontva, részletesen vizsgálja e kérdést (l. Vranas 2011; 2012a).

A vegyes deklaratív következtetéseknél a fenti definíció az egypremisszás esetben – ahol is tehát a premissza normatív, a konklúzió deklaratív mondat – legfeljebb olyan következtetéseket tesz érvényessé, mint (1):

- (1) P: Tedd ezt és ezt!
K: Tehát lehetséges, hogy létezik olyan indok számodra, amely alátámasztja, hogy tedd ezt és ezt.

Az ilyen típusú következtetések helyességét a szerző szerint intuitíve úgy indokolhatjuk, hogy racionálisan nem parancsolhatunk vagy kérhetünk lehetlent. Sokkal érdekesebb – és hagyományosan sokkal több vitát kiváltó eset – a többpremisszás vegyes deklaratív következtetések esete, ahol is a premisszák között egyaránt vannak normatív és deklaratív mondatok, a konklúzió pedig deklaratív. Vranas megmutatja, hogy a definíció következményeként léteznek érvényes többpremisszás vegyes deklaratív következtetések. Például a következő:

- (2) P1: Tedd ezt és ezt!
P2: Ha lehetséges, hogy ezt és ezt tegyed, akkor ezt és ezt fogod tenni.
K: Tehát ezt és ezt fogod tenni.

Minden tény, amely alátámasztja (vagyis indokoltta teszi) P1-et, egyben garantálja, hogy lehetséges ezt és ezt tenned (l. az (1) példát). Minden olyan tény tehát, amely alátámasztja a két premisszát, egyben garantálja, hogy egyrészt lehetséges ezt és ezt tenned, másrészt azt, hogy ha lehetséges ezt és ezt tenned, akkor ezt és ezt fogod tenni. Ily módon *modus ponens* alapján megkapjuk a konklúziót: ezt és ezt fogod tenni. Korai azonban az öröm, hiszen a hagyományos, és a hétköznapi életben legtöbbször alkalmazott vegyes többpremisszás deklaratív következtetések (*Ha vétkeztél, bűnhődj! Vétkeztél. Bűnhődni fogsz.*) nem lesznek érvényesek Vranas következményfogalma alapján. Számptalan olyan tény lehetséges ugyanis, amely a premisszákat fenntartja, de a konklúziót nem, sőt, akár a konklúzió ellentétét támasztja alá (például: megígérted, hogy ha vétkezel, bűnhődsz – ez alátámasztja az első premisszát; vétkeztél és nem bűnhődtél – ez alátámasztja a második premisszát, egyben a konklúzió tagadását.)

Vranas fenti definíciójának további következménye, hogy ha a vegyes többpremisszás deklaratív (vagy akár imperatív) következtetés premisszái inkonzisztensek, akkor triviálisan érvényes lesz a következtetés – összhangban a hagyományos propozicionális logikával. Inkonzisztensek pedig a premisszák abban az esetben, ha egyetlen tény sem tartja fenn mindkettőt, vagyis nem lehetnek egyszerre jóváhagyásra érdemesek. Ennek triviális esetei, ha külön-külön lehetetlenek, vagy egyikből következik a másik tagadása.

A vegyes többpremisszás imperatív következtetések – tehát a hagyományos „gyakorlati szillogizmusok” – esetére a tárgyalt következményfogalomból az következik, hogy ha a deklaratív premissza maga után vonja, hogy minden tény, ami alátámasztja az imperatív premisszát, egyben alátámasztja az imperatív konklúziót is, akkor érvényes lesz a következtetés, hiszen ekkor minden tény, ami fenntartja a két premisszát, fenntartja a konklúziót is. Az alábbi következtetési séma így érvényesnek bizonyul:

- (3) P1: !A
 P2: !A'-ból következik !B' !
 K: Tehát !B

Ez pedig a definíció értelmében nem más, mint a (4) séma.

- (4) P1: !A
 P2: Minden indok, ami alátámasztja !A'-t, alátámasztja !B'-t is.
 K: Tehát !B

Továbbá: Ha úgy értjük a *csak akkor csinálhatod A-t, ha B-t csinálod* kifejezést, mint amiből következik, hogy *minden indok, ami alátámasztja !A-t, alátámasztja !B-t is*, akkor érvényes lesz az alábbi következtetési séma is:

- (5) P1: !A
 P2: Csak akkor teheted A-t, ha B-t teszed.
 K: Tehát !B

Ez pedig nem más, mint a sokat vitatott gyakorlati szillogizmus. A fenti lépés pedig intuitíve plauzibilis: ha nincs olyan indok, ami A-t alátámasztaná, de B-t nem, akkor A-t csak úgy csinálhatjuk, ha B-t is tesszük. Vranas egyébként ugyanezt másképp is megfogalmazza: a vegyes többpremisszás imperatív következtetés akkor és csak akkor helyes, ha a tiszta imperatív vagy a vegyes részkövetkeztetés valamelyike érvényes. A fenti esetekben az első esettel van dolgunk, amit a deklaratív premissza egyszerűen kimond. E megfogalmazás további következménye, hogy nem feltételes konklúzió esetén a vegyes többpremisszás imperatív következtetés

helytelen akkor, ha az imperatív premissza (I) és a konklúzió (I') tagadása együttesen összeegyeztethető a deklaratív premisszával (P). Vagyis $(I \& \sim I')$ -ből nem következik $\sim P$. Hiszen ha a *Tedd A-t és ne tedd B-t* összeegyeztethető valamilyen proposícióval, akkor e proposíció hozzáadásával nem fogjuk tudni a „*Tedd A-t*”-ből levezetni a „*Tedd B-t*”-et.

Vranas definícióból azonban az is következik, hogy az alábbi sémába illeszkedő, legtöbbször használt egyes többpremisszás imperatív érvelések logikailag érvénytelenek lesznek:

- (6) P1: Ha A -t teszed, tedd B -t!
 P2: A -t teszed.
 K: Tehát tedd B -t!

Abból ugyanis, hogy van olyan indok, amely kétségtelenül alátámasztja $(I \& \sim I')$ -t, ami itt az, hogy *ne tedd sem A-t, sem B-t*, nem következik $\sim P$, vagyis hogy *Nem teszed A-t* (az emberek nem mindig teszik azt, amire kétségtelenül jó indokuk van). Vranas egyébként igyekszik azt is megmagyarázni, miért vagyunk hajlamosak a fenti klasszikus vegyes imperatív következtetési sémát mégis érvényesnek hinni (Vranas 2012a). Azért, mert a deklaratív premisszáját (A -t teszed) **praktikusan szükségszerűnek** véljük, amely fogalmat Vranas úgy definiálja, hogy ha igaz, bármit teszünk, igaz marad. Vranas megmutatja, hogy ha a deklaratív premissza tényleg praktikusan szükségszerű, akkor valóban érvényes az ilyen következtetés, azonban nem az, lévén tudunk tenni ellene.

Irodalom

- Alchourron, Carlos E.–Eugenio Bulygin 1981. The expressive conception of norms. In: Risto Hilpinen (szerk.): *New studies in deontic logic. Norms, actions, and the foundations of ethics*. Dordrecht: Reidel. 95–124.
- Alchourron, Carlos E.–Eugenio Bulygin 1984. Pragmatic foundations for a logic of norms. *Rechtstheorie* 15: 453–464.
- Bedke, Matthew S. 2011. Against normative naturalism. *Australasian Journal of Philosophy* 90: 111–129.
- D’Almeida, Luís Duarte 2011. Legal statements and normative language. *Law and Philosophy* 30: 167–199.
- Gibbard, Allen 1990. *Wise choices, apt feelings*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hansen, Jörg 2008. *Imperatives and deontic logic: On the semantic foundations of deontic logic*. PhD disszertáció. University of Leipzig. (<http://tinyurl.com/33bn6hk>)
- Hare, Richard Mervyn 1949. Imperative sentences. *Mind* 58: 21–39.
- Hare, Richard Mervyn 1952. *The language of morals*. Oxford: Clarendon Press.

- Hume, David 1739/2006. Értkezés az emberi természetről. Fordította Bence György. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Jørgensen, Jørgen 1937. Imperatives and logic. *Erkenntnis* 7: 288–296.
- Márton Miklós (2014). Ha kell, ha nem. Deontikus logika és a normák szemantikája. In: Kelemen János (szerk.): *Normák, cselekvés, társadalom*. Budapest: Eötvös Kiadó (megjelenés alatt).
- Marturano, Antonio 2005. Non-cognitivism in ethics. In: James Fieser–Bradley Dowden (szerk.): *The Internet encyclopedia of philosophy*. <http://www.iep.utm.edu/non-cogn/>
- McNamara, Paul 2010. Deontic logic. In: Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Fall 2010 edition). <http://plato.stanford.edu/archives/fall2010/entries/logic-deontic/>
- Opalek, Kazimiers–Jan Wolenski 1987. *Is, ought, and logic*. *Archiv für Rechts und Sozialphilosophie* 73: 373–385.
- Roojen, Mark van 2012. Moral cognitivism vs. non-cognitivism. In: Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Winter 2012 edition), <http://plato.stanford.edu/archives/win2012/entries/moral-cognitivism>
- Schurz, Gerhard 2004. Non-trivial versions of Hume’s Is-Ought Thesis and their logical presuppositions (handout). <http://tinyurl.com/qhgrjva>
- Searle, John R. 1968. Austin on locutionary and illocutionary acts. *The Philosophical Review* 77: 405–424.
- Searle, John R. 1969/2009. *Beszédaktusok*. Fordította Bárány Tibor. Budapest: Gondolat Kiadó
- Searle, John R. 1979. A taxonomy of illocutionary acts. In: *Expression and meaning*. Cambridge: Cambridge University Press. 1–29.
- Vranas, Peter 2008. New foundations for imperative logic I: Logical connectives, consistency, and quantifiers. *Noûs* 42: 529–572.
- Vranas, Peter 2010. In defense of imperative inference. *Journal of Philosophical Logic* 39: 59–71.
- Vranas, Peter 2011. New foundations for imperative logic II: Pure imperative inference. *Mind* 120: 369–446.
- Vranas, Peter 2012a. New foundations for imperative logic III: A general definition of argument validity. *Kézirat*.
- Vranas, Peter 2012b. New foundations for deontic logic: A preliminary sketch. *Kézirat*
- Weinberger, Ota 1985. The expressive conception of norms: An impasse for the logic of norms. *Law and Philosophy* 4: 165–198.
- Wright, Georg Henrik von 1963. *Norm and action*. New York: The Humanities Press
- Wright, Georg Henrik von 1991/1996. Létezik-e normalogika? Fordította Szabó Miklós. In: Bódig Máttyás–Szabó Miklós (szerk.): *Logikai olvasókönyv joghallgatók számára*. Miskolc: Bibor Kiadó. 113–133.
- Wright, Georg Henrik von 1999. Deontic logic: a personal view. *Ratio Juris* 12: 26–38.

What does *ought* say? On some semantic and philosophical problems of the logic of norms

Abstract: There have been long lasting debates in metaethics and jurisprudence over the possibility of a special logic of norms which serves for handling logical relationships between normative utterances. However, this issue basically raises semantic and philosophical problems, such as the following: Can we attribute truth values to normative linguistic utterances? Can the phenomenon of the normativity of these utterances be handled at the level of pragmatic or speech act theories? Should the standard possible worlds semantics be extended to the logic of deontic statements, and can we regard the latter as the logic of norms? In this paper, by considering these and related questions, I present a taxonomy of theories of the logic of norms and try to argue that the best candidate to solve the main problem is the approach aiming to elaborate a full-fledged imperative logic.

Keywords: logic of norms; semantics; pragmatics; deontic logic; imperative logic

Főszerkesztői utószó

Az a gyakorlat, hogy egy periodikában a főszerkesztő rendszeresen utószóval látja el az egyes köteteket, talán szokatlannak mondható, de az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*ban már az alapító sorozatszerkesztő is sokszor élt e lehetőséggel, tehát akár úgy is vehetjük, egy régi hagyományt tartunk tiszteletben. Nem állítom, hogy a továbbiakban is mindig lesz utószó, bár a főszerkesztőt örömmel tölti el, ha e „szolgálati rovatban” olyan hírral szolgálhat, hogy nem csupán a jelen kötet, de a megelőző három is már hozzáférhető e-formátumban, ráadásul a XXIII. és a XXIV. kötet szabadon letölthető (jelenleg a www.szotar.net címről, a „Szintfelmérők és tananyagok” alatt).

Amikor ezt a XXVI-os számot viselő *ÁNyT*-t ajánlom az olvasó figyelmébe, hadd kapcsolódjam a Bevezetés utolsó bekezdéséhez annyiban, hogy természetesen én sem kívánom, nem is tudnám a nyelvfilozófia hazai történetét felvázolni, de nem teljesen külső szemlélőként jelen voltam a kezdeteknél az 1970-es években az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartott szombati szemináriumokon (melyeken máig tartó baráti – és kollegiális – kapcsolatam kezdődött ezen összeállítás szerkesztőjével), és mindig is fontosnak tartottam, hogy aki a nyelv elméleti kérdéseivel foglalkozik, az legyen tisztában a nyelvfilozófia klasszikusainak állításaival is. De nemcsak a nyelv természetének vizsgálata során megkerülhetetlen a filozófia-történeti tudás; a saussure-i megújulás után a (nyelvészeti) jelentéstan csak akkor vált a világ nyelvtudományában rangos kutatási területté, amikor 1970 körül a nyelvészek és (nyelv)filozófusok elkezdtek intenzíven kommunikálni egymással.

Nekünk az 1970-es év azért is fontos dátum, mert ekkor jelent meg az *ÁNyT* VII., „Nyelv és gondolkodás” c. kötete, benne nyelvészek (pl. Dezső László, Herman József, Pap Mária, Telegdi Zsigmond) és filozófusok, logikusok (pl. Bence György, G. Havas Katalin, Kis János, Nyíri Kristóf) tanulmányaival. Telegdi Zsigmond szerkesztőként meghallotta „a kor szavát”: ez volt az első alkalom, hogy e két diszciplína ideológiai parancsoktól mentesen közös kötetben tárgyalt nyelvelméleti és nyelvfilozófiai problémákat. A nyelvtudomány ideológiai „körítése” az 1960-as évek elejétől fokozatosan szűnt meg (jóllehet ezt jó néhány nyelvész még sokáig nem vette észre és a modern irányzatokat ilyen irányokból is igyekezett támadni), de az *ÁNyT* említett kötete még csak néhány tanulmányban mutatja

a nyelvészek és filozófusok közötti közeledés, illetve párbeszéd jeleit. Az együttműködés azóta természetessé vált és kiteljesedett, amit konferenciák, tanulmánykötetek, doktori védések is tanúsítanak.

Noha az *ÁNyT* mostani kötetének szerzői két kivétellel „főfoglalkozású” filozófusok, biztos vagyok benne, hogy a nyelvelmélet, a szemantika és a pragmatika iránt érdeklődő nyelvészek nem találják idegennek vagy nehezen emészthetőnek okfejtéseiket – ezzel is megerősítve azt a meggyőződésemet, hogy a kommunikáció e két terület között folyamatos és eredményes.

Budapest, 2014. augusztus

Kenesei István